

Ғ. К. КАРИМОВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

УЧИНЧИ ҚИТОБ

(XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДАН
XX АСР БОШЛАРИГАЧА)

Қайта кўрилган ва тўлдирилган иккинчи нашри

УНИВЕРСИТЕТЛАРНИНГ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
ҲАМДА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ТИЛ ВА
АДАБИЁТ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН Д А Р С Л И Қ

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1975

~~Ушбу~~ Олий ва махсус ўрта таълим
министрлиги тасдиқлаган

Масъул муҳаррир — филология фанлари доктори
А. П. Қ А Ю М О В

ИККИНЧИ НАШРИГА СЎЗ БОШИ

Дарслик нашр этилгандан бери (1966) ўтган вақтлар ичида адабиётшунослигимизда муҳим ҳодисалар рўй берди, қатор янгиликлар майдонга келди. ~~ҚазССР~~ Марказий Комитетининг 1972 йил январь ойида «Адабий-бадий танқид ҳақида» қабул қилган қарори танқид ва адабиётшунослик масалаларини марксизм-ленинизм методологияси асосида ишлашни янада чуқурлаштириш, шу жумладан, олий мактабларда адабиёт фанини ўқитиш соҳасидаги ишларимизни ҳозирги замон талаблари даражасига кўтариб такомиллаштириш вазифаларини белгилаб берди. Дарсликни қайта нашрга тайёрлашда мазкур қарордан келиб чиқадиган бир қатор назарий масалаларга, хусусан, бадият масалаларига алоҳида эътибор берилди, дарсликка зарур ўзгаришлар, тузатишлар киритилди.

Иккинчидан, дарсликни қайта нашрга тайёрлашда кейинги вақтларда адабиётшунослигимиз қўлга киритган янгиликлар билан уни бойитилди. Маълумки, кейинги 10—15 йил ичида адабиётшунослигимиз беҳад ривожланди, янги муҳим тадқиқотлар натижасида адабиётимиз тарихи, илгарилари асоссиз равишда унутилиб келган янги номлар, янги асарлар билан бойиди. Бу гап адабиёт тарихининг бошқа даврларига тааллуқли бўлгани каби, XIX асрнинг иккинчи ярми даври адабиётига — ўзбек демократик адабиётига, шунингдек, 1905 йилдан кейинги давр адабиётига — ўзбек революцион адабиёт масалаларига ҳам алоқадордир. Демократ шоирлар сафи, революцион адабий муҳит кейинги вақт-

ларда кашф этилган бир қатор ижодкорлар билан тўлдирилди. Шу тариқа бир қисм ёзувчилар обзорда берилгани ҳолда, адабиёт тарихидаги катта хизматини ва ролини эътиборга олиб, Дилшод-Барно ва Анбар Отин ижоди алоҳида, монографик тема сифатида ёритилди.

Ниҳоят, дарслик қайта кўрилиб, таҳрир этилди ва унга зарур тузатишлар киритилди.

ҚИРИШ

~~Совет~~ санъати ва адабиёти Коммунистик партиямиз томонидан белгилаб берилган улуғвор вазифани — «маънавий бойликни, ахлоқий покликни ва жисмоний камолотни ўзида гармоник ҳолда мужассамлантирган янги одамни тарбиялаш»¹ вазифасини ҳал этишда муҳим воситалардан биридир. Совет санъати ва адабиёти бу тарихий вазифани бажаришда кишилик яратган мислсиз маданий бойликлар ва традициялардан ижодий фойдаланади. Чунки партиямиз Программасида таъкидланганидек, «Коммунизм маданияти жаҳон маданияти яратган ҳамма яхши нарсаларни ўз ичига олиб ва ривожлантириб, инсониятнинг маданий тараққиётида янги олий босқич бўлади»².

Ана шу янги ва олий жамият маданиятини яратишда мерос сифатида фойдаланиладиган ўзбек адабиёти тарихининг диққатга сазовор даврларидан бири XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари адабиётидир.

Ўзбек адабиёти тарихининг бу даври, даставвал, шу жиҳатдан аҳамиятлики, мазкур адабиёт халқимиз тарихининг бурилиш нуқтаси ҳисобланган бир замонда туғилди. Бу даврда ўзбек феодал хонликлари таназзулга юз тутиб, хонлик сифатида тугатилаётган ва ўлка Россияга қўшиб олинаётган эди. Халқ ҳаётида рўй бераётган бу катта ижтимоий-сиёсий ва тарихий ҳодисаларнинг бутун мураккаблиги, салбий ва ижобий томонлари билан давр адабиё-

¹ КПСС Программаси ва устави. ~~Совет~~ Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси. Ўзбекистон ~~СССР~~ Давлат нашриёти. Тошкент, 1962, 226- бет.

² КПСС Программаси ва устави. Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент, 1962, 240- бет.

тида акс этиши табиий ва қонуний ҳодиса эди. Шунинг учун бу давр адабиётининг мазмуни, ўзбек адабиёти тараққиётидаги ўрни, тарихий аҳамияти ва бошқа масалалар тўлалигича шу даврда рўй бераётган тарихий ҳодисаларнинг моҳияти билан, уларнинг адабий ҳаётга кўрсатаётган таъсири билан белгиланади.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши ўзининг объектив тарихий оқибатлари жиҳатидан ижтимоий ва иқтисодий ҳаётимизнинг ҳамма томонларига таъсир қилганидек, маданий ҳаётга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бинобарин, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти масалалари билан шуғулланиш, маълум даражада, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив томонларини, уларнинг ижобий аҳамиятини ўрганиш ва бу масалани адабиёт материаллари ёрдамида ҳал қилиш демакдир. Шу маънода бу тема ўзининг маърифий аҳамиятидан ташқари, муҳим сиёсий ва тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти масалалари адабиётшунослигимизда кам ишланган, лекин катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бошқа бир проблемани ҳам — рус-ўзбек маданий ва адабий алоқалари масаласини ҳам келтириб чиқазади ҳамда бу масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган материалларни беради. Гарчи рус-ўзбек маданий ва адабий муносабатларининг тарихий илдизлари қадим замонларга бориб тақалса ҳам, кенг кўламдаги маданий ва адабий алоқалар XIX асрнинг иккинчи ярмида, бу икки халқ ўртасида бевосита алоқа ўрнатилгандан сўнг ривож топди. Бу эса рус ва ўзбек меҳнаткашларининг синфий биродарлиги, уларнинг чоризм истибдодига қарши кескин курашида тобланган бирдамлиги ва дўстлигининг тарихий ва сиёсий илдизларини очиб беради.

XIX асрнинг ўрталарида, Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин, у рус чоризмининг мустамлакасига айланиб қолди. Меҳнаткаш халқ икки томонлама зулм — маҳаллий феодаллар ва чор мустамлакачиларининг зулми остида эзила бошлади. Маҳаллий эксплуататорлар мустамлакачилар билан оғиз-бурун ўпишиб, деҳқонлар, ҳунарманд қосиблар ва янги пайдо бўлиб келаётган ишчилар устидан шафқатсиз эксплуатацияни авж олтирдилар. Лекин, шунга қарамай, мамлакат ҳаётида тўб ўзгаришлар юз бера бошлади. Феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг ўрни

ни унга нисбатан илғор бўлган капиталистик муносабатлар эгаллай бошлади; фабрика ва заводлар юзага келиши муносабати билан ишчилар синфи ташкил топа бошлади. Шунингдек, ўлка хўжалигининг дунё экономикаси доирасига тортилиши, ўлка халқларининг дунёдаги маданий халқлар билан, биринчи навбатда улуг рус халқи билан бўлган бевосита алоқаларининг ривож топиши натижасида ўлка халқларининг илғор закиллари онгида фикрий уйғониш юз берди; янги, замонавий ҳаётга интилиш кучайди. Бу янги ижтимоий ҳаракатчилик эса ўз навбатида адабиёт соҳасидаги ўзгаришларга, илгарига қараб силжишларга сабаб бўлди. Адабиётимиз бу даврда янги тарихий шароит яратган ижтимоий мазмундан озиқланиб, улуг рус маданияти ва рус классик адабиётидаги илғор ғоялардан, реализмдан баҳраманд бўлиб, классик адабиётимиз традицияларини, халқ оғзаки ижодиёти хазиналари бойликларини янада тўлароқ эгаллаб, ғоявий ва бадний жиҳатдан юксалди, янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Адабий ҳаётдаги бу жиддий ўзгариш ўзбек демократик адабиётининг тугилиши ва шаклланишида, унда реализмнинг ижодий метод сифатида ғалаба қилишида намоён бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган демократик-прогрессив адабий ҳаракатни халқ ичидан етишиб чиққан янги типдаги зиёлилар, биринчи навбатда, бу зиёлиларнинг Муқимий, Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Утар, Алманй, Дилшод-Барно, Анбар Отин, Нодим, Муҳаййир каби илғор намоёндалари бошлаб бердилар. Бу ажойиб шоирлар халқ манфаати учун курашдилар, адабиётда халқчиллик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари суриб, халқ озодлик курашига жўр бўлдилар.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишидан кейин халқимиз маданий ва адабий ҳаётида рўй берган бундай ўзгариш ўзбек халқи тарихигагина хос ҳодиса бўлмай, балки, шу билан бирга, Россия составига кирган ҳамма миллий ўлка халқлари ҳаётида ҳам содир бўлди. XIX асрнинг бошларида Россия составига кирган Кавказ халқлари — озарбайжон, арман ва грузин халқлари ҳаётида XIX асрнинг ўрталарига келиб, қудратли маданий ҳаракат майдонга келди ва бу ҳаракатнинг адабиётда демократик ватанпарварлик йўналиши тугилиб, унинг машҳур намоёндалари етишиб чиқди. Маданий ҳаётдаги худди шундай жонланишнинг ўзбеклар билан биргаликда Россия составига кирган Ўрта

Осиёнинг бошқа халқларида — тожикларда, туркманларда, қирғизларда ҳам кўрамиз.

Кўп асрлик адабиётимизнинг тарихий тараққиёт йўли нуқтаи назаридан ҳам XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари даври адабиёти алоҳида диққатга сазовордир. Бу даврдаги адабиётнинг характерли бир хусусияти шуки, у классик адабиётимизнинг сўнгги босқичи бўлиши билан бирга, кишилик бадий ижоди тараққиётининг янги босқичи ҳисобланган совет адабиёти даври билан бевосита боғланиб, у билан ижодий алоқада бўлади. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари даври адабиёти классик адабиётимиздаги асосий тенденцияларнинг вориси бўлиб чиқди, уларни ўз даври шароитида ижодий давом эттириб, манتيқий жиҳатдан якунлади. Классик адабиётимиздаги бир қатор адабий-ижодий традициялар бу даврга келиб ўзининг юқори тақомил босқичига кўтарилди. Шунингдек, бу давр адабиёти бадий ижодиётнинг кўпгина масалалари юзасидан совет адабиёти билан ҳамкорлик қилди. Бу нарсани ундаги кўп илғор мотивларнинг, бадий ғояларнинг совет адабиётига ўтишида ва уларнинг совет адабиётида давом эттирилишида, шунингдек, бу давр адабиётидаги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний каби улкан санъаткорларнинг совет адабиёти даврида фаолият кўрсатиб, ўзбек ва тожик совет адабиётининг асосчилари сифатида ижод этишларида яққол кўриш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабий ҳаётни текширишда, шунингдек, алоҳида шоир ва ёзувчилар ижодини баҳолашда марксизм-ленинизм таълимотига, марксча-ленинча эстетика ва совет адабиётшунослигининг хулосаларига суяниб иш кўрилди. Хусусан, ~~бу давр адабиёти~~ маданий мерос ҳақидаги, шунингдек, антагонистик жамиятлардаги миллий маданиятларнинг характери ва мазмуни тўғрисидаги чуқур илмий таълимоти ва марксизм-ленинизмнинг синфийлик, партиявийлик, тарихийлик принциплари адабий жараёни ўрганиш ва баҳолашда асосий қўлланма бўлди.

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

ТАРИХИЙ ШАРОИТ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ. АДАБИЁТДА ДЕМОКРАТИК ОҚИМНИНГ ТУҒИЛИШИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Марксизм-ленинизм таълимоти жамиятдаги ҳар қандай маънавий, маданий ҳодисани, шу жумладан, адабий ҳодисаларни ижтимоий ҳаёт заминида текширишни ўргатади. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги — икки аср оралиғидаги ўзбек адабиёти ҳам, ўзбек адабиёти тарихи тараққиётининг бошқа давлари сингари, ижтимоий ҳаёт маҳсули ҳисобланади, унинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳам охирида шу давр ҳодисаларига бориб боғланади ва улар билан изоҳланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё халқлари ҳаётида рўй берган энг муҳим ҳодиса Ўрта Осиё ерларининг бирин-кетин Россия составига қўшиб олиниши бўлди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши билан ўлка халқлари тарихининг янги саҳифаси бошланди.

Ўрта Осиёнинг чор ҳукумати томонидан истило қилиниши бир ҳамла билан амалга оширилган қисқа муддатли ҳарбий-сиёсий ҳаракат бўлмай, қарийб чорак асрни ўз ичига олган ва халқ ҳаётида маълум из қолдирган мураккаб тарихий ҳодисадир. Маълумки, Қўқон хонлигининг ғарбий чегараларидаги мудофаа истеҳкоми ҳисобланган Оқмачит қалъаси (ҳозирги Қизил Ўрданинг 1853 йилда босиб олиниши билан бошланган чор ҳукумати-нинг истилочилик ҳаракати, асосан, орадан 22—23 йиллар вақт ўтгандан сўнг, 1876 йилда бу хонлиқнинг маркази бўлган Қўқон шаҳрининг таслим бўлиши билан якунланди.

Чор самодержавияси Туркистонни забт этиб олар экан, унга талон-торож қилиниши лозим бўлган хом ашё манбаи, капиталистик корхоналарда ишлаб чиқарилган молларни харид қилиш бозори деб қаради ва босиб олинган ерларда мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Чоризм ҳукмронлик қилган даврда халқ икки ёқлама зулм — миллий ва колониал зулм остида эзилди, у оддий инсоний ҳуқуқларидан маҳрум этилиб, «халқлар жаллоди» бўлган чоризм исканжасида яшашга мажбур бўлди. Чор

мустанлакачилари ўлкада кенг тармоқ отган ҳарбий идора усулини — генерал-губернаторликни ўрнатдилар. Чоризм сиёсати маҳаллий халқни қолоқликда, нодонликда сақлаб туришга қаратилган эди. Шунинг учун чоризм ўлкада диний таассубни авж олди, халқ ўртасида пайдо бўла бошлаган ҳар қандай янгиликни бўғишга интилар эди. Шу билан бирга Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида ўлкага тажовузкор чоризмдан, реакцион Россиядан ташқари халоскор рус халқи — революцион Россия ҳам кириб келди ва чоризмнинг иродасига, хоҳишига қарама-қарши ҳолда ўзининг тарихий бурчини бажарди.

Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг бу воқеанинг оқибатлари иқтисодий ҳаётда, ўлка экономикасида кўрина бошлади. Ўлка хўжалиги янги тараққиёт босқичига кўтарила бошлади: капиталистик муносабатлар пайдо бўла борди. Иқтисодий ҳаётда содир бўлган бу ўзгариш — завод ва фабрикаларнинг очилиши, қишлоққа капиталистик муносабатларнинг кириб бориши аста-секин жамиятнинг сиёсий ҳаётида ҳам ўзгаришлар бўлишига олиб келди, жамиятнинг социал табақаланиши кенг тус олди. Жамият ўзининг ижтимоий мавқеи, иқтисодий манфаатлари жиҳатидан аниқ фарқ қиладиган икки лагерга — меҳнаткаш халқ оммаси лагерига ва эксплуататор мулкдорлар лагерига ажралиб, улар ўртасидаги синфий кураш янги шароитда янги шаклларда ўткирлашиб борди. Шаҳарда ишчилар синфи, қишлоқда батрак ва чоракорлар табақаси маълум социал куч сифатида тарих сахнасига чиқди. Жамиятда бир-бирига қарама-қарши позицияда турган бу социал кучлар ҳаётда ўз манфаатларини ҳимоя қилишга интилиб, ўз идеологияларини яратдилар.

Жамиятда содир бўлаётган бу ижтимоий-сиёсий ва фикрий жараён Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида тезлашди. Ўлкага икки хил Россиянинг — революцион ва реакцион Россиянинг кириб келиши маҳаллий халқ ўртасида социал табақаланишни кучайтирди ва меҳнаткаш халқ оммасининг синфий онгини ошириб, ўз истиқболларини равшанроқ фаҳмлаб олиш имкониятини очиб берди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида, хусусан, бу асрнинг охиригача Россия дунё революцион ҳаракатининг марказига айланган эди, рус пролетариати эса дунёда энг жанговар ва изчил революцион синф эди. Бу даврда рус пролетариати ўзининг озодлик кураши йўлидаги тарихий бурчини бажариб, Россиядаги ҳамма мазлум халқларга, ҳар қандай зулмга — ҳарбий-феодал мустанлака зулми ва капиталистик зулмга қарши олиб борилаётган халқлар курашига бошчилик қилар эди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида ўлка халқлари асрлардан бери давом этиб келаётган феодализмнинг тарқоқлигининг, сепаратизм ҳаракатининг даҳшатли оқибатларидан қутулдилар, ўзбек

халқи эса Россия составидаги бошқа миллий ўлка халқлари билан бирга, умумдемократик ва социалистик ҳаракатда иштирок этиш имкониятига эга бўлди ва рус пролетариати раҳбарлиги остида бошқа миллий ўлка халқлари билан биргаликда озодлик курашининг кенг ва шарафли йўлига чиқиб олди.

Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг энг муҳим тарихий аҳамияти шунда бўлдики, Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи улуғ рус халқи билан бевосита алоқа қилишга киришди, тарихий традицияга эга бўлган маданий муносабатларини яна мустақкамлай бошлади. Тарихий процесснинг объектив натижалари шундан иборат бўлдики, чоризмнинг хоҳишига қарама-қарши ўлароқ, илғор, замонавий рус маданияти турли йўللار билан маҳаллий халқ ўртасига кириб кела бошлади. Маҳаллий халқнинг онгли ва илғор қисми орасида зўр мамнуният билан қабул қилинган бу маданият жамият маънавий ҳаётида аста-секин ўзгариш ясади, фикрий уйғониш учун тарихий замин ҳозирлаб борди.

Ҳар бир халқ маданияти тарихида матбаачилик ишларининг туғилиши муҳим ҳодиса ҳисобланади. Қўҳна маданиятга эга бўлган ўзбек халқида ёзма адабиёт анча қадимги замонлардаёқ мавжуд бўлган бўлса-да, китоб нашр этиш усули — матбаачилик ишлари кейинги замонлардагина — XIX асрнинг иккинчи ярмидагина вужудга келди.

Туркистонда биринчи типография 1868 йилда Тошкентда ташкил топди. 1871 йилда китоб шаклида нашр этилган «1871 йил календари» бу типографиянинг биринчи маҳсули эди. 1877 йилда Тошкентда С. И. Лахтиннинг хусусий типографияси ҳам майдонга келди. Бу ҳар икки типография литографияга ҳам мосланган бўлиб, литографик йўл билан ҳам китоблар чиқазар эди.

Хева хонлиги территориясида биринчи марта 1874 йилда Хева шаҳрида литография ташкил этилди. Унда 1880 йилда босилган биринчи китоб Алишер Навоийнинг «Хамса»си эди.

XIX асрнинг 80—90-йилларида, айниқса XX асрнинг бошларида Туркистонда матбаачилик иши анча ривожланиб, турли шаҳарларда кўплаб типография ва литографиялар очилди. 1888 йилда Тошкентда Порцев типографияси, 1894 йилда Самарқандда Полторанова матбааси, 1901 йилда Бухорода Барановский литографияси, 1904 йилда Андижонда Калачев литографияси, 1904 йилда Қўқонда Минаков литографияси ва бошқалар майдонга келди. Бу даврда маҳаллий халқ ўртасидан Ғулом Ҳасан Ориф-жонов (Тошкент), Исҳоқхон Жунайдуллаев Иброт (Тўрақўрғон) ва бошқа кўп матбаачилар етишиб чиқиб, халқ орасига кўплаб китоб тарқата бошладилар. Шарқ ва ўзбек классик адабиётининг Фирдавсий, Низомий, Жомий, Навоий, Ғузулий ва бошқа улуғ сиймоларининг асарлари, шунингдек, рус ва жаҳон адабиётидан қилинган дастлабки таржима асарлари мана шу типо-

12 XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти

графия ва литографиялар ёрдамида кўплаб нусхаларда халққа етказилган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда матбаачилик ишларининг йўлга қўйилиши маҳаллий халқ учун муҳим маърифий аҳамиятга эга бўлган ҳодисалардан бири эди.

Бу даврда мактаб-маориф соҳасида ҳам бир қадар жонланиш рўй берди.

Ўрта Осиё Россия составига киритилгунча ўлкада ўқиш-ўқитиш ишлари диний асосга қурилган бўлиб, таълим-тарбияда ўрта аср схоластикаси ва догматизм ҳукмронлик қилар эди. Чоризмнинг мактаб-маориф соҳасидаги сиёсати ўта реакцион руҳда эди. Ўлкада мавжуд бўлган эски мактаб, мадраса ва қорихоналарга ҳеч қандай ўзгариш киритилмади, аксинча, бу ўқув юртлари программасидаги диний таълим янада мустаҳкамланди, дин аҳллариининг мавқеи янада оширилди, эски диний мактаблар ўз ихтиёрига қўйиб берилди.

Чор колонизаторларининг мамлакатни идора қилишда маҳаллий халқ вакилларида ёрдамчилар тайёрлаш мақсадида XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб рус-тузем мактаблари очила бошлади. Рус-тузем мактабларида диний таълимдан ташқари, рус тили ва дунёвий илмлар ҳам ўқитилар эди. Бу мактаблар учун тузилган дарсликларда табиат ва жамият ҳаётига доир кичик илмий маълумотлар билан бирга, А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, И. А. Кривов, М. Ю. Лермонтов каби машҳур рус классиклари асарларидан намуналар ҳам берилар эди. Бу жиҳатдан Туркистоннинг прогрессив педагогларидан бири С. М. Граменицкий томонидан тузилган уч китобдан иборат «Книга для чтения» (Тошкент, 1889) дарсликлари характерлидир. Бу китоблар машҳур рус педагоги К. Д. Ушинский тузган ўқиш китоблари принциплари асосида яратилган бўлиб, Л. Н. Толстой ҳикояларидан, И. А. Кривов масалларидан намуналар, Н. А. Некрасовнинг «Буюқ—буруннинг қизили қуюқ» поэмасидан парча, А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртак» асари ва бошқа кўп рус халқ оғзаки адабиёти намуналарини ўз ичига олган эди. Бундай ўқиш китоблари XX аср бошларида ҳам бир неча марта турли авторлар томонидан тузилиб, «рус-тузем мактаблари»да ўқитилди.

«Маҳаллий халқ болалари учун мўлжалланган русча ва ўзбекча ўқув китобларида И. А. Кривов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстой, К. Д. Ушинскийнинг бир қанча болаларбоп асарлари, рус ва ўзбек халқ ижоди намуналари (эртак, масал, мақол ва ҳоказо), таълимий аҳамияти катта бўлган мақола тусидаги аллақанча текстлар берилган»¹.

Чунончи, 1903 йилда Тошкентда рус-тузем мактаблари учун Али Асғар Калинин томонидан тузилган ўқиш китоби—«Муаллими соний» нашр этилди. Унда рус классик адабиётидан кўпгина намуналар қаторида рус фольклоридан «Дехқон билан айиқ», «Мужик билан сув подшоши», рус солдати ҳаётидан олинган «Сўроқ», «Бир мужикнинг гоз тақсим қилгани», «Подшоҳ билан мужик» ва бошқа қатор халқ эртаклари ҳамда ҳикоялари берилган.

Умуман, XIX асрнинг охирилари ва XX аср бошларида мактаб учун тузилган ўқиш китоблари маҳаллий халқ болаларини рус классик адабиёти руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Рус-тузем мактаблари, аслида кўзлаган мақсадидан қатъи назар, маҳаллий халқ ўртасида рус тили, рус адабиёти ва рус маданиятининг тарқалишига хизмат қилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида мактаб-маориф соҳасида содир бўлаётган бу ўзгаришлар XX аср бошларида янги усул мактабларининг пайдо бўлишига ва маҳаллий халқ ўртасидан Саидрасул Саидазизов, Абдулла Авлоний, Абдуқодир Абдушукур Шукурый, Рустамбек Юсуфбек, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби кўплаб атоқли педагогларнинг етишиб чиқишига замин ҳозирлаб берди.

Маҳаллий халқ маданий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатган омиллардан яна бири ўлкада турли-туман илмий муассаса ва жамиятларнинг очилиши бўлди. Бу муассасалар халқ ўртасида, бошланғич ҳолда бўлса ҳам, маориф куртакларининг бўртиб чиқишига сабаб бўлди. 1870 йилда Тошкентда халқ кутубхонаси таъсис этилди. XIX асрнинг 80—90-йилларида Тошкентда ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларида бир неча марталаб (1885, 1886, 1890 йилларда) виставкалар очилиб, уларда саноат ва қишлоқ хўжалик янгиликлари пропаганда қилинди. 1895 йилда Тошкентда вужудга келган «Археология ҳаваскорларининг Туркистон тўғараги» («Туркестанский кружок любителей археологии»), 1897 йилда ташкил топган ва ўзининг катта илмий кашфиётлари билан шухрат қозонган «Рус географик жамиятининг Туркистон бўлими» («Туркестанский отдел Русского географического общества»), 1896 йилда Самарқандда ташкил қилинган «Тарихий музей» ва бошқаларни Туркистон маданий ҳаётида сезиларли из қолдирган илмий муассасалар сифатида кўрсатиш мумкин. Лекин шуни унутмаслик керакки, бу илмий муассасалар асосан чор ҳукуматининг мақсад ва интилишларига хизмат қилдириш ниятида тузилган эди. Ўлкани тўла эгалламоқ ва уни идора қилмоқ учун уни билиш зарур эди. Шунинг учун ҳам чоризм Туркистон тарихи, экономикаси, географияси юзасидан айрим тадқиқотлар олиб бориш ишларини уюштиришга мажбур бўлди. Бу илмий муассасалар асосан буржуа шарқшунослигида

¹ И. Абдуллаев. Эски мактабда хат-савод ўргатиш. ЎзССР «Ўрта ва олий мактаб». Давлат нашриёти, Т., 1960, 21-бет.

ҳукмрон бўлган принципларга асосан иш олиб бордилар. Аммо атоқли ва илғор рус олимларининг фактик материалларга бой бўлган қимматли тадқиқотлари, уларнинг объектив фикрлари Туркистон халқлари маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди ва ҳозиргача ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Туркистонда тузилган илмий жамиятларда маҳаллий халқ вакиллари ҳам иштирок этди ва илғор рус олимлари билан ҳамкорлик қилди. 1871 йилда Тошкентда тузилиб, Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари, географияси, этнографияси ва тарихини ўрганишни мақсад қилиб қўйган «Ўрта Осиё илмий жамиятига оид архив материалларидан маълум бўлишча, маҳаллий халқдан бир неча киши жамият ишларида актив иштирок этган. Улардан бири табиатшунос Олимхўжа Юнусовдир. У киши ўсимликлар устида олиб борган илмий ишлари ва унинг натижалари тўғрисида жамият мажлисларидан бирида доклад қилган ва эришган янгилликлари билан бошқа олимларни таништириб, илмий доиралар илтифотига сазовор бўлган»¹.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётида илғор рус маданияти арбобларининг ўлкада олиб борган илмий фаолиятлари катта из қолдирди. Бу жиҳатдан биринчи навбатда Ўрта Осиёни ҳар тарафлама ўрганиб, катта илмий кашфиётлар қилган машҳур рус олимлари — сайёҳлари И. В. Мушкетов, Н. А. Северцов, А. П. Федченко, П. П. Семенов-Тяньшанский, Н. М. Пржевальский ва бошқаларнинг Ўрта Осиёда ўтказган текширишлари жаҳон илмини Ўрта Осиё ҳақидаги қимматли маълумотлар билан бойитишдан ташқари, ўлка халқлари орасида илм-маориф тарқатиш жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга бўлди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзининг ажойиб фаолиятини кўрсатган рус шарқшунослиги дунёда энг илғор шарқшунослик эди. Ўрта Осиё тарихи, археологияси, этнографияси каби илмларни бойитишда дунёда ҳеч бир халқ рус халқи сингари катта ва самарали иш қилган эмас. М. Никитский, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, Н. Веселовский, Вельяминов-Зернов, В. Р. Розен, В. В. Бартольд каби машҳур олимлар плеядасини ўз ичига олган рус шарқшунослиги Ўрта Осиё халқидаги қимматли ишлар билан дунё илмида машҳурдирлар. Чунончи, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг бой ижодий меросини Европа буржуа «олимлари» инкор этиб, уни оддий «таржимон», форс адабиётининг «тақлидчиси» сифатида нотўғри баҳолаб турган бир пайтда рус шарқшуноси М. Никитский ўзбек маданияти тарихига, шу жумладан, Алишер Навоийга зўр ҳурмат билан қаради ва «Амир Низомиддин Алишер, унинг ижтимоий ва адабий

¹ И. Муминов. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. Т., 1957, стр. 68.

аҳамияти» («Эмир Низомиддин Алишер в государственном и литературном его значении») номли илмий асар ёзиб (1856), уни магистрлик диссертацияси сифатида ёқлади ва Европа буржуа олимларининг Алишер Навоийга нисбатан қилган туҳматларига зарба берди.

Маҳаллий халқнинг айрим қисми, хусусан, илғор фикрли интеллигенцияси орасида олижаноб туйғуларни ўстириш ва турмуш ҳақида янги тушунчалар ҳосил қилишда рус реалистик театр санъатининг роли кам бўлмади. Рус театр труппалари Туркистонга қайта-қайта гастролга келган эдилар. Бу гастролларда рус реалистик театр санъатининг Н. И. Собольшиков-Самарин, Л. Собинов, В. Ф. Комиссаржевская каби машҳур арбоблари иштирок қилдилар¹. Туркистоннинг турли шаҳарларида ўтказилган бундай гастролларда рус ва дунё драматургияси дурдоналаридан бўлган Н. В. Гоголнинг «Ревизор», А. С. Грибоедовнинг «Ақллилик балоси», А. Н. Островскийнинг «Сепсиз қиз», «Момақалдироқ», Ф. Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» драмаларини, сўнграқ эса А. С. Пушкин, Вильям Шекспир, М. Горький асарларини сахнага қўйганлар. Бу томошаларда руслар билан бирга маҳаллий халқнинг айрим вакиллари ҳам иштирок этган.

Чунончи, шоир Фурқат ўзининг «Суворов» достонини 1890 йилда Тошкентда русча театр постановкасини кўргандан кейин **ундан илҳомланиб** ёзган эди. Рус театрининг ана шундай **самарали таъсирига** онд характерли бир факт «Самарқандда биринчи ашулачи ва ўйинчи — «Қурбонхон» («Курбанхан» — первая певичка и танцовщица в Самарканде) номли мақолада келтирилади. Бу мақолада ҳикоя қилинишича, катта қалин бадалига бойга зўрлаб берилган Қурбонхон онлада бахтсиз бўлгандан сўнг, эридан ажралади ва рус санъаткорларининг ҳимоясида ўз истеъдодини ишга солиб артистликка кирази ва Самарқанд сахналарини ўз қўшиқ ва ўйинлари билан обод қилади².

Илғор рус зиёлилари ва революцион демократлари ҳамма вақт Россиядаги миллий ўлка халқлари ўтмишига, маданиятига ҳурмат билан қараб келганлар, уларнинг озодлик йўлидаги курашларига хайрихоҳлик билдирганлар ва уни қўллаб-қўлтиқлаганлар. Бу жиҳатдан буюк рус танқидчиси, революцион-демократи В. В. Стасов фаолияти характерлидир. Н. Чернишевский ва В. Белинскийнинг яқин дўсти В. В. Стасов Ўрта Осиё тасвирий санъатини зўр диққат билан ўрганиб, унинг «оригиналлигини ва ўзига хос услуби борлигини» тасдиқлайди, рус тасвирий санъати билан Ўрта Осиё тасвирий санъати ўртасида қадим замонлардан бери мустаҳкам алоқа борлигини таъкидлайди: «Ўр-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов, Ҳамза ва ўзбек театри. Т., 1959, 49—50-бетлар.

² Туркестанский сборник, том 149, стр. 253.

та Осиё халқ нақшкорлик услуби билан ҳозирги танишиб чиқишим натижасида энди шундай деб айтишим мумкинки, Шарқнинг биздаги нақшкорликка бўлган таъсири Эрондан эмас, балки Ўрта Осиёдан ўтган, Эронга ҳам Ўрта Осиё таъсир кўрсатган»¹.

В. В. Стасовнинг бу чуқур илмий фикри тасодифий эмас эди. Манбаларнинг кўрсатишича, 1887 йилда Петербургда, халқ кутубхонасида Ўрта Осиёнинг XII—XVII асрларга оид қўл ёзма китобларидан ташкил қилинган махсус виставка В. В. Стасовнинг ташаббуси ва бевосита иштироки билан уюштирилган эди.²

Маҳаллий халқ ўртасида янги ижтимоий фикрнинг туғилишида рус революционерларининг Туркистондаги фаолияти алоҳида аҳамиятга эгадир. Масалан, 1879 йилда машҳур революционер Г. М. Лопатин Марказий Россиядан Тошкентга сургун қилинди. Г. М. Лопатин К. Маркс ва Ф. Энгельс билан яқин алоқада бўлган, I Интернационалда улар билан ҳамкорлик қилган кишидир. К. Маркс «Капитал»нинг I томини биринчи марта рус тилига таржима қилган ҳам Г. М. Лопатин эди. Лопатин икки йил Тошкентда яшаб, Маркс ва Энгельснинг революцион таълимотини пропаганда қилишда самарали ишлар олиб борди.

Лопатинга ўхшаш рус революционерларининг Туркистондаги фаолиятига оид маълумотлар қўл ёзма манбаларда ҳам учрайди. XX аср бошларида яшаган хоразмлик тарихчи Жуманиёз ибн Бобониёз Хевакий-Хоразмий ўзининг Исфандиёрхон даври тарихига бағишланган «Тарихи гулшан» номли асарида ҳикоя қилишича, 1898 йилда Петербургдан Хоразмга — Урганчга Сафронов, Киселев, Андреев номли революционерлар сургун қилинганлар ва улар бир неча йиллар мобайнида Хоразмда яшаб, маҳаллий халқ ўртасида ташвиқот ишлари олиб борганлар, натижада «... Хоразм ёшларига инқилобий руҳ кириб фикрлари тозалана бошлаган»³. Сўнгра «Тарихи гулшан» автори бу революционерларнинг 1904 йилгача Урганчда яшаганларини, улардан Сафроновнинг 1904 йилда Петербургга қайтиб кетганини, 1905 йил революцияси вақтида революцион ҳаракатларга актив иштирок этиб, кўча жангларида ҳалок бўлганини ҳикоя қилади.

Ўрта Осиёнинг Мирза Бухорий, Комил Хоразмий, Аҳмад Дониш, Ҳожи Юсуф каби илғор зиёлилари ҳам Марказий Россияга — Москвага, Петербургга саёҳатлар қилиб бордилар, рус маданияти билан бевосита танишдилар, саёҳатлардан олган

таассуротларини ўз эсдаликларида ёритиб, ўз замондошларини замонавий маданият янгиликлари билан таништирдилар.

Улуғ рус маданиятининг, шунингдек, Россияда чуқур томир отиб келаётган революцион таълимотнинг турли йўллар воситасида маҳаллий халқ ўртасида тарқала бошлаши ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди: халқ ўртасидан янги онг-тушунчага, янги қарашга эга бўлган зиёлилар етишиб чиқди. Булар маҳаллий халқ ўртасида туғила бошлаган янги маданиятнинг янги типдаги арбоблари сифатида ўз фаолиятини бошладилар. Самарқандлик Мирза Барат Қосимов, фарғоналик Акрам Асқаров, биринчи ўзбек географ олими Ҳожи Юсуф, Фурқатнинг дўсти Мирза Бухорий ва бошқалар мана шу янги тарихий шароит етиштирган ўзбек зиёлиларининг дастлабки қалдирғочлари эдилар. Маданий ҳаракатнинг ана шундай дастлабки қалдирғочларини етиштирган ўзбек халқи, сўнгра, Комил Хоразмий, Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар каби машҳур маданият арбобларини тарих саҳнасига чиқарди. Шундай қилиб, янги ижтимоий фикрни халқ ўртасида тарғиб қилувчи, тараққиёт учун курашувчи илғор зиёлилар отряди майдонга келди. Феодал-клерикал реакцияга, жаҳолат ва қолоқликка қарши ўт очган, халқни олға, маданият ва маориф сари чақирган бу янги ижтимоий онг тарафдорлари, асосан, адабиёт соҳасида қалам тебратиб, янги гоялар тарғиботи учун энг қулай қурол сифатида бадиий сўз санъатидан фойдаландилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида ўзбек халқи маданий ҳаётида рўй берган бундай ўзгариш фақат ўзбек халқи ҳаётига хос бўлиб қолмай, балки XIX аср давомида Россия составига кирган Ўрта Осиёнинг ҳамма халқлари маданий ҳаётида ҳам, бошқа миллий ўлка халқлари ҳаётида ҳам юз берди. XIX асрнинг иккинчи ярмида етишиб ижод этган Абай Қўнонбоев (1845—1904), Чўқон Валихонов (1835—1866), Ибрай Олтинсарин (1841—1889), машҳур маърифатпарвар Аҳмад Дониш (1827—1897) атрофига уюшган илғор шоирлар плеядаси, қорақалпоқ халқининг жўшқин демократ шоири Бердақ (1827—1900), татарлардан етишиб чиққан Абдулла Тўқай (1886—1913), Қажом Носирий (1824—1902) каби адабиёт ва маданият арбоблари Россия составига қўшилиши натижасида туғилган умумий маданий жонланишнинг ёрқин намоёндаларидир.

Худди шундай ҳолни Кавказ халқлари ҳаётида ҳам кузатиш мумкин. XIX асрнинг бошларида Россияга қўшилган Грузияда шу асрнинг ўрталарига келиб илғор демократик, маърифатпарварлик гояларини тарғиб қилувчи қудратли адабий ҳаракат ту-

¹ В. В. Стасов «Художественные новости» 1883, № 4, стр. 135.

² Қаранг: Б. В. Лукин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане, Т., 1958, стр. 33.

³ Жуманиёз ибн Бобониёз Хевакий-Хоразмий. Тарихи Гулшан. Ўз ФА. Шарқшунослик институтининг қўл ёзмалари фонди. Инв. № 7568 46 а, б — бетлар.

ва танқидчи, Герценнинг яқин дўсти революцион демократ Мекаел Налбандян (1819—1866), атоқли арман драматурги Гибраел Сундукян (1825—1912), янги арман адабиётининг энг йирик намояндаси ва машҳур «Арманистон жароҳатлари» романининг автори Хачатур Абовян (1805—1848), арман халқ шоири Ованес Туманян (1869—1923) каби ажойиб сиймоларни шу адабий ҳаёт етиштирган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжон адабиёти ўзининг янги ва порлоқ тараққиёт босқичига кўтарилди. Озарбайжон халқининг бу даврда етишиб чиққан севимли фарзанди — шоир, драматург, файласуф, маданият ва жамоат арбоби Мирза Фатали Охундов (1812—1878) ни ва Собир тахаллуси билан машҳур бўлган демократ-сатирик шоир Мирза Алиакбар Тоирзода (1862—1911) ни кўрсатиш керак.

XIX асрнинг иккинчи ярмида улуғ рус маданиятининг баракали таъсири остида украин, белорус, Болтиқ бўйи халқларида ва бошқа халқларда турли шоирлар, маърифатпарварлар ва маданият арбоблари етишиб чиқдилар.

XIX асрда қатор Шарқ ўлкаларининг Россияга қўшилиши натижасида рўй бераётган бу тарихий воқеаларнинг ички моҳиятини чуқур англаган Ф. Энгельс: «Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнайди. Россиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун, бошқирд ва татарлар учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди»¹, — деганида, жумладан, Ўрта Осиё халқлари ҳаётига илғор рус маданияти кўрсатаётган мана шу ижобий таъсирини кўзда тутган эди.

В. И. Ленин ўзининг 1913 йилда ёзган «Миллий масала юзасидан танқидий мулоҳазалар» номли асарида антагонистик синфий жамиятдаги ҳар қандай миллий маданиятда икки хил маданият — эксплуататор синфлар манфаатини ифодаловчи реакциян маданият ҳамда меҳнаткаш халқ ҳаёти ва курашини ифода этадиган демократик, прогрессив маданият борлигини таъкидлайди. «Ҳар бир миллий маданиятда, — деб ёзади В. И. Ленин, — гарчи тараққий топмаган ҳолда бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бордир, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинувчилар оммаси бор бўлиб, бу омманинг турмуш шароити муқаррар равишда демократик ва социалистик идеологияни туғдиради»².

XIX асрнинг иккинчи ярмида улуғ рус маданияти таъсирида маҳаллий халқ орасида туғилаётган янги ижтимоий онг В. И. Ленин кўрсатган мана шу «демократик ва социалистик идеология»нинг ифодаси эди, у «меҳнаткашлар ва эксплуатация

қилинувчилар оммаси»нинг турмуш шароити натижасида туғилган эди. Демак, бу тарихий даврда майдонга келган янги ижтимоий онг ва уни қуйлаган адабиёт демократик характерга эга бўлиб, ўзининг чуқур илдизлари билан меҳнаткаш халқ ҳаёти ва манфаатларига бориб боғланади.

В. И. Лениннинг миллий маданиятлар тўғрисидаги таълимотига асосланиб, бу даврда меҳнаткаш халқ оммасининг турмуш шароити билан боғлиқ бўлган демократик адабиёт мавжуд эканлигини таъкидлаш билан бирга эксплуататор синфлар манфаати учун хизмат қилувчи реакциян идеология ва бу идеологиянинг ифодаси бўлган феодал-клерикал адабиёт борлигини кўрсатиб ўтиш зарур. Агар демократик адабиёт илғор рус маданиятидан баҳраманд бўлиб ривожланган бўлса, феодал-клерикал адабиёт чоризмнинг реакциян сиёсати ҳимоясида, мустамлакачилик аппаратининг қўллаб-қўлтиқлаши натижасида янади ва эксплуататор синфлар манфаатини ҳимоя қилди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг, ўлкага икки хил Россия: революцион Россия—Чернишевскийлар, Ульяновлар, Плехановлар Россияси ҳамда реакциян Россия—Гучковлар, Струвелар Россияси кириб келди ва маҳаллий халқ ўртасида бўлган икки хил маданият билан ҳамкорлик қилди, икки хил адабий оқимнинг — прогрессив-демократик ва феодал-клерикал оқимларнинг шаклланишига замин ҳозирлади.

ЎЗБЕК ДЕМОКРАТИК АДАБИЁТИ ВА ТРАДИЦИЯЛАР МАСАЛАСИ

Ҳар қандай адабий ҳаракат маълум тарихий заминда туғилиб, шу социал заминдан озиқланиб ривожланса ҳам, бу адабий ҳаракат ижодий принцип, адабий приёмлар, услуб ва бошқа масалаларда маълум традицияга эга бўлган маданий-адабий омилар таъсири остида шаклланади ва тараққий этади.

Классик адабий мерос ва Навоий традициялари, халқ ижоди ҳазинасининг битмас-туганмас бойликлари, жаҳон ва рус классик адабиётининг таъсири ўзбек демократик адабиётининг тараққиётида муҳим роль ўйнаган ана шундай маданий-адабий омилардир.

Классик адабий мерос
ва Навоий традиция-
лари.

Марксча-ленинча адабиётшунослик, ҳар бир халқ маданияти, адабиёти шу халқ босиб ўтган тарихий йўл билан изоҳланадиган оригинал хусусиятларга эга бўлади, деб ҳисоблайди. Бу хусусиятлар ўлмас традициялар сифатида сақланади ва наслдан-наслга ўтиб, янги авлодлар томонидан ривожлантирилади. Ўзбек демократик адабиётида ҳам ўтмиш

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, том XXI, стр. 211.

² В. И. Ленин, Асарлар, 20- том, 7—8- бетлар.

адабиётидан мерос бўлиб ўтган традициялар муҳим аҳамиятга моликдир.

Ўзбек демократик адабиёти классик адабиётнинг илғор ғоявий бойликларидан, ижодий-эстетик принципларидан, бадий маҳорат приёмларидан жуда кўп нарсаларни олди ва уни ижодий ўзлаштирди. Классик адабиётимиздаги бадий ижоднинг ижтимоий қимматини ошириш учун кураш, унинг тарбиявий функциясини ошириш, халққа яқин юксак ғояли асарлар яратишга интилиш каби энг муҳим анъаналар демократик адабиёт томонидан чуқур ўзлаштирилди ва янги тарихий шароитда давом эттирилди. Демократ шоирлар халқ ҳаётини ҳаққоний тасвирлашда ўтмиш адабиётига фақат тематика жиҳатидангина эмас, балки услуб, бадий приёмлар жиҳатидан ҳам эргашдилар.

Ўзбек демократик адабиётидаги ўтмиш адабиёти традициялари тўғрисида гапирганда улуғ Алишер Навоий таъсири масаласини алоҳида кўрсатиб, шу мисолда классик мерос традицияларини равшанроқ очиш мумкин. XV асрнинг бу буюк таланти ўзидан кейинги адабиётга, шу жумладан, XIX асрнинг иккинчи ярми адабиёти тараққиётига кучли таъсир кўрсатди. Ҳамма машҳур демократ шоирлар, истисносиз, Алишер Навоийнинг ижодий чашмасидан сув ичдилар, илҳомландилар.

Ўзбек адабиётида XV асрдан кейин Алишер Навоий номи билан боғлиқ бўлмаган, унинг самарали таъсиридан четда қолган адабий ҳаракат йўқ эди, десак хато қилмаймиз. Ўзбек адабиёти ўзининг тадрижий такомилда, асосий тараққиёт босқичларида Алишер Навоий ижодий хазинасидан фойдаланди, мадад олди. XVI асрда яшаган Бобир ва Мажлисидан тортиб, XVII—XVIII асрларда яшаган Машраб, Турди ҳамда Хоразм адабий муҳитидаги Умар Боқий ва Нишотийгача Навоий таъсирида ижод қўққиларига эришдилар. XIX асрнинг биринчи ярмидаги Хоразм адабий муҳитидаги (Мунис Хоразмий, Огаҳий) ва Қўқондаги (Махмур, Нодира, Хозиқ, Мужрим ва бошқалар) адабий ҳаракатнинг туғилиши ва ривож топишини Навоийсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. XIX асрнинг иккинчи ярмида Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Завқий, Аваз Утар каби демократ шоирлар ижод этган давр ўзбек адабиётдаги Навоий традицияларининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

Ўзбек демократ адабиётида Навоий традициялари масаласига тўғри ёндашиш ва чуқур илмий асосда ёритиш учун марксча-ленинча эстетиканинг традиция ва новаторлик ҳақидаги назарий асосларини эсга олиш фойдалидир. Маълумки, ҳар қандай адабий ҳаракат, ҳар қандай ёзувчи ижоди конкрет тарихий давр ҳаёти билан узвий равишда боғлиқ ҳолда майдонга келади, ундан озикланади ва уни ўзида акс эттиради. Лекин бирор адабий

ҳаракатнинг муваффақият билан ривожланиб бориши учун ижтимоий-тарихий заминдан ташқари, бошқа маданий-адабий омиллар ҳам зарур. Ҳар қандай адабий ҳаракат тараққиётини таъмин этадиган мана шундай маданий-адабий омиллардан бири шу ҳаракатга қадар бўлган адабий-ижодий тажрибадан фойдаланиш, уни чуқур ўрганиш ва ўз тажрибасида уни ижодий ва унумли равишда татбиқ қилиш, яъни традиция масаласидир. Мана шу ўтмиш адабиёт тажрибаси билан замонавий адабий ҳаракатни боғлайдиган, уларнинг ҳар иккови учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, муштарак бўлиб қоладиган энг муҳим ва туб масала нимадан иборат? Традициянинг бу муҳим ва туб масаласи меҳнаткаш халқ ҳаётининг асосий интилишларини, биринчи навбатда, унинг ўз озодлиги учун олиб борган курашини адабиётда тўғри, ҳаққоний акс эттириш масаласидир. Меҳнаткаш халқнинг ўз озодлиги йўлида асрлар давомида олиб борган кураш халқ ҳаётининг асосий мағзини ташкил этади. Халқ истакларини, орзу-умидларини ўзида ифода қилувчи адабиёт эса бу тарихий курашни ҳамма вақт бирор шаклда акс эттиради. Халқнинг асосий интилиши ва курашидан четда турган илғор адабий ҳаракат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳақиқий адабий традиция ҳамма вақт халқ ҳаётининг асосий масалалари, халқ тарихий тараққиётидаги етакчи масалалар замида туғилади.

Бу кўрсатмасининг адабий традициялар ҳақидаги марксча-ленинча эстетиканинг бу кўрсатмасининг ҳамма халқлар адабиётига, шу жумладан, ўзбек адабиётига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Ўзбек адабиёти тарихига диққат билан назар ташласак, унинг туб ғоявий асослари, етакчи тараққиёт тенденцияси ҳамма вақт халқ озодлик ҳаракати билан боғлиқ эканлигини кўрамиз. Фақат маълум бир даврда бу асосий ва етакчи масала конкрет тарихий вазият шароитига қараб, бир турли усулда ҳал қилинган бўлса, иккинчи даврда яна конкрет тарихий давр вазиятига қараб, бошқача тус олади.

Ўзбек адабиётида Навоий традициялари масаласига ҳам, даставвал, мана шу халқ озодлик ҳаракатининг акс этиши ва бу руҳ кейинги давр адабий ҳаракатида қандай давом эттирилганлиги нуқтаи назаридан ёндашиш керак.

Маълумки, Алишер Навоий ўттиз йилдан кўпроқ вақт давомида олиб борган қизғин ижодий ва амалий фаолиятини бутунлиги билан мамлакатнинг обод, халқнинг фаровон бўлишини, жамиятда адолат ҳукмронлик қилишини истади ва шу мақсад йўлида курашди. У ўзининг олижаноб ниятларига етиш йўлини юксак гуманизм учун курашда, ақл машъалининг кучида кўрди. Шунинг учун у, шахсни ўрта аср жаҳолати қуллигидан озод қилиш, жамиятни ёмон, бадкирдор ва баднафс шахслардан тоза-

лаш, кишиларда инсоний хислатларни тарбиялаш орқали мақсадга эришиш мумкин, деб ҳисоблади. Унинг «яхши ва ёмон подшоҳлар», «диёнатли ва диёнатсиз, мунофиқ дин аҳллари» тўғрисидаги машҳур концепцияси ана шу гуманистик фалсафий таълимот асосида майдонга келди. Навоийнинг бу тушунчалари, фантастик характерда бўлишига қарамай, XV аср шароитида прогрессив роль ўйнади ва ўз моҳияти билан халқ озодлик ҳаракати учун хизмат қилди.

Навоийнинг ажойиб маҳорат ва шавқ билан куйлаган бу улуг ғоялари келгуси даврларда етишган илғор шоирлар ижодий фаолиятида давом эттирилди. Ўзбек адабиётининг сўнгги тараққиёт босқичларида майдонга келган адабий ҳаёт Навоий ғояларини ўз даври мазмуни билан бойитди, халқ озодлиги учун курашнинг янги ва юқори босқичини ўзида акс эттирди. Шу жиҳатдан XVII асрда яшаб ижод этган сатирик шоир Турди, XVIII аср бошларидаги ажойиб исёнкор шоир Машраб адабиёт тарихининг алоҳида босқичларини ташкил қиладилар. XIX асрнинг биринчи ярмида етишган Махмур, Гулханий, Ҳозиқ каби шоирлар эса жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни англаган ва социал адолатсизликка кескин норозилик билдирган шоирлар сифатида халқ озодлик курашига иштирок этдилар ва сўз санъати билан унга ўз ҳиссаларини қўшдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган демократик адабиёт бу масалада Навоий традицияларини янада юқори кўтарди, янги мазмун билан бойитди. Демократ шоирларнинг бу масалада ўзларигача бўлган адабиётга қўшган янгилиги шу бўлдики, улар истиқболни кўра билдилар, ижобий идеал яратдилар. Агар XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган адабиётда мавжуд тартиблардан қаноатланмаслик, социал адолатсизликни қоралаш, лаънатлаш асосий ўринни ишғол қилган бўлса, демократ шоирлар адабиётга озодлик мотивларини олиб кирдилар. Мавжуд тузумни рад этиш, келгусидаги озод, фаровон ҳаёт учун интилиш, «замонада инқилоб» (ўзгариш) бўлажagini. «яхши замонлар» келажагини таъкидлаш демократик адабиёт учун характерлидир. Демократ шоирлар халқ озодлиги кураши масаласида Навоий традицияларини бойитиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидаги конкрет тарихий вазиятдан илҳомланиб, озодлик ғояларини куйладилар, қудратли кучга айланиб бораётган меҳнаткаш халқ оммасининг икки ёқлама зулмга қарши бошлаган курашига қўшилдилар ва бутун Россия миқёсидаги умум демократик ва социалистик ҳаракатларга жўр бўлдилар. Бу эса демократ шоирларнинг ўзбек адабиёти тарихи олдидаги катта хизматларидир.

Шубҳасиз, Навоий традициялари тушунчаси адабиётнинг ғоявий асослари масаласи билан чекланиб қолмайди ва чекланиб қолмаслиги ҳам керак. Ёзувчининг услуби, тили, адабий приём-

лари, яратган сюжет ва образлари, қўллаган адабий жанр ва турлари шу традиция тушунчасининг таркибий қисмини ташкил этади. Бадий ижодиётнинг бу категориялари адабиётнинг ғоявий асослари билан узвий равишда боғланган бўлиб, ёзувчи традициялари масаласининг конкретлашган формаси тарзида қаралиши керак.

Навоийнинг ижодий тажрибасига оид бу адабий категорияларнинг ҳаммасини қамраб олиш мумкин эмас ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шу билан бирга, Навоий традициялари ҳақида гап борганда, унинг ғоявий асослари масаласи билан чекланиб қолмиш ҳам тўғри бўлмайди. Навоий традициялари масаласи адабиётнинг ғоявий асосларидагина эмас, балки бадий ижод масалаларида ҳам давом этганини кўрсатиш мақсадида бир масалани — адабий жанрлар масаласини олиб қараймиз ва шу мисолда классик адабиётимизда Навоий традицияларининг қандай давом этганини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Бу ўринда шуни ҳам эслатиш керакки, Навоий лирикасида унинг энг асарларидаги ижобий қаҳрамонлар образини эслатадиган, уларнинг фазилатларини ўзида мужассамлаштирган лирик қаҳрамон образи ҳамиша жонланади. Навоийнинг лирик қаҳрамони олижаноб, юксак идеаллар ва олий интилишларга хизмат қилувчи киши, нозик дид ва нафис туйғулар эгаси, чинакам севгини ниҳоятда азиз тутувчи самимий ошиқ. Лекин бутун **Олам бахтсизликлари** унинг бошида, даврон унга нисбатан душман, ёр — бевафо; унинг ҳар бир иши муваффақиятсизлик билан тугайди, ҳаётги алам ва ҳижрон уқубатларига тўла. Бироқ у ҳеч қачон адолатсизлик ва ноҳақлик билан келиша олмайди. Бундай лирик қаҳрамоннинг прототиби шоирнинг ўзидир. У ҳамиша ўз идеалларига содиқ бўлиб, ҳеч қачон улар учун курашишдан қайтмайди.

Навоий традицияларининг илғор демократик адабиёт вакиллари ижодида давом этиши уларнинг лирик асарларида куйланган юксак инсоний фазилатларда намоён бўлади. Бу ҳол ўша шоирларнинг Навоий лирик асарларига бевосита мурожаат этиб, уларга мухаммас боғлаб ёзган шеърларида айниқса аниқ кўзга ташланади.

Адабиёт тарихидан маълумки, ўтмишда шоирларимиз Навоий ғазалларига сон-саноксиз мухаммаслар боғлаганлар. Лекин ўзининг бадий юксаклиги, мазмунан теран ва жонлилиги билан адабиётимизда Фурқатнинг бир мухаммаси бошқалардан ажралиб туради. Шу вақтгача матбуотда эълон қилинмаган, Фирдавсий номидаги Тожикистон давлат кутубхонасининг қўя ёзмалар бўлимида (№ 466) сақланаётган бу ажойиб мухаммас ўзининг самимийлиги, унда ифодаланган туйғу-кечинмаларнинг поклиги ва соддалиги билан китобхон диққатини ўзига жалб этади:

Соқиб, келтур қадаҳ, дафъи хуморе кўзлалли,
Уртади даврон ғами эмди каноре кўзлалли,
Бош қотиб турғунча олам ичра коре кўзлалли,
Эй кўнгул, келгил иков бўлиб нигоре кўзлалли,
Сарв қадни излабон, сиймин узоре кўзлалли.

Бўлмас эмди, эй кўнгул, бир ўзга ҳамдам топмасақ,
Раҳмдил, лутфи фаровон, жавру-жафо кам топмасақ,
Қоҳиши жондур, агар топсақ ва гар ҳам топмасақ,
Гар анингдек шўҳи шаҳрошуби олам топмасақ,
Гар фақри меҳрибону ғамгузоре кўзлалли.

Фурқатий хуш тут кўнгулни таъна эткач ому хос,
Ким шикеби сабрни тутмоғда кўп эрмиш ҳавос,
Жавру зулми келди, ваҳ, ажзу ниязингга қасос,
Эй Навоий, бўлмоғунг андин бул бирла халос,
Кел гаҳи васлин тилаб сабру қароре кўзлалли.

Ўзбек классик адабиётида Навоий традицияларини ўзида яққол ифода қилувчи материаллардан яна бири назиралардир. Маълум бир шоирнинг асарига ўхшатма тарзида (вазни, қофияси, радифи сақланган ҳолда) ёзилган назиралар Шарқ поэзиясига хос приём бўлиб, у қадим вақтлардан бери мавжуддир. Назира, одатда, ўтмишнинг атоқли шоирлари асарига нисбатан ёзилар ва жавоб айтиш, куч синаб кўриш, ижодий мусобақа қилиш мазмунини англатар эди.

Адабиёт тарихида бу машҳур приём асосида Навоий асарларига ёзилган назираларнинг кўп намуналари учрайди. Чунончи, Навоийнинг «Иси» радифли қуйидаги:

Гар баҳор эл топса бўстондин гулу райҳон иси,
Келур ул райҳон ила гулдин менга ҳижрон иси.

Менки, бир гулдин жаҳон боғида бўйи топмадим,
Найлайин, қилса муаттар даҳрни бўстон иси.

Лаъли ҳажринда ниҳон ашким сўзни ағёр аро,
Деса бўлмақсим, келур ул навъ сўздин қон иси.

Қайдаким жонбахш лаълидин Масиҳ осон калом—
Сурди, ул ердин келур, юз қардин сўнг жон иси.

Жон иси тутти жаҳонни, мен борурмен гўйиё,
Ким, тилар эл жон иси, мен истарам жонон иси.

Эй гадо, одам элиға «Шайванлиллоҳ!» демаким,
Бу чамандин келмади ҳаргиз гули эҳсон иси.

Чун Навоийга келур ҳижрон иси ҳардам, не суд
Гар баҳор эл топса бўстондин гули райҳон иси —

машҳур ғазалига демократ шоир Фурқат шеърнинг вазни, қофияси, радифи ва мотивини сақлаган ҳолда қуйидагича назира ёзган:

Элга келди то баҳор айёми гар бўстон иси,
Ер куйидин келур менга гули ризвон иси.

Гул исин истаб ҳамиша бормоғум, аҳбоблар,
Еткурур ҳар дам машоимга сабо жонон иси.

Ул санам қайда очиб юз, хат намоён айласа,
То қиёмат келгай ул ердин гулу райҳон иси.

Гул ҳазон этмоқда келса боғ аро боди самум,
Булбули дил хастага андин келур ҳижрон иси.

Ул ситамгар дарди ишқи бағрим эзди ончаким,
Йиғларимдин ер юзини тутди охир қон иси.

Кимга берса моҳрўйим муждасин ҳижрон тунн,
Сонурам андоқки, ул берди ўликка жон иси.

Гуссадин қон ютмайин найлай, жаҳон гулзоридин,
Топмасам шўрида Фурқат бир гули хандон иси.

Навоийнинг мазкур ғазалидаги традицияларни Муқимий
самондоши ва дўсти Нодим Намангоний ҳам давом
еттириб,
унга мухаммас боғлаган. Чунончи:

Токи савлодин думоғим куйдурур ҳирмон иси
Чарх домонинг тутар бу нолаю афгон иси,
Ғунчадек қон этти дилни бир Юсуф Қанъон иси,
Гар баҳор эл топса бўстондин гулу райҳон иси,
Келур ул райҳон ила гулдин манго ҳижрон иси.

Лолаю гул бирла саҳрою чаман жаннат намуд,
Чекти сарву гул шоҳида қумрию булбул суруд,
Гулистон ҳар баргидин Нодим фалак айлаб хусуд,
Чун Навоийга келур ҳижрон иси ҳардам на суд,
Гар баҳор эл топса бўстондин гулу райҳон иси.

Шунингдек, Фурқатнинг:

Келса кулбамга ўшал бераҳм зор ўлтургуси,
Келмаса, келгунча дарди интизор ўлтургуси —

байти билан бошланадиган ғазали Навоийнинг шу радифли шеърига назира тарзида ёзилгандир.
Муқимийнинг:

Қаддинг олдида сановбарда назокат қайдадур,
Гулда рухсорингни борида тароват қайдадур —

матлаъли ғазали Навоийнинг:

Тийра ҳажр айёмида билмонки, жонон қайдадур,
Кеча не билсун киши хуршиди рахшон қайдадур —

байти билан бошланадиган ғазалига, шунингдек, Муқимийнинг:

Фикримиз боғидин унмас жуз ниҳоли орзу,
Маҳфили аҳбоби шамъи қийлу қоли орзу —

матлаъли шеъри Навоийнинг:

Булбули руҳим қилур боғи висолин орзу
Суви донга ўрнига рухсору холин орзу

байти билан бошланадиган ғазалига назирадир.

Бу ўринда диққатга сазовор яна бир назирани — демократ шоирлардан Завқий ва Аваз Утарнинг Навоий ғазалига боғлаган назираларини эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Арузнинг ражаз баҳридаги вазнларидан бири (мутайилун мафойилун муфтайилун мафойилун) да ёзилган Навоийнинг бу ғазали қуйидаги мисраларни ўз ичига олади:

Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Гар ғамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Ранжима йўқ эса адад, хост бу эрса найлайин,
Дардима гар канора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Жамъ эмас эрса хотирим, жамъ ўлурига, зоҳидо
Ҳожати истихора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Ерднн элга комлар, буки, менинг сори гаҳи,
Кўз учидин назора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Машъали васл ила улус шоми мунаввару, менинг
Бахтима бир шарора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Қисми азалга шодмен, буки фалак риояти,
Ҳолима ошкора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Дедим: эрур Навоий ўз дардига чорасиз, деди:
Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Аваз Утар Навоийнинг шу шеъридан илҳомланиб, қуйидаги ғазални ёзганки, у ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти фондида (инв. 3451) сақланмоқда:

Ранжи дилим давоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Ғамларим интиҳоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Сабру, қарору, тоқатим, мунъадам айлади фироқ,
Шомини кўр сабоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Йўлида жон қилиб фидо, меҳру муҳаббат айладим,
Лаҳза манга вафоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Сайрга чиқмамыш ул ой сунбули гулни боғ аро —
Бўйи хуш ҳавоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Накхати меҳр кўрмадим, субҳу масо чекиб жафо,
Боғи жаҳон бақоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Шоҳи замонимиз каби, аҳли жаҳонни шоҳлари,
Қим карами отоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Базми, ёрсиз, Аваз мутриби хуш навосини,
Нағмаи руҳ фазоси йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

Қуйидаги ғазал ҳам Завқийнинг Навоий ғазалига боғлаган назирасидир:

Ёр келур замона йўқ, келмаса келмасун нетай,
Сарф этарга хазона йўқ, келмаса келмасун нетай.

Эски бузуқ харобада чуғдек айладим ватан,
Бир тузук ошёна йўқ, келмаса келмасун нетай.

Манъ этарга келмагин кўп эмиш истихоралар,
Мундин ўтар баҳона йўқ, келмаса келмасун нетай.

Журъан жоми васлидин бермаса бермасун манго,
Базми май, муғона йўқ, келмаса келмасун нетай.

Жону кўнгулни (нг) торини соз чекарга шунчаким,
Мутриби хуш тарона йўқ, келмаса келмасун нетай.

Кўзни тикиб қудумига, тоқай ўлурман интизор,
Илмаса кўзга кулбами, келмаса келмасун нетай.

Ишқ элини (нг) додига солмаса юрту эл қулоқ,
Одили бир замона йўқ, келмаса келмасун нетай.

Ул кўзи ваҳшимиз буён, бўлмаса ром не ажаб,
Завқийда дому донга йўқ, келмаса келмасун нетай¹.

Адабий традицияни давом эттириб, фикрий такомилга эришиш, гоявий эволюция яшаш юқорида Навоий, Фурқат ва Нодим Намангонийдан келтирилган «Иси» радифли ғазалда кўриниб туради. Кейинги ғазалларда ҳам ўхшаш бадий хусусиятлар бор. Лекин улар тамоман бир-бирига ўхшамайди, албатта. Кейинги икки ғазал назира сифатида маълум масалаларда биринчи ғазал традицияларини давом эттирса ҳам, уларга диққат билан назар ташланса, кейинги икки ғазалнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам борлиги маълум бўлади.

¹ Завқий. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 80—81-бетлар.

Аваз Ўтар назирасида бу мазмун янада кенгайтирилиб, муҳим социал проблема тилга олинади. Аваз Ўтар ҳамма «замона шоҳлари» («аҳли жаҳонни шоҳлари»)га ўхшаш, ўз замонасининг шоҳи ҳам «карам ва саҳоват»дан маҳрум эканлигини айтиб, унга ўз нафратини билдиради. Назираларнинг бундай эволюция ясаши фақат ўзбек адабиётига хос бўлиб қолмай, назира усули қўлланидиган бошқа Шарқ халқлари адабиётида ҳам кўзга ташланади.

Шарқ адабиёти тарихи билан чуқур таниш бўлган профессор Е. Э. Бертельс ўзининг Низомий, Навоий, Жомий ҳақидаги монографияларида ва бошқа асарларида Шарқ адабиётида кенг қўлланган назира усули ҳақида анчагина мулоҳазаларини баён этади. Е. Э. Бертельснинг фикрига кўра назира оддий тақлидчиликдан иборат бўлмай, унинг учун ижодий элемент характерлидир. «... Назирани тақлид деб қараш тўғри бўлмайди,— деб ёзади Е. Э. Бертельс,— чунки бу ҳодисанинг асл моҳияти тақлидчиликда эмас, балки шоир томонидан темага киритилган янгиликдир...»¹.

Тожик адабиётининг мутахассиси Абдулғани Мирзоев ўзининг «Биной» номли монографиясида (Душанба, 1957) Е. Э. Бертельс фикрини давом эттириб, назира ёзиш ниҳоятда масъулиятли иш эканини, шоирдан юқори бадий маҳорат талаб қилишини, ҳар қандай назира мазмун жиҳатидан бой, тил жиҳатидан пишиқ, бадий тасвир воситалари жиҳатидан янги бўлиши кераклигини айтади.

Назира тўғрисидаги бу фикрларни ўз характери билан назирага яқин бўлган иккинчи усулга — тахмисга, мухаммас боғлашга ҳам татбиқ қилиш мумкин.

Гарчи Е. Э. Бертельс ва Абдулғани Мирзоев XV аср адабий материаллари асосида мулоҳаза юритган бўлсалар ҳам, бу хулосалар адабиётимизнинг кейинги давларига ҳам тааллуқлидир. Чунки назира ва тахмис усули XV асрда қандай хусусиятларга эга бўлган бўлса, XIX—XX асрларда ҳам шундай хусусиятларга эга эди. Шунинг учун адабиётимиз тараққиётининг кейинги давларида ҳам, ўтмиш давларида бўлгани каби, назира ёзиш ва мухаммас боғлаш иши оддий тақлидчилик иши деб эмас, балки ўзида ижодий элементларни акс эттириши лозим бўлган адабий усул деб ҳисобланди. Демократ шоирлар ўз ижодларида ўтмиш адабиётдан қолган бу традицияни конкрет тарихий давр мазмуни билан бойитиб, уни муваффақият билан давом эттирдилар.

Шундай қилиб, ўзбек демократик адабиёти ўз тараққиёти йўлида классик адабий меросга ва Алишер Навоий ижодига муҳим адабий манба сифатида мурожаат қилди, унинг ижодий-эстетик

принципларидан, бадий приёмларида энг яхши элементларни қабул қилиб, уларни янги тарихий шароит мазмуни билан бойитган, ривожлантирган ҳолда давом эттирди.

Халқ оғзаки ижоди
хазинасининг битмас-
туганмас бойликлари.

Фольклор ҳамма даврда, барча халқларда энг илғор адабиёт ҳисобланган. А. М. Горький таъбири билан айтганимизда, «биринчи шоир ва биринчи файласуф бўлган халқ»

ўз ижодида унутилмас бадий образлар, битмас-туганмас фикрий хазина яратди. Шунинг учун жаҳон адабиётининг энг машҳур образлари фольклор заминидан туғилди, энг улкан сиймолар ўз ижодий фаолиятларида ундан баҳраманд бўлдилар. Бу тарихий ҳақиқатни ўзбек адабиёти мисолида ҳам кўриш мумкин. Улуғ Алишер Навоий ижодининг қимматбаҳо дурдоналари бўлган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва бошқа достонларида фольклор элементлари яққол кўриниб туради. Адабиёт тарихида Навоийдан кейин етишган машҳур сиймолар, жумладан, ўзбек демократик адабиёти намояндалари ҳам халқ оғзаки ижодининг баракали таъсиридан четда қолмадилар.

Фольклорнинг ўзбек демократик адабиётига кўрсатган кучли таъсирини, даставвал, ундаги сатира жанрида кўриш мумкин. Ўша даврда майдонга келган сатира ҳажвиёт, сатирик шеърлар айтувчи шоир эса ҳажвгўй деб юритилар эди. Бу давр адабиётида, ҳажвчилик ҳар қачонгидан кўра кучлироқ ривожланган эди. Сатиранинг ривожланишини таъмин этган маданий-адабий омиллар ичида ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ҳажвчилик традицияси алоҳида ўрин тутади.

Ўзбек фольклоридида ҳажв халқ ижодий бойлигининг катта қисмини ташкил қилади. Ҳажв фольклорнинг кўп турларига — эртақ, латиға, лапар ва мақолларга сингиб кетган. Халқ бошдан-оёқ сатирик характерга эга бўлган қатор асарларида *Алдар кўса*, *Афанди*, *Қал* каби образларни яратган ва улар орқали ўз душманларини фош қилиб келган. Халқ ўзининг сеvimли йўлдоши *Насриддин Афанди* (ёки *Афанди*) орқали кўп латифалар тўқиган. Афанди латифалари халқнинг эксплуататор синфларга қарши қаратилган кучли қуроли бўлиши билан бирга, халқнинг адолатли, ёрқин ва бахтли турмуш ҳақидаги ижобий идеалини ифодаловчи асарлар ҳамдир.

Ўзбек демократик адабиётидаги ҳажвиёт ижтимоий мазмуни халқ ҳаётидан олиш билан бирга, ҳажвчилик традицияси масаласида ҳам халқ заминидан, ижодидан озикланди. Демократ шоирлар фольклордаги ҳажвчилик бойликларини диққат билан ўрганиб, ижодий ўзлаштирдилар. Муқимий, Завқий яратган сатирик образларда («Танобчилар», «Икчи эшон ҳажви» ва бошқалар), шунингдек, Муқимий ижодига хос бўлган аскиячилик элементларида фольклордаги ҳажвчиликнинг таъсири равшан кўриниб туради. Бу жиҳатдан Муқимий асарларининг, ай-

¹ Е. Э. Бертельс. Роман об Александре. М.—Л., 1948, стр. 115.

ниқса сатирик асарларининг халқ аскиячилиқ репертуарига айланиши ниҳоятда характерлидир. Бу тарихий ҳақиқатни халқ сайилларида, катта маърака ва тўйларда кўриш мумкин. Драматург Собир Абдулланинг «Муқимий» номли музыкали драматизмидаги ёрқин эпизодларда ҳам бу ҳол тасвир этилган.

Бироқ халқ оғзаки ижодининг ўзбек демократик адабиётига кўрсатган таъсири фақат сатира жанригагина боғлиқ эмас, албатта. Халқ ижодининг адабиёт тараққиётига, шу жумладан ўзбек демократик адабиётининг шаклланиши ва равнақ топишига бўлган таъсири анча кенг ва ҳар томонламадир. Демократ шоирлар ижодида жуда кўплаб ва ўринли ишлатилган халқ мақоллари, маталлари, иборалари бунинг яққол далилидир. Масалан, Муқимийнинг «Асрорқул» сатираси, хусусан, ундаги:

*Садқаи одам кету юз ҳайфсан, Асрорқул,
Заҳр — ичкан, кийгонинг бўлсун кафан, Асрорқул —*

байти ўзининг лексик состави, синтактик қурилиши, умумий услуби билан халқ жонли сўзлашув тилига жуда яқиндир.

Бу жиҳатдан Фурқатнинг қуйидаги байти ҳам алоҳида кўзга ташланиб туради:

*«Хўбларга зўру ё зар» — эл ичра бу масал бор,
Ман хастани фиғонким, илкимда зўру зар йўқ.*

Завқий ижодида ҳам бундай мисолларни тез-тез учратиш мумкин. Чунончи, шоир бир хасис бой таърифида шундай халқ идиомасини қўллайди:

*Эшик санаб туну кун, мудом чўмич овида
Эл ичра суллоҳу баднафсга ёр бўлмай ўл.*

Демократ шоирлар, айниқса Муқимий, ўз ғазалларини яратишда халқ қўшиқларидан ҳам жуда кўп нарсани ўргандилар, мазмун ва бадиийлик жиҳатидан бу қўшиқларга яқинлашишга ҳаракат қилдилар. Масалан, демократик адабиётда:

*Арзимни айтай боди сабоға,
Биздан дуо денг ул бевафоға —*

мисралари билан бошланганидан машҳур халқ қўшиғига ўхшатма қилиб кўп шеърлар ёзилган. Шунинг учун Муқимий ва Фурқат ёзган ғазаллар ўзининг равшан мазмуни, юксак санъати, раво ва етук тили, тугалланган композицияси билан халқ қўшиқларига жуда яқин туради. Демократ шоирлар яратган кўпгина лирик асарларнинг халқ ўртасида кенг тарқалиб, севиб куйланишининг сири ҳам шундадир.

Масаланинг энг муҳим томони шундаки, демократик адабиёт меҳнаткаш халқ яратган оғзаки ижоднинг ғоявий бойлигини

ўла ўзлаштирди. Меҳнаткаш омманинг солимларга қарши ғаб-нафрати, унинг жуда таъсирли ва ўткир бадиий шаклларда ифодаланиши бу адабиёт учун муҳим ибрат манбаи бўлди. Халқ оғзаки ижодида хос бўлган традициялар демократик адабиётнинг ғоявий ва бадиий тақомилига катта ёрдам берди.

Ўзбек демократик адабиётининг туғилиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган маданий омиллардан яна бири жаҳон ва рус классик адабиётининг унга кўрсатган таъсири масаласидир.

Жаҳон адабиётининг таъсири тўғрисида гап борганда, биричи навбатда, Шарқ адабиётини назарда тутиш керак. Ўзбек адабиётининг Шарқ классик адабиёти билан алоқаси ва муносабати жуда қадимийдир. Шарқ адабиётининг машҳур классиклари Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Умар Ҳайём, Жомий, Ҳофиз, Ҳузулий ва бошқалар ўзбек адабиёти тараққиётига катта таъсир кўрсатганлари сингари, демократ шоирлар фаолиятида ҳам сезиларли из қолдирдилар. Масалан, Муқимий қардош тожик халқининг классиги Абдурахмон Жомийни ўзига устоз деб билади, унинг асарларини алоҳида муҳаббат билан ўрганиб, юксак бадиий маҳоратидан илҳомланади. Муқимий ижодий мероси ичида Жомийни ўзига устоз деб билганини кўрсатувчи адабий ҳужжатлар бўлгани каби, унинг ғазалларига боғланган мухаммаслар ҳам учрайди («Мекуни ё не?»).

Қардош озарбайжон халқининг машҳур лирик шоири Фузулийнинг ўзбек адабиётига кўрсатган таъсири ғоят каттадир. Демократ шоирларнинг деярли ҳаммаси Фузулий ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Умуман XIX аср ўзбек адабиётида, жумладан XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек демократик адабиётда Фузулийга эргашиш яққол кўзга ташланади. Ҳатто бу давр адабий тилида «Фузулий тили», яъни «Ғарб туркчаси» деб юритилган озарбайжон тили таъсири очиқ сезилиб туради. Мисол учун XIX асрнинг бошларида яшаган қўқонлик шоир Ғозийнинг қуйидаги шеърини келтириш мумкинки, унда озарбайжон тили таъсири очиқ кўриниб турибди:

*Ишқиде менга ҳосил ўла дарду бало чўх,
Меҳр ила вафо оз ўла, жавру жафо чўх,*

*Одам эли гар топмаса сендин ула мақсуд,
Хотамни қилур мумсик агар ўлса гадо чўх.*

*Қўй марҳами лутфингни тараҳҳум била зинҳор,
Ҳажринг қиличи айлади кўксумни яро чўх.*

*Тасбеҳ ва ридо кўрсатиб, эй зоҳиди худбин,
Олам элини алдамағил баҳри худо чўх...*

Раҳм айла менга эмди худолик учун, эй шўх,
Чектим сари кўйингда босе ранжу ано чўх.

Зулму ситаму, жавру жафо жонима кам қил,
Айлар сени Ғозийи ситамдида дуо чўх.

Фузулий услуби ва руҳида ёзилган бундай шеърларни демократ шоирларнинг ҳаммасида ҳам учратиш мумкин. Шарқ поэзиясининг жўшқин куйчиси Фузулийнинг ўзбек халқи маънавий ҳаётида нақадар катта ўрин тутганини шоир Фурқатнинг Бомбайдан ватанига ёзган шеърий мактубидаги қуйидаги мисралардан ҳам тушуниб олиш мумкин:

Бу вилоятлар мақоми бошқадур, эмди қани —
Сухбатингизларда душанба ғижжаку сеторлар.

Айлар эрди гоҳ Фарзинхон «Сувора» машқини
Яхши савт ила Фузулийдин ўқиб ашъорлар.

Бу мисралардаги «Фузулий ашъорлари» ҳақидаги фикрларни фақат демократ шоирларнинг адабий кечаларига нисбатан эмас, балки бутун ўзбек санъатига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ўзбек халқи Фузулий шеърларини ўз адабий мероси каби севиб ҳамма вақт ўқиб келган ва ҳозир ҳам қўшиқларга солиб куйламоқда.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, турли адабий лагерь вакиллари Фузулий ижодида турлича муносабатда бўлганлар. Фузулийга демократ шоирлардан ташқари, сарой шоирлари ҳам муружаат қилдилар, унга эргашиб, тақлид қилиб асарлар ёздилар. Бу жиҳатдан «Хон» тахаллуси билан шеърлар ёзган ва Қўқон сарой адабиётига бошчилик қилган Маъдалихон — Муҳаммад Алихон (1822—1843) ва унинг атрофига тўпланган шоирлар фаолияти характерлидир. Бу ҳар икки адабий лагернинг Фузулийга бўлган муносабатида, шубҳасиз, принципиал фарқ бор. Агар демократ шоирлар Фузулийнинг илғор ғояларидан, юксак бадий маҳоратидан илҳомланган ва уни ўзбек демократик адабиёти заминида тарғиб қилган бўлсалар, сарой шоирлари Фузулий шеърларининг шаклига қизиқиб, масалага формалистик асосда ёндашдилар.

Бу даврда ўзбек демократик адабиётининг тараққиётига рус классик адабиётининг кўрсатган таъсири ҳам ғоят катта бўлди. XIX аср рус классик адабиёти чуқур ғояли, бадий юксак адабиётдир. У рус халқини ҳамиша олижаноб инсоний фазилатлар руҳида, зулмга, социал адолатсизликка нафрат руҳида, озодлик учун кураш руҳида тарбиялаб келди.

В. И. Ленин XIX аср рус классик адабиётининг бутун дунё миқёсидаги аҳамиятини бир неча марта таъкидлаб ўтган эди. М. Горький рус адабиётига хос юксак ғоявий ва бадий хусуси-

ятларни таъкидлаб, унинг жаҳон адабиётига кўрсатаётган таъсири тўғрисида шундай деган эди: «Романтизм ва реализмнинг бундай қўшилиши бизнинг улкан адабиётимиз учун айниқса характерлидир ва бу ҳол бутун дунё адабиётига борган сари яққолроқ ва чуқурроқ таъсир этаётган адабиётимизга оригиналлик ва куч бағишлайди»¹.

Рус классик адабиётига зўр ҳурмат ва муҳаббат билан қараган демократ шоирлар уни ўрганишга интилдилар, унинг юксак фазилатларидан илҳомландилар. Рус адабиётининг А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гоголь, И. А. Крылов, Л. Н. Толстой, Н. А. Некрасов, А. П. Чехов асарларидан баъзилари ўша вақтда ўзбекчага таржима қилинди, ўзбек китобхонлари уларнинг асарлари билан ўз она тилларида танишдилар.

Улуғ рус шоири А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ҳам балиқ ҳақида эртақ» асари шеърий ва насрий вариантларда, «Боқчасарой фонтани» достони ва «Шоир» шеъри насрий шаклда ўзбек тилига таржима қилиниб, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (1899 йилда) нашр этилди.

Буюк рус масалчиси И. А. Крылов асарлари ўзбек адабиётига ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб кириб кела бошлади. Ўзбек вақтли матбуотида, кейинроқ мактаблар учун тузилган дарсликларда И. А. Крыловнинг масаллари қайта-қайта нашр этилди ва китобхонлар орасида кенг тарқалди.

Л. Н. Толстой асарларидан намуналар ҳам ўзбек тилига таржима қилинди. Унинг «Одамлар нима билан тирик» ҳикояси 1887 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да ўзбек тилида босилиб чиқди. Унинг болалар учун ёзган «Данак» номли ахлоқий ҳикояси XX аср бошларида тузилган мактаб дарсликларидан мустаҳкам ўрин олди.

Улуғ рус адабиётидан ўзбек тилига қилинган таржималар ичида рус халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам катта ўрин тутди. Бу жиҳатдан ўзбек тилида яратилган дастлабки мактаб дарсликлари диққатга сазовордир.

Уша даврларда жаҳон адабиётининг машҳур намуналари ҳам таржима қилинди. Инглиз ёзувчиси Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо» номли машҳур асари рус тили орқали Фозилбек Отабек ўғли томонидан ўзбекчага таржима қилиниб, 1911 йилда Тошкентда «Робинзон ҳикояси» номи билан литографик усулда нашр этилди. 1903 йилда Тошкент эрлар гимназиясида Н. А. Некрасов юбилейига бағишланган тантанали мажлисда маҳаллий халқ вакиллари ҳам иштирок этиб, революцион-демократ шоир Некрасов шеърларини мароқ билан ўқиб берганлар. Академик В. В. Бартольднинг хабар беришига қараганда, 1903 йилда

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти. Т., 1962, 73-бет.

Самарқандда Улуғбек мадрасасида ўтказилган бир йиғинда маҳаллий халқдан чиққан Мулла Маҳмуд исмли бир йиғит Л. Н. Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик» номли асарини 4—5 минг оломон олдида баланд овоз билан ўқиб берган¹.

Маҳаллий халқ жаҳон ва рус классик адабиётининг машҳур намуналарини озарбайжон ва татар тилларида ҳам ўқир эдилар. Чунки озарбайжон ва татарларда матбаачилик ишлари биздан кўра эртaroқ бошланган бўлиб, рус ва Европа адабиёти намуналари кўпроқ нашр этилган эди.

Маҳаллий зиёлиларнинг илғор қисми рус тилини ўрганган ва рус адабиёти намуналари билан оригиналда танишишга муяссар бўлган эди. Чунончи, маърифатпарвар шоир Фурқат ўз асарларида «Пушкин ном улуғ рус шоири»нинг асарларини рус тилида ўқигани тўғрисида сўзлайдики, бу ягона ҳодиса бўлмаган, албатта.

Илғор рус маданиятининг турли йўллар билан маҳаллий халқ ўртасига кириб келиши, шунинг натижасида рус классик адабиёти намуналарининг тарқалиши ўзбек демократик адабиётини ғоявий ва маънавий жиҳатдан қуроллантирди. Демократ шоирлар халқ манфаатини кўзлаб, турли реакция қарашларга, панисломизм интилишларига зарба бердилар ва рус илм-фанини, маданиятини халқ ўртасида тарғиб қилишга интилдилар.

Кенг халқ оммасида, шунингдек, демократ шоирларда, илғор маданият арбобларида қолоқ феодал-патриархал ҳаётдан нафратланиб, замонавий рус маданиятига, ҳаётига қизиқиш анча кучли эди. Чунончи, шоир Фурқат илғор рус маданияти арбоблари билан дўстона алоқа боғлади. Академик А. Самойлович қолдирган маълумотларга қараганда, «Кўқонлик шоир Зокиржон Фурқат» у билан дўст бўлган, ижодий ҳамкорлик қилиб, унга ўзбек адабиёти материалларини тўплаш ва ўрганишга ёрдам қилган.

Фурқат фаолиятининг ўзбек маданияти тарихидаги энг муҳим аҳамияти шундаки, у улуғ рус маданиятини халқ ўртасида тарғиб қилди, ўзининг маърифатпарварлик руҳидаги ажойиб асарларини («Гимназия», «Илм хосияти», «Виставка хусусида» ва бошқаларни) ёзди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг рус музыкасига бўлган муносабати диққатга сазовор. Фурқат рус музыка маданиятидаги бойликни чин кўнгилдан севди, уни ҳавас билан ўрганди. У рус музыка маданиятини ўз замондошлари ўртасида тарғиб қилиш билан бирга:

Аё Фурқат, қулоқ сол забт этиб ҳуш,

Ки шояд наслимиз солғай дебон гўш!

деб келгуси авлодларнинг ҳам бу бойликдан баҳраманд бўлишларини орзу қилди. Фурқат рус маданияти ва унинг айрим тар-

¹ Қаранг: В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л—М., 1927, стр. 173.

моқларини ўрганиш билан чекланиб қолмади. У ўз даврининг кенг тушунчали илғор кишиси сифатида масалага принципиал жиҳатдан ёндашди ва умуман турмушда ўзгариш яшаш, замонавий рус ҳаётидан ҳамма «хурсандлик ва марғуб» томонларни қабул қилиш зарурлиги ғоясини илғари сурди. Чунончи, у «Туркистон вилоятининг газети»да қуйидагиларни ёзган эди: «Мен Тошкентда клубга бир неча мусулмонларнинг борганини кўрдим ва эшитдим. Мен ўйлайманки, унинг гуноҳи йўқдир. Билъакс, биз мусулмон халқи Россия тирикчилигини кўриб, хурсандлик ва марғуб ишларини ўзимизникига қиёс қилиб тақлид қилмоқ керакдир».

Аваз Утар ўғли маданиятли бўлиш учун улуғ рус тилини ўрганиш, уни «ўз она тилидек» билиш кераклигини таъкидлади ва ўз ўқувчилари диққатини улуғ рус маданияти хазинасига жалб этди («Гил» шеъри).

Муқимийнинг ҳам рус ҳаётига, рус маданиятига бўлган муҳаббати, ҳурмати зўр эди. Буни Муқимий ижодининг умумий руҳидан ташқари Москвада ўқиб турган жияни Рўзимухаммад Дўсमतова ёзган кўп хатларидан равшан билиш мумкин. Муқимий ўз хатларидан бирида рус халқи ҳаёти, Россия тўғрисида сўзлаб, ўз жиянига қуйидагича мурожаат қилади: «Ва яна ҳар доим хатингизким келадур, ҳануз ўқуб хумордин чиқмай хат одо бўладур, киши ўқуб тўймай қоладур. Ул мамлакатларда ажойиб ва ғаройиб ишлардан хатингизда кўпроқ ёзингизким, филжумла ўқиб тўйгудек бўлайлик».

Рус классик адабиёти XIX асрда Россия составига кирган ҳамма миллий ўлка халқларининг маданий тараққиётида муҳим роль ўйнади. XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган машҳур грузин шоири, драматурги, жамоат ва маданият арбоби Илья Чавчавадзе (1838—1907) рус классик адабиётининг грузин адабиётига кўрсатган зўр таъсирини таъкидлаб, бундай деган эди:

«Бизнинг орамизда улуғ рус адабиётининг баракали таъсирдан баҳраманд бўлмаган биронта ҳам жамоат ва адабиёт арбоби йўқ. Шунинг учун биз асосли равишда айта оламизки, бизнинг ҳар биримизни рус адабиёти камолотга етказди, ҳар биримиз унинг хулосаларига асосланиб, эътиқодимизни белгилалдик, унинг хулосаларига суяниб, ўз ижтимоий фаолиятимизни аниқладик»¹.

Машҳур арман халқ шоири Ованес Туманян ҳам рус классик адабиётининг буюк арбобларига бўлган самимий муҳаббатини шундай изҳор қилган эди: «Улуғ рус миллатининг ажойиб бой адабиёти — Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Достоевский, Тургенев,

¹ А. Барамидзе, Ш. Радиани, В. Жгенти, История грузинской литературы. М., 1952, стр. 78.

Чехов, Толстой ва уларнинг муносиб издошлари адабиёти олдида зўр муҳаббат ва чуқур ҳурмат билан бош эгаман. Бу адабиётдан бизнинг ёзувчиларимиз ва интеллигентларимиз жуда кўп нарсани ўргандилар»¹.

Улуғ рус классик адабиётидаги юксак ғоявийлик, халқпарварлик, реализм Россиянинг ҳамма миллий ўлка халқлари маданий юксалишига таъсир қилгани каби, ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам кучли таъсир кўрсатди, ўзбек демократик адабиётининг таркиб топишида муҳим маданий омил бўлди. Лекин бу тарихий фактдан адабиёт тарихимиз учун икки хил хулоса чиқарилиши керак.

Биринчидан, рус маданияти ва адабиётининг ўзбек адабиёти тараққиётига таъсири шунинг учун кучли ва самарали бўлдики, бу икки халқнинг — рус ва ўзбек халқларининг ҳаётлари, тарихий вазифалари ва идеаллари бир-бирига яқин ёки бир хил эди. Бу ҳар иккала халқ ҳам (Россия империясидаги бошқа миллий ўлка халқлари ҳам) хоризмдан, хоризм ўрнатган ҳарбий-феодал империализм зулмидан қутулиш учун, адолатли ва бахтли ҳаёт куриш учун кураш олиб борар эдилар ва бу курашда ҳамкорлик қилар эдилар. Ижтимоий ҳаётдаги, тарихий вазифалардаги мана шу умумийлик адабий муносабатларнинг унумли чиқишига замин ҳозирлаб берди ва чуқур ғояли юксак рус классик адабиёти таъсирининг самарали бўлишини таъмин этди.

Шунинг учун бу икки халқ адабиёти ўз савияси, бадий услуби, эстетик диди жиҳатидан фарқ қилишига қарамай, тематикаси ва ғоявий мотивлари жиҳатидан бир-бирига ўхшаб кетади. Бу жиҳатдан, айниқса, сатирик шоирларнинг ижодий фаолияти характерлидир. Чунончи, революционер-демократ шоир Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмаси билан Муқимийнинг «Танобчилар» шеърида бюрократик давлат аппарати вакилларинош этишда қўлланган адабий усуллар бир-бирига жуда яқин туради. Шунингдек, Салтиков-Шчедриннинг «Жаноб тошкентликлар» романи билан ўзбек демократик адабиётида айёр-товламачи савдогар Виктор бой ҳақида яратилган сатирик шеърлар циклида ғоявий мотивлар жиҳатидан ўхшашлик кўп.

Демократ ва маърифатпарвар шоир Аваз Утар поэзиясидаги озодлик мотивлари рус классик адабиётининг энг яхши традицияларидан илҳомланган ҳолда яратилган. Унинг:

Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлғай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ —

деб қилган хитоблари озодликни куйлаган улуғ рус шоири А. С. Пушкиннинг «Ҳайкал» шеъридаги ғоявий мотивларни эсга туширади. Бундай мисоллар ўзбек ва рус адабиётида учраб туради. Бу ҳодисанинг асосини ҳам, юқорида айтганимиздек, ўзбек

ва рус халқлари ижтимоий ҳаётидаги, тарихий шароитидаги умумийлик ташкил этади. Бир хил тарихий шароит, ижтимоий ҳаётдаги умумийлик заминидан туғилган бир хил вазифалар бу икки халқ адабиётида муштарак темаларни ва бир хил ғоявий мотивларни келтириб чиқарган.

Иккинчи хулоса шуки, рус адабиётининг ўзбек адабиётига таъсири айрим шоирларнинг рус адабиёти билан яқиндан танишиши, илғор рус маданиятидан бевосита ўрганиши натижасида яна ҳам кучлироқ ва самаралироқ бўлади. Масалан, Фурқатнинг «Пушкин ном улуғ рус шоири»ни ўқиши ёки рус театр постановкасини кўргандан сўнг «Суворов» поэмасини яратиши ва бошқалар бунинг ёрқин далилидир. Илғор рус маданияти таъсирида камолот чўққиларига интилиш Комил Хоразмий фаолиятида ҳам кўриниб туради. Хоразмийнинг рус музыка маданиятидан ўрганиб, ўзбек музыкаси учун нота ёзиши «Хоразм танбур нотаси» деб аталган музыка соҳасидаги кашфиётида ҳам кўриниб туради.

ЎЗБЕК ДЕМОКРАТИК АДАБИЁТИНИНГ ТЕМАТИКАСИ, ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ ВА ИЖОДИЙ ПРИНЦИПЛАРИ

Тематика ва ғоявий асослар.

Ўзбек демократик адабиёти ўзининг туғилиши ва келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш халқ оммасининг турмуш шароити билан боғлиқдир. У, шу шароит яратган «демократик-социалистик идеология» (Ленин)нинг ифодаси сифатида майдонга келиб, турли адабий-маданий омиллар таъсири остида ривожланди. Шунинг учун демократик адабиётнинг моҳиятини, унинг ижодий-эстетик асосларини халқчиллик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари ташкил қилади ва тематикаси шу илғор ғоялар заминидан белгиланади.

Демократик адабиётнинг Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар, Комил Хоразмий каби энг машҳур намояндаларининг ижоди халқчиллик руҳи билан суғорилгандир. Демократик адабиётнинг лирик туридан тортиб, юмор, сатира ва, ниҳоят, бевосита халқ ҳаёти тасвирига бағишланган «Саёҳатнома»ларигача чуқур халқчил асарлардир, уларда халқ ҳаёти тўғри, ҳаққоний акс этади, халқнинг истак-армонлари куйланади.

В. Г. Белинский рус классик адабиётидаги халқчиллик тўғрисида сўзлаб: «Бизнинг халқчиллигимиз рус ҳаёти манзарасини ҳаққоний тасвирлашдадир» деган эди. Шу жиҳатдан ўзбек демократик шоирлари ижодига, улар яратган муҳим асарларга назар ташласак, бу адабиётнинг чуқур халқчиллик руҳига эга эканлигини кўрамиз.

Ўзбек демократик адабиётидаги ватанпарварлик халқчиллик билан узвий равишда боғлиқдир. Ўз халқини чуқур муҳаббат

¹ Қаранг: Т у м а н я н — критик. Армянгиз, Ереван, 1939, стр. 337.

билан севган, унинг манфаатлари учун охиригача содиқ қолган кишигина ҳақиқий ватанпарвар бўлиши мумкин. Машҳур демократ шоирлар ижодида Ватан тақдири учун куйиш, Ватан ишқи, «Ватандан дил узолмаслик» мотивлари барала янграб туради. Шу заминда демократик адабиётда кенг тарқалган машҳур «ғурбат мотиви» майдонга келади. Муқимий ижоди учун Ватанни тарк этолмаслик, «ғурбатга журъат қилолмаслик» мотиви характерли бўлса, оташин лирик шоир Фурқат учун ғурбатда, чет элларда Ватанни соғиниш, қўмсаш мотиви хосдир. Комил Хоразмий ижодида эса «ёр бўлмаган диёрда туриб, ўзини ғурбат аро» сезиш мотиви куйланади.

Демократ шоирлар ижодида «ватан», «ғурбат» мотивларининг бундай кенг ишланиши уларнинг халқ ҳаёти, Ватан тақдири билан чуқур қизиққанларини, Ватан истиқболи учун курашганларини кўрсатади. Ижтимоий проблемаларни ҳамма вақт юксак принципиаллик билан ҳал қилган демократик шоирлар «ватанфуруш» империалистик малайларга қарши туриб, мамлакатнинг иқтисодий-маданий тараққиёт йўлига тушиб олиши учун курашдилар. Демократ шоирлар, мамлакат учун вайронликдан, қолоқликдан, ўрта аср жаҳолатидан чиқиш йўллари билан бири замонавий рус маданиятига интилишдан иборат деб билдилар. Демократ шоирларнинг Ватан, мамлакат ва унинг келгуси тақдири тўғрисидаги бу позициялари меҳнаткаш халқ оммасининг ҳаётий манфаатларига ҳам мос келар эди.

Демократик адабиётнинг муҳим ғоявий асосларидан яна бири маърифатпарварлик ғоясидир. Бу ғоя халқнинг тараққиётга бўлган интилиши заминда туғилади ва реакциянинг консерватив қарашларига қақшатқич зарба беради. Чоризм мустамлакачилик сиёсатини, қолоқлик ва ўрта асрчиликнинг ҳар қандай кўринишларини ҳимоя қилиш сиёсатини ўтказиб турган бир пайтда демократ шоирларнинг реакцияга, фанатизм ва жаҳолатга қарши бош кўтаришлари ва халқни уйғонишга, маърифатга, тараққиётга чақиришлари зўр прогрессив аҳамиятга эга эди.

В. И. Ленин XIX аср рус маърифатпарварларининг моҳияти тўғрисида сўзлаб, уларнинг қуйидаги уч характерли хусусиятларини кўрсатган эди: улар «... крепостной ҳуқуққа ва унинг иқтисодий, ижтимоий ҳаётда ва ҳуқуқ соҳасида қолдирган ҳамма изларига жон-жаҳди билан ниҳоятда қаттиқ қарши чиқади. Бу «маорифпарвар»нинг биринчи характерли хусусиятидир.

Россия маорифпарварларининг ҳаммасига оид бўлган иккинчи характерли хусусият шуки, уларнинг ҳаммаси илм-маърифатни, халқнинг ўзини-ўзи идора қилишини, ҳуррият, европача турмушни ва Русиянинг умуман бутун ҳаётини европалаштиришни жуда қаттиқ ёқлайди. Ниҳоят, «маорифпарвар»нинг учинчи хусусияти шуки, у халқ оммасининг, аввало деҳқонларнинг (маорифпарварлар даврида деҳқонлар ҳали батамом озод бўлмаган

ёки энди озод бўла бошлаган эдилар) манфаатини ёқлайди, крепостной ҳуқуқ ва унинг қолдиқлари бекор қилинса умумий фаровонлик бўлади, деб бунга сидқидилдан ишонади ва бунга истойдил ёрдам беришни истайди»¹.

В. И. Лениннинг бу сўзлари XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган ўзбек маърифатпарварларига ҳам тўла тааллуқлидир. Ўзбек маърифатпарварлари ҳам жамиятда маданият ва фанни, маориф ва юксалишни тарғиб қилиш билан ҳамма маърифатпарварлар сингари халқ оммаси манфаатини ҳимоя қилдилар. Бу уларнинг энг кучли томонлари ва тарихий хизматлари эди.

Юксак маърифатпарварлик ғояларини куйлаш демократик адабиётнинг муҳим қисмини ташкил қилади. Аҳмад Дониш, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Утар, Дилшод, Анбар Отин ижодларида бу мотивда ёзилган ажойиб асарлар кўплаб учрайди. Шу жиҳатдан айниқса Фурқат ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутати. Фурқатнинг 1889—1891 йиллар орасида Тошкентдаги ижодий фаолияти даврида яратган асарлари ўзбек демократик адабиёти хазинасига қимматбаҳо бойлик бўлиб қўшилди. Бу даврда илғор рус маданиятининг бевосита ва баракали таъсири остида Фурқат ижоди ғоят юксалди, шоир ўзининг маърифатпарварлик руҳидаги «Гимназия», «Илм хосияти», «Виставка хусусида» каби машҳур шеърларини, «Суворов» достонини ва бошқа кўп асарларини ёзди. Фурқат ўзбек демократик адабиётидаги маърифатпарварлик йўналишининг энг ёрқин ва жўшқин сиймосидир. Комил Хоразмий, Аваз Утар, Дилшод, Анбар Отин ва бошқалар ҳам ўз ижодий фаолиятлари билан маданият, тараққиёт, илм-фан пропагандасига катта ҳисса қўшдилар, маърифатпарварлик адабиётини бойитдилар.

XIX асрнинг ўрталарида Бухорода Аҳмад Дониш (1827—1897) атрофига уюша бошлаган Шоҳин (1859—1894), Савдо (1823—1873), Ҳайрат (1878—1902) каби ажойиб шоирлар плеядаси шу асрнинг учинчи чорагига келиб, маърифатпарвар сифатида ўзларининг баракали ижодларини бошладилар.

Аҳмад Дониш уч марта (1858, 1868—69, 1870 йилларда) Марказий Россияга саёҳат қилди, рус маданияти билан бевосита танишди, у тўғрида ўз мулоҳазаларини ёзиб, ватандошларига тақдим этди. Унинг илғор рус маданиятини тарғиб қилиш ғояси билан суғорилган «Наводир-ул-вақое» асари шу саёҳатлари натижасида майдонга келган эди. Аҳмад Дониш илғор рус маданияти арбоблари билан бевосита алоқа боғлади, шу жумладан, Петербург университетининг профессори, озарбайжон халқининг асл фарзандларидан бири Қозимбек билан дўстлашди.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 2-том, 550-бет.

Садриддин Айний Аҳмад Донишнинг Бухоро амирлиги шайхонасидаги ажойиб илмий ва ижодий фаолияти тўғрисида сўзлаб, унинг «Бухоро осмонидаги порлоқ юлдуз» деб атаган эди. Ҳақиқатан ҳам, Аҳмад Дониш ва унинг атрофига уюшган маърифатпарвар шоирлар тожик халқини тонгидан дарак берувчи порлоқ юлдузлар эдики, улар бошлаган иш XIX—XX асрлар оралигида муносиб меросхўрлар томонидан давом эттирилди ва тарихий ғалаба билан якунланди.

Шундай қилиб, маърифатпарварлик ғоялари ўзбек демократик адабиётининг муҳим хусусиятларидан ва ғоявий асосларидан биридир.

Халқ ҳаёти, истиқболи, тақдири ва унинг озодликка бўлган эhtiлишларини ифодалаш демократик адабиётнинг асосий ва асосчи темасидир. Демократик адабиётнинг асл моҳиятини ташкил этувчи бу тема унда атрофлича ва тўла ишланди.

Демократ шоирлар икки ёқлама зулм — чоризм мустамлакачилиги ва маҳаллий бойлар зулми остида эзилган халқ ва унинг қашшоқлиги оғир ҳаёти темасига қайта-қайта мурожаат қилдилар. Бу жиҳатдан Муқимийнинг «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Масъудий бой таърифида», «Танобчилар», «Саёҳатнома» ва бошқа асарлари, Аваз Утарнинг «Халқ», «Амалдорларга», «Уламоарга хитоб» асарлари, Завқийнинг «Қаҳатчилик», «Қарз», «Фарғона» ва бошқа асарлари алоҳида диққатга сазовордир. Бу асарларда вайронага айланган мамлакат, хонавайрон бўлган халқ ҳаётининг унутилмас реалистик лавҳалари яратилди.

Муқимий ўзининг «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида» номли мустамлакачиларнинг типик манзарасини яратди. Сувсизликдан қақаб чўлга айланаётган ерлар, «бир-икки қапа»дан бошқа нарсасиз бўлган хароб қишлоқлар, зулмга бардош беролмай, «оҳу-аҳи»ни чархдан ўтқаришиб, ўз уй-жойларини ташлаб кетаётган қишлоқлик халқ, қоронғи ертўлалар, «қамиш-кўрпача», «болишват» — шу ҳаётнинг характерли манзаралари эди. Муқимий ўз алоқаси билан жамиятни боқаётган, лекин ўзи сон-саноксиз таловчилар жабри зулми остида қашшоқликда умр кечиришга мажбур бўлган «увада тўнли» оддий меҳнаткаш деҳқон — «мардуми саҳро»га зўр ачиниш ва муҳаббат билан қарайди. У қон Валихонов ўрта Осиёга қилган саёҳатидан олган таассуотлари ҳақида сўзлаб, қуйидагиларни ёзади: «Халқ қашшоқлик кечиради, доим муҳтожликда яшайди ва тинимсиз меҳнат қилади. Агар туркистонликлар ўз меҳнатларининг маҳсулидан ҳақдор бўлганларида эди, улар худди илгаригидек, Шарқнинг бой халқларидан бири бўлар эдилар. Ҳаддан ташқари оғирликлари, турли-туман ўлпонлар ва бекларнинг зулм-зўрлиги билан бутун бисотидан маҳрум этади»¹.

Мустамлакачилик даврида халқ ҳаётида ҳукмронлик қилиб турган иқтисодий муҳтожлик, қашшоқлик, сиёсий ҳуқуқсизлик, адолатсизлик ва қулликни кўрган Муқимий бу ҳаёт ҳақидаги ўз мушоҳадаларини якунлаб, чоризм ва маҳаллий амалдорлар ўрнатган тартиб халқ учун «қурилган дор экан» деган хулосага келган эди:

Бўлма ҳаловатга касал,
Оламда йўқ бениш асал,
Бешак мукофоти амал,
Дунё қурулган дор экан.

Демократик адабиёт халқ ҳаётининг ҳаққоний реалистик лавҳаларини чизиш билан чекланиб қолмай, халқнинг адолатли ҳаёт ҳақидаги орзу-умидларини ҳам ифода этди. Мавжуд тартибларни лаънатлаган демократик адабиёт келажакка, истиқболга кўз тикди, халққа хос бўлган чуқур оптимизмни ифодалаб, келгуси озод ҳаётни кўйлади. Демократ шоирларнинг ҳаммаси учун характерли бўлган хусусият шуки, улар халқ ишининг ғалаба қилишига, зулм, адолатсизлик ва зўрликнинг ахир бир кун ери билан яксон бўлишига ишондилар, ҳақиқат ва адолат тантана қилишини таъкидладилар. Масалан, Муқимий ўзининг қатор шеърларида «яхши замон» тўғрисида кўйлади. Шоир Аваз Утар уйғонган ва ўз ҳуқуқини таниган халқ учун озодлик — «хуррият кўни» яқинлашиб қолганини айтиб, комил ишонч билан: «Эй Аваз, қолмас булут остида доим офтоб» («Сипоҳийларга» шеъри), деб хитоб қилди. Демократик адабиётга хос бўлган бу зўр оптимистик мотив Аваз Утарнинг бошқа бир шеърида қуйидагича кўйилди:

Хуш ўл, кўнглим, келур бир кун бахт боғидаги раъно,
Кўкаргай мавж уруб, қирларда лола бўлгуси пайдо.

Мени ёд этгай авлодим, мазоримни ўраб гўлдин,
Ишончим мундадур: бўлгай мазорим бир зиёратгоҳ.

Қабиҳ онларда эркин куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлгай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ.

Аваз ўлган билан жисминг, қолурки, ўлмагай номинг,
Ва кому — истагингга ғов бўлмас, бўлсада Доро.

Халқ озодлиги мотиви Завқий поэзиясида, айниқса равшан ифодаланган. Завқий ўзининг «Ажаб эрмас» номли лирик шеърида замонда ўзгариш — «инқилоб» бўлиши тўғрисида сўзлади, бу революция натижасида халқнинг зolimлар зулмидан озод бўлишини, эркин, қувноқ, бахтиёр ҳаётга чиқишини, мамлакатнинг эса яшнаган ўлкага айланишини зўр завқ-шавқ билан кўйлади:

¹ Чукан Валиханов, Статьи, переписки, Алма-Ата, 1947, стр. 110.

Утиб бир қарн, ақроним жаҳон обод кўргайсиз,
 Жаҳон аҳлини золим ҳаддидин озод кўргайсиз,
 Гирифтори алам эрмас, ҳамани шод кўргайсиз,
 Бурунги ўткану кетган, кўнгулда ёд кўргайсиз,
 Қариган чоғда Завқий бир шабоб ўлса ажаб эрмас.

Бу ажойиб мисралар «шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман» деб нола чеккан Муқимийнинг келажакка умид билан қараб, ўзи ва сафдошларига далда бериб, «Келур бир кун сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши» деб қилган умидвор хитобларига ҳамоҳанг бўлиб кетади.

Фурқатнинг машҳур «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърини озодлик мадҳияси деб аташ мумкин. Чуқур оптимизм билан суғорилган бу жўшқин лирик шеърда Фурқат тутқинликнинг, зўрлик ва зулмнинг мурасасиз душмани, озодлик ва эркинликнинг оташин куйчиси сифатида майдонга чиқди.

Халқ ҳаётини реалистик тасвирлаш, унинг орзу-умидларини куйлаш тематикаси билан ижобий қаҳрамон проблемаси чамбарчас боғлиқдир. Демократик адабиёт халқ оммасининг турмуш ҳақидаги туб интилишларини ҳаққоний ифода қилиб, келгусидаги «яхши замонлар» тўғрисида куйлаб, ўзининг ижобий қаҳрамонини яратди. Демократик адабиётдаги ижобий қаҳрамон демократ шоирларнинг турмуш ҳақидаги олижаноб идеалларини ўзида мужассамлантирди. Колониал қулликка нафрат билан қараш, озод ва бахтиёр ҳаётга интилиш, адолат тантанаси учун кураш, маърифат ва тараққиётни улуғлаш, жабр-ситам кўрган меҳнаткаш халқ учун ғамхўрлик қилиш демократик адабиётдаги ижобий қаҳрамоннинг характерли хусусиятларидир. Демократ шоирлар томонидан зўр маҳорат билан куйланган лирик қаҳрамон эса, бу ижобий қаҳрамон хусусиятларининг маълум томонларини ўзида акс эттиради. Лирик қаҳрамонда ҳаётнийлик, турмушни севиш каби оптимистик мотивлар бўртиб туради. Демократик адабиётдаги лирик қаҳрамон ўзининг моҳияти эътибори билан диний-мистик адабиёт тарғиб қилган пессимизмга, мистикага қарама-қарши туради.

Лекин демократик адабиёт ўз ижобий қаҳрамони орқали илгари сурган бу улуғ ва олижаноб идеалларни амалга ошира олмади, озодликка эришишнинг ҳақиқий йўллари топа билмади. Зотан демократик адабиётнинг озодлик проблемасини, турмушнинг бу марказий ва асосий масаласини ўша тарихий шароитда ҳал қилиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки чор самодержавиясининг олиб борган мустамлакачилик сиёсати натижасида собиқ Туркистонда туғилган тарихий қоқоқлик, бу қоқоқлик таъсирида демократ шоирлар дунёқарашидаги чекланганлик уларга жамият тараққиёти қонунларининг етакчи тенденциясини равшан кўришга тўсқинлик қилиб турди. Ҳали янги ҳаёт яратишга қодир бўлган жамиятдаги бирдан-бир революцион синф — проле-

тариат ўз тарихий миссиясини, хусусан, Туркистон шароитида бутун куч-қудрати билан бажаришга киришмаган эди. Ўзбек демократик адабиёти фақат 1905 йилдан кейин янги ижтимоий-тарихий шароит яратган революцион вазиятдан озиқланиб, адабий ҳаёт тараққиётининг навбатдаги янги босқичига кўтарилди ва революцион ғояларни тараннум қилишга киришди.

Халқлар дўстлиги темаси демократик адабиётда янги мазмун, янги руҳ касб этди. Маълумки, ўзбек халқи билан рус халқи ўртасидаги дўстлик алоқалари узоқ тарихий традицияга эга. Айниқса XIX асрда хонлар, беклар, феодаллар қирғини, фитна ва исёнлари авж олиб, мамлакатни ҳалокат ёқасига келтириб қўйган, халқни мислсиз азоб-уқубатлар гирдобига ташлаган даврда ўзбек халқи рус меҳнаткашларига кўз тикди ва ундан нажот кутди. Кенг халқ оммасининг рус халқининг илғор фикрли вакиллари бўлган бу муносабати турли адабий шаклларда ифода қилинган.

Бу давр адабиётида Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинганидан сўнг ўлка ҳаётида рўй берган айрим ижобий ҳодисаларни ўзида акс эттирувчи асарлар пайдо бўлди. Масалан, шоира Анбар Отин рус ва ўзбек халқларининг илғор қисмида юзага келган ҳамкорлик ҳақида қуйидаги мисраларни ёзган эди:

Қўшилиб мулки Фарғона ўрусга бу саро бўлди,
 Ўрус ўзбек элига бир туғушгандек ағо бўлди.

Ўруслар ишда пишган ваҳидин хушёрдур анча,
 Раният фойдасига сўзламоққа раҳнамо бўлди.

Зиёлиси зиёлимизга таълим берса илмидин,
 Ҳама ишларга омил, устаси бир кимё бўлди.

Демократик адабиётга хос бўлган муҳим темаларнинг яна бири «ишчилар тематика»сидир. XIX асрнинг иккинчи ярмида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида ўлкада туғила бошлаган ишчилар синфининг ҳаётини тасвирлаш адабиётнинг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири эди. Демократик адабиётнинг бу темани четлаб ўтиши тамоман мумкин эмас эди. Тўғри, демократик адабиётда ишчилар ҳаётини тасвирлашга бағишланган алоҳида катта асар йўқ. Лекин саноат корхоналари очиб, иш бошлаган маҳаллий ва метрополия капиталистларининг кирдикорларини тасвир қилишга бағишланган асарларда кичик, лекин жуда характерли ва типик эпизодлар орқали ишчилар ҳаёти ва уларнинг курашлари тасвирланади. Чунончи, Муқимийнинг «Московчи бой таърифиди» шеъри, Завқийнинг «Қаҳатчилик» достони шундай асарлардандир.

Демократик адабиётнинг муҳим темаларидан яна бири ҳукмрон гуруҳлар кирдикорини фош этиш, жамият иллатлари-

ни танқид қилишдир. Демократик адабиётнинг олижаноб идеаллари билан реал воқеалик ўртасида туғилган қарама-қаршилик унда мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан норозилик туғдирди: демократик адабиёт ҳукмрон колонизаторлик тартибларига, социал адолатсизликка, зулмга қарши нафрат билдирди, тараққиётга тўсқинлик қиладиган турмуш иллатларини лаънатлашга, фош этишга киришди. Шундай қилиб, бу адабиётда сатира авж олди.

Танқидий йўналиш демократик адабиётда катта ўринни ишғол қилади. Ҳукмрон синфларнинг ҳамма табақалари, жамият иллатларининг турли-туман кўринишлари, кишилар муносабатидаги ярамасликлар демократ шоирлар томонидан қаламга олинди ва бу темаларда ажойиб танқидий асарлар яратилди. Айтиш мумкинки, бу даврда танқидий характерда асар ёзмаган биронта ҳам демократ шоир бўлмаганидек, адабиётнинг сатира ва юмор кириб бормаган бирон жанри ҳам қолмади.

Демократик адабиётдаги сатиранинг мазмуни бой, тематикаси хилма-хилдир. Бу давр адабиётидаги сатира жамият ҳаётининг ҳамма асосий томонларини қамраб олди, эксплуататор синфларга хос бўлган ижтимоий табақа вакиллариининг типик образларини яратди. Демократик адабиётдаги сатирада мустамлакачилик аппаратининг маъмурлари — тўралар, мингбошилар, бўлис бошлиқлари, додхоҳлар ва бошқаларни, йиртқич колонизатор капиталистлар — Виктор, Лахтинлардан тортиб, Ҳоди хўжа, Иқонбачча, Кўр Ашурбой ҳожи, раста аҳллари каби маҳаллий бойларни учратиш мумкин. Демократик адабиётда яратилган социал типлар галереясида текинхўр дин аҳллари образи алоҳида кўзга ташланиб туради. Дин аҳллариининг реакциян фаолиятлари демократ шоирлар томонидан қаттиқ қораланди, у ҳақда сатирик шеърлар цикли яратилди.

Демократ шоирлардаги изчил халқчиллик ашадий реакциян бўлган пантуркизм, панисломизмга қарши кураш мотивларини келтириб чиқаради. Пантуркизм, панисломизм XIX асрнинг охирида мустамлака ва ярим мустамлака бўлган Шарқ мамлакатларида туғилган ашадий реакциян назариядир. Бу назария мустамлакачиларга қарши кураш шиори остида туғилган бўлиб, меҳнаткаш халқ оммасини алдаш ва шу йўл билан улар ўртасида кенг қулоч ёйган озодлик ҳаракатини эксплуататор синфларнинг манфаатига хизмат қилдиришни мақсад қилиб қўяди.

Демократ шоирлар ўзларининг ажойиб ўткир сатираларида Дукчи эшонни фош этганларида, унинг халққа зарарли ҳаракатини танқид қилганларида, у тарғиб қилган «ғазавот» ғоясига, «кофирларни ҳайдаб, мусулмонобод давлат қуриш» тўғрисидаги панисломистик ғоясига қақшатқич зарба берар эдилар. Дук-

чи эшон каби реакционерларнинг халқ ўртасида бебурд бўлиши эса уларнинг орқасида турган ажнабий империалистларни ва уларнинг малайларини қуролсизлантирар, ниятларини пучга чиқазар эди.

Фурқат, Муқимий, Комил Хоразмий, Аваз Утар, Завқий каби машҳур демократ шоирлар ижодий фаолиятида русларга қараб иш кўриш ғояси жуда кенг тарғиб қилинган бўлиб, у демократик адабиётнинг моҳиятини белгиловчи катта сиёсий масала бўлиб қолди. Шунинг учун демократ шоирлар бу масалага алоҳида эътибор бердилар ва рус илм-фанини, илғор маданиятини, рус ҳаёти ва ўтмишини, улуғ рус маданият арбобларини муҳаббат ва маҳорат билан қуйладилар. Фурқатнинг маърифатпарварлик руҳидаги ажойиб асарлари, Аваз Утар, Комил Хоразмий, Муқимий ва бошқаларнинг халқимизни маданиятга, тараққиётга ундаб ёзган бебаҳо асарлари заминидан мана шу пантуркизм, панисломизмнинг зарарли ташвиқотларига зарба бериш ғояси ётар эди.

Бу давр адабиётининг муҳим темаларидан яна бири хонлик тузумига муносабат ва Россия составига қўшиб олишни баҳолаш масаласидир, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши каби даврнинг муҳим ижтимоий ва сиёсий воқеаси адабий ҳаётда кўтарилиши ва унинг асосий темаларидан бири сифатида шоирлар диққатини ўзига жалб этиши табиий эди.

XIX асрнинг 60—70-йилларида, маълум сиёсий воқеалар рўй бериши билан пайдо бўлган бу темага турли адабий йўналишга мансуб бўлган шоирлар турлича муносабатда бўлдилар.

Феодал-клерикал адабиётга мансуб бўлган шоирлар бу воқеани даҳшат билан қарши олдилар. Улар феодал хонлик тузумини қумсаб, уни алам-ҳасрат билан эсладилар, турли-туман «даригномалар», марсиялар ёздилар.

Демократ шоирлардан Фурқат ва Завқий ҳам хонлиكنинг тақдири тўғрисида асар ёзганлар. Лекин улар бу темани тамоман бошқа позициядан туриб ишладилар, тарихий ҳодисага бошқача ёндашдилар. Агар феодал-клерикал адабиёт намоёндаларида бу ҳодиса зўр қайғу-алам ҳисларини уйғотган бўлса, улар ўз ҳокимиятидан маҳрум бўлган феодал аристократиясининг ҳасрат-надоматини айтиб, кўз ёши тўккан бўлсалар, демократ шоирлар бу ҳодисани халқ тарихи тараққиёти нуқтаи назаридан баҳоладилар. Чунончи, Фурқатнинг хонлик ҳақидаги «қаён қолди» радибли, Завқийнинг «айрилдим» радибли шеърлари асосини алам-ҳасрат эмас, балки юмор, масхараомиз танқид, хон аҳволдан кулиш ташкил этади. Мисол учун Завқий шеърининг баъзи бандларини кўздап кечирайлик:

Қўриб давлат ғурурин юрту элдин беҳабар бўлдим,
Заволини кўриб охир хазондек ғам билан сўлдим,

Гуноҳсиз нечалар, мўю-сақолин тердириб юлдим,
Мукофотин кўриб, дўстлар, ажал келмай тирик ўлдим,
Қолиб ҳар ерда ғамлар бирла хурсандимдин айрилдим.

Чиқардим бидъат ишларни, хазина тўлса шояд деб,
Ижора берса тагжойи олурдим, тўлса шояд, деб,
Хушомадгўйлар ўргатдилар, хон кулса шояд, деб,
Фақир-бечораю, бехонумонлар ўлса шояд, деб,
Ёмонлар сўзи бирла яхшилик пандимдин айрилдим.

Васиқа бузганим, албатта, бошимга бало бўлди,
Тушиб эл ичра ғавғо, шўру-шарға мубтало бўлди,
Тутиб Офтобачи бирла ҳама лашкар ало бўлди,
Раият тортди тиг шоҳига, найлай, беҳаё бўлди,
Заҳар бўлди еган ошим, ширин қандимдан айрилдим.

Демократ шоирларнинг феодал хонлик тузумининг барҳам топиши ва Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига бўлган муносабатини кўрсатиш жиҳатидан Фурқатнинг 1903 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да (№22) босилган қасидасидаги қуйидаги ажойиб мисралар ниҳоятда характерлидир:

Қадим айём хонлар асрини кўрган, эшитканмиз,
Ҳар ойда бир тарафдин ёв чиқиб элга зиён этди.

Бир-икки газ қизил чит найзаға боғлаб, алам айлаб,
Қўшин тортиб неча ерларни тарожу-талон этди.

Кўп элни хуни ноҳақ қилди ул саффоки жоҳиллар,
Болосин етиму хотинларин бехонумон этди.

Қачон русия аҳли қўйди юз фарғона мулкига,
Мусулмонларни ул шўр-балолардин омон этди.

Илғор дунёқарашли демократ шоир Фурқат ўлканинг Россияга қўшиб олинишини халқ тинчлиги нуқтаи назаридан баҳолайди ва бу ҳодисанинг халқни феодаллар, хонлар, беклар талон-тарождан, ўзаро урушларидан халос қилганини қайд этади. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг объектив прогрессив натижаларидан бири ўлкада авж олган ўзаро феодал урушларига чек қўйилиши бўлдики, буни ўша даврнинг илғор фикрли кишилари қайта-қайта таъкидлаб ўтган эдилар.

Бу даврдаги демократик адабиётнинг бой мазмуни, хилма-хил тематикаси юқорида санаб ўтилган тематик доира билан чекланиб қолмайди. Аксинча, бу тематика бойлиги ижтимоий ҳаётнинг ҳамма асосий масалаларини акс эттиришда ҳам аён кўриниб турадики, бу ҳақда кейинроқ, айрим шоирлар ижоди муносабати билан батафсил мулоҳазалар баён қилинади.

Демократик адабиётнинг пешқадам вакиллари Муқимий, Фурқат, Аваз ҳамда уларнинг бошқа сарфдошларининг мафкуравий мавқелари ҳақида сўз кетганда шуни унутмаслик ке-

ракки, улар дарҳол шу мавқега ўтиб қолмаган. Уларнинг ижодий йўли бир текис бўлмаган, аксинча, улар маълум адабиёт на изланишлар орқали камол топиб борганлар. Аммо демократ шоирларнинг халқ манфаатларига хизмат қилиш истакларининг мустаҳкамлиги тарихий шароитнинг туб моҳиятини тўғри тушунишлари, илғор фикрли, тараққийпарвар кишилари эканлиги ўз мавқеларини тўғри белгилашга ёрдам берди. Шунинг учун улар демократик адабиётга асос солдилар, демократик мафкураларнинг оташин жарчилари бўлиб етишдилар.

Демократик адабиётнинг тўла камол топган бу вакиллари билан бир қаторда уларга сиёсий ва бадий мавқелари яқин бўлган, гарчи улар даражасига кўтарила олмаган бўлса-да, ўз ижодий ва сиёсий қарашлари билан уларга уйғун турган кўпгина бошқа тараққийпарвар шоирлар ҳам бўлган. Ана шу ижодий гуруҳлар ҳаммиса бир-бирини қувватлаб, бир-бирига ижодий озуқа бериб турган. Улар ҳаммаси бир бўлиб ўлка маънавий ҳаётида салмоқдор тараққийпарвар қатламни ташкил этган.

Демократик адабиётга ёндош бўлган ўз даврининг прогрессив шоирларидан баъзилари ҳақида қисқача маълумот бериб ўтамыз.

Алмай. Қори Фазлуллоҳ Миржалол ўғли 1852 йилда Тошкентда камбағал ҳунарманд (бўзчи) оиласида туғилди. Тошкентда мактаб ва мадрасада ўқиб, уларни битиргандан сўнг, Бухорода таҳсилини давом эттирди. Алмай расмий вазифаларда ишламади, у бадий ижодга жуда эрта киришди ва бутун ҳаётини унга бағишлади.

Алмай ўз даври адабий ҳаётида фаол иштирок этди. У Муқимийнинг Тошкентдаги яқин дўстларидан эди. Алмай юксак шеърый истеъдодга эга бўлган шоирдир. Унинг шеърларига (жумладан, «Ҳаёт» радибли шеърига) Муқимий боғлаган муҳаммас машҳурдир. Алмай асарлари ўша даврдаги кўп баёзларга киритилган бўлса-да, улар шоир томонидан китоб ҳолида тўпланмаган, пароканда ҳолда қолиб кетган, қисман йўқолган.

Алмай машҳур ҳинд масали «Қалила ва Димна»ни форсчадан ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима «Қалила ва Димна туркий» номи остида Тошкентда литография йўли билан уч марта (1898, 1901, 1913 йилларда) нашр этилди.

Алмай 1891 йилда Тошкентда 39 ёшида вафот этди.

Нодим Намангоний. Нодимнинг асли исми Сулаймонхўжа, отасининг исми Улуғхўжа. Нодим 1844 йилда Наманганда зиёли оиласида дунёга келди. Мактабда, сўнг мадрасада таҳсил кўрди. Унда бадий ижодга ҳавас эрта уйғонди. Ўз даврида шоир сифатида шуҳрат топди. Ўша замоннинг Муқимий, Фурқат, Завақий каби атоқли шоирлари билан шахсий алоқада бўлди ва улар билан ижодий ҳамкорлик қилди.

Нодим Қўқонда, Тошкентда кўп марта бўлган, у ерлардаги адабий ва маданий доиралар билан яқиндан танишган.

Нодим кичик лирик шеърлар, сатирик асарлар ёзди. Унинг асарлари ўз замонасида «Баёз» ҳолида тўпланган. Нодим асарлари мажмуасининг бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўл ёзмалар фондида (инв. №4179) сақланади. Унда олинган айрим намуналар 1964 йилда «Нодим. Танланган шеърлар» номи билан Тошкентда ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриётида чоп этилди.

Нодим Намангоний лирика ва сатира бобида демократик адабиёт руҳида анчагина асарлар ёзди. У тематика, мотив жиҳатидан демократик адабиётга яқин туриши бараварида Муқимий, Фурқат каби шоирлар билан ҳамкорлик ҳам қилган, улар асарларига ўхшатмалар — назиралар ёзган, мухаммаслар боғлаган. Фурқатнинг «Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддасига жавобан Нодим 12 бандли катта мусаддас ёзган:

Ғам даштида бу оҳу овора экан мендек,
Тоғу туз аро ёлғиз сайёра экан мендек,
Кўз ёши равон, жисми кўп ёра экан мендек,
Сайдинг қўёбер сайёд бечора экан мендек.
Ғам тиги била бағри садпора экан мендек.¹

Нодим Муқимийга муваффақиятли мухаммаслар боғлаган. Муқимийнинг «Кўсамен» юмориға боғланган мухаммас шулар жумласидандир:

Халқ аро зарбулмасал машҳури даврон кўсамен,
Теппа кал, сил, кўк йўтал, муҳтожи бир нон кўсамен,
Кў-бакў саргаштаи бесабру сомон кўсамен,
Оҳ, соқол қадри ўтиб, кўнгулда армон, кўсамен,
Ҳафтада ойинаға боққанда ҳайрон кўсамен.²

Нодим ижодида ҳажвиётнинг катта ўрин тутганини, унинг тематика ва ғоявий йўналиши жиҳатидан илғор хусусиятларга эга эканини кўрсатиш учун Махмурнинг машҳур «Хапалак» ғазалиға боғланган мухаммас характерлидир. Саккиз банддан иборат бўлган бу катта мухаммаснинг охириги банди қуйидаги мисраларни ўз ичига олади:

Шоҳким бўлса дуоғўйи Ажам бирла Араб,
Ноумид ўлмас, ани давлатидин аҳли талаб,
Деҳи Нодим: бу шаҳаншоҳ қилиб тарки адаб,
Кечса Махмури учун шоҳ карамдин не ажаб,
Хафалиқ юртиға тушган пул агарчи лак-лак.³

¹ Нодим. Танланган шеърлар. Тошкент, 1964, 63-бет.

² Уша китоб, 38-бет.

³ Уша китоб, 30-бет.

Нодим Намангоний ўз ижодининг ғоявий-бадий хусусиятлари билан демократик адабиётга яқин турган, даврининг таланти, прогрессив шоирларидан биридир.

Ибрат. Исҳоқхон Жунайдулла ўғли 1862 йилда Наманганга яқин Тўрақўрғонда туғилди. Отаси Жунайдуллаҳўжа шоир бўлган, «Ходим» тахаллуси билан лирик шеърлар ёзган. Ибрат аввал ўз қишлоғида, мактаб ва мадрасаларда ўқигандан сўнг, тахсилни давом эттириш мақсадида Қўқонга келди. Ибрат 1878—1886 йиллар орасида Қўқонда бўлган вақтида бу ернинг адабий муҳитида иштирок этди, Муқимий, Фурқат ва бошқа шоирлар билан танишди, улар билан адабий ҳамкорликда бўлди.

1886 йилда Ибрат Қўқон мадрасаларидан бирида ўқишни битириб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтди ва у ерда янги усул мактаб очиб ўқитувчилик қила бошлади.

Ибрат 1887 йилда чет элларга саёҳат қилди. Туркия, Булгария, Греция, Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Афғонистон мамлакатларида бўлди. Ибрат Ҳиндистонда бир неча йиллар яшаб, 1895 йилда Қошғар орқали ўз ватани Наманганга қайтди.

Ибрат маърифатпарвар сифатида мактаб-маориф соҳасида анча самарали ишлар қилди. Мактаб очиб, ўқитувчилик билан шуғулланиб, босмахона ташкил этиб, китоблар, дарсликлар нашр эттирди. У очган «Исҳоқия матбааси» Октябрь социалистик революциясигача ишлаб турди. Ибрат 1911—1914 йиллар орасида мактаб-маориф масалаларида Қўқон ва Янги Маргилонда Ҳамза билан ҳамкорлик қилган.

Ибрат шоир сифатида кўп йирик шеърлар, олим сифатида илмий асарлар ёзди. У ҳаттотлик (каллиграфия) санъатидан ҳам хабардор бўлган. Унинг маърифатпарварлик руҳида ёзган шеърлари «Мезонул замон» номи билан литографияда нашр этилган. Ибрат олим сифатида «Тарихи Фарғона», «Тарихи Маданият», «Жомеул хутут» ва бошқа асарларни ёзган.

Ибрат демократик адабиётдаги маърифатпарварлик мотивларини бойитишда катта ҳисса қўшган прогрессив шоирдир.

Ибрат 1937 йилда 75 ёшида вафот этди.

Муҳаййир. Асли исми Муҳаммадқул, отасининг исми Муҳаммад Расул. Муҳаййир тахминан 1842 йилда Қўқонда туғилиб, 1918 йилда вафот этган. Муҳаййир лирик, сатирик шеърлар ёзган. Муқимий, Фурқатлар билан шахсий, дўстона алоқада бўлган. Муҳаййир шеърларидан намуналар қўл ёзма ва босма баёзларда кўп учрайди. Унинг шеърлари девон ҳолида тўпланган, унинг уч нусхаси бизгача етиб келган (Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи қўл ёзма фондларида).

Муҳаййирнинг лирик шеърларидан бир намуна:

Кирмазам жаннатга ман ҳаргиз ўшал дилдорсиз,
Қилмазам сайри чаман ул сарв гул рухсорсиз.
Эй Муҳаййир мажлис аҳбоби бўлмас гарм агар,
Бўлса ҳофиз хайли ул мажлисда бу ашъорсиз.

Шоирнинг ҳажвий шеърлари ҳам кўп. Унинг «Гапур» радибли ҳажвий шеъри машҳур. Бу шеър адабиётимизда кўп назиралар тугилишига сабабчи бўлган:

Телбаман вонз манго Мажнуни шайдодин гапур,
Ишқдин бошимдаги занжири савдодин гапур.

Фақр элига заиф ожизликни кўп айлаб сифат,
Жоҳ аҳлига дирамдин сўзла, дунёдин гапур.

Маснади давлат дағи ишрат талаб жоҳилни қўй,
Бағри қон бўлгон алам кунжида донодин гапур.

Келди чун сўз минбрига поя курсидин баланд,
Эй Муҳаййир пастдин сўз дема, болодин гапур.

Бу келтирилган парчалардаги антиклерикал мотив ва танқидий-ҳажвий кайфият Муҳаййир поэзияси учун характерли бўлиб, уни демократик адабиётга ҳамоҳанг қилади.

Мунтазир. Юсуфқори Мирза Зоҳид ўғли Мунтазир 1831 йилда Қўқонда туғилди. Бир муддат Худоёрхон, сўнграқ Насриддинбек саройида ишлаган бўлса-да, аристократия доираларидаги ифлослик ва ҳақсизликларни кўриб, ишдан истеъфо берди ва умрининг охиригача Андижонда фақирона, риндларча ҳаёт кечирди.

Мунтазир лирик ва сатирик шеърлар ёзган. Лирикада илғор ғояларни илгари сурган, сатирада эса ҳоким гуруҳлар кирдикорларини фош этган.

Шоирнинг «Ашъор ҳо дорад» сарлавҳали форс-тожик тилида ёзган бир шеърида қўллаган, ўз ифодаси билан айтганимизда, Мунтазир «дўстларга гул тутган, душманларга тикан санчган» шоирдир. Адабиёт тарихи фактларидан маълумки, бу шеър Муқимийга манзур бўлгани учун унга мухаммас боғлаган, адабиётимизда Муқимий мухаммаси машҳур.

Мунтазир шеърлари пароканда қолиб кетган. Уларнинг бизгача етиб келган қисми, тахминан, 1300 мисра шеърни ўз ичига олади.

Мунтазир 1884 йилда 53 ёшида Андижонда вафот этган.

Рожий. Хўжажон Рожий Марғилоний 1834 йилда Марғилон шаҳрида ҳунарманд (сувоқчи) оиласида туғилди. Марғилонда, сўнгра Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрди. Табиий истеъдоди, шеърлари билан адабий доираларда шухрат қозонди, Муқимий ва Фурқатлар билан шахсий алоқада бўлди.

Рожий ўз замонасининг кенг маълумотли, илғор фикрли кишиларидан бўлган. Рус шарқшунос олимларидан академик В. В. Бартольд ва академик А. Н. Самойловичлар билан алоқада бўлган, уларнинг илмий-адабий тадқиқотларига кўмаклашган, ҳамкорлик қилган.

Рожий адабий ижодда ўзига хос сарбаст услубга эга. Унинг ёзган лирик, сатирик ва юмористик шеърлари, тахминан, ўн минг мисрани ташкил қилади. Булар тематик ва мотив жиҳатдан демократик адабиёт билан ҳамоҳангдирлар.

Рожий лирикасида исёнкорлик, мавжуд тартиблардан норозилик, улардан қаноатланмаслик руҳи кучли. Рожийнинг шўх, сарбаст услуби, исёнкорлик руҳи Нодирига назалига боғланган «Этиб кет!» радибли қуйидаги мухаммасида яхши кўриниб туради:

Дунёга келиб, забона келдинг,
Кулфатни уйи макона келдинг,
Заҳмат ўқиға нишона келдинг,
Мақсад на эди жаҳона келдинг,
Кайфиятини баён этиб кет.

Қоч, зоҳид асоси бир йилондур,
Вонзши насиҳати гаврондур,
Дард аҳлиға бит каби зиёнду,
Ушшоқ мақоми бўстондур,
Азми раҳи бўстон этиб кет.

Рожийки, эшитти сўзларингни,
Муштоқ кўрарга юзларингни,
Шўри назалинда тузларингни,
Сен ишқ йўлида кўзларингни,
Эй Нодири, дурафшон этиб кет.

Рожийнинг юксак лиризм билан суғорилган мазмундор ғазалларидан бирида қуйидаги фавқуллодда оригинал мисраларга дуч келамиз.

Начук жонман, паришонман, саропо айбу нуқсонман,
Ёмонман, йўлдан озғонман, на инсонман, на ҳайвонман.

Бўюнда ишқ тавқи йўқ, дилимда ёр шавқи йўқ,
Тилимда тавба завқи йўқ, ғариқи баҳри исёнман.

Бу дунёни вафоси йўқ, яқин билдим бақоси йўқ,
Ажал дардин давоси йўқ, на қилгойман — паришонман.

Рожий чиройли туюқлар ҳам ёзган:

Дедим, эй дилбар куним не кечаду?
Деди: васлим ваъдаси бу кечаду.
Этмадим бовар бу сўзга негаким,
Ўзга топилғонда маини кечаду.

Рожий шеърятда ҳажвиёт алоҳида ўрин тутати. Демократик адабиётда кенг ишланган Дукчи эшон темасида Рожий ҳам сатирик шеър ёзди. 144 мисрани ўз ичига олган бу катта сатирани, ҳеч шубҳасиз, демократик адабиётда яратилган Дукчи эшон циклидаги сатираларнинг энг кучли намуналаридан бири деса бўлади.

Рожий ижодий мероси ўзининг юксак бадий қиймати ва илғор, чуқур мазмуни билан ўша давр адабий ҳаётини ўрганишда бой материал беради ва алоҳида эътиборга сазовордир.

Рожий 1918 йилда Марғилонда вафот этди.

Шавқий. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида Шавқий тахаллуси билан олтига шоирнинг ижод этгани маълум. Шулардан бири Шавқий Намангоний тахаллуси билан шуҳрат топган шоир Наманганга яқин Қалвак қишлоғида яшаб ижод этган Мулла Шамсидир.

Мулла Шамс Шавқий шарқшунос Наливкиннинг берган маълумотида кўра, ўтган асрнинг 80-йилларида ўз қишлоғи Қалвакда яшаб, деҳқончилик ишлари билан шуғулланган ва Фарғона тарихини ўрганишда унга кўп ёрдам қилган. Шавқий ўз замонасининг кенг маълумотли пешқадам кишиси ва талантливий шоири бўлган.

Шавқий кўп лирик шеърлар қаторида «Пандномаи Шавқий» (Маллаҳон номидан Худоёрхонга ўғит) номли сатирик асар, «Жомеул ҳаводис» номи билан тарихий дoston ёзган. Дostonда Худоёрхон билан унинг оталиғи Мусулмонқул ўртасида ҳокимият учун олиб борилган курашлар тасвирланади. Реалистик асосда ёзилган бу асар бой тарихи, этнографик маълумотларни ўз ичига олади ва ўша давр халқ ҳаётини ўрганишда қимматли манбадир.

Шавқий XIX аср иккинчи ярми адабиётимизда реалистик асосга қурилган эпик жанрни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган талантливий шоирдир.

Ҳавоий. Муҳаммад Умар асли марғилонлик бўлиб, Ҳавоий—Умидий тахаллуслари билан асарлар ёзди. У, тахминан, 1835—36 йиллар атрофида туғилиб, 1905 йилда вафот этди.

Ундан қолган ижодий мерос, тахминан, 10 минг мисра шеърни ўз ичига олади. Уларни бадий-ғоявий хусусиятларига қараб икки гурппага бўлиш мумкин. Кичик ҳажмдаги лирик, сатирик шеърлар ва эпик характердаги дostonлар.

Ҳавоий лирикада классик адабиёт традицияларини давом эттирди, унинг «Дукчи эшон», «Ҳажви Мусакал базоз», «Ҳажви Обид халифа» каби асарлари бевосита демократик адабиётдаги ҳажвиёт таъсирида ёзилган. Ҳавоий Муқимий, Фурқатлар билан дўстона алоқада бўлган, улар билан ижодий ҳамкорлик қилган.

Ҳавоий адабиётимизда эпик жанр тараққиёти учун сезилар-

ли ҳисса қўшди. У 1884 йилда «Мактубчаи хон» асарини ёзди. Шоир унда Қўқон хони Шерали хон даврдан (1842 йилдан) ўлка Россияга қўшиб олингунча бўлган давр воқеаларини баён қилади.

Ҳавоий 1888 йилда «Жангнома» дostonини ёзди. Дoston XIX асрнинг 60—70-йилларида Қашқарда рўй берган Ёқуббек воқеалари тасвирига бағишланган.

Ҳавоий Қашқардаги Россия конусли, шарқшунос олим Н. Ф. Петровский маслаҳати ва илтимосига биноан 1880 йилда «Бадавлатнома ёки тарихи Хўқанд» дostonини ёзди. Бу асар бизгача Н. Ф. Петровский коллекцияси ичида етиб келган ва ҳозир СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими қўл ёзмалар фондида сақланади. Шоир 2700 мисра шеърни ўз ичига олган бу дostonда 1822 йилда Умархон вафот этгандан сўнг Қўқон хонлигида рўй берган сиёсий воқеалар тўғрисида сўзлайди. Дoston воқеаларининг марказида «Қашқардаги Ёқуббек воқеалари туради. Дoston воқеаси Ёқуббекнинг вафоти билан тугайди.

Ҳавоий дostonлари Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш, XIX аср ўрталарида авж олиб кетган хонлар, беклар қирғини даврида фожиона умр кечиришга мажбур бўлган халқ ҳаётини ўрганиш учун адабий ҳужжат сифатида жуда муҳимдир.

ДЕМОКРАТИК АДАБИЁТДА РЕАЛИЗМ МАСАЛАЛАРИ

Демократик адабиётнинг ижодий-эстетик принциплари тўғрисида гап борганда кўзда тутилган асосий ва дастлабки масала унинг турмушга муносабати масаласидир. Демократик адабиётнинг ғоявий асосларига, тематикасига, мазмунига, умумий руҳига назар ташласак, унинг конкрет тарихий давр ҳаёти билан боғлиқ эканлигини, давр масалаларини ўзида акс эттирганини, ўз даврининг илғор ғояларидан озиқланганлигини кўраимиз. Демократик адабиёт илғор адабиётларга хос бўлган ижодий принципларни қўллаб, объектив реал борлиқни ҳаққоний акс эттиришга ҳаракат қилди, реализмга интилди.

Ф. Энгельс ўзининг реализмга берган классик таърифида: «Реализм деталларнинг тўғри бўлишидан ташқари, типик шaroитда типик характерлар 'яратишни кўзда тутати'!»¹—деган эдики, бу таъриф борлиқдаги ҳодисаларнинг энг муҳимини, характерлисини, типик ҳисобланганини танлаб олишни ва уни ўзига хос бўлган шaroитда, муҳитда кўрсатишни талаб қилади. Бу турмуш ҳодисаларининг ташқи кўринишларини тўғри тасвирлаш билан бирга, уларнинг ички моҳиятларини ҳам очиб

¹ Маркс и Энгельс об искусстве. М., 1933. стр. 194.

бериш демакдир. А. М. Горькийнинг реализм тўғрисидаги фикрида ҳам Энгельс таърифининг ана шу асосий маъзи таъкидланади, «Қисқача қилиб айтганда, турмуш ҳодисалари ичидан, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва характерлардан умумийлик белгиларига энг кўп эга бўлганларини танлаб олиш йўли билан ташқи борлиқни тасвир қилиш реализмдир». А. М. Горькийнинг бу сўзларида ҳам реализм олдида конкрет давр, конкрет ҳаёт учун характерли, типик бўлган ҳодисаларни ажратиб ола билиш ва улар орқали умумлаштира образлар ярата билиш талаби қўйилади.

Реалистик адабиёт олдида қўйиладиган шу талаблар нуқтаи назаридан демократик адабиётга кўз ташласак, нимани кўрамиз? Демократик адабиётдаги реализм XIX асрнинг иккинчи ярмидаги объектив тарихий процессни—меҳнаткаш халқ оммасининг кураш ва интилишларини ўзида тўғри акс эттиришда, меҳнаткаш халқ оммаси манфаати учун курашишида, халқпарварлик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илғари суришда кўринади. Демократик адабиётнинг губ моҳиятини ташкил қилган унинг бу бадий-ижодий принциплари унда куйланган асосий ғоявий мотивларда, эксплуататор синфларга қарши кураш, мавжуд ижтимоий тузумдан нафратланиш, социал адолатсизликка қарши норозилик, озод ва фаровон турмушга интилиш, жаҳолат ва қолоқликни лаънатлаш, илм-маърифатни ва тараққиётни тарғиб қилиш мотивларида ўз ифодасини топди.

Уша замонда демократ шоирларнинг эстетик қарашларини системали равишда баён қилувчи яхлит бир назарий асар яратилмаган бўлса ҳам, лекин уларнинг ижодий тажрибаси, яратган асарлари демократик адабиётда реализм асосий ижодий метод бўлганлигини кўрсатиб туради. Бундан ташқари, демократ шоирлар ўзларининг айрим асарларида ижодий принципнинг баъзи масалаларига тўхталиб, қимматли фикрларини баён қилганлар. Бу жиҳатдан Фурқатнинг «Шоир ва шеър муболағаси хусусида» шеъри ғоятда характерлидир. Фурқат бу шеърида адабиётнинг турмушга муносабати тўғрисида сўзлаб, шоирнинг (адабиётнинг) вазифаси турмушда кўрган ҳодисаларни ўша ҳодисага «мувофиқ қилиб», «мазмунига лойиқ қилиб» тасвир қилишдир, дейди ва шундай принципга амал қилмай ижод этувчи шоирларни танқид қилади. Фурқатнинг адабиёт учун турмушни объект қилиб олиш ва уни ҳаққоний тасвирлаш кераклиги тўғрисидаги фикри деярли ҳамма демократ шоирларда турли шаклларда учрайди ва уларнинг ижодий принципини ташкил қилади.

Демократ шоир Муқимий ўзининг лирик шеърларидан бирида шоирнинг вазифаси турмуш ҳақиқатларини куйлашдан иборат эканини таъкидлаб:

Гар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса саволимга жавобим ким десун?!—

деган эди.

Қорақалпоқ халқининг атоқли демократ шоири Бердақ (1827—1900) ўзининг ижодий йўли тўғрисида фикр юритиб, «ҳақиқатни излагани», «ҳақ сўзни сўзлаши» ҳақида гапирди:

Бердимурод ҳақиқатни изладинг,
Мудом элга тўғри йўлни кўзладинг,
Евузлардан қўрқмай, ҳақни сўзладинг.
Жон-таннингни бердинг доим халқ учун.

Хоразмлик машҳур шоир Аваз Утар адабиётда ростгўйликни тарғиб этиб, ўзига шундай хитоб қилади:

Улар ҳолатда ҳам деб рост сўз ҳолни табаҳ этгил,
Демасманким, дебон ёлғон номингни сиёҳ этгил,
Нажоти ҳар балодин истасанг, сидқинг гувоҳ этгил.

Шоир Завқий ўз ижодини халққа, халқ ҳаётига бағишлаганини шундай ифодалаган эди:

Дўзанда косиблик ишим
Эл бирладур ёзим-қишим.

Ижодий-эстетик принцип масаласида демократ шоира Анбар Отин ижоди ҳам характерлидир. Оддий халқ ичидан чиққан Анбар Отин ўз ижодини бутунлай халққа бағишлайди. Унинг асосий диққати халқ ҳаётини ҳаққоний тасвирлашга қаратилгандир. У ўзининг шеърларидан бирида бу позицияни қуйидагича ифодалайди:

Шеър ёзсангиз, халойиқ ҳолидан мавзу этинг,
Кўп улугларни мадҳ этмоқ эрур бу исроф.

Шоиранинг адабиёт олдида қўйган бу талаби демократик адабиётдаги умумий тенденцияни—ҳаётийлик, ҳаққонийлик тенденциясини ўзида яхши акс эттиради. Анбар Отин ижоди ҳам ўзининг умумий тематикаси, мотивлари, ғоявий йўналишлари билан халқчилдир, ўзининг чуқур илдизлари билан давр ҳаётдан озиқланган реалистик характерга эга бўлган ижоддир.

Демократик адабиётдаги реализмнинг тез суръат билан ривож топишида юқорида кўрсатиб ўтилган маданий-адабий омиллар—ўзбек классик адабиётининг илғор традициялари, оғзаки халқ ижодининг битмас-туганмас бойликлари, шунингдек илғор рус маданияти ва рус классик адабиётининг самарали таъсири муҳим роль ўйнади.

Демократик адабиётнинг ижодий методи бўлган реализм тўғрисида гап борганда, унинг ўзига хос хусусиятларини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Чунки реализм ўзбек адабиётида фақат XIX асрнинг иккинчи ярмида, демократик адабиётда вужудга келган ҳодиса бўлмай, ўзбек адабиётининг илгариги тараққиёт босқичларида ҳам бор эди. Масалан, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида, XVII—XVIII асрларда яшаб ижод этган Турди фаолиятида турмушни реалистик тасвир этадиган асарлар учрайди. Шунингдек, XIX асрнинг биринчи ярмида ижод этган Гулханийнинг «Зарбулмасал» асаридаги, Махмурнинг қатор сатираларидаги реализмни инкор этиш мумкин эмас. Лекин масаланинг аҳамиятли томони шундаки, ўтмишдаги прогрессив адабиёт билан демократик адабиётдаги реализм ўртасида тарихий даврларнинг турлича бўлиши билан изоҳланадиган фарқ ҳам бор.

Демократик адабиёт ўтмишдаги прогрессив адабиётдан ўзининг изчил реализми билан ажралиб туради. Агар ўтмиш прогрессив адабиётдаги реализмда «XVII—XIX асрлар адабиёти» типик характер бўлгани ҳолда, типик шароит етишмаган бўлса, демократик адабиётда типик шароит ҳам яратилди, реализм олдида қўйилган талабга тўлиқ риоя қилинди. Шу маънода демократик адабиётдаги реализм ўтмиш прогрессив адабиётдаги реализмнинг қонуний давоми ва юқори босқичи ҳисобланади. Демократик адабиёт билан ўтмишдаги прогрессив адабиёт ўртасида бўлган ана шу фарқ демократик адабиёт реализмининг ўзига хос хусусиятини ташкил қилади.

Айни замонда улар ўртасида умумий белгилар, реализмнинг типологик хусусияти сифатида кўрсатилиши мумкин бўлган муштарак моментлар ҳам йўқ эмас. Инсонни ижтимоий муҳит маҳсули сифатида тасвир этиш, шу муҳит таъсирида ўзгариб, шаклланиб боришни кўрсатиш, яъни характер динамикасини бериш реализмнинг шундай типологик белгиларидан ҳисобланади.

Демократик адабиётдаги реализмнинг ўзига хос хусусиятини яққол кўрсатадиган масалаларнинг иккинчиси унинг тип яратиш усулидир.

Маълумки, реалистик адабиётдан конкрет, индивидуал хусусиятлари сақланган ҳолда турмуш ҳодисалари ҳақида чуқур бадий образлар, типлар яратиш талаб қилинади. Типда индивидуаллик билан умумлашма диалектик бирликни ташкил қилади. Ёзувчи конкрет, индивидуал шахсларда турмуш ҳодисаларининг асосий, етакчи томонини, ундаги қонуниятни, унда ҳаракат қилувчи социал кучнинг моҳиятини кўрсатиш орқали тип, образ яратади.

Адабиёт фактлари шунини кўрсатадики, ёзувчи тип яратишда умумлашмага эришиш учун турли усуллардан фойдалана-

ди. Ёзувчи маълум социал табақага, синфга мансуб бўлган бир қанча одамлардаги хусусиятларни, белгиларни, одат ва психологияни ўрганиш, тўплаш ва уларнинг энг характерли бўлганларини йиғиб умумлаштириш орқали тип яратиш мумкин. Гоголнинг «Улик жонлар» асаридаги Манилов ва Чичиков, Гончаровнинг «Обломов» асаридаги Обломов, Горькийнинг «Фома Гордеев» романидаги Фома Гордеев, Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасидаги Ғофир ва Солиҳбой, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романидаги Йўлчи образи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романидаги Сиддиқжон образлари ва бошқалар шу йўл билан яратилган типлардир.

Ёзувчи тип яратишда бошқа ижодий усулни қўллаши ҳам мумкин. Ёзувчи маълум социал табақа ёки синфга мансуб бўлган юзларча, мингларча кишилар ичидан шу табақа ёки синфга хос бўлган хусусиятларни ўзида яққол ва тўлиқ гавдалантирган бир шахсни танлаб олиши, шу шахс характерини тасвир қилиш орқали маълум социал табақа ёки синфнинг асосий хусусиятларини ўзида гавдалантирган тип яратиши мумкин. А. М. Горькийнинг «Она» романидаги Павел Власов ва Пелагея Ниловна, Борис Полевойнинг «Чин инсон қиссаси»даги Мересьев, С. Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асарида Қори Ишканба образлари ва бошқалар шу йўл билан яратилган.

Демократ шоирлар тип яратишда, асосан, ана шу иккинчи йўлдан бордилар. Демократик адабиётдаги асосий сатирик типлар турмушдаги конкрет шахсни тасвирлаш орқали яратилди. Демократ шоирлар эксплуататор табақаларга хос бўлган психология, феъл-атвор ва хусусиятларни шу табақага мансуб бўлган ва шу табақа феъл-атворларини ўзида тўлиқ гавдалантирган айрим шахсларни тасвирлаш йўли билан тип яратдилар. Демократик адабиётда яратилган муҳим социал типларнинг деярли ҳаммасининг прототиби бор. Демократик шоирлар кўп ўринда ўша замондаги маълум конкрет шахсни, ҳатто, номини сақлаган ҳолда олдилар, баъзан эса асарда номи айтилмас ҳам, маълум конкрет шахс кўзда тутилди. Ҳар икки ҳолда ҳам маълум социал табақанинг типик хусусиятлари унинг айрим, конкрет вакиллари орқали очилди. Ҳодихўжа (Муқимий, «Московчи бой таърифида») ўз бойлигини яна ҳам ошириш учун капиталистик корхоналар қуришга интилаётган маҳаллий бойлар типи. Султон Алихўжа ва Ҳакимжон (Муқимий, «Танобчилар») чор мустамлакачилик аппаратидаги бюрократ амалдорлар типи. Дукчи эшон (Муқимий, «Ҳажви Халифай Мингтепа», «Қурбақалар», Завқий «Ҳажви Икчи эшон» ва бошқалар) ашаддий реакцион дин аҳлларининг типи. Виктор (Муқимий, «Ҳажви Викторбой», Завқий «Воқеан Виктор» ва бошқалар) фирибгар, амалпараст буржуа типи. Муқимийнинг «Охуним», «Додхўшим», Завқийнинг «Аҳли раста ҳажви» ва

бошқа сатирик асарлари ҳам ана шу принцип асосда яратилгандир.

Ўзбек демократик адабиётидаги реализмнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири ўлкада туғилиб келаётган капиталистик муносабатларнинг акс эттирилишидир. Капиталистик муносабатлар Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишидан кейин рўй берган иқтисодий силжишлар натижаси эди. Янги тарихий шароитнинг янги ижтимоий ҳодисалари реалистик методга асосланган демократик адабиётда ўз аксини топди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Демократик адабиётга хос бўлган бу янги мотив унда «Московчи бой таърифида», «Тўйи Иқонбачча» сатираларини, Виктор ҳақидаги ҳажвий асарлар циклини яратди. Бу асарларда жамиятда туғилган янги ижтимоий муносабатлар ва унинг оқибатлари фош қилинади. Шундай қилиб демократ шоирлар феодал-патриархал ҳаёт қолдиқларига қарши кураш олиб боришлари билан бирга, буржуа жамиятини фош этувчилар сифатида ҳам майдонга чиқади. Бу эса уларни илгариги давр адабиётидан, илгариги давр прогрессив ёзувчиларидан ажратадиган ўзларига хос хусусиятларидир.

Демократик адабиётнинг ўзига хослигини кўрсатувчи бу хусусиятлар унинг давр ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ эканини ва реализм методи асосида ижод қилганини исботлайди.

ДЕМОКРАТИК АДАБИЁТНИНГ ЖАНРЛАРИ ВА БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Турмуш ҳодисаларини реалистик акс эттириб, янги ғоявий мазмун яратган демократик адабиёт шу янги мазмунга мувофиқ бадиий шакл ҳам яратишга интилади. Демократик адабиётнинг бадиий услуби феодал-клерикал адабиётнинг услубидан принципиал фарқ қилади. Формализм, санъатпардозлик асосига қурилган феодал-клерикал адабиётнинг гажакдор, дабдабали услубига қарши демократик адабиёт халқ оmmasига яқин ва тушунарли бўлган реалистик услуб яратди. Бу янги услуб фикрнинг равшан ва аниқлиги, тилининг соддалиги, бадиий тасвир воситаларининг оригиналлиги ва ҳаётийлиги билан характерланади. Демократик адабиётнинг бадиий-ижодий хусусиятларига доир барча янгиликлар у илгари сурган илғор демократик ғоялар заминада, реализм асосида майдонга келди.

Маълумки, демократик адабиёт намояндалари, асосан поэзия соҳасида ижод этдилар. Адабиётимизнинг кейинги тараққиёт босқичларида майдонга келган бадиий проза, драматургия жанрлари демократик адабиётда учрамайди. Демократик шоирлар кўпроқ поэзиянинг кичик турларида асарлар ёздилар.

Бу ҳодисанинг маълум тарихий сабаблари бор, албатта. Бу сабаблардан муҳими классик адабиётимизда поэзия жуда кенг тараққий этгани, демократ шоирлар учун поэзия соҳасидаги мавжуд традицияларни давом эттириш қулай бўлгандир. Бундан ташқари, поэтик асарлар хусусан унинг ғазал формаси халқ оmmasи орасига тез сингиб кетувчи, халқнинг юксак бадиий дидига ҳозиржавоб бадиий шакл бўлгани туфайли демократ шоирлар кўпроқ шунга мурожаат қилганлар.

Шундай қилиб, демократ шоирлар поэзиянинг кичик турларида: ғазал, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, маснавий, фард, қисман туюқ ва рубой жанрларида асарлар ёздилар. Агар Комил Хоразмийнинг насрий таржималарини назарга олмаганимизда, ҳамма йирик демократ шоирлар—Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар поэзиянинг шу турларида ижод қилдилар. Бу шубҳасиз, демократик адабиётнинг жанрлар масаласида маълум даражада чекланганлигини кўрсатади. Бундан ташқари, бадиий ижодиётнинг бошқа 'формал-стилистик масалаларида ҳам демократик адабиётнинг эски адабий традициялар рамкасида ҳали батамом чиқиб кета олмаганини кўрсатиб ўтиш керак. Демократик адабиёт ўтмишдаги поэзиянинг шеърий турлари билан бирга, унинг вазни (аруз), қофия системасидан, бадиий тасвир воситаларидан ҳам фойдаланиб келди.

Шуни айтиш керакки, демократик адабиётнинг поэтик шаклнинг бир қатор элементларидан фойдаланиши, шубҳасиз, вақтинча, ўткинчи, шу билан бирга мажбурий ҳодиса эди. Чунки ҳар бир шакл ҳаммаша ўз мазмунидан кейинда қолиб боради. Шаклнинг мазмунга тамомила лойиқ келган вақти сира учрамайди, деса бўлади. Шу тариқа янги мазмун, вақтинча бўлса ҳам, эски шакл либосини кийиб туришга мажбур бўлади.

Лекин демократик адабиёт янги реалистик мазмунни ифодалашда эски шеърий шаклларни тўғридан-тўғри ўз ҳолича олмайди, улардан кўр-кўрона фойдаланмайди, балки уни янги мазмун билан бойитди, унинг характерини, вазифасини маълум даражада ўзгартирди. Чунки ҳамма ижтимоий ҳодисаларда бўлгани каби, адабиётда ҳам эски нарсга оддий равишда буткул бекор қилинмасдан, балки янги нарсга мувофиқ равишда ўз табиатини ўзгартириб боради.

Масалан, демократ шоирлар фаолиятида классик адабиётдаги эски шакллар (ғазал, маснавий, мухаммас ва бошқалар) ишлатилган бўлса-да, бу шакллар мазмун жиҳатидан маълум эволюцияга, ўзгаришга учради, эски шеърий турларнинг шакли сақланиб қолган бўлса-да, мазмунни ўзгарди. Демак, демократик адабиётдаги ғазал, мухаммас ва бошқалар классик адабиётдаги, масалан, XV аср поэзиясидаги ғазал, мухаммас ва бошқаларнинг худди ўзи эмас, балки ўзгарган, маълум эволюцияни бошидан кечирган янги туридир. Мисол

учун Муқимийнинг «Ҳажви Халифаи Мингтепа», Завқийнинг «Ҳажви Икчи эшон», Аваз Утарнинг «Халқим», «Сипоҳийларга» асарларини олайлик. Бу асарларнинг ҳаммаси ғазал шаклида ёзилган. Лекин уларни ғоявий-бадий хусусиятлари жиҳатидан XV аср ғазалларига тенглаштириб бўлмайди. Бу ғазаллар шакли (бандлар системаси, қофияси, радифи) жиҳатидан XV аср ғазалларига ўхшаса ҳам, тематикаси, ғоявий йўналиши жиҳатидан улардан жуда узоқлашган, янги мазмун билан бойиган.

Бундай ҳолни мухаммасларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Завқийнинг «Ажаб эрмас», Муқимийнинг «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида» номли мухаммасларини ғоявий-бадий хусусиятлари жиҳатидан XV аср мухаммасларига тенглаштириб бўлмайди. Бу мухаммаслар шакли (бандлар системаси, қофияси, радифи ва вазни) жиҳатидан XV аср мухаммасларига ўхшаса ҳам, тематикаси, ғоявий йўналиши жиҳатидан улардан жуда узоқлашган, зўр эволюцияга учраган.

Бундай мисолларни демократик адабиётдаги барча шеърий турлардан келтириш мумкин. Бу мисолларда XV асрдаги шеърий турларнинг демократ шоирлар ижодида ўзининг ҳукмрон ишқий-лирик тематикасини, традицион услубини ташлаб, янги мазмун, янги руҳга эга бўлгани яққол кўриниб турибди. Демак, демократ шоирлар эски шеърий турларни янги тарихий шароитда янги мазмун билан бойитиб, уларни ривожлантирдилар. Бу фикр фақат сатираларга, социал темада ёзилган шеърларгагина хос бўлмай, балки демократик адабиётдаги лирикага ҳам алоқадордир.

Демократик адабиётдаги тор-интим лирикада бу эволюция, гарчи сатирада ёки социал темада ёзилган шеърларда бўлганидек, равшан, яққол кўзга ташланиб турмаса ҳам, ҳар ҳолда, уларнинг ғоявий-бадий хусусиятларида маълум ўзгариш рўй берди. Чунки демократик адабиётнинг янгича ижодий-эстетик принциплари, демократизм, халқпарварлик каби ғоявий асослари лириканинг ҳам моҳиятини белгилаб қўйган, унда янги ғоявий-бадий хусусиятларни яратган эди. Демак, демократ шоирлар эски шеърий шаклларга муносабат масаласида феодал-клерикал адабиётдан фарқ қиладилар. Феодал-клерикал адабиёт намояндалари эски шеърий шаклларни бутун ғоявий-бадий хусусиятларини сақлаган ҳолда, кўр-кўрона қабул қилиб, XV аср поэзиясининг тақлидгўйлари бўлиб қолган бўлсалар, демократ шоирлар масалага ижодий ёндошдилар, уларни янги сифатлар билан бойитиб, адабий ҳаётни бир қадам олдинга силжитдилар, ривожлантирдилар. Шубҳасиз, демократ шоирлар бу соҳада ўзларининг бевосита салафлари бўлган Махмур, Гулханий, Ҳозиқ каби прогрессив шоирлар традициясидан илҳомландилар, уни давом эттирдилар.

Демократик адабиётдаги ҳажвиёт, сатира ва юмор бу давр

адабиётдаги асосий ва етакчи жанр сифатида демократик адабиётнинг моҳиятини белгиловчи ижодий методига таъсир кўрсатди, унинг реализмини танқидий характерга эга бўлган реализмга, яъни танқидий реализмга айлантирди. Бу демократик адабиётдаги сатира ва юморнинг энг муҳим хусусияти эди.

Демократик адабиётдаги ҳажвиётнинг бошқа давр ҳажвларидан ажралиб турувчи яна бир муҳим хусусияти шуки, бу давр ҳажвиёти ҳаётни адабиётнинг асосий объекти бўлган киши — шахс образлари орқали акс эттиришга киришди. Турмушни типик шароитда ҳаракат этаётган типик характерлар фаолиятида акс эттириш адабиётнинг балоғатга эришганини кўрсатувчи белгилардан биридир. Чунончи, Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасидаги Ҳакимжон билан Султон Алихўжа, «Масковчи бой таърифида» асаридаги Ҳодихўжа, «Воқеаи Виктор» асаридаги Виктор ва бошқалар маълум ижтимоий ҳодисанинг моҳиятини гавдалантирувчи мужассам шахс образларидир.

Демократик адабиётда саёҳатнома ҳам янги жанрдир. Адабиёт тарихида саёҳат хотираларини шеърий шаклда баён қилувчи бундай асарлар бўлмаган. Умуман, саёҳатлар, саёҳат хотиралари эса тарихда кўп учрайди. Лекин, уларнинг деярли ҳаммаси мемуар характеридаги асарлар бўлиб, бошқача бадий стилистик хусусиятларга эгадир.

Демократик адабиётда саёҳатнома жанрини яратишда Муқимий ташаббускор бўлди. Муқимий турли маршрут (Қўқон — Фарғона, Қўқон — Шохимардон, Қўқон — Исфара) билан турли вақтларда қилган саёҳати таассуротларини «Саёҳатнома» номли асарида баён этди.

Муқимий «Саёҳатнома»си ўша вақтларда халқ ўртасида кенг тарқалган ва шуҳрат қозонган эди. Бу асар турли вариантларда халқ ичида ҳозиргача яшаб келмоқда ва санъат ҳаваскорлари томонидан ижро этилмоқда.

Муқимий «Саёҳатнома»си ўз вақтида назираларни майдонга келтирди. Муқимий «Саёҳатнома»си руҳида, унинг вазнини, қофиясини, бандлар системасини сақлаган ҳолда шоир Завқийнинг ҳам «Саёҳатнома» ёзгани маълум.

Фурқатнинг, тахминан, 1892 йилдаги Ҳиндистондан Хитойга қилган сафари вақтида унга ҳамроҳ бўлган шоир Тажаллийнинг ҳам Муқимий «Саёҳатнома»сига жавобан «Саёҳатнома» ёзганлиги тўғрисида маълумот бор. Тажаллий «Саёҳатнома»си бизгача тўлиқ етиб келмаган бўлиб, ундан айрим парчаларгина сақланиб қолган. Фурқатнинг ҳам «Саёҳатнома» ёзгани ҳақида маълумотлар бор. Лекин у ҳали топилганича йўқ.

Демак, демократик адабиётда бир хил руҳ ва бир хил темада ёзилган ва муштарак бадий хусусиятлар билан характерланадиган маълум жанр — «Саёҳатнома» жанри туғилди ва

шаклланди. Саёҳат хотираларини баён этиш бу асарларнинг ҳаммаси учун умумий тематикадир.

Демократик адабиётда «Саёҳатнома» жанрининг аҳамияти каттадир. Унинг энг муҳим қиммати шундаки, унда халқ ҳаётининг ҳаққоний тавралари акс этади. «Саёҳатнома»ларда чор бюрократик аппаратининг бўлис бошлиқлари, мингбоши ва юзбошилари ҳақида танқидий материаллар ҳам оз эмас. Бу жиҳатдан «Саёҳатнома»лар танқидий реализм адабиётининг муҳим намунаси сифатида баҳоланиши мумкин.

Демак, «Саёҳатнома» жанри ўша даврдаги демократик адабиётда ўзининг гоявий-бадний хусусиятлари билан муҳим аҳамиятга эга бўлган янги ҳодисадир.

Демократик адабиётдаги муҳим янги жанрлардан яна бири мактуб жанридир.

Шеърый шаклда мактублар ёзиш адабиёт тарихимизнинг ўтмиш давларида ҳам учрайди. Масалан, Алишер Навоийнинг Хиротдан дўсти Саид Ҳасан Ардашерга юборган «Ҳасби ҳол» номли шеърый мактуби бу жанрнинг муҳим намунасидир. Лекин ўтмишдаги даврлардан, демократ шоирларда бўлгани каби, кўп ва қимматли мактублар сақланиб қолмаган.

Демократик шоирларда насрий хат билан бирга, шеърый мактублар ёзиш ҳам одат бўлган. Муқимийнинг ўнтача шеърый мактуби бизгача етиб келган. Фурқатнинг ҳам Фарғона ва Тошкентда ҳаёт кечирган чоғларида ёзган мактублари, шунингдек, чет элларга қилган саёҳати даврида Туркия, Ҳиндистон ва Хитойдан ёзган шеърый мактублари маълум ва машҳурдир. Масаланинг аҳамиятли томони шундаки, бу мактублар оддий «двойи саломлар» бўлмай, шоирнинг кайфияти, ҳис-туйғулари, ички кечинмаларига оид қимматли сатрларни ўз ичига олувчи бадний асарлардир. Шундай қилиб, демократ шоирлар ўртасида туғилган ёзишмалардан эпистоляр адабиётнинг бебаҳо намунаси ҳисобланадиган мактубот жанри майдонга келди. Демократ шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганишда, шунингдек ўша давр адабий ҳаётини текширишда бу шеърый мактублар мислсиз манба ҳисобланади.

Демократ шоирлар ижодий меросининг бу қисми шу вақтгача кам ўрганилди. Ҳолбуки, бу ҳужжатларни ўрганмай туриб, адабиёт тарихимизнинг кўп томонларини ёритиб бўлмайди.

Демократик адабиётда бадний тилга доир баъзи масалалар.

Ҳар қандай адабий тил тараққиётининг даражаси унинг халқ тили билан алоқасида, яқинлигида, унга сайқал бериб ривожлантиришда кўринади. Бундан, адабий тил халқ тили савияси даражасига тушиши керак, деган маъно чиқмайди, аксинча, халқ тили бойликларини эгаллаб, унга жило бериш, унга мунтазам кўркем тус бериб, уни юқори поғонага кўтариш керак, деган маъно чиқади.

Адабий тилнинг халқ жонли тилига муносабати ҳақида А. М. Горький шундай деган эди: «...Тилни халқ яратади. Тилни адабий ва халқ тилига бўлиш фақат «хом» тил ва ёзувчилар томонидан ишланган тил борлигини кўрсатади. Бунининг биринчи марта тушунган киши Пушкин бўлди, халқнинг сўз материалидан қандай фойдаланиш кераклигини, уни қандай қилиб ишлаш зарурлигини ҳам биринчи марта у кўрсатиб берди».¹

Атоқли совет ёзувчиси Алексей Толстой ҳам адабий тилнинг моҳияти ҳақидаги шу фикрни янада равшанроқ ифодалайди:

«Адабий тил ва халқ жонли тили бир хил материалдан иборат бўлиши керак. Адабий тил тартибга солинган ва ишланган тилдир, лекин унинг бутун қурилиши халқ тили қурилишидан иборат бўлиши зарур».²

Демократик адабиёт тилига шу нуқтаи назардан қарасак, унинг ўзбек адабий тили тарихида катта бурилиш ясаганини кўрамиз. Бу бурилиш, даставвал, унинг халқ жонли тилига яқинлашишида, лексикасида кўзга ташланади.

Маълумки, хўжалик, ҳаёт ва маданиятнинг юксалиши янги тушунчаларни келтириб чиқаради, бу эса ўз навбатида янги сўзларни яратади. Ҳар қандай тилнинг луғат состави биринчи навбатда шу тилнинг ички имкониятлари, специфик қонунлари заминида яратилган сўзлар ҳисобига бойийди. Турмушда майдонга келган янги тушунчалар янги сўзларни яратади, бу янги сўзлар тилнинг луғат составига қўшилади. Шундан тилдаги неологизмлар келиб чиқади. Бу ҳол ҳамма вақт бир хил даражада бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда адабий тил тараққиётида бор ҳодисадир.

Халқ жонли тили ҳам адабий тилнинг бойишидаги муҳим манбалардан биридир. Демократик адабиёт бу манбадан жуда унумли фойдаланиб, адабий тилни бойитди. Демократик адабиёт намуналари ижодидан бунга сон-саноксиз мисоллар топиш мумкин: «бўзчи», «косов», «пахса», «безгак», «искаб топар», «лой», «арава», «қирчанғи» ва ҳоказолар. Бу ва шунга ўхшаш сўзлар асрлар давомида халқ ичида яшаб келган ва алоқа воситаси сифатида ишлатилгандир. Лекин турли сабаблар билан бу сўзлар ёзувчилар диққатидан четда қолиб, адабий тил хазинасига қўшилмай келган эди.

Кенг халқ оммаси ўртасида ишлатилиб келган энг оддий, ҳаётий сўзларга биринчи марта XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Махмур, Гулханий каби прогрессив шоирлар катта эътибор бердилар. Махмурнинг сатираларида, Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида бунга жуда кўплаб мисоллар

¹ М. Горький адабиёт ҳақида. ЎзССР Давлат Бадний адабиёт нашри-ти, Т., 1962, 96-бет.

² А. Н. Толстой, Полное собрание сочинений. Госполитиздат, Москва, 1943—1953, том 13, стр. 289.

топиш мумкин. Демократ шоирлар прогрессив адабиётнинг бошлаган ана шу ижобий ишини давом эттирдилар ва адабий тилни халқ жонли тили ҳисобига бойитдилар. Бирор адабиётнинг жонли тилга интилиши ва унинг хазинасидан самарали фойдаланиши бу адабиётнинг ҳаётга яқинлашаётганидан, реализмга қараб интилганидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам, демократик адабиётда реализмнинг галаба қилаётганлиги адабий тил тараққиётида ҳам, унинг лексик составида ҳам кўри-ниб туради.

Улуғ рус тили ўша даврдаги адабий тил тараққиётида учинчи қудратли манба бўлди. Демократик адабиёт ўзбек адабий тилини улуғ ва қудратли рус тили лексикаси ҳисобига бойитди. Бу даврда адабий тилимизга «запод», «поезд», «машина», «самовар», «билет», «процент», «вексель», «мастер», «мастеровой», «мужик», «рабочий», «вагон», «телеграф», «электр» каби жуда кўп рус-интернационал сўзлар кириб, ўзлашиб борди. Бу сўзларнинг адабий тилимиз бойлигига айланиши тасодифий ҳодиса эмас эди, албатта. Бу янги ҳодиса фақат демократ шоирларнинг ташаббуси натижаси деб ҳам баҳоланмаслиги керак. Ҳақиқатда эса, бу ҳодиса халқимиз ҳаётида рўй бераётган улуғ ижтимоий ўзгаришларнинг қонуний ва мажбурий оқибати эди.

Демократ шоирларнинг хизмати шундаки, улар жамиятда алоқа воситаси сифатида ишлатилиб турган бу янги тил элементларини саралаб ўзбек тилининг ички қонунларига мувофиқлаштириб олдилар ва уларни жасурлик билан адабий тилга киритдилар. Демократ шоирларнинг бу хизмати катта тарихий аҳамиятга молик бўлди ва ўзбек адабий тили тараққиётининг истиқболларини белгилаб берди. Ўзбек адабий тили рус ва интернационал сўзлар ҳисобига бойитиш соҳасида демократ шоирлар бошлаб берган бу йўлни уларнинг муносиб меросхўрлари давом эттирдилар, совет ҳокимияти йилларида эса бу йўл янги қудратли ижтимоий заминдан озиқланиб, яна ҳам кенг ривожланди, ўзбек адабий тили тараққиётида мисли кўрилмаган катта аҳамиятга эга бўлди.

Демократик адабиётнинг бадий тили тўғрисида гапирганда, унинг яна бир муҳим хусусиятини—демократ шоирларнинг икки тилда ижод қилганликларини кўрсатиб ўтиш лозим бўлади. Маълумки, классик адабиётимизда кўп шоирлар икки тилда — ўзбек ва форс-тожик тилларида, баъзан эса уч тилда — ўзбек, форс-тожик ва араб тилларида ижод этганлар. Демократ шоирлар классик адабиётимизда зуллисонайн деб аталган икки тиллилик традициясини давом эттирдилар. Муқимий, Завқий, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Утарлар, асосан ўзбек тилида ижод этган бўлсалар ҳам, форс-тожик тилини мукаммал билганлар ҳамда бу тилда мазмуни ва бадий-

лиги жиҳатидан ўзбекча шеърларидан қолишмайдиган юксак асарлар яратганлар.

Демократ шоирларнинг зуллисонайн шоирлар бўлишлари тасодифий эмас эди. Бунда, биринчидан, классик адабиётимиздаги кўпдан бери давом этиб келаётган традиция маълум роль ўйнаган бўлса, иккинчидан, реал ҳаёт талаблари, эҳтиёжлари, яъни ўзбек ва тожик халқларининг кўп асрлардан бери ёнма-ён яшаб, умумий, муштарак маданият яратишда ҳамкорлик қилиб келаётганликлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

* *
*

Адабий тилнинг муҳим хусусиятларидан бири автор тили, персонаж тили масаласидир. Бу масала бадий адабиётда нутқий характеристика тушунчаси билан боғлиқдир.

Бадий адабиётда образ яратиш, персонажларнинг индивидуал хусусиятларини таъмин этиш нутқий характеристика орқали амалга оширилади. Шунинг учун ёзувчилар бу масалага алоҳида аҳамият берадилар ва унга бадий маҳоратнинг масъулиятли вазифаларидан бири деб қарайдилар.

Демократик адабиётда ҳам образ индивидуаллигига, нутқий характеристика орқали эришиш масаласига алоҳида эътибор берилди. Бу мақсадга персонаж тили ёки қаҳрамон тили, шунингдек, автор тили устида қўнт билан ишлаш орқали эришиш учун тинмай ижодий меҳнат қилинди.

Образ яратишда тил воситасида индивидуалликни таъмин қилиш адабий тилнинг муҳим масалаларидан биридир. Қаҳрамоннинг касб-ҳунари, турмушидаги ҳодисалар, онгидаги савия ва хусусият, унинг психологияси ва характери мана шу тил индивидуаллигида акс этади. Мисол учун Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасидаги Султон Алихўжа ва Ҳакимжон билан Фурқатнинг «Суворов» поэмасидаги Суворов образларини олайлик. Султон Алихўжа ва Ҳакимжонлар тили билан Суворов тили ўртасида, бу тилнинг лексик составида, терминларида, интонацияси ва таркибида катта фарқ бор. «Танобчилар»даги персонажларнинг тили мақтанчоқлик, дўқ қилиш, ҳақорат мазмунини ифода қилиб, бюрократик аппарат амалдорларига хос диний ва маъмурий терминларни кўп ишлатиш билан ажралиб турса, Суворов тили содда, тушунарли бўлиши билан, очиқ ва равшан фикрий ифодаси билан, самимий ва олижаноб туйғуларни баён қилиши билан характерланади. Бундай мисолларни бошқа асар персонажларидан ҳам келтириш мумкин. Чунончи, «Тўйи Иқонбачча» сатиридаги тошкентлик бой билан Иқондаги гумашта тилига эътибор беринг. Бу икки хил характердаги икки персонаж тили-

да уларга хос характерлар ва психологияни кўрсатишда Муқимий яхши маҳорат қозонган. Бирининг тилида кескинлик, дағаллик, буйруқ кўриниб турса, иккинчисининг тилида эзмалик, ланжлик, ялинчоқлик хусусиятлари сезилиб туради. Бу мисолда ҳам, юқоридаги мисолда кўрганимиздек, нутқий характеристика индивидуал хусусиятларни бўрттириш учун хизмат қилади. Демак, ёзувчилар персонаж ёки қаҳрамон нутқидан уларнинг характери ва психологиясини очишда, образни реалистик чизишда муҳим восита сифатида фойдаланадилар.

Демократик адабиётда бадий-тасвирий воситалар.

Бадий-тасвирий воситаларнинг характери поэтик образ ва фигуралар яратиш усуллари, шунингдек, воқеликни образли идрок этишнинг ўзига хослиги адабиётнинг умумий ижодий принциплари билан белгиланади. Агар бирор адабиёт илғор позицияда турган бўлса, воқеликдан озиқланиб, уни акс эттириш йўлидан борса, яъни реалистик принциплар асосида ижод этаётган бўлса, у адабиёт ўзининг шу умумий руҳи ва мазмунига мувофиқ тушадиган реалистик, ҳаётий тасвир воситаларини танлайди, ишлатади. Аксинча, агар бирор адабиёт реакция позицияда туриб, воқеликдан кўз юмса, уни бузиб кўрсатса, яъни формализм, «санъат-санъат учун» принципи асосида ижод этаётган бўлса, у адабиёт ўзининг шу умумий руҳи ва мазмунига мувофиқ бўлган қуруқ, дабдабали, диний-мистик характердаги тасвир воситаларини ишлатади. Шу жиҳатдан XIX асрнинг иккинчи ярмидаги демократ адабиётда ишлатиладиган тасвир воситалари билан феодал-сарой адабиёти ёки диний-мистик адабиётда ишлатиладиган тасвир воситалари ўртасида катта принципиал фарқ бор. Демак, адабиётда тасвирий воситалар ҳамма вақт, адабиётнинг умумий йўналиши билан боғлиқ бўлиб, маълум ғоявий асосни ташкил этади.

Демократик адабиётда қўлланадиган бадий тасвир воситаларининг энг муҳим хусусияти шундаки, улар объектив воқелик, реал турмуш заминида туғилган.

Демократик адабиётнинг бадий тасвир воситаларидаги новаторликни кўрсатиш учун уни шу даврдаги феодал-клерикал адабиётга қиёс қилиш kifоя.

Маълумки, классик поэзиямизда традиция масаласи алоҳида эътибор берилишини талаб қиладиган масалалардан биридир. Классик поэзиямизда шеърӣй шакллар жуда узоқ давом этиб, чуқур томир отди. Феодал-клерикал адабиёт шеърӣй шаклларга, шу жумладан, бадий-тасвирий воситаларга кўр-кўрона ёндашиб, уларни тўғридан-тўғри, ўзгаришсиз қабул қилиб, тақлидчилик адабиётини яратди. Шунинг учун феодал-клерикал адабиёт сийқаланган, жонсиз образлар,

метафоралар доирасида ўралиб қолиб, оригинал ижодий маҳсулот бера олмади.

Демократик адабиёт эса классик адабиёт традициясига ижодий ёндашиб, ҳам шеърӣй шаклларда, ҳам бадий тасвир воситаларида маълум янгилик яратди. Бу ҳолни сатирик асарлар мисолида кўрсатиш мумкин. Демократик адабиётнинг реалистик методи айниқса сатирада кучли намоён бўлади. Чунки сатирадаги бадий тасвирлар яққол реалистик характерга эгадир. Лекин лирикада масала бир оз мураккаброқдир. Демократ шоирлар яратган лирик асарлардаги тасвир воситаларида ўтмиш адабиёти, традициялари бошқа жанр турларига нисбатан ҳали ўз кучини кўпроқ сақлагани учун ундаги новаторликни бирданига пайқаб олиш қийин. Шунга қарамай, диққат билан текширилса лирикада ҳам жиддий янгилик мавжудлигини кўриш мумкин.

Маълумки, булбул, гул образлари классик поэзиямизда жуда кўп такрорланган образлардан биридир. Фурқат «Булбул» сарлавҳали ғазалини ана шу традицион образга бағишлайди. Лекин бу теманинг классик поэзиямизда ишланиш усули билан Фурқат усули ўртасида катта фарқ бор. Агар классик поэзияда булбул ёр ишқида куйган ва чаманда нола чекувчи ошиқ образи сифатида талқин қилиб келинган бўлса, Фурқат ўз шеърӣда бу ошиқлик тимсолининг эскириб қолганлиги тўғрисида баҳс очади. Шоир чаман, гул, булбулларнинг поэзияда куйланиши етар, энди унинг объекти даштдаги лола, яъни ҳаёт гули бўлиши керак, демоқчи бўлади. Фурқат булбулнинг чаманда кўп вақт туриб қолганини, чаман саҳнини ишратхонага айлантириб қўйганини таъкидлаб, энди поэзия чаманида сайраш навбати ўзгаларга етганини айтади, яъни поэтик ижодиёт принципларида янги давр бошланганидан дарак беради. Мисол учун Фурқатнинг ҳар жиҳатдан диққатга сазовор бўлган бу ажойиб ғазалидан баъзи байтларни келтирайлик:

Билурманқим, дебон, ман вола булбул
Гул ишқида чекарсан нола булбул.

Ҳақиқий маъносини бирла ишнинг йўқ,
Боқарсан доимо тимсола, булбул.

Чаман саҳнини ишратхона қилдинг,
Олиб хотун, чиқардинг бола, булбул.

Чамандин кетки, энди Фурқатийға,
Етибдур навбати имсола, булбул.

Демократик адабиётдаги тасвир воситалари чуқур ҳаётӣй реалистик бўлиши, феодал-клерикал адабиётнинг бадий

усулларидан принципиал фарқ қилиши билан бирга, поэзияда илгари сурилган муайян мақсадни ҳам ғоявий, ҳам эмоционал жиҳатдан кучайтиришга хизмат ҳам қилади. Бадий тасвир воситаларининг бу вазифаси ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, жонлантириш, литота ва бошқалар орқали амалга оширилади.

Демократик адабиёт намуналарида бадий тасвирнинг деярли ҳамма турлари учрайди ва зўр муваффақият билан ўз функциясини бажаради. Бадий тасвир воситаларининг маълум образнинг ғоявий ва эмоционал кучини оширишга қандай хизмат қилишини кўрсатувчи фактларни шеърини жанрларнинг ҳамма турларидан ҳам келтириш мумкин. Агар ҳажвиёт (сатира ва юмор)да бадий тасвир воситаларидан кўпроқ муболаға ва литота учраса, лирикада кўпроқ метафоралар (ўхшатиш, мажоз, сифатлаш ва бошқалар) учрайди.

Мисол учун Муқимийнинг «Тўй» сатирасидан олинган қуйидаги парчани кўздан кечирайлик:

Солди алқисса эски дастурхон,
Қўйди сойил каби неча хил нон,

Бириси юмшоғу бири қотган,
Бири иссиқ, бири моғор отган.

Енг учиди қўюлди, тўққиз нон,
Кулчалар тошки, синдирур дандон.

Кўриниб турибдики, бунда шоир муболаға усулидан фойдаланиб, гумашта тўйида дастурхонга қўйилган нонларнинг тишини синдирадиган даражада қотиб кетганини бўрттириб тасвирлайди ва теманинг характерида кузатилган мақсадга эришади. Шу сатирада дастурхонга қўйилган ош тасвири ҳам муболаға усулида ёритилади:

Сузди ош бир ликавда уч кишинин,
Кетти ошни кўриб ҳамма ҳушинин.

Ош мисоли табақда кўз ёши,
Курмаги кўп, гурунчидан тоши.

Бир оғиз эмди олдилар янги,
Чиқди лаппак табақ уза чанги.

Бу ҳар икки парчада ҳам бадий тасвир воситалари образдаги ғоявий ва эмоционал кучини оширишга ёрдам беради ҳамда ўқувчиларда маълум образ ҳақида салбий хулоса ҳосил қилиш учун зарур бўлган ғоявий ва эмоционал таассурот тугдиради.

Бадий тасвир воситаларининг бу функциясини лирик шеърлардан олинган мисолларда ҳам кўриш мумкин. Чунончи:

Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,
Балки андин даҳр эли ортуқча ғавғо тортадур,

Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари,
Икки ҳинду баччадирким ёндошиб ёртадур.

(Фурқат, «Ул қаро кўз»)

Бу парчадаги мураккаб образлар системасида ёр кўзининг қоралиги, гўзаллиги ғоят зўр маҳорат билан кўйланади. Иккинчи байтда шоир мураккаб метафора ишлатиб, чиройли манзара—лавҳа яратишга муяссар бўлади: икки фаттон (ўйнаб турувчи) кўзлари шу қадар қораки, уларнинг қош остида саф тортган киприклар орасида туриши бир-бирига ёндашиб, ёй тортиб турган ҳинди болаларига ўхшайди. Фурқат шу лавҳани чизиш билан қошни камонга, киприкларни эса шу камонга тортилган ўқларга ўхшатади. Шу шеърнинг бошқа байтида Фурқат ишқ дардини мушк бўйи — ҳидига таққослаб чиройли метафора яратади:

Ишқни пинҳон тутарға бўлма шайдойи кўнгул,
Мушк пинҳон бўлса, бўйи ошкоро тортадур.

Қуйидаги байтда эса сариқ олтиннинг ўзи ранги билан сафрога ўхшашлиги айтилади ва унинг ҳам сафро сингари турли савдо—дард кўзғатиши таъкидланади:

Сориғ олтун касрати кўнгулни айлайдур қаро,
Чунки сафро бўлса голиб ўзга савдо тортадур.

Еки Муқимийнинг «Кўзларинг» сарлавҳали ғазалида шундай чиройли муболаға учрайди:

Оҳуйи Чин кўрдию шаҳлолиғидин қон ютуб,
Рашкидин оворан дашти Хитодур, кўзларинг.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг ҳаммаси учун муштарак хусусият шуки, улар турли приёмлар орқали бир мақсадга хизмат қилади: маълум поэтик образ ҳақида ўқувчида кучли эмоционал туйғу ҳосил қилиб, унинг эстетик завқини оширади.

Демократик адабиётда бадий-тасвирий воситалар ва уларнинг вазифалари ҳақида фикр юритганда, демократ шоирларнинг халқ ижоди материалларидан — мақоллар, ҳикматли сўзлар, маталлар ва бошқалардан фойдаланганини ва бу материалларнинг демократик адабиёт учун катта аҳамиятга эга бўлганини гапирмаслик мумкин эмас.

Маълумки, демократ шоирлар халқ оғзаки ижодига алоҳида эътибор бердилар ва ундан муҳим хазина сифатида фойдаландилар. Бу ҳол бадий тасвир усулларида ҳам ўз ифода-

сини топган. Демократ шоирлар ўзлари қўллаган бадий тасвир усуллариининг таъсир кучини ошириш мақсадида халқ мақолларини, ҳикматли сўзларини ва ҳоказоларини кўплаб қўллашга ҳаракат қилдилар. Бу ҳолни демократ шоирларнинг деярли ҳаммасида учратиш мумкин:

Ишни сан қилдинг, балоға қолдилар бечора халқ,
Ўғзани сан еб, кесилди бўзчи енги, ё эшон!

(Завқий, «Ҳажви Икчи эшон»).

Қўрмадим, бўлмаса бошида мушкул ҳар киши,
Қадри ранжи хор бу боғдин узар гул ҳар киши.
Тешани чопқай ўзига, расмдур шул, ҳар киши,
Ўз кўмочиға, масалким, тортадур кул ҳар киши,
Бас, куйиб ишқида чеккан изтиробим ким десун!

(Муқимий, «Ким десун!»)

Демократ шоирларнинг ўз ижодларида халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини кўплаб ишлатишлари, улар услубида реализмга интилиш ҳаракати борлигини яна бир марта исботлайди.

ФЕОДАЛ-КЛЕРИКАЛ АДАБИЁТ

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабий ҳаётда меҳнаткаш халқ оммаси ҳаёти билан боғлиқ бўлган демократик адабиётдан ташқари, эксплуататор синфлар манфаати заминиде туғилган ва чоризм томонидан қувватланган реакцион феодал-клерикал адабиёт ҳам бор эди.

Феодал-клерикал адабиёт бу даврда икки кўринишда давом этди: феодал-сарой адабиёти ва диний-мистик адабиёт. Бу икки адабиёт моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қилмагани ҳолда, тематикаси, мотивлари жиҳатидан ажралиб туради.

Феодал-сарой адабиёти.

Феодал-сарой адабиётининг типик кўриниши Хева саройида, Хева хони Муҳаммад Раҳимхон соний (11) ҳукмронлиги йилларида (1864—1910) майдонга келди. Муҳаммад Раҳимхон соний ўзидан илгари ўтган Шарқ феодал ҳукмронларига эргашиб, ўз саройида адабий ҳаракат яратишга интилди. У саройига кўплаб шоирларни тўплаб, уларга ўзи бошчилик қилди ва Феруз тахаллуси билан шеърлар ёзди. Феруз бу ҳаракати билан сарой адабиётининг ғоявий ва бадий асосларига ўзи бевосита раҳбарлик қилишга тиришди, уни сарой завқи ва кайфиятига мос бўлган томонга йўллади.

Муҳаммад Раҳимхон соний XX аср бошларида сарой шоири Аҳмад Табибийга тазкира — «Мажмуа» тузишни буюрди, бу «Мажмуа»ни XIX аср бошларида Умархон ҳукмронлиги даврида Қўқонда тузилган «Мажмуа» принциплари асосида тар-

тибга солиб, унда сарой атрофидаги шоирларнинг асарларидан маълум усулда намуналар беришни топширди. Аҳмад Табибий композицион тузилиши, материал танлаш принциплари, уларни жойлаштириш усуллари жиҳатидан Қўқон «Мажмуа»сини намуна қилиб олгани ҳолда Хоразм «Мажмуа»сини тузиб чиқди. Бир хил принципларда тузилган ва бир хил хусусиятларга эга бўлган бу икки «Мажмуа»ни бир-биридан фарқ қилиш учун адабиёт тарихида Қўқон «Мажмуа»си «Мажмуат-уш-шуаройи Умархоний», Хоразм «Мажмуа»си эса «Мажмуат-уш-шуаройи Феруз шоҳий» деб юритилади.

Хева хонлигида бўлганидек, Бухоро хонлигида Амир Музаффар (1860—1885) ва Амир Абдул Аҳад (1885—1910) ҳукмронликлари даврида ҳам сарой адабиёти мавжуд эди. Бу хонликда майдонга келган сарой адабий ҳаракати кўпроқ форс-тожик тилида давом этди. Бухоролик шоирларнинг ҳаёти ва ижодига оид айрим маълумотлар бу даврда тузилган қатор тазкираларда учрайди. (Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ Бухорий — «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб», Ҳожи Азим Шаъий — «Тазкират-уш-шуаро», «Тазкираи Муҳтарам» ва бошқалар.)

Чор Россиясининг мустамлакасига айланган собиқ Қўқон хонлиги территориясида — Фарғона ва Тошкентда, гарчи феодал саройи барҳам топган бўлса-да адабий ҳаётда феодал-сарой адабиётига хос кайфиятлар — тенденциялар ҳукмронлик қилар эди.

Қўқон хони Худоёрхон саройида яшаб ижод этган Қотибий (Мулла Сиддиқ), Имом Алиқори Қундузий, Мулла Ниёзмұхаммад каби шоирлар хонлик ҳалок бўлишига марсиялар ёзиб, алам-ҳасрат билан ўз умрларини тугатган бўлсалар, Муҳъий, Ҳожи тахаллуси билан шеърлар ёзган Мулла Ҳусайн Хатлоний, фарғоналик Хомуший ва бошқалар янги тарихий шароитда улар йўлини давом эттирдилар ва сарой адабиёти услубидаги адабиётни яратдилар. Маҳаллий эксплуататорлар идеологияси ва психологиясини ифода қилган бу адабиётни чоризм ўз ҳимоясига олди, меҳнаткаш халқни қулликда сақлашда ундан муҳим қурол сифатида фойдаланишга тиришди.

Феодал-сарой адабиёти вакиллари ҳақида фикр юритганда, хон саройи атрофида йиғилган барча шоирларни шу адабиётга мансуб, деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки ўша даврда хон кўпчилик ижодкорларни, айниқса, халқ ўртасида обрўси бўлган, юксак истеъдодли шоирларни ўз саройига яқинлаштиришга ҳаракат қилар эди. Бу шоирлар ҳам шароит тақозосига кўра, маълум муддат саройга алоқадор бўлганлар ва ҳукмрон одатларга мувофиқ айрим пайров шеърлар, назиралар яратганлар. Илғор фикрли, демократик йўналишдаги хоразмлик талантили шоирлар Мунис, Огаҳий, Баёний, Аваз ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бухорода ҳам шундай бўлган. XIX аср Қўқон хонлиги даврида ҳам шундай эди. Аммо улар ижодининг асл моҳияти ва асосий характери феодал-сарой адабиёти вакиллари ижодидан қатъиян фарқ қилади. Шунинг учун ҳам феодал-сарой адабиёти вакиллари аниқлашда шоирнинг қайси гуруҳда, қайси жойда ижод қилганлиги жиҳатидан эмас, балки унинг ғоявий ва ижодий-эстетик позицияси, унинг асосий ижодий тенденцияси нимада эканлиги нуқтан назаридан ёндашиш керак.

Феодал-сарой адабиёти турмуш ҳодисаларини баҳолашда, ижодий принципларда, услуб ва приёмларда демократик адабиётга принципиал қарама-қарши позицияда туради. Феодал-сарой адабиёти бадий ижоднинг асосий масаласида — турмушга муносабат масаласида эксплуататор синфларнинг реакциян манфаатларини ҳимоя қилиб, тарихий ҳаққониятдан кўз юмди, турмушни бўяб, бузиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Феодал-сарой адабиётининг ана шу реакциян ижодий-эстетик позициясидан унинг формализмга асосланган бадий хусусиятлари келиб чиқади.

Феодал-сарой адабиётининг тематикаси чекланган ва турмушдан узоқ эди. У, бир томондан, сарой дабдабасини куйлаш, хон ва бекларни кўкларга кўтариб мадҳ этиш билан овора бўлса, иккинчи томондан, маишатпарастликка даъват этди, турмушни кайф-сафодан иборат деб талқин қилиб келди. Феодал-сарой адабиётининг жонли реал ҳаётдан узоқ бўлиши, ижтимоий ҳаётнинг асосий масалаларидан кўз юмиши, шунингдек, тематик томондан чекланганлиги, мазмун жиҳатидан қашшоқланиши уни ўз ўзидан формализмга олиб келди. Феодал-сарой адабиёти шакли мазмундан устун қўйган санъатпардозлик адабиётидир. Шунинг учун унинг намуналарида пардозга, гажакдорликка, сўз ўйинларига берилиш яққол кўзга ташланади. Чунончи, XIX асрнинг иккинчи ярмида Фарғонада яшаб ижод этган Хомуший тахаллусли бир шоирнинг «ҳай-ҳай» радифли ғазали формалистик сарой поэзиясининг асосий хусусиятларини ўзида мужассамлантиради:

Чиқди гулгун кийибон бўлди қиёмат ҳай-ҳай,
Ана ҳусну, ана қадду, ана қомат ҳай-ҳай.

Қоши меҳробини кўргач, анга қилдим сажда,
Ана зухду, ана тақво, ана тоат ҳай-ҳай.

Ул замоники висолинга мушарраф бўлдим,
Ана вақту, ана фурсат, ана соат ҳай-ҳай.

Сайри кўйингда итинг ҳамдами бўлди Хомуший,
Ана базму, ана айшу, ана роҳат ҳай-ҳай.

Бошдан оёқ ана шундай жонсиз, сийқа тасвирий воситалар билан ифодаланган бу шеър сарой адабиётидаги ғоявий тушунлик намунасидир.

Феодал-сарой адабиёти тарихда тақлидчилик адабиёти деб ҳам юритилади. Чунки бу адабиёт формал-стилистик масалаларда адабиётимизнинг классик даври — XV аср поэзиясига эргашиб, унинг оддий тақлидчисига айланди, унинг кучсиз, рангсиз, жонсиз нусхаси бўлиб қолди; XV аср поэзияси традицияларини ижодий давом эттира олмади.

Феодал-сарой адабиётининг бадий хусусиятларидан яна бири шуки, у пайровчилик асосига қурилгандир. Шунинг учун бу адабиётни тарихда пайров адабиёти деб ҳам юритилади. Юқорида эслатилган «Мажмуат-уш-шуаройи Феруз шоҳий» деб номланган катта ҳажмдаги антология ана шу пайровчилик асосида майдонга келган. Хоразм сарой адабиётига хос бўлган бу хусусиятни машҳур «Шажараи Хоразм шоҳий» асарининг автори тарихчи Баёний ўз китобида алоҳида таъкидлаб ўтади:

«Хон ҳазратлари шеърга кўп завқ қилдилар ва ўзлари ҳам бурундан «Феруз» тахаллуси бирла шеър айтур эрдилар. Сўнграқ шеърга кўпроқ харис бўлдилар. Ҳар кишининг шеър айтмоққа қобилияти бўлса даргоҳи олийга олиб бора бердилар. Шоирларнинг адади кам беш қирққа ёвуқ борди.

Али Маҳрамнинг Аҳмад отлиғ бир ўғли бор эрди. Ул ҳам... «Табибий» тахаллуси бирла шеър айтмоққа бошлади. Хон ҳазратлари ўз ғазалларидан юз ғазални шоирларга бериб, буюрдилар: бунга пайровлик айтиб, ғазал битингләр. Ҳар бири анга пайровлик айтиб юз ғазал битдилар. Хон ҳазратлари Табибийга амр этдилар, токим ул ғазалларни маснавий зимнида жамъ қилиб, бир китоб эткай. Табибий фармон мужиб била амал қилиб, ул ғазалларни жамъ қилиб, тамом этиб ул китобга «Мажмуат-уш-шуаро» от қўйилди».

Баёний ўз китобида мазкур «Мажмуа»нинг 1908 йилда тузилганини ҳам кўрсатиб ўтади.

Машҳур тарихчининг юқоридаги сўзларидан Хева саройидаги адабий ҳаракат пайровчилик асосига қурилганини билишдан ташқари, «Мажмуат-уш-шуаро» тўпламининг қандай принципа тузилганини ҳам англаймиз. Фақат Хева «Мажмуа»си эмас, балки Қўқон «Мажмуа»си ҳам шу принципа — хон ғазалларига сарой шоирларининг пайровлари асосида тузилган эди.

Феодал-сарой адабиётининг етакчи, асосий темаси ишқий тематика эди. Юқорида келтирилган шеър феодал-сарой адабиётида ҳукмрон бўлган ана шу ишқий тематиканинг ёрқин намунасидир. Бу ишқий тема уларда, кўпинча, порнография (ахлоқсизлик) даражасигача бориб етади. Ҳатто, бу даврда порнографик руҳда асарлар ёзиш учун маълум шеърый шакл ҳам «кашф» қилинди. Бу «қабиху-малих» деб аталган шеърый шаклдир. Ғазал шаклида ёзиладиган «қабиху-малих» шеърининг ху-

сусияти шундан иборатки, бу шеър сўз ўйинлари асосига қурилган бўлиб, ундаги ҳар байтнинг биринчи мисрасида дағал, ахлоқий жиҳатдан бузуқ («қабих» мазмун ифодаланади, иккинчи мисраси эса шу бузуқ сатрга бошқача мазмун бериб, уни юмшатиб («малиҳ» қилиб) ўтади, шу билан шеърнинг умумий порнографик йўналишини йўқотгандек бўлади. Феодал-сарой адабиётида кенг тарқалган бу шеър намуналари Муҳйи, Хомуший, Мискин ва бошқа шоирлар ижодида кўп учрайди.

Феодал-сарой адабиётининг бир томондан, ташқи безакка берилиши, санъатпардозликни авж олдириши, иккинчи томондан, ишқий тематикага, шаҳватпарастликка, порнографияга ружу қилиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Феодал-сарой адабиёти бундай ижодий-эстетик принципларни қўллашдан маълум амалий мақсадларни кўзда tutар эди. У адабиётда формализмни авж олдириб, айш-ишрат мотивларини кенг тарғиб этиб, ўз ўқувчилари диққатини жиддий ижтимоий масалалардан четга тортишни, уларда принципсизлик, маишатпарастлик кайфиятларини авж олдиришни мақсад қилиб қўйган эди. Жамиятда бундай кайфиятларнинг томир ёйишидан эса ҳукмрон синфлар манфаатдор эди. Феодал-сарой адабиётининг социал функцияси ва ижтимоий моҳияти ҳам шу билан белгиланади.

Диний-мистик адабиёт.

Агар феодал-сарой адабиётининг моҳияти формализм ва порнография билан характерланса, диний-мистик адабиёт асосини таркидунёчилик, диний тарғибот, мистика ташкил этади. Шу даврда етишиб чиққан Ҳазиний-Хуқандий, Қорий, Улфатий, Мирзо Шоший каби шоирлар диний-мистик адабиётнинг намояндаларини эдилар.

Ислон руҳонийлари жамиятда узоқ асрлар давомида реакцион роль ўйнаб келдилар. Хусусан, кейинги икки-уч асрлар мобайнидаги хонликлар даврида улар фаолияти ўта реакцион тус олди. Бу даврда диний фанатизм, жаҳолат авж олди. Илм, маданият, замонавий тараққиёт ўрнига хурофот, диний-мистика томир ёйди. Ҳукмрон синфлар халқни жаҳолат ва нодонликда сақлашга тиришдилар. Улар эксплуатацияни, зулмни оsonлаштириш мақсадида жамиятда диний-хурофий тушунчаларни кенг ёйиб келдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида, чоризм Ўрта Осиёни истило қилганидан сўнг ҳам бу борада аҳвол ўзгармади, аксинча, чоризм маҳаллий эксплуататорларга ҳомийлик қилиб, халқни жаҳолатда, қулликда сақлаш сиёсатини давом эттирди. Мамлакатда дин аҳллариининг мавқеи янада мустаҳкамланди. Натижада ислон руҳонийлари халқни диний сафсаталар билан заҳарлаш учун ҳамма имкониятлардан, шу жумладан, адабиётдан бемалол фойдаланишни давом эттирдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида адабий ҳаётда майдонга келган диний-мистик адабиётнинг ижтимоий илдиизи ва социал қиёфаси ана шу билан белгиланади.

Диний-мистик адабиёт учун таркидунёчилик, художўйлик мотивлари характерлидир. Мистик шоирлар бу дунёни «бевафо», «беш кунлик ўткинчи дунё» деб тушунтирдилар; «ҳақиқий», «абადий дунё», «охират дунёси» деб эълон қилдилар. Бу дунёда яшашдан мақсад ана шу охират дунёсига-тайёрланиш, дин-шариат буйруқларини адо қилиб, худога тоат-ибодат этишдир. Мана шу асосий реакцион тезисдан мистика, ҳаётдан воз кечиш, дарвишлик мотивлари келиб чиқади. Бундай мотивлар, чуқур пессимизм диний-мистик адабиётнинг ҳамма намуналарида ва ҳамма машҳур намояндалари ижодида кўзга ташланиб туради.

Диний-мистик адабиёт жамиятнинг қолоқ қисмига мўлжалланган зарарли адабиёт эди. У эксплуататор синфлар қўлида алдаш ва найрангнинг синалган қуроли сифатида хизмат қилди. Реакцион шоирлар бу қурол воситасида динни тарғиб қилдилар, халқ онгини заҳарлаб, жамиятда пессимизм, пассивлик, ирода-сизлик уруғларини сочиб келдилар. Бу билан диний адабиёт меҳнаткаш халқ оммасидаги ҳаётини завқ ва муҳаббатни, актив курашга бўлган иродани сўндириш мақсадини кўзладики, унинг ўта реакцион роли ҳам худди шундадир.

Шундай қилиб, мистик адабиётнинг илдиизи жуда чуқурдир. Умидсизлик, таркидунёчилик мотивлари кўпгина ўтмиш давр шоирлари ижодида ҳам учраб туради. Омманинг диққат-этиборини муҳим сиёсий воқеалардан четга тортувчи, уларни фаолиятсизлик ва умидсизлик йўлига ундовчи мафкурадаги мистик адабиёт ҳеч қачон ижобий аҳамиятга эга бўлмаган. XIX аср охири ва XX аср бошларида Россияда, шу жумладан, Ўрта Осиёда ҳам революцион ҳаракат етилиб келаётган, меҳнаткаш халқнинг зolimлар ва мустамлакачилар ҳокимиятига қарши кураши авж олиб бораётган бир даврда, синфий ва миллий уйғониш юксак даражага кўтарилаётган бир шароитда таассуб, таркидунёчилик ва фаолиятсизликни тарғиб қилувчи диний-мистик адабиёт ўта реакцион роль ўйнади, эксплуататорлар манфаатларига хизмат қилди.

Муқимий

(1850—1903)

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида равнақ топган ўзбек демократик адабиётининг энг кўзга кўринган вакилларида, бу адабиётни юзага келтирган ижодкорлардан бири Муҳаммад Аминхўжа Муқимийдир. Шу даврда етишиб чиққан Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Утар ўғли, Нодим Намангоний, Алмаий, Муҳаййир, Дилшод, Анбар отин каби шоирлар ҳам буюк демократ шоир Муқимий бошчилигидаги адабий ҳаракатга мансуб эдилар. Бу шоирлар орасида Муқимий ўзининг зўр истеъдоди, ўзига хос услуби билан ажралиб туради. У оддий халқ ичидан чиққан ва бутун куч-гайратини шу халқ учун бахш этган шоирдир.

ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Муқимий фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихидан. Демократ шоир Муқимий ҳаёт чоғларидаёқ унинг фаолияти билан қизиқувчилар, уни ўрганувчилар етишиб чиққан бўлиб, шоир ҳақида турли қарашлар туғилган эди. Замон ўтиши билан бу қарашлар ўзгаради, янги тусга киради, ўзгача фикрлар ҳам пайдо бўлади, қисқаси, Муқимий ижодини ўрганиш масаласининг ўтмиши, тарихи туғилади.

Муқимий ҳаёт вақтидаёқ унинг ижодий фаолиятига бўлган турли муносабатлар, Муқимий атрофидаги фикрлар кураши унинг вафотидан сўнг янада кучаяди, турли тарихий шароитларда турлича шаклда давом этади.

Муқимий (1850—1903)

77

1907 йилда, Муқимий вафотидан тўрт йил кейин Николай Остроумов Тошкентда «Девони Муқимий» номли кичик бир тўплам нашр эттирди.

Тўпламнинг охирида Н. Остроумов томонидан ёзилган кичик мақола ҳам илова қилинган бўлиб, бу мақолада автор Муқимийнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумот беради, унинг шахсияти ва ижодий фаолиятини баҳолайди. Остроумов Муқимийни «умрини қаландарона ўткармоқни лозим» топиб, таркидунё қилган, дарвишлик тариқатни қабул этган киши, деб талқин қилади. Остроумов ўз характеристикасининг охирида, Муқимий кундузлари дин аҳллари хизматида бўлар ва мадраса ҳужрасида ўтирар, кечалари эса қуръон ўқиш («Каломулло тиловати») ва шеър ёзиш билан шуғулланар эди, деб кўрсатади. Шундай қилиб, Остроумов Муқимийни бу дунёдан воз кечган, таркидунё қилган диндор, фанатик бир шахс қилиб кўрсатади.

1910 йилда Тошкентда Порцев литографиясида «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан Муқимий асарларининг иккинчи тўплами нашр қилинди.

1912 йилда Тошкентда Орифжонов типолитографиясида Муқимий асарларининг яна бир тўплами «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан нашр қилинди. Бу ҳар икки тўпламда ҳам Муқимий ижодий қиёфасини ёритишда Н. Остроумов концепцияси давом эттирилди.

Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласига тааллуқли бу фактлар шуни кўрсатадики, революциядан илгари буржуа олимлари Муқимийни сохталаштириб, бузиб кўрсатишга уриндилар. Бу билан улар Муқимийни «ўз одамлари»га айлантirmoқчи ва унинг халқ ўртасидаги обрўсидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлдилар.

Реакциянинг бундай қабиҳ ниятларига қарамай, меҳнаткаш халқ, тараққийпарвар зиёлилар Муқимийни ўзининг севикли ва қадрдон шоири сифатида ҳурмат қилиб келди, унинг шеърларини кўз қорачигидек асради, севиб ёдлади, энг яхши кўрган куйларига солиб, тараннум этди.

Лекин революцион ҳаракат кучайиб, синфий кураш кескинлашган ва реакция ашаддий қутурган бир шароитда Муқимийга муносабат масаласи яна ёмон тус олди: реакция тарафдорлари, буржуа олимлари Муқимийни сохталаштиришдан бир натижа чиқара олмаганларидан сўнг, уни рад этишга ўтдилар, прогрессив адабиётга, унинг намояндаларига янги-янги бўҳтонлар уюштира бошладилар. Чунончи, ашаддий реакционер руҳонийлар органи бўлган «Ал-ислоҳ» журнали саҳифаларида прогрессив адабиётга, биринчи навбатда Муқимий ва Фурқатларга қарши ўт очди, бу шоирлар одамларни тўғри йўлдан оздирувчи «иблис», «шайтон»лар деб аталди ва улар ёзган шеърлар «ҳаром» деб эълон қилинди.

Муқимий Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек классик адабиётининг машҳур намояндаси сифатида танилди ва кенг шуҳрат қозонди. Совет ҳокимияти йилларида Муқимий ижодини ўрганишнинг умумий вазияти ўзбек совет адабиётшунослигининг тараққиёт даражасини, унинг босиб ўтган йўлини кўрсатиб туради.

Совет адабиётшунослиги В. И. Лениннинг ўтмиш маданий меросини ўрганиш ва танқидий ўзлаштириш тўғрисидаги таълимотига асосланиб, Муқимийни ўзбек классик адабиётининг ажойиб ва машҳур намояндаларидан бири сифатида унинг ижодини ўрганишга киришди.

Лекин Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида, маданий ҳаётимизнинг кўп соҳаларида бўлгани каби, адабиёт соҳасида ҳам буржуа миллатчилари жиддий путур етказдилар. Буржуа миллатчилари Муқимий тимсолини сохталаштиришга, халқни севикли шоирдан маҳрум этишга уриндилар. Буржуа миллатчилари XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётини тўғридан-тўғри «Ўзбек буржуа адабиёти» деб аташгача бориб етдилар. Миллатчилар бу даврда етишган машҳур шоирларни, шу жумладан, Муқимийни «буржуа шоири», «жадидизм даври шоири», «жадидларнинг салафи» деган турлича таъбирлар билан атадилар. Улар буюк Алишер Навоийни «пантуркистларнинг отаси» деб танитганлари сингари, Муқимийни жадид шоирга айлантирмоқчи бўлдилар.

Буржуа миллатчиларининг адабиёт тарихи ва ўтмишдаги машҳур ёзувчилар тўғрисидаги бундай сафсаталари адабиёт тарихини ўрганиш масаласига жиддий зарар етказди, унинг нормал изга тушишига монелик қилиб келди. Лекин бундай аҳвол узоқ давом этмади ва давом этиши мумкин ҳам эмас эди. Марксизм-ленинизм илмий таълимоти билан қуролланган ёш ўзбек совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини, шунингдек, Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласида йўл қўйилган хатоликларга, «сохталаштиришлар»га муайян зарба берди. ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» қабул қилган қарори, шунингдек, 1934 йилда халқимиз маданий ҳаётида зўр ҳодиса ҳисобланган СССР ёзувчилар I съездининг чақирилиши совет адабиётининг, жумладан, унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг жадал равнақ топишига кенг йўл очиб берди. 1937 йилда рус халқининг улуғ миллий шоири А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказилган юбилей, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан ўтказиладиган юбилейга тайёргарлик ишларининг бошланиши ўтмиш маданий меросини танқидий ўрганиш ва ўзлаштириш проблемасининг муваффақиятли равишда ҳал қилинишига имкон яратди ҳамда

ўтмиш адабиётининг машҳур намояндалари ҳаёти ва ижодини ўрганиш масалаларида ажойиб намуна кўрсатди.

1938 йилда республикамызда Муқимийнинг вафотига 35 йил тўлиши муносабати билан ўтказилган юбилей даврида шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида кескин бурилиш рўй берди. Юбилейга тайёрлик даврида Муқимий асарларини тўплаш, ўрганиш, нашр этиш устида қизғин ва самарали иш олиб борилди, газета ва журналларда кўплаб мақолалар босилди. Бу мақолалар ичида Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон мақолалари диққатга сазовордир.

Муқимийнинг адабий меросини тўплаш ва нашр қилиш соҳасида шоир Ғафур Ғулом томонидан тузилиб, 1938 йилда Тошкентда нашр этилган «Муқимий баёзи» номли тўпلام катта аҳамиятга эга бўлди. «Баёз»да шоирнинг 800 мисрадан иборат 27 шеъри берилган бўлиб, улар жанр принципига қараб жойлаштирилган (сатира, юмор, лирика) ва уларга зарурий изоҳлар, луғатлар берилган. «Баёз»нинг бош қисмида кичик сўз боши ҳам берилган бўлиб, унда шоир биографияси ва ижодининг энг муҳим томонлари тавсифланган.

Шундай қилиб, юбилейга тайёргарлик ва уни ўтказиш даврида буржуа миллатчиларининг Муқимийни жадид деб баҳолашлари илмга хилоф эканлиги етарли даражада очиб ташланди ва Муқимийнинг демократ шоир сифатидаги асл ижодий қиёфаси тикланди. Шунингдек, бу даврда Муқимий асарларининг тўплами, унинг ижодига доир бир қанча илмий-оммабоп мақолалар нашр этилиб, шоир ижодини бундан кейин чуқур ўрганиш учун кенг имкониятлар очиб берди.

Муқимий ва у яшаган давр адабиётига бўлган қизиқиш совет адабиётшунослигида борган сари кучайиб борди. Муқимий ижодига оид проблематик масалаларни қўзғаш ва ёритиш жиҳатидан Ойбекнинг «Муқимий асарларида социал типлар»¹ сарлавҳали мақоласи диққатга сазовор. 1950 йилда Москвада Давлат бадий адабиёт нашриётида Муқимийнинг «Лирика ва сатира» номли иккинчи тўплами рус тилида чиқарилдики, бу тўпلام ҳам рус китобхонларини Муқимий ижоди билан таништириш жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлди.

1953 йил Муқимий ижодини ўрганиш тарихида янги давр бўлди. Шу йили Муқимий вафотига 50 йил тўлишини нишонлаш мақсадида ўтказилган юбилей муносабати билан шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уни оммалаштириш соҳасида анча катта ишлар қилинди. Бу даврда газета ва журналларда Муқимий ҳаёти ва ижодига доир жуда кўп мақолалар босилди. Муқимийга бағишланган махсус китоблар чиқарилди. Муқимийнинг янги «Танланган асарлар» тўплами рус ва ўзбек тилларида нашр этилди.

¹ Қаранг, «Звезда Востока» журналы, 1947, № 7, 72—78-бетлар.

Муқимий ижодий фаолиятининг айрим жиҳатларини ёритувчи бир қанча кандидатлик диссертациялари ёзилди.

Муқимий ижодини ўрганиш масалалари совет адабиётшунослигининг аҳволи ва тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда давом этди, унинг кейинги йилларда эришган ютуқларига асосланган ҳолда ёритилди. Кейинги йилларда Муқимий ижодига бағишлаб чиқарилган китоблар: Ҳ. Ёқубовнинг «Ўзбек демократ шоири Муқимий» (1953), А. Олимжоновнинг «Муҳаммад Амин Муқимий» (1953), Ҳ. Зарифовнинг «Муҳаммад Амин Муқимий» (1955), Ҳ. Раззоқовнинг «Муқимий ва Завқий» (1955) номли китоблари ҳамда «Фурқат ва Муқимий» (1958) номли мақолалар тўплами, Муқимий «Танланган асарлар»нинг (1958) рус ва ўзбек тилларидаги нашри, Муқимийнинг икки томли асарлар тўплами (1960) бунга яққол мисол бўла олади. Шубҳасиз, бу асарлар ва шу каби бир қатор ишлар адабиётшунослигимизнинг кейинги давларда эришган жиддий ютуқларидир. Айни замонда XIX—XX асрлардаги адабий ҳаётимизни, бу даврда яшаб ижод этган йирик шоирлар фаолиятини, шу жумладан, атоқли демократ шоир Муқимий ҳаёти ва фаолиятини чуқур илмий асосда ўрганиш ҳамон ўзбек совет адабиётшунослигининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб келмоқда.

**Болалик чоғлари
ва ўқиш йиллари.**

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий¹ 1850 йилда Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Мирзахўжа асли тошкентлик бўлиб, 1835—36 йилларда ўз отаси Мирфозил билан Қўқонга кўчиб борган. Манбаларда кўчиш сабаблари кўрсатилмаган бўлса ҳам, хонлар ўртасидаги урушлар авж олган бир даврда, айниқса Қўқон хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасида талаш бўлиб турган, Тошкентнинг нотинч ва фожиаи кунларида «тирикчилик тақозоси» билан кўчиб кетилганлигини тахмин қилиш мумкин. Хуллас, Мирзахўжа ва унинг отаси Мирфозил Қўқонда «Беквачча» маҳалласидан ҳовли-жой қилиб, шу ерда ўрнашиб қолганлар.

Мирзахўжа Қўқонда Бибиойша (Ойшабиби) исмли қизга уйланган. Бибиойшанинг отаси Сайдолим Нодиршоҳ ўғли бўлиб, у ҳам Мирзахўжалар оиласи сингари ўз юрти Хўжанддан кўчиб келган ва Қўқонда турғун бўлиб қолган эди.

Мирзахўжа билан Бибиойша беш фарзанд — тўрт қиз (Тожиниса; Улуғбиби, Сайдиниса ва Меҳриниса) ва бир ўғил (Муҳаммад Аминхўжа) кўрган эди. Шаҳарнинг оддий ҳунарманд табақасига мансуб бўлган Мирзахўжа етти кишилик катта рўзғорини базўр тебратиб турар эди.

Муқимий мактаб ёшига етгач, одатга кўра, уни ўз маҳалласидаги мактабдор домлага топширдилар. Мактаб Муқимийнинг

¹ Бу тахаллус аслида арабча *муқим* сўзидан олинган бўлиб, у «турғун» маъносини англатади.

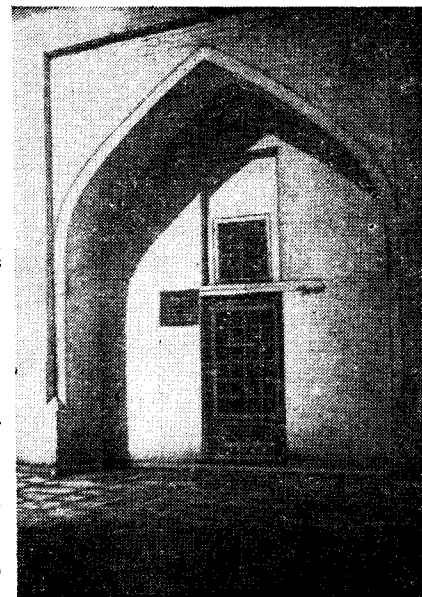
саводини чиқарди, унинг бадий завқини ўз оиласи уйғотган эди. Чунки унинг онаси Бибиойша ўз замонасининг зийрак, қувноқ, ўқимишли ва бадий завқи юксак аёлларидан бўлган. У ўз эртаклари, нақллари, қўшиқлари билан йиғинларга фойз киритиб, дугоналари қалбида завқ-шавқ уйғотиб, Қўқон аёллари ўртасида катта обрў ва самимий муҳаббат қозонган. Ойшабибининг дугоналари уни ўзларига яқин тутиб ва севиб, «Хуморбиби» деб атайдиган бўлганлар, бу ном бутун Қўқонга тарқалган ва Ойшабиби «Хуморбиби» номи билан шўхрат қозонган. Хуморбибидаги бу маънавий хислат, шубҳасиз, ўғли Муқимийга ҳам таъсир этган ва унда жуда эрта эстетик завқ уйғонишига сабаб бўлган. Муқимий маҳалла мактабини битиргач, ўқишни давом эттириш мақсадида мадрасага ўтган. Маълумотларга қараганда, Муқимий шоира Нодира бино қилган Қўқоннинг машҳур «Ҳоким ойм» мадрасасида ўқиган.

Муқимийнинг қачондан бошлаб шеър ёзишга киришганини аниқ белгилаш қийин. Лекин, шоирнинг сақланиб қолган адабий мероси ичида бу муҳим масалага алоқадор тарих-муаммо-хронограмма шаклида ёзилган бир шеъри борки, унда учрайдиган маълумотлар асосида, Муқимий ўз ижодини 60-йилларнинг ўрталарида бошлаган, деган хулосага келиш мумкин.

Муқимий, тахминан, 1872—73 йилларда Қўқон мадрасасини битиргач, ўқишини давом эттириш учун ўз даврининг илмий маркази ҳисобланган Бухорога кетади.

Муқимийнинг бир неча йил давомида Бухорода бўлиши унинг маънавий такомиллида сезиларли из қолдирди. Айниқса, шоирнинг форс тилини мукамал ўрганиб, у тилда бадий юксак шеърлар ёзишида Бухоро муҳитининг таъсири кучли бўлди.

Муқимий Қўқон ва Бухоро мадрасаларида узоқ муддат давом этган ўқиш даврида ижодий иш билан шуғулланиб, талайгина шеърлар ёзди. Муқимийнинг мадрасаларда ўқиш даври ўн йилдан кўпроқ, тахминан, 1864-65 йиллардан 1875-76 йилларгача давом этади. Демак, 1876 йилгача бўлган давр Муқимий ҳаё-

тининг ўқувчилик даври, шоир ижодининг шогирдлик, изланиш, қидириш майллари сезилиб турган илк давридир.

**Муқимийнинг
Қўқонга қайтиши.**

Узоқ муддат «мадрасаларда риёзат чекиб», илм хазиначиларини эгаллаб, «хатми кутуб» қилган олим, зўр чидам ва қаноат билан ўз истеъдодини камолотга эриштириш йўлида меҳнат қилган шоир, 1876 йилларда Бухородан ўз юртига — Қўқонга қайтди. Одатда, «Бухоройи шариф»да «хатми кутуб» қилган мулалар зўр тантана билан кутиб олинар эди. Лекин Муқимийнинг Бухородан қайтишига тантаналар ҳам уюштирилмади, «ёш олим»лар истиқболи ҳақида тузиладиган катта-катта режалар ҳам чизилмади. Қўқон муҳитида ҳукмрон бўлган дэиралар, «оддий новвой боласи»нинг Бухорога ўқишга кетишига қандай бефарқ қараган бўлсалар, «қашшоқ муллабачча»нинг олим ва шоир сифатида қайтишига ҳам шундай совуқ ва лоқайд қарадилар. Бу ҳол шоирнинг ҳукмрон муҳит билан биринчи учрашуви, айни замонда, шоир билан Қўқондаги ҳукмрон муҳит ўртасида рўй берган биринчи тўқнашув эди.

Муқимийнинг оилавий ҳаёт қуриши ҳам шу вақтларга тўғри келади. Муқимий Бухорода ўқиб юрган кезларида, унинг отаси Мирзахўжа узоқ вақтлар бева юргандан сўнг (Муқимийнинг онаси Хуморбиби, тахминан 1867 йиллар атрофида вафот этган эди) Зиёдабиби исмли бир жувонга уйланган эди. Зиёдабиби Мирзахўжа оиласига уч қизини ҳам эргаштириб келган эди. Шу қизларидан бири Санамбиби бўлиб, у янги оиллага кўчиб келган кезларида ёш бўлса ҳам, Муқимий Бухородан қайтган вақтларда анча бўйи чўзилиб, етилиб қолган эди. Мирзахўжа ва Зиёдабиби — эр ва хотин қуда бўлишга қарор қилдилар; бу маслаҳатга «иши юришмай турган» Муқимий ҳам қаршилиқ кўрсатмади. Натижада ими-жимида тўй ўтказилди. Муқимий ўз ўғай синглиси Санамбибига уйланиб, «уй-жойлик» ҳам бўлиб қолди.

Энди оила шароити уни бирор иш билан машғул бўлишини тақозо қиларди. Лекин Муқимийга дурустроқ ўрин тақлиф қилинмагандан, у анча вақт бекор юргач, охири 1877 йилга яқин Қўқондаги ер қурилиши маҳкамасига мирзалик (саркотиблик) вазифасига ишга кирди. Шу расмий вазифа туфайли унга ер қурилиши маҳкамасининг амалдорлари билан биргаликда қишлоқларга чиқишга тўғри келар эди. Эҳтимол, сўнграқ «Танобчилар» асарида акс эттирган ҳаётий лавҳаларни шоир шу вақтларда қишлоқларни кезганида ўз кўзи билан кўргандир ва оғир мусибатли халқ ҳаётига гувоҳ бўлгандир. Муқимий бу вазифада узоқ турмаган. Унинг маҳқамадаги мирзаликдан кетиш сабаблари аниқ кўрсатиш мумкин бўлмаса-да, ер қурилиши маҳкамасидаги адолатсизликлар, бюрократизм, ҳаддан ташқари авж олган зулм ҳассос ва олижаноб шоирга маъқул бўлмаган бўлиши табиий эди. Орадан кўп ўтмай Муқимий ишини ўзгартиради ва

Қўқоннинг ғарби-шимолида — Сирдарё ёқасидаги Оқжар паромиди паттачи вазифасида ишлай бошлайди. Муқимийнинг шу давр ҳаётидан «Дар мардуми Оқжар ба тариқи мухаммас» («Оқжар одамлари ҳақида мухаммас») сарлавҳали ғоят характерли сатираси сақланиб қолган.

Келганим ушбу маконга қиладур манга алам,
Лойиқи таъб йўқ одамни десам ҳасрату ғам,
Гаплашувга киши йўқ эртадин шомғача ҳам,
Кун совуқ, қора чироқ, гўрдек ую, ўтун кам,
Чиксам эшикка қилур тўғрайи чулдур-чулдур.

Зотимиз саййиду содот эмасмиз, қорамиз,
Ғам ўқидин тани мажруҳ саропо ёрамиз,
Ўлтурон жойда ҳам баъзи маҳалда ҳорамиз.
Сув учун дарё уза ҳавсала айлаб борамиз.
Гоҳ йўловчи келадур кемага гулдур-гулдур...

Сатиранинг автобиографик характерга эга бўлишидан ташқари, унинг темаси ва мазмуни ҳам диққатга сазовордир. Ўқишни битириб, биринчи марта турмуш билан юзма-юз келган ва ундаги аччиқ ҳақиқатларни ўз кўзи билан кўрган шоир ўзининг бу илк сатирасида ҳаётнинг худди ўзгинасини беради, кема саркорлари билан халқ ўртасидаги драматик муносабатларга диққатни жалб қиладди. Бу сатирада ҳали социал конфликт тўлиқ ва чуқур очилмаган бўлса-да, танлаган темани ишлашда соддалик ва юзакилик кўринса-да, ҳар ҳолда сатира учун асосий ҳаётий материал тўғри танланган, унда шоирнинг «тўнлари жулдур-жулдур» халққа хайрихоҳ эканлиги сезилиб туради. Шу илк сатирадаёқ бўлғуси реалист шоирнинг ғоявий йўналиши, услуби, янги ижодий усуллари шакллана бошлаган эди.

**Шоир ижодининг
бурилиш даври.**

Муқимийнинг ер қурилиши маҳкамасида, сўнграқ Оқжар паромидида ишлаб, турмуш билан бевосита танилиши унинг ижодида катта ўзгаришлар рўй беришига замин ҳозирлади. Ҳаётий фактлар, турмуш таассуротлари, меҳнаткаш халқнинг аянч ҳаёти, бошидан кечираётган фожиалари «оддий новвой боласи» Муқимий ижодида борган сари чуқурроқ из қолдира бошлади. Ўқиш ва сокин оилавий ҳаёт қучоғини тарк этиб, ҳаёт гирдобига отилган шоир ҳамма жойда қашшоқликни, кулфатни, азоб-уқубатли турмушни кўрди. Ҳаётнинг бундай даҳшатли манзаралари шоирни ўйлашга, турмуш ҳодисалари ҳақида чуқур ва жиддий мулоҳазалар юритишга мажбур этар эди. Натижада, шоир ўз ижодига ва адабиётга, адабиётнинг вазифаси, шоирлик бурчи каби масалаларга ўзгача ёндаша бошлади, ҳаёт ҳақидаги тушуначиси кенгайиб, уларни бошқача баҳолашга интилди.

Шундай қилиб, Муқимий ҳаётининг 1876 йилдан кейинги йилларини шоир ижодининг бурилиш даври, янги ижодий пози-

цияларга кўчиш даври, деб ҳисоблаш керак. Бу даврда Муқимий илгари, ўз фаолиятининг илк даврида йўл қўйган ёт адабиётнинг баъзи бир таъсирларидан қутулди ва классик адабиётнинг энг яхши традицияларини ўзига сингдириб олган етук шоир сифатида уни бойитиб, ривожлантириб борди.

Муқимий ер қурилиши маҳкамасидаги мирзаликни қандай сабаблар билан тарк этган бўлса, худди шундай сабаблар билан Оқжар паромидидаги паттачиликдан ҳам воз кечди. Тирикчилик ишлари шу тахлитда муваффақиятсизликка учрагандан сўнг, Муқимий 70-йилларнинг охирида Қўқонга қайтди ва бутун борлиғи билан ижодий ишга шўнғиди. Етарли назарий базаси ва ижодий малакаси бўлган, шунингдек, халқ ичида юриб маълум ҳаётий тажриба ҳам орттирган истеъдодли шоир ўз ижодий фаолияти билан тез орада адабий доиралар диққатини ўзига жалб этди.

Муқимий асарларини ўз ичига олган қўл ёзма баёзлар 80-йилларнинг бошларига тўғри келади. Шулардан бири 1881 йилда китобат қилинган, ҳозир Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида (инв. № 1307) сақланаётган баёз бўлиб, унда Муқимийнинг «Ўлмасун» радибли бир лирик шеъри келтирилган. 1883 йилда китобат қилинган бошқа бир баёзда (инв. № 1821) Муқимийнинг йигирмага яқин шеърлари жойлаштирилган. Бундан кейин тузилган баёзларда эса Муқимий асарлари борган сайин кўпроқ учрайди. Бу фактлар Муқимийнинг 80-йиллар бошидаёқ шоир сифатида кенг шуҳрат қозонганини кўрсатади.

Муқимий ва ҳукмрон доиралар. Муқимий шоир сифатида шундай катта обрў қозона бошлаган эдики, уни пайқамай қолиш ёки менсимай ўтиш ортиқ мумкин

эмас эди. Ҳукмрон доиралар яна шунинг учун ҳам Муқимий тўғрисида жиддийроқ бош қотиришга мажбур бўлдиларки, у халқ ўртасида обрўли ва суюкли шоир бўлишидан ташқари, турмуш ҳодисаларини, адолатсизликларни танқидий баҳоловчи ҳажвгўй ҳам эди. 70-йилларнинг иккинчи ярмида Оқжар одамлари ҳақида ёзган асари билан бошланган Муқимийдаги ҳажвгўйлик истеъдоди ва тажрибаси йиллар ўтиши билан ривожланган ва яхшигина самаралар бера бошлаган эди. Натижада ҳукмрон доиралар олдида Муқимий обрўсидан фойдаланиш ва унинг ҳажвгўйлик фаолиятини ўзларига мувофиқ томонга йўналтириш муаммоси туғилди. Улар Муқимийни ўз мақсадлари учун хизмат қилдириш режасини тузишга киришдилар. Қўқоннинг ҳукмрон доиралари дастлабки вақтларда Муқимийни иқтисодий томондан асоратга олиш йўлини тутдилар. Эксплуататор гуруҳларнинг кўп марта синовдан ўтган бу эски ва жирканч усулини Муқимийга нисбатан қўқонлик Шайх Сулаймон Афғоний қўлади.

Шайх Сулаймон Афғоний Қўқоннинг катта чойфуруш бойларидан бўлиб, ўзи адабиёт ҳаваскори сифатида шеърлар ҳам ёзар эди. Шайх Сулаймон санъат-адабиётга ҳомийлик қилувчи «саҳоватли бой» даъвосини қилар ва атрофига лаганбардор шоирларни йиғиб олиб, уларга иқтисодий «ёрдам» ҳам бериб турар эди. Муҳйи, Ҳазиний, Котибий ва бошқалар Шайх Сулаймоннинг «меҳмонхона»сида доимий намаххўракларидан эдилар.

Шайх Сулаймон бошқалар кўмагида Муқимийни ҳам маълум вақтгача ўз доирасига тортишга муваффақ бўлди. Муқимий дастлабки вақтларда, унга бошқалар қатори «саҳоватли ва қарамли давлатманд» сифатида ёндашди ва уни санъат-адабиёт тараққиёти учун фойдали шахс, деб ўйлади. Шу муносабат билан Муқимий ижодида Шайх Сулаймонга бағишлаб ёзилган бир неча шеърлар («Эй Шайх», «Шайх», «Шуд паидид») майдонга келган. Ҳазил шаклида форсча ёзилган бу шеърларда Муқимий Шайх Сулаймон «фазилатларини»ни улуғлайди ва унинг номини миннатдорчилик билан тилга олади.

Орадан кўп ўтмай Шайх Сулаймон ва унинг атрофини қуршаган Муҳйи, Ҳазиний каби шоирларнинг мақсадлари, асл қиёфалари маълум бўла бошлайди. Натижада Муқимий Шайх Сулаймон билан, шунингдек, Муҳйи, Ҳазиний каби шоирлар билан алоқасини узибгина қолмасдан, уларга қарши кескин кураш ҳам бошлади. Бу драматик муносабат Муқимийнинг форс-тожик тилида ёзилган «Роҳати жовид» сарлавҳали шеърида акс эттирилган. Муқимийнинг асл маънавий ҳаёти, ички кечинмалари, бошидан кечган воқеалар ҳақида ҳар нарсадан кўра чуқурроқ ва аниқроқ маълумот берувчи бу шеърда шоирнинг ҳаёт драмаси, оғир руҳий кечинмалари ўқувчи кўз ўнгига жуда яққол гавдаланади. Шеърнинг охириги байти айниқса диққатга сазовордир:

Жузви сахтиҳо Муқимий роҳати жовид дошт,
Оҳ, аз бетоқатиҳо дидаро нам мекунам.

(Муқимий тортаётган қаттиқчиликлардан ташқари, унинг абадий роҳати ҳам бор. Лекин чидаб бўлмас тоқатсизликлардан оҳ тортиб, кўзимга ёш оламан.)

Кўрамизки, Муқимий «абадий роҳат» деганда шоир сифатида халққа манзур бўлишни, ўз асарларида халқ орзусини куйлаб, халқ олқишларига, миннатдорчилигига сазовор бўлишни назарда тутди. Шоир шу «абадий роҳат» туфайли турмуш машаққатларига бардош берарди ва кам кишиларга муяссар бўладиган шу бахти билан гурурланарди.

Муқимий билан Шайх Сулаймон Афғоний ўртасида бўлиб ўтган бу драматик муносабат Қўқон шоирлари ўртасида рўй бераётган ажралишдан нишона эди. Чиндан ҳам 1876 йил воқеаларидан кейин, яъни Қўқон хонлиги тугатилиб, янги тарихий ва-

знят майдонга келгандан кейин адабий ҳаётда бошланган ажралиш — табақаланиш кун сайин равшан тус олиб бормоқда, ижтимоий кучлар ўртасидаги кураш борган сайин кескинлашмоқда эди. Бу процесс фақат Қўқонга ёки Қўқон адабий ҳаётига тааллуқли бўлиб қолмай, ижтимоий ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида содир бўлаётган умумий ҳодиса эди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида туғила бошлаган янги ижтимоий муносабатлар — капиталистик муносабатлар жамиятда синфий табақаланишни кучайтирган, кескин тусга солган эдики, бу ўз навбатида адабий ҳаётдаги курашга таъсир этмай қолмади, ундаги табақаланишга, кучларнинг ажралишига, янги адабий платформаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлади.

XIX асрнинг 80-йиллари бошларида Қўқонда ўзининг социал қиёфаси, хатти-ҳаракати билан бир-биридан принципиал фарқ қиладиган икки адабий группа кескин ажралиб чиқди. Уларнинг бири — Шайх Сулаймон Афғоний бошчилик қиладиган консерватив шоирлар тўдаси, иккинчиси — Муқимий раҳбарлиги остида ташкил топаётган прогрессив шоирлар адабий группаси эди.

Муқимийнинг рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган «Ахтаринг» радибли шеърининг мазмунидан маълум бўлишича, Муқимий қандайдир бир «жиноят»да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган. Муқимий ўз шеърида маъмурлар устидан истеҳзо билан кулиб, ўзини қаерлардан, қандай қилиб ахтариш кераклиги тўғрисида сўзлайди. Шеър «подшоҳ ҳукумати»нинг таъқиб қилиб ахтараётганларига ишора билан бошланади ва унда охиригача уларга қарши қаратилган аччиқ киноя давом этади:

Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ, гадо деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро, деб ахтаринг,

Кимса билмайдур мани, ному насаб қилсанг баён,
Лола янглиг доғи ғамга мубтало, деб ахтаринг.

Лайли топғил, десалар, Мажнуни саргардони(нг),
Қўзларининг ёшидур ранги ҳино, деб ахтаринг.

Истаган чоғда топай деб, бўлса, кўнглида ҳаёл,
Қоматидур бори меҳнатдин дуто, деб ахтаринг.

Ҳажр водийсида кезгай доимоким ҳўблар,
Хоки пойндур кўзига тўтиё, деб ахтаринг.

Бир шакарлаб, зулмпарвар ҳасратидин, дўстлар,
Умрлар умри чароғи безиё, деб ахтаринг.

Даҳр зулмидин сиришки тинмай оқиб, айланур,
Чарх жавридин бошида осиё, деб ахтаринг.

Толи шум, вожгун бахту ғизоси дарду ғам,
Нотавон мўри заифдин бенаво, деб ахтаринг.

Ёр васлига етолмай қолмиш улкунким Муқим,
Ўшбу боисдан ўлумига ризо, деб ахтаринг.

Қўқонда илғор шоирларга нисбатан даҳшадли қувғин уюштирилган эди. Манбалардан Завқийга қарши ҳам худди шундай ҳужум уюштирилгани маълум. Завқий «ўткир тили» учун, «Ақли раста ҳажви» муносабати билан реакционерларнинг ғазабли ҳужумига бардош беришга мажбур бўлган эди.

Муқимий ва Завқийларга қарши уюштирилган бундай қувғин ва таъқиблар тасодикий ҳодиса эмас эди. Бу демократ шоирларнинг ҳаммасига қарши, жамиятнинг илғор фикрли қисмига қарши реакционерлар томонидан олиб борилган онгли ва планли сиёсат натижаси эди. 80-йилларнинг охирида Фурқатнинг Қўқонда туролмай, бир умрга ўз ватанини тарк этиб кетиши, Комил Хоразмийнинг сарой реакционерлари таъқибига тушиб, бутун ишдан четлатилиши, Бухорода Аҳмад Донишнинг фанатик руҳонийлар томонидан заҳарланиши, сўнграқ Аваз Ўтарнинг азоб билан ўлдирилиши ва бошқалар шу онгли равишда ташкил қилинган қувғин кўринишларидан эди. Зотан, бу хуруж ва фитналарнинг илдизи анча чуқур бўлган. Бу ҳодисалар 80-йилларда чоризмнинг ваҳшийларча ўтказётган ашаддий реакцион сиёсатининг — жамиятнинг илғор кучларига қарши олиб борган террор сиёсатининг Туркистондаги акс-садосидир. Чиндан ҳам 80-йиллар қора реакциянинг қутурган даври бўлиб, чоризм рус халқининг энг асл фарзандларини — машҳур ёзувчилар ва шоирларни, илғор жамоат арбобларини тор-мор қилиш сиёсатини ўтказётган эди.

Ўрта Осиёдаги аҳвол эса Марказий Россиядан ҳеч фарқ қилмас, балки оғirroқ эди. Туркистон Генерал губернаторлиги «Маҳаллий халқ ўртасида осойишталик ўрнатиш учун» реакция сиёсатни оғишмай ўтказар ва ҳур фикрликнинг ҳар қандай кўринишини ваҳшийларча бостирар эди.

Муқимий Тошкентда. Ижтимоий ҳаёт ва адабий курашларда актив иштирок этиб, реакцион кучлар томонидан уюштирилган ҳужумларга мардларча жавоб бериб келадиган Муқимий шахсий-оилавий ҳаётда ҳам бирин-кетин бахтсизликларга дуч кела беради. Санамбиби Муқимий билан узоқ умр кечирмади. У 1879 йилда, Акбархўжа туғилгандан сўнг кўп вақт ўтмай, Муқимийдан ажралди ва ўғлини онасида қолдириб, бошқа оила қурди. Турмушда, қувонч ва машаққатларда сadoқатли дўст сифатида бирга бўладиган ҳаёт йўлдошининг бундай йўл тутиши, албатта, шоир учун катта зарба бўлди.

Бу кўнгилсиз воқеадан икки-уч йил кейинроқ, тахминан, 1885-86 йилларда Муқимий оиласида яна бахтсизлик рўй бер-

ди: оилани аранг тебратиб турган Мирзахўжа вафот этди. Мирзахўжа ўлгандан сўнг оиланинг бутун масъулияти Муқимий устига тушди. Ўғай она, сингиллар, гўдак ўғли Акбархўжа шу оиланинг аъзолари бўлиб, уларга ёлғиз Муқимий қараши ва бундан кейин уларни ўз парваришига олиши зарур бўлиб қолган эди. Лекин ҳамма фожиа шунда эдики, оилага бошчилик қилиши лозим бўлган Муқимийнинг доимий даромади ва шоирликдан бошқа касб-кори йўқ эди.

Муқимий бу даврда ниҳоятда оғир аҳволни бошидан кечирар эди. Бир томондан, шахсий ҳаётидаги бахтсизликлар ва фожиялар, иккинчи томондан, бунга қарам бўлган оиладаги чексиз иқтисодий танқислик, муҳтожлик, учинчи томондан, ишсизлик, мунтазам даромаднинг йўқлиги Муқимийни жиддий ташвишга солиб қўйган эди. Ўз аҳволини, ички сирларини айтиб ёрдам сўрайдиган бирор қариндошининг йўқлиги, бунинг устига, адабий фронтдаги душманларнинг тўхтовсиз ҳужум қилиб туришлари шоирни қаттиқ эзар эди. Ҳассос шоир ҳам иқтисодий, ҳам маънавий азобларга бардош беришга маҳкум эди. Табиийки, Муқимий узоқ вақт бош қотирди, оғир вазиятдан қутулиш йўллари ахтариб кўрди. Ҳовли жойини, рўзгорини оила тирикчилиги учун сарф этиб, ўғай онаси ва сингилларини бироз иқтисодий жиҳатдан тинчитгач, ўзи бу бўғиқ муҳитдан, кулфатли ҳаётдан қутулишнинг бирдан-бир йўли Қўқонни тарк этиш, деб тушунди ва Тошкентдан паноҳ излаб, йўлга чиқди. Муқимийнинг бу вақтлардаги оғир ички кечинмалари унинг қуйидаги мисраларида яққол ифодаланган:

Кетардим бош олиб, гар бўлса эрди рўзгорим йўқ,
Нетай безоду — туша йўлга юрмакка мадорим йўқ,
Турарга қолмади тоқат, кўнгулда ихтиёрим йўқ,
Ўзингдан ўзга, ёраб, раҳбари лайлу наҳорим йўқ,
Ҳидоят айлағайму деб Муқиминг интизор ўлмиш.

Муқимийнинг Тошкентга қилган бу биринчи саёҳати 1887-1888 йилларга тўғри келади. Унинг Тошкентда бирор расмий вазифа билан машғул бўлгани маълум эмас. У қариндош-уруғларникида, дўстларникида меҳмон бўлишдан ташқари, Тошкентнинг адабий доиралари билан танишди, улар билан адабий мажлислар ўтказиб, қизғин ижодий ишини давом эттирди. Тошкент ҳаёти, хусусан, бу ерда равшанроқ кўринадиган рус маданияти янгиликлари шоир диққатини ўзига жалб этди, шоир уни муҳаббат билан ўрганишга киришди.

Муқимий Тошкент маданий ва адабий ҳаётини чуқур ўрганиб, унинг энг соғлом, прогрессив қисми билан алоқа боғлади, ижодий ҳамкорлик қилди. Бу жиҳатдан Муқимийнинг тошкентлик шоир Алмаийга бўлган муҳаббати характерлидир. Муқимий ўз замонасининг пешқадам олими, истеъдодли шоири ҳисоблан-

ган Алмаийга зўр ҳурмат ва муҳаббат билан қаради, ижодий тажрибаларида у билан ўртоқлашди. Бу ҳолни Алмаийнинг қатор асарларига Муқимий боғлаган мухаммаслардан кўриш мумкин.

Муқимий Тошкентда шоир Нодим Намангоний билан учрашди. Илгаридан Муқимий билан дўстона алоқада бўлиб келган шоир Нодим Муқимийнинг Тошкентга келганлигини эшитиб, у ҳам Тошкентга келган эди. Эски дўстлар бир неча вақт Тошкентда бирга бўлганларидан сўнг, шоир Нодим Наманганга қайтди ва у ердан Муқимийга мактуб ёзди. Нодим ёзган мактуб бизгача сақланган эмас. Нодим мактубига жавобан Муқимий ўзининг «Жавоб руқъаи Нодим Намангоний» сарлавҳали машҳур шеърий мактубини ёзди. Бу мактуб ажойиб ўткир мазмуни, кучли танқидий руҳи билан «двойи салом»дан кўра, кўпроқ антиклерикал адабиётнинг нодир намунаси бўлиб чиққан. Исёнкорона руҳда яратилган бу асарда шоирнинг динга бўлган танқидий муносабати, дин ақидалари устидан аччиқ кулиши равшан сезилиб туради.

Муқимийнинг 1887-1888 йилларда Тошкентга қилган биринчи саёҳати, гарчи бошда мажбурият остида, ихтиёрий сургун тариқасида юз берган бўлса-да, бу саёҳат унинг ҳаёти ва ижоди учун катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкент маданий муҳитидан жуда катта маънавий озиқ олди. Унинг бу саёҳати шоирни Тошкент билан, ундаги илгор шахслар, замонавий маданият, рус ҳаётининг янгиликлари билан бир умрга боғлади. Муқимий Тошкент таассуротлари билан фикрий жиҳатдан бойиб, ижодий тажрибада янада чиниқиб, Қўқонга қайтди ва умрининг охиригача Тошкент билан алоқасини узмади. У кейинроқ яна икки марта: 1892 ва 1899 йилларда ҳам Тошкентга келиб кетди.

Муқимийнинг Тошкентга қилган саёҳатлари кўнгил жароҳатларига малҳам, дардига дармон бўлиб, шоирга зўр маънавий куч бағишлаган бўлса-да, унинг иқтисодий ҳаётида ўзгариш ясай олмади. Сафардан илгари Муқимийнинг иқтисодий аҳволи қандай бўлса, Тошкентдан қайтгандан сўнг ҳам шундайлигича қолаверди. Оилани боқиш, унинг энг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун бирор тадбир кўриш керак эди. Лекин, турмуш машаққатларининг ниҳояси кўринмас эди. Муқимийнинг бу даврдаги оғир иқтисодий ҳаётини кўрсатувчи муҳим бир ҳужжат бизгача сақланиб қолган: бу Қўқон қозихонасининг ҳовли-жой сотилганлиги тўғрисидаги 332 рақамли васиқасидир. Афтидан, Муқимийга отадан қолган бир парча жойини сотиб, шу йўл билан оилани очлик ҳалокатидан сақлаб қолишдан бошқа чора қолмаган бўлса керак. Ҳозир Қўқондаги Муқимий ҳужраси — музейи фондида сақланаётган бу васиқада Муқимий ўғай онаси — Зиёдабиби ва синглиси Улуғбиблар ваколати билан Бегвачча маҳалласидаги отадан қолган ҳовлисини қирқ тиллага

Уста Қаримжон валади мулла Муҳаммад Қосимга сотганлиги учун қўл қўйган. Бу васиқа «тегишли гувоҳ шоҳидлар олдида, шариятга ва қонунга мувофиқ, 1907 йил 23 шаъбон»да (1890 йил 16 апрелда) тузилган.

Ҳовли сотилиши Мирзахўжа оиласининг хонавайрон бўлганидан далолат беради. Чиндан ҳам ҳовли сотилгандан сўнг ўғай она Зиёдабиби қизлариникида паноҳ топди. Муқимий эса бир парча ҳовлидан ҳам ажралиб, «беватан» бўлди ва бутунлай мадраса ҳужрасига боғланиб қолди. Бу вақтларда 10—11 ёшларга кирган ўғли Акбархўжанинг аҳволи ҳаммадан ҳам оғирроқ эди. У гоҳ бувисининг ёнида, гоҳ аммалариникида меҳмон тариқасида яшар, кўпинча эса мадрасанинг тор ва зах ҳужрасида отаси билан бирга умр ўтказар эди.

Юқорида эслатганимиздек, Муқимий Қўқон ер қурилиши маҳкамасида мирзалик вазифасида ва Данғара (Оқжар) паромидида паттачи бўлиб ишлагандан сўнг қайтиб расмий вазифаларда бўлмади, яъни унинг доимий даромади йўқ эди.

Муқимий «расмий вазифа»ларда ишламаган, «доимий даромад»га эга бўлмаган бўлса ҳам, у узлуксиз меҳнат билан умр кечирган: унинг маълум даромад манбалари бўлган. Аввало, Муқимийнинг тирикчилик манбалари тўғрисида фикр юритганда, унинг хаттотлик—котиблик ҳунари бўлганлигини унутмаслик керак. Санъат даражасига кўтарилган бу ҳунар Муқимий замонасида — матбаачилик ишлари ҳали туғилмаган ёки етарли йўлга қўйилмаган даврда катта аҳамиятга эга бўлган ва ҳунар эгасига тирикчилик манбаи сифатида хизмат қилган.

Муқимий ўз замонасининг машҳур хаттоти сифатида одамлардан буюртмалар қабул қилар ва китобат иши билан шуғулланар эди. Муқимий жалий қаламда лавҳалар ҳам ёзган. Бу нодир ва қимматбаҳо санъатнинг Муқимий қўли билан ёзилган бир қатор намуналари бизгача етиб келган.

Муқимий ҳаётини таъмин этган энг муҳим манба халқ эди, халқ орасидаги Муқимий мухлисларининг шоирга кўрсатадиган моддий ва маънавий ёрдамлари эди. Муқимий халқ ичида яшарди ва халқ учун ижод этди. У ўз ижоди учун халқдан фақат мадад, маънавий озиқ олиб қолмади; қийин пайтларда уни моддий жиҳатдан ҳам қўллаб-қўлтиқлаган яна шу халқ бўлди.

Халқнинг турли табақалари орасида Муқимий талантининг муҳиблари бор эди. Улар ичида оддий меҳнаткаш, косиб-ҳунарманд ва деҳқонлардан тортиб, илм-маданият тарафдорлари бўлган айрим тараққийпарвар давлатманд кишилар ҳам топилади. Буларнинг ҳар бири ўз имкониятлари доирасида шоирга ёрдам беришга тайёр ва унинг яратадиган шўх, мазмундор шеърларига бир хилда муштоқ эдилар. Чунончи, Қўқондаги читфуруш Ҳожи Зоҳид, Исомиддин оқфуруш, Тошкентдаги Маҳмудхўжа ишбоши, Абдулазизхон ва бошқалар Муқимийнинг яқин дўстлари ҳамда

Каллиграфия санъатининг моҳир усталаридан бўлган Муқимийнинг ҳуснихат машқларидан бир намуна

унга моддий жиҳатдан ҳомийлик қилиб келган илм-маданият жонкуярлари эдилар.

Муқимийга оддий халқ вакиллариининг ҳомийлиги, меҳру шафқати, айниқса, самимий эди. Шоир ҳам уларга зўр мамнуният ва миннатдорлик билан қарар ва улар илтифотидан ҳам маънан, ҳам жисман озиқланар эди. Бу жиҳатдан Муқимийнинг Зокир ҳожи исмли деҳқон билан бўлган муносабатлари характерлидир. Зокир ҳожи асли Қўқон яқинидаги Қоратепа қишлоғидан бўлиб, «Бегвачча» кўчасидан, «Ҳазрат» мадрасаси ёнидан уйланган ва шу туфайли Муқимий билан таниш бўлиб қолган эди. Шоир Чархийнинг Қўқондаги Муқимий музейи фондида сақланаётган «Хотиралар» қўл ёзмасида кўрсатилишича, Зокир ҳожи Муқимий билан бўлган алоқаси тўғрисида қуйидагиларни қиёқоя қилади:

«Шоир Муқимий билан биз жуда яқин эдик. Қишин-ёзин мен у кишидан хабардор бўлиб турардим. Утин-чўп, деҳқончиликдан чиққан дон-дун, мева-чевалардан олиб келиб, ҳужраларига ўзим жойлаб кетардим. Қачонки, азизроқ меҳмон, қадрдон улфатларидан келиб қолса, мени йўқлатар эдилар. Қовун сайли вақтида ароба олиб келиб, қовун сайлига Қоратепага олиб кетар эдим.

Шоирнинг вафот кунлари, таъзия маросимида, мен қўлдан келган қадар, ўз деҳқончилигимдан чиққан нарсалардан ва иқотларига пул ҳолис сарфлаганман».

Муқимий ана шундай ҳаёт кечирган эди. Лекин унинг ҳаёти оғир ва мусибатли бўлса ҳам, нурсиз ва бахтсиз эмас эди. У қашшоқ ва камбағал бўлса ҳам, ёлғиз ва ғариб эмас эди. У халққа суянган ва халқ билан бирга яшар эди. У ўз шахсий ҳаётининг оғир, мусибатли бўлишига қарамай, халқ билан бирга бўлгани учун бахтиёр эди, чунки унинг ёзган асарларини халқ қувонч ва зориқш билан қарши олар эди. У ўз асарларининг халққа манзур бўлишини шоирлик бахт-саодати деб билган ва шу бахтни ҳар қандай давлатдан, «Доро шаъни шавкати»дан ҳам юқори қўйган. Шоирдаги бу кайфиятни унинг кўпгина шеърларида кўриш мумкин. Шоирнинг халққа суянгани, унинг илтифоти ва муҳаббатидан мадад олгани қуйидаги мисраларда равшан ифодаланган.

Қилма пандинг, носихо, девонаман, суд айламас,
Эмди фаҳми сабру орому қарор айлармудим?
Халқ лутфу марҳаматлар айлағай беҳад манго
Субҳа қўй, эй зоҳидо, шукрин шумор айлармудим?

Муқимий шахсий ҳаётидаги бутун қийинчиликларга зўр матонат билан чидаб, ижтимоий ҳаётдаги курашларни енгиб борди, ўз эътиқодига қатъий ишонган ҳолда бутун борлиғи билан ижодий ишга берилди, ўз атрофига зўр талантларни уюштириб, янги прогрессив адабий ҳаракатга раҳбарлик қилди.

Ҳаётининг сўнгги
йиллари.

Муқимий умрининг охиригача изчил демократик позицияда туриб, халқ учун, меҳнаткаш омма бахт-саодати учун ижод қилди.

Муқимий зўр матонат ва кучли ирода эгаси эди. Шу ажойиб фазилатлари билангина шоир бутун қийинчиликларни енгди, унинг қаддини букмоқчи бўлган душманларни доғда қолдириб, қизғин ижодий фаолиятини давом эттирди ва дўстлар олқишига, халқ муҳаббатига сазовор бўлди.

Муқимий ҳаётининг сўнгги йилларида ҳам лирик шеърлар ёзишни давом эттириш билан бирга, юмористик ва сатирик асарлар ҳам ижод қилди. Чунончи, унинг шу даврда яратган сатираларидан бизга «Воқеаи кўр Ашурбой Ҳожи», «Ҳажви Халифани Мингтепа», «Қурбақалар» номли асарлари маълум. Муқимийнинг бу даврдаги юмористик шеърларидан намуна сифатида «Беҳад ёмон безгак», «Шикоятчи безгак», «Пашшалар» ва

бошқаларни кўрсатиш мумкин. Демак, Муқимий ўз ҳаётининг охиригача ҳажвгўй шоир сифатида ижод этган ва ажойиб сатирик, юмористик шеърлар ёзишни давом эттирган. Бу жиҳатдан ҳам Муқимий демократ шоир сифатида ўзи куйлаган ва илгари сурган асосий мотивларга умрининг охиригача содиқ қолган.

Муқимийнинг бу даврдаги юмористик шеърларидан бири «Беҳад ёмон безгак» шеъри бўлиб, бу юмор гоёвий ва бадий қиммати жиҳатидангина эмас, балки шоир таржимаи ҳоли жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга моликдир. Чунки Муқимийнинг Москвадаги Лазарев номидаги жонли Шарқ тиллари институтининг тайёрлов группасида ўқиб турган жияни Рўзимуҳаммад Дўсматов 1898 йилнинг ёз ойларида каникулга чиқиб, Қўқонга келди ва безгак касали билан оғриб ётиб қолди. «Беҳад ёмон безгак» юмори шу муносабат билан ёзилган эди.

Новвойлар, мешкоплар оиласидан чиққан оддий ўзбек боласининг рус маданиятининг улуғ маркази бўлган Москвага бориши ва у ерда институтга кириб, дунёга машҳур рус шарқшунос олимларидан илм ўрганиши ниҳоятда характерли фактдир. Бу фактнинг содир бўлишида Муқимийнинг ҳам маълум даражада иштироки бўлган эди. Рўзимуҳаммад Дўсматов, бир томондан, Муқимий билан яқин қариндош сифатида, иккинчи томондан, Москва институтининг студенти сифатида узоқ вақтлар давомида шоир билан алоқа боғлаб юридики, бу ҳол шоирнинг ижодий тақомилига таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Бинобарин, ана шундай муносабатларни, ижодий алоқаларни назарда тутиб, Рўзимуҳаммад Дўсматов ҳаёти ва саргузаштларига оид баъзи маълумотлар билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Рўзимуҳаммад Дўсматов билан бир неча мартабалар ўтказилган шахсий суҳбатларда (1954—55 йилларда) у ўз бошидан кечирганларини ҳикоя қилар экан, маърифатпарвар рус оиласида олган тарбиясини, бу оилга бўлган самимий муҳаббати ва зўр ҳурмати, Арабистонда бўлиб, ундан Петербургга келишини, сўнг Москвага кўчишини ҳикоя қилиб берди. Кейин у сўнгги йиллардаги воқеаларни эслаб, қуйидагиларни гапириб берди:

«Орадан тўрт йил ўтгач, 1898 йилнинг ёз вақтида ўқиш тўхтаб, каникул бошлангандан сўнг, тоғам Муқимий таклифига мувофиқ, Қўқонга келдим. У вақтларда йўл юриш ҳозиргидек осон ва тез бўлмас эди. Москвадан поезд билан чиқиб Нижний-Новгород (ҳозирги Горький шаҳри), Самара (Куйбишев шаҳри), Саратов орқали Астраханга келдим. Ундан пароход билан Бокуга, сўнгра Каспий денгизни кесиб Красноводска ўтдим. Ундан кейин Ашхобод, Қогон орқали Бухорога тушдим, унда уч кун туриб, сўнг Самарқандга келдим. Самарқанддан қизил вагонга ўтириб, уч кун йўл юриб Қўқонга шу йил май ойи охирида етиб келдим.

Ман Қўқонга келганимдан сўнг кўп ўтмай безгак касали билан оғриб ётиб қолдим. Мани бу вақтда тоғам Муқимий мадрасадаги ўз ҳужраларида сақлаб, парвариш қилдилар. Дори-дармон ёрдамида, тоғамнинг ҳавсала билан қилган парваришлари орқасида касалдан халос топдим.

Биз тоғам Муқимий билан кўп ва узоқ-узоқ суҳбатлар ўтказар эдик. Ман ўзим билан бирга Пушкин, Толстой, Кривов, Некрасов каби машҳур рус шоирларининг асарларидан баъзиларини олиб келган эдим. У ёзувчилар ҳақида сўзлаб бердим, асарларини қайта-қайта ўқиб чиқдим.

Тоғам Муқимий қовунни яхши кўрар эдилар. Биз у киши билан бир неча мартаба Қўқон атрофига қовун сайлига чиқдик. Бешариқ, Янги Қўрғон қишлоқларида у кишининг дўстлари, муҳиблари кўп бўлур эди.

Рўзимуҳаммад Дўсматов ўз ҳикоясини шундай тугатди:

«Икки ойдан кўпроқ Қўқонда меҳмон бўлганимдан сўнг, 1898 йил август бошларида Москвага ўқишга қайтдим. Мани тоғам ва бошқа қариндошлар вокзалда кузатиб видолашиб қолдилар. Шундан сўнг тоғам Муқимий билан манинг ўртада мунтазам хат алоқаси бошланди. Тоғам Россия билан, рус халқининг ҳаёти ва ўтмиши билан, унинг маданияти, улур шоирлари билан жуда қизиқар ва мандан у тўғриларда кўпроқ маълумот беришни илтимос қилар эдилар.

Ман Қўқондан тоғамдан борган хатларни йўқотмай сақлашга ҳаракат қилдим. Ҳозир Қўқон музейида сақланаётган хатлар тоғам ёзган хатларнинг кўпчилиги бўлса ҳам, ҳаммаси эмас. Ман ҳам бу хатларнинг деярли ҳаммасига ўз вақтида жавоб ёзганман.

Ман билан тоғам Муқимий ўртасида хат алоқаси 1902 йилгача давом этди. Лекин кейинги йилларда бу алоқа сийраклашди. Бунга шоирнинг тез-тез касалланиб туриши, умумий турмуш шароитининг оғирлиги сабаб бўлган бўлса керак.

1904 йилда қариндошларни ва эл юртни соғиниб, ўқишни тугатиб Қўқонга келдим. Ман келганимда тоғам Муқимий вафот этган эдилар.

Рўзимуҳаммад Дўсматов эсдаликларида тилга олинган тоға-жиан ўртасидаги ёзишмалар Муқимий ҳаётининг сўнгги йилларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Бу хатларда шоирнинг ижтимоий аҳволи тўлиқ акс этганидек, унинг маънавий ҳаётига, руҳий аҳволига, кайфиятига оид кичик, лекин жуда характерли деталлар учрайди. Масалан, Муқимийнинг 1899 йилда Москвага ёзган хатларидан бирида қуйидаги сатрлар кўзга ташланади:

«Ва яна «Назм ёзувларингиздан юборинг» деб экансиз. Фақир нега муддат бўладирким, назм айтурга табиат лоҳази эрдим, бовужуди бир ёзув назм пашшаларнинг шаънига айтиб эрдук... қуруқ хат бормасун деб, кираси қилмаса ҳам, бир омади гап деб ёздук, айбга қўшманг».

Лекин узоқ муддат давом этган оғир ва мусибатли турмуш ўз ишини қилди: шоир тез-тез касалга чалиниб, 4-5 ойлаб ётиб қоладиган бўлди. Муқимийнинг юқоридаги парчада «назм айтурга табиат лоҳази эрдим», деган жумласини ҳақиқий аҳвол тўғрисида жуда эҳтиётлик билан айтилган сўз деб тушуниш керак. Аслида ҳам 1899—1900 йиллардан умрининг охиригача бўлган даврда шоир соғлиги анча оғирлашган эди. 1899 йилга мансуб бўлган бир хатда бу тўғрида шоир шундай маълумот беради:

«Аммо, уч-тўрт йўл хатлари келди, фақир ҳеч бир хат қилолмадим, сабаб шулким беш-олти ой бўладирким, бетоб эрдим».

1900 йилнинг 24 ноябрида ёзилган хатда ҳам шоир узоқ давом этган қулоқ касаллиги тўғрисида сўзлайди:

«Аммо ҳар ойнни инсофга қараганда ман айблик, негаким, бир-бир кетини сиздин уч йўл хат келдиким, ман бир хат қилолмадим. Сабаб шулким, неча ойлалар қулоғ оғриг бўлди, оғриққа ҳеч гапу сўз сиғмас экан».

Хуллас, шоир қулоқ оғриғи, бел оғриғи ва бошқа ўткинчи касалликлардан ташқари, доимий равишда ўша замонда «ярақон» деб аталган сариқ касали билан оғриганки, айниқса, ўша даврларда бу дардни даволаш мушкул бўлган.

Муқимийнинг соғлиғи, ҳаёти тўғрисида унинг ёр-дўстлари ғамхўрлик қилиб турганлар. Бу вақтларда шоирнинг тахминан 21-22 ёшларга кирган ёлғиз ўғли Акбархўжа ҳам отаси билан бирга мадрасада яшаган. У шоир ҳаётининг сўнгги йилларида доим бирга бўлган ва отасининг ҳолидан хабардор бўлиб турган.

Лекин бу меҳрибонлик ва ғамхўрликлар шоир соғлиғида жиддий ўзгариш ясай олмади, унинг аҳволи борган сари оғирлашди. Ўз асарлари билан халқ дилидан абадий жой олган машҳур шоир Муқимий узоқ давом этган касалликдан сўнг 53 ёшида, 1903 йил 25 май душанба куни кечаси мадрасадаги ўз ҳужрасида вафот этди.

Муқимийдан бой ижодий мерос қолган. Шоир, асосан, поэзия жанрида ижод этган бўлса-да, унинг асарлари ўзининг тематикаси ва бадий-ғоявий хусусиятлари жиҳатидан ранг-барангдир. Улар адабиётимизнинг энг яхши традицияларини ўзида тўлиқ акс эттирибгина қолмай, уни янги мазмун билан бойитди, юқори босқичга кўтарди. Муқимий ўзбек классик поэзиясининг забардаст лирик шоирларидан бири бўлиши билан бирга, адабиётимизда ҳажвиётни янги босқичга кўтарган ва сатира мактабини яратган ҳажвгўй ҳам эди. Адабиётимизда шеърини усулда ёзилган ажойиб «Саёҳатнома»лар Муқимий ижоди туфайли майдонга келди. Муқимий мактуб шаклидаги эпистоляр адабиётнинг ҳам широйли намуналарини яратди.

Афсуски, Муқимий яратган шундай бой ижодий мерос «Девон» «Мажмуа» ёки «Баёз» ҳолида бизгача тўлиқ етиб келган эмас. Муқимий ҳаёт вақтида ўз қўли билан асарларини бир муқова остига тўпламаган. Унинг яратган мазмундор ва бой асарлари турли манбаларда учрайди. Бу манбаларни тўрт гурпуага ажратиш мумкин:

- а) давлат фондларидаги қўл ёзма манбалар;
- б) айрим адабиёт ҳаваскорлари тўплаган коллекциялар;
- в) Туркистонда революциядан илгари литография ва типография йўли билан нашр қилинган материаллар (газета, журнал, тўплам ва китоблар);

г) оғзаки манбалар¹.

Муқимийшуносликнинг ҳозирги босқичида, демократ шоир қолдирган мерос батамом тўпланди, деган хулосага келиш қийин, албатта. Лекин шуни қатъий айтиш мумкинки, ҳозир демократ шоир яратган ижодий мерос асосан тўпланди ва нашр этилди. Бундан сўнг яна қўшимча текширишлар натижасида топишган алоҳида асарлар билан унинг тўлдирилиши, мукаммаллашиб бориши мумкин. Муқимийдан бизгача етиб келган мероснинг умумий ҳажми, ҳозирча, тахминан, 10 минг мисрадан иборатдир.

Бу катта ҳажмдаги шеърий меросни жанрлар жиҳатидан қуйидагича классификациялаш мумкин:

1. Лирика (ғазал, мухаммас, мураббаъ, маснавий, рубоий, туюқ, фард каби).

2. Ҳажвиёт (сатира, юмор).

3. Саёҳатномалар.

4. Мактублар (шеърий ва прозаик шаклларда).

Муқимий ижодининг асосий тараққиёт босқичлари. Муқимий ҳаёти ва ижодига онд мавжуд фактларни диққат билан ўрганиш шунинг кўрсатадики, шоир ўз ижодий фаолиятида қуйидаги уч даври бошидан кечирган:

1. Муқимий ижодининг ilk даври (XIX асрнинг 60—70-йиллари).

2. Муқимий — демократ шоир (XIX асрнинг 80—90-йиллари).

3. Муқимий ҳаёти ва фаолиятининг сўнгги йиллари (XIX аср охири ва XX аср бошлари).

Муқимий ижодининг ilk даврида, қисман, тематик маҳдудлик, формализм элементлари, санъатпардозлик майлларига бегилиш тенденцияси ҳам учрайди. Шоирнинг айрим шеърларида мазмундан кўра шакл устун туради. Сийқаси чиққан образларни қўллаш, услубда сунъийлик, мисралардаги традицион ибора ва тасвирлар шу тенденциянинг оқибати эди. Муқимий бу даврда ёрнинг келишган қоматини тасвир қилишда поэзияда қайта-қайта қўлланган ташбеҳни — «раъно қад», «сарв қад» ибораларини ёки унинг ширин сўзли эканини англатишда, «шакарғуфтор», «тўтикалом» ўхшатишларини кўп ишлатади. Чунончи:

Ўзга боғларда бино қўйган, нигоро, қил хиром,
Шохи синсун сарвини, раъно ниҳолингни кўриб.

Хомуш ўлтурмай гапур, жоноки, бўлсун гунгу дол,
Тўтти ширин такаллум қийлу-қолингни кўриб.

(«Жамолингни кўруб»)

Учради, ногоҳ манга бир пари моҳрўгина,
Хандаси ширин, каломи жонфизо дилжўгина.

¹ Қаранг: Муқимий, икки томлик асарлар тўплами, II том, ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1960, 157—179-бетлар.

Ҳуснидин ўтлиғ нетонгим, боқса рухсорин очиб,
Келтуралмай тобу тоқат бўлса кўзгу сувгина.

Меҳр вақтида ниҳоят меҳрибон, кўнгулнавоз,
Қаҳр ҳангоми бағоят тунду ҳам бадхўгина.

Донаи холи ярашган чеҳран гулнориға,
Кўзлари оҳу каби, мушки Хўтан сесугина.

Холи ҳиндусин гирибонида кўргач рашкидин,
Келди чеккум ул замон саҳро сари деб «ҳув»гина.

Оҳ урар товус боғларда хиромини кўриб,
Ҳасратидин кабк гўё ўтга тушган мўгина.

Нола булбулдек жудоликдин, Муқимий айларам,
Етса шояд деб висолинг гулларидин бўгина.

Лекин Муқимий аста-секин тақлидчилик, шогирдлик даврини орқада қолдириб, мустақил мушоҳада қилиш даврига — изланиш, қидириш босқичига ўтди. У сарой адабиётининг чекланган ва бўғиқ қонун-қоидаларидан четланиб, ўзига муносиб мазмун ва услуб излашга киришди. Бу борада у биринчи галда Шарқ классик адабиётининг ажойиб бой хазинасига суянди. Муқимий ўзбек халқининг улуг шоири ва мутафаккири Алишер Навоий, форс адабиётининг классиги Абдураҳмон Жомий, озарбайжон халқининг гениал шоирлари Низомий Ганжавий, Фузулий ва бошқа машҳур шоирлар ижоди билан чуқур танишди, зўр муҳаббат билан улардан ўрганди. Айтиш мумкинки, Муқимий ёшлик вақтида тўйиб ичган Шарқ поэзиясининг бу туганмас чашмасидан умрининг охиригача баҳраманд бўлди.

Муқимийнинг форс-тожик адабиётининг улуг намояндаси Абдураҳмон Жомийни ўзига устоз сифатида танлаши ҳам шу Шарқ поэзиясини мароқ билан ўрганган даврларига тўғри келади. Муқимийнинг шеърий мероси ичида Жомийга бағишлаб ёзилган бир неча шеърлар учрайди. Муқимийнинг Жомийга бўлган ихлоси ва муҳаббатини кўрсатиш жиҳатидан унинг «Мекуни ё не?» радиопи мухаммаси характерлидир. Жомий ғазалига боғланган бу машҳур мухаммасининг охириги бандида Муқимий Жомийни ўз устози деб билиб, ижодий ишда ундан мадад тилайди:

Муқимий зарра ҳамчун офтоби ховари Жомий
Занфу ожизам, кун дастгири, ёвари Жомий
Бадоди додхоҳон аз ту шояд довари Жомий
Қадомин дарду меҳнатро кунам ёдовари Жомий,
Ту осон мушқуили мо мустамандон мекуни ё не?

Таржимаси:

Муқимий Жомий олдида қуёш атрофида айланувчи зарра сингаридур,
Заифман, ожизман, қўлимдан тут, ёрдам қил, эй Жомий,

Сандан ёрдам сўровчиларга, ҳамма вақт мадад этиб келгансан, эй Жомий.
Дарду меҳнат чекувчи мен гадони ҳам ёд қил, эй Жомий,
Биз ёрдамга муҳтожларнинг мушкулени осон қиласанми ё йўқ?

Муқимийнинг ижодий эволюциясида Шарқ классикларининг ажойиб асарлари, шубҳасиз, муҳим роль ўйнаган. Муқимийнинг улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ғазалларига, шунингдек, Шарқ поэзиясининг гениал лирик шоири Фузулий ғазалларига қайта-қайта мурожаат этгани ва кўплаб мухаммаслар боғлагани маълум. Бу мухаммасларнинг хронологиясини белгилаш қийин бўлса-да, ҳеч янглишмасдан Муқимий ёш вақтларидаёқ бу улуғ ижод эгаларини зўр ҳаяжон ва муҳаббат билан ўқиганини ҳамда уларга мухаммас боғлай бошлаганини айтиш мумкин. Шарқ классиклари хазинасининг сўнмас машъали Муқимийнинг бутун ҳаёти давомида унинг ижодий йўлини ёритиб турди. Бу жиҳатдан Муқимийнинг Бухородаги ҳаёти ҳам характерлидир. Маълумки, Муқимий Бухорода ўқиган даврида, XIX асрнинг 70-йилларида у ерда Аҳмад Дониш бошчилигидаги прогрессив адабий ҳаракат мавжуд эдики, шоирнинг у адабий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиздир.

Ҳаёт воқеалари ва ҳодисалари, ҳаётини мушоҳадалар, шубҳасиз, Муқимий ижодий эволюциясини таъмин этган асосий ва ҳал қилувчи омил бўлди. 70-йилларнинг иккинчи ярмини шоир ижодий фаолиятидаги бурилиш даври деса бўлади. Чунки шоирнинг бу даврдаги ижоди учун қуйидаги икки хусусият характерлидир: бу даврда шоир, биринчидан, эски сарой адабиёти традицияларидан воз кечиб, янги ижодий принциплар томон йўл олди; иккинчидан, турмуш иллатларига, эски тушунча нормаларига танқидий назар билан қараб дастлабки сатирик асарларини ёзишга киришди. Муқимий онгида, дунёқарашида ҳосил бўлган бу ўзгаришлар унинг тез суръатлар билан ўсишига сабаб бўлди ва ижодий такомилнинг янада кўтарилиши учун замин ҳозирлади.

Муқимий ижодий эволюциясининг иккинчи даври 80—90-йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Муқимий изчил демократ шоир сифатида шаклланди ва ўзининг қизғин ижодий фаолиятини давом эттирди. Муқимий ижодий меросининг асосий қисми — лирика, ҳажвиёт ва саёҳатномаларнинг машҳур намуналари худди ана шу даврда яратилди.

Муқимий ҳаёти ва ижодий фаолиятининг сўнгги йиллари шоир ижодий эволюциясининг иккинчи даврдан принципиал фарқ қилмаса ҳам, айрим ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турди.

Шуни айтиш керакки, Муқимий умрининг охиригача демократик поэзияга содиқ бўлиб қолди ва сермазмун, бадий юксак асарлар яратишни давом эттирди. Турли манбаларга асосланган

ҳолда шоирнинг бу даврда яратган баъзи асарларини аниқлаш мумкин. Масалан, Муқимийнинг 1902 йил декабрь ойида Андижонда бўлган зилзила муносабати билан 54 мисрадан иборат каттагина шеър ёзгани ва бу шеърнинг кейинроқ «Тарихи зилзилаи Андижон аз Мавлоно Муқимий» сарлавҳаси билан нашр қилингани маълум. Демак, бу шеър Муқимий томонидан 1902 йилнинг охирида ёзилган эди. Бу шеърда Муқимийнинг рус маданиятига бўлган муҳаббати яхши акс этган. Шоир шеърда зилзиладан зарарланган халққа кўрсатилаётган моддий ва маънавий ёрдам ҳақида зўр муҳаббат билан сўзлайди, рус врачлари, ҳамширалари фаолиятини батафсил ёритиб, уларнинг инсонпарварлик ва олижаноблик фазилатларини ҳурмат билан мадҳ этади. Шунингдек, «Кўр Ашурбой Ҳожи» номи билан юритилган сатирик шеър «Туркистон вилояти газети»нинг 1903 йил 15 январдаги сониди «Хўқондли бир бойни(нг) шаънига Муқимий шоирнинг айтган шеъридур» сарлавҳаси остида босилган. Демак, бу шеър ҳам Муқимийнинг энг сўнгги асарларидан биридир.

Бу фактлардан кўриниб турибдики, Муқимий умрининг охиригача лирик шеърлар ёзиш билан бирга, ҳажвиёт соҳасида ҳам ўз ижодини давом эттирган ҳамда сатира ва юморнинг ажойиб намуналарини яратиб келган.

МУҚИМИЙ ЛИРИКАСИ

Муқимий лирикасида муҳаббат мавзуи.

Муқимий лирикасининг асосини муҳаббат тематикаси ташкил этади. Бу мавзу фақат классик адабиётимизда ёхуд Шарқ поэзиясидагина эмас, балки жаҳон адабиётида ҳам жуда кўп ишланган ва унда қанчадан-қанча шоҳ асарлар яратилган. Бу мавзу улуғ Алишер Навоийга XV асрда қандай битмас-туганмас маънолар бахш этган бўлса, орадан қарийб беш аср ўтгандан сўнг ҳам Муқимийга шундай илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди. Бу тасодифий эмас, албатта. Чунки адабиётнинг асосий объекти инсондир. Инсонни муҳаббатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас, муҳаббат инсон маънавий ҳаётининг ажралмас қисмидир. Инсон социал категориядир. Шунинг учун унинг муҳаббати социал, конкрет тарихий мазмунга эга бўлади.

Муҳаббат ҳақида қўшиқ тўқиш ҳаётни куйлаш демакдир. Шу маънода Муқимий лирикаси чуқур оптимизм руҳи билан сурғилган ҳаётий лирикадир. Ҳаётийлик — Муқимий лирикасининг асосий ва етакчи хусусиятини ташкил қилади. Муқимий лирикасининг зўр социал қимматини ҳам унинг шу ҳаётийлиги таъмин этади.

Муқимий ўз лирикасида кенг маънодаги муҳаббатни, муҳаббат алангасида ёнган инсонни куйлади. Бу инсон истаклари, ар-

монлари, курашлари, кечинмалари, севинч ва аламлари, шоир шеърларининг туб мазмунини ташкил этди. Маълум маънода Муқимий лирикасини «инсон психологиясининг қомуси» деб аташ мумкин. Улуғ Алишер Навоий ўз лирикасини қандай асослар билан «Ҳазойин-ул-маоний» («Маънолар хазинаси») деб атаган бўлса, худди шу асослар билан Муқимий лирикасини ҳам «инсон кечинмаларининг хазинаси» дейиш мумкин.

Муқимий ўз лирикасининг «муҳаббат қўшиғи» эканлигини қайта-қайта таъкидлайди:

Ўзимда, гарчиким, ҳад йўқ эди алҳамдиллоқким,
Муборак қўйнига жо топти ашъорим мани они.

Муқимий сўздан бўйи муҳаббат келгай, эй аҳбоб
Тараннум қилса маҳфилларда ҳофизларни хушхони.

Бу ижодий-эстетик программа иккинчи ўринда шундай ифода қилинади:

Қилма шеъримга тамасхур, тарки одатдур маҳол,
Хўбруларга, Муқимий, ман. ғазалхон, охуним.

Чиндан ҳам ҳаёт, инсон, муҳаббат ҳақида куйлаш Муқимий ижодининг тарк қилиб бўлмайдиган «одати»га айланган бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қилар эди.

Муқимий муҳаббат темасида кўп дилрабо шеърлар ёзди. Уларда инсоний кечинманинг турли ҳолатлари тасвир қилинади. Муқимий баъзан шундай зўр ижодий маҳорат кўрсатадики, сўз санъатининг намунаси бўлган бу шеърларни ўқиганда, кишининг кўз ўнгиде жонли манзара, сеҳрли рассом қалами билан чизилган ажойиб лавҳа намоён бўлади. Шоир ҳаёлида яратилган лавҳа жонли ва қонли ҳаёт манзарасига айланиб кетади. Чунончи «Ёлғуз» радибли ғазал шундай санъат мўъжизаларидан бири бўлиб, у рассом учун ҳам, ҳайкалтарош учун ҳам тайёр материалдир.

Баногоҳ учради от ўйнатиб бир дилрабо ёлғуз,
Рикобиға суриб кўз, қўл очиб қилдим дуо ёлғуз.

Дедимким: «Нозанинлар хайлида инсоф қилганда,
Ўзингдур хуш такаллум, тўтин ширин адо ёлғуз».

Табассум бирла пинҳони деди: «Ошиқларим ичра,
Вале сен ҳам асиру мубталолигда жудо ёлғуз».

Дедим: «Жоно чекардим дарди ҳижронингни муддатлар,
Ҳарими васлингга маҳрамлиг эрди муддао ёлғуз».

Деди: «Хилватда танҳо кўрмоғингдин не ғараз бордур?»
Дедимким: «Орзу шулдурки, жон қилсам фидо ёлғуз».

Муқимийни паноҳи исматингда асрағил ёраб,
Хатарлик дашт аро гумгаштаи бераҳнамо ёлғуз.

Бу шеърда тасвир қилинган манзара ўзининг реаллиги ва жонлилиги билан кишини мафтун этади: от ўйнатиб келаётган гўзал — маҳбуба, от узангисига кўзини суриб, гўзал ҳақиға дуо қилувчи ошиқ. Бу манзарада Шарқ адабиётига хос қанчадан-қанча романтика ва инсоний ҳис-туйғу бор.

Муқимий ғазаллари муҳаббат изтиробларида энтиккан бир ошиқ кечинмаларининг жонли ва ҳаққоний ифодасидир. Унда, худди ҳаётнинг ўзида бўлганидек, нозик ва чуқур туйғулар, қарама-қарши кайфиятлар акс этади. Бу ғазалда муҳаббат алангасида ўртанган юракка хос қайғу-алам билан бирга муҳаббат оғушининг лаззати ҳам бор, айрилиқ — ҳижрон жафоларидан фарёд қилиш билан бирга, ёр — висол умидининг севинчлари ҳам янграб туради. Шеърни реал ва ҳаётий қилган, уни жозибдор санъат кучига айлантирган нарса ҳам ана шу инсоний кечинмаларни, қарама-қарши руҳий ҳолатларни, инсон табиати ва психологиясидаги диалектикани бера билиш маҳоратидир. Бундай шеър ҳеч қачон эскирмайди ва ўлмайди, ҳар сафар ўқиганда янги завқ-шавқ бахш этади.

Муқимий поэзиясида
лирик қаҳрамон
масаласи.

Муқимий ўз шеърларида юксак инсоний фазилатларни улуғлайди, куйлайди. Бу фазилатлар у яратган лирик қаҳрамон тимсолида мужассамланади. Муқимий шеърларида гавдаланган лирик қаҳрамон дўстлик, садоқат, самимият, вафодорлик, мақсад йўлида сабот ва матонат билан курашиш каби олижаноб инсоний фазилатларга эга. Муқимий бу инсоний фазилатларни куйлаш, мадҳ этиш орқали кишиларда яхши хусусиятларни, фазилатларни тарбиялашга интильди.

Муқимий куйлаган лирик қаҳрамон конкрет тарихий давр, ижтимоий муҳит маҳсулидир. Бу қаҳрамон ўша муҳит билан чамбарчас боғланган бўлиб, жамиятнинг энг илғор ғояларини мужассамлантиради. Муқимий ўзининг турмуш ҳақидаги истак-армонларини лирик қаҳрамон орқали илгари суради.

Колониал қуллик ва социал адолатсизлик ҳукмронлик қилган бир даврда Муқимий ғазалларини кенг халқ оммасига қадрли ва азиз қилган нарса шу эдики, унинг ғазалларида яхши ҳислатлар тараннум этилар, адолатли ва бахтли замонлар ҳақида орзу қилинар ва шундай кунларнинг келишига ишончи билан, ҳаёт, бахт, истиқбол ҳақидаги зўр оптимистик туйғулари билан халққа яқин ва тушунарли эди.

Муқимий лирикасида ҳаётни севишга, ҳаётдан завқланишга чақириб, турмушнинг озод ва бахтиёр бўлишини орзу қилиш асосий ва етакчи мотивни ташкил қилади. Лирик қаҳрамондаги бу улғу ниятларни амалга ошириш, турмушни фаровон ва қувноқ қилиш икки ёқлама зулм ҳукмронлик қилган адолатсиз, мудҳиш колониал тузум шароитида мумкин эмас эди. Шоир истаклари билан ҳукмрон муҳит ўртасидаги бу қарама-қаршилиқ

унинг поэзиясида ҳасрат, нолиш, шикоят мотивларини туғдирди. Шунинг учун Муқимий лирикасида «бахтсизлик», «толе забунлик», «зулм», «жабру ситам» иборалари тез-тез учрайди. Шоирнинг кўп шеърларида «чархи кажрафтор» («тескари айланувчи фалак») дан шикоят қилиниб, «булбуллар ўрнини зоғлар» олгани «аҳли тамиз»нинг хор бўлиб, «нодонлар»нинг иззат-икромда эканлиги баён этилади.

Муқимий классик поэзиямизда кенг тарқалган бу «шикоят мотиви»нинг машҳур намуналарини яратди. Бу мотивнинг Муқимийдаги ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унда «толе, бахт» проблемаси ўртага қўйилади. Ўтмишда шоир билан ҳукмрон социал муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик турли шоирларда турлича ифода қилинган бўлса, Муқимийда бу масала «толе, бахт» тушунчалари орқали ифода қилинди. Демократ шоир, бу тушунчалар орқали ўзининг мавжуд тартиблардан норозилигини, ҳукмрон доираларнинг эса адолатсиз эканликларини англади. Бу типдаги шеърларнинг энг характерли ва типик намунаси «Толеим» ғазалидир:

Оҳим, афсус, эмас ҳеч ишда раҳбар толеим,
Вожгундур имтиҳон қилдимки, аксар толеим.

Юз тарафдин еткуруб гарди кудрат занги ғам,
Айлағай оинаи таълим мукаддар толеим.

Ҳар неча қилсам тавалло-зори қилмас илтифот,
Рўйгардон, тескари, тобора бадтар толеим.

Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро,
Бўлса равшан бормукин тадбири дигар толеим.

Ногаҳон берсам, Муқимий, бир мусулмонга салом,
Дафъатан икки қулогини қилур кар, толеим.

«Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро» мисраси шоир кайфиятини тўлиқ ифода қилиши билан бирга, бир формула сифатида унинг кўп шеърларида турли вариантларда такрорланиб туради. Масалан:

Эй табиб айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим, кўру кўрма қаҳраблардин бири,
Рўзгорим тийра, мен бахти қаролардин бири,
Оҳим, ҳолимни сўрмас ошнолардин бири,
Ошнолар, балки хешу-ақраблардин бири.

(«Оҳим, ҳолимни сўрмас ошнолардин бири» мухаммасидан.)

Умр ўтар юз хайфким ҳосил қилолмай лаҳза ком,
Рўзгорим тийра, бахтимдур қаро монанди шом,
Манга сунсангчи висолинг бодасидин эмди жом,
Бўлди корим бори ғам остида жон узмак мудом,
Баҳким, ҳар кун меҳнати бу қору бор ўлтургуси.

(«Интизор ўлтургуси» мухаммасидан.)

Рўзгорим тийра то чанд этмак, эй қоши қалам,
Сўрмаюб аҳволими ўтмай неча кўрганда дам,
Мунча ҳам дилхасталардин айламай чун ваҳши рам,
Жавру бедоду-ситам, беҳад чекиб ранжу алам,
Қуйларингни биргина ният қилолмай доғмен.

(«Доғмен» мухаммасидан.)

Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим анда минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, мунису ғамхор ман.

Рўзгоримдур паришон зоҳиру ботин хароб,
Чарх давридин жигар хун, сийнаси афғорман.

Қимга дод айлай бориб шум толеимни дастидан,
Кўза синдурган азизу, сув кетурган хорман.

(«Мактубот»идан.)

Аммо Муқимий поэзиясидаги алам, ҳасрат ва шикоят мотивлари умидсизлик белгиси бўлмай, балки лирик қаҳрамондаги зўр орзулар, улуғ ғоялар ва уларнинг амалга ошишига бўлган зўр умид натижасида туғилган мотивлар эди. Муқимийнинг фаровон ҳаёт, халқ бахти, шахс эркинлиги ҳақидаги эзгу ниятлари ўша тарихий шароитда, ҳақсизлик, зулм, адолатсизлик ҳукмронлик қилиб турган жамиятда муттасил зарбага учради ва шоир ижодида нолиш, ҳасрат, шикоят мотивларининг туғилишига сабаб бўлди.

Муқимий билан ҳукмрон муҳит ўртасидаги бу қарама-қаршилик шоир поэзиясида бошқа ҳодисани ҳам — келажакка умид боғлаш туйғусини ҳам туғдирди. Келгусига нигоҳ ташлаш, ўз эзгу ниятларини келгусидаги «яхши замонлар»дан ахтариш, яъни романтик парвоз демократик адабиёт билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, бу унинг моҳиятидан келиб чиқади. Прогрессив характерга эга бўлган бу романтика ҳамма машҳур демократ шоирлар ижодида кўринади. Завқийнинг «Ажаб эрмас» мухаммаси, Фурқатнинг «Сайдинг кўя бер...» мусаддаси, Аваз Ўтарнинг яқинлашиб келаётган «Хуррият куни» ҳақидаги қўшиқлари, «булут остида қолмас офтоб» деб қилган хитоблари демократик адабиётдаги романтиканинг яхши намуналари ҳисобланади. Бундай романтика Муқимий поэзиясига ҳам хосдир. Мавжуд тузумдан қаноатланмаган ва ўз юксак ғояларини амалга ошириш учун турмушда ҳали етарли ижтимоий замин топа олмаган Муқимий истиқболга қараб интилади ва ўзига ўзи:

Келур охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши,—

деб хитоб қилади.

Келажакдаги яхши замонлардан башорат берувчи бу сатрда Муқимий поэзиясининг энг кучли томони, Муқимий лирик қаҳ-

рамонининг асл қиёфаси яққол кўриниб туради. Муқимий яратган лирик қаҳрамон чинакам ҳаётӣй қаҳрамон бўлиб, шоир поэзиясининг чуқур реалистик характерга эга эканини кўрсатиб туради.

Муқимий лирикаси ўзининг мана шу ғоявий хусусиятлари билан меҳнаткаш халқ оммасининг руҳига жуда яқин эди. Унинг лирикаси ўзининг шу ички қарама-қаршиликлари билан колониал қуллик ҳукмронлиги даврида яшашга мажбур бўлган ва ҳар соат шу турмуш занжири бўғовларидан қутулишга ҳаракат қилган, озод ва фаровон ҳаётга интилган, лекин ўша тарихий шароитда бу интилишларига муяссар бўла олмаган меҳнаткаш халқ оммасидаги, биринчи навбатда кенг деҳқонлар табақасидаги қарама-қарши кайфиятни, психологияни яхши ифода қилар эди. Муқимий шеърларининг халқ ўртасида кенг шуҳрат қозонишининг ва севилиб куйланишининг сири ҳам ана шундадир.

Муқимий мураббаълари.

Адабиётимиз тарихида Муқимий ўз мураббаълари билан машҳурдир. Муқимий поэзиянинг бу турида жуда кўп чиройли намуналар яратди. Унинг адабиётимиздаги ўзига хос қиёфаси ана шу мураббаъ жанрининг устаси бўлиши билан ҳам белгилади.

Муқимий мураббаълари, унинг кўпчилик ғазал ва мухамаслари каби, ўзбек халқ куйларига мослаб ёзилган. Эҳтимол, уларнинг баъзилари махсус ашула учун атай ёзилгандир. Улар ўзининг содда ифодаларда чуқур мазмунни билдириши, куй учун равонлиги, асосан, халқ қалбидаги нозик туйғуларнинг дилбар тараннумидан иборат бўлиши натижасида халқ ҳаётига сингиб кетган.

Бизга Муқимий мураббаъларидан 21 таси маълум бўлиб, улар ўзининг ғоявий ва бадий хусусиятлари билан алоҳида диққатга сазовордир. Мураббаъларнинг деярли ҳаммаси ишқий темада ёзилган. Лекин бу таниш тема мураббаъларда шу қадар усталик, шу қадар юксак маҳорат билан ишланганки, натижада мўъжизалар яратувчи санъат асари майдонга келган. Мазмунан тугалланган, шаклан кам-кўтсиз ёзилган кўп мураббаъларнинг бир намунаси сифатида «Кўнглум сандадур» мураббаъсини олайлик:

Эмди сандек, жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Меҳринг ўти ногаҳ тушди жонларга,
Парвойим йўқ зарра хону монларга,
Лола янглиғ тўлиб бағрим қонларга,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Эртаю кеч фикру зикрим хаёлинг,

Бир сўрмадинг: «Налар кечди аҳволинг?»
Эсларимга тушиб ширин мақолинг,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Воқиф эрмас киши сенинг аслингдин,
Тоқим десам пари сенинг наслингдин,
Водариғо, жудо бўлдим васлингдин,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Йўқ сан каби малоҳатлик яғона,
Кўрганмукан мисолингни замона,
Бўлиб халқ ичида мундоғ афсона,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Юзларингдин хижил моҳи тобонлар,
Рафторингга шайдо жумла ёронлар,
Қолиб ҳар дам ўз ишимга ҳайронлар,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.
Султонсан, барча ҳўблар надининг,
Дойим эрдим дуоғўйи, қадмининг,
Бовужуди сўрмай ўтнинг Муқиминг,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Дастлаб бу мураббаънинг мазмунига диққат қилайлик. Кўриниб турибдики, унда муҳаббат кечинмалари тасвирланади. Лекин шоирнинг усталиги, маҳорати шундаки, кичик ҳажмдаги шеърда муҳаббатнинг бутун бир саргузашти ва тарихи: муҳаббатнинг туғилиши, бошидан кечган кунлар, алам-ҳасратлари, шодликлари ва, ниҳоят, унинг тақдири кўрсатилган.

Келтирилган бу бандлар мазмунидан кўриниб турибдики, шеърнинг маълум ва аниқ муқаддимаси ва хотимаси (1-ва 7-бандлар) бор, шунингдек, ундаги руҳий ҳолатлар ривожидида ички боғланиш тадрижий ва мантикий ҳаракат ҳам мавжуд. Мураббаъ бандлари ўзининг ғоявий ва эмоционал функциясига батамом мувофиқдир; биронта ҳам ориқча банд йўқ. Маҳбубани кўриб ошиқ бўлган ва унинг висолига эришолмай, эртаю кеч ҳижрон ўтида ёнган ошиқ дуоғўй бўлиб туриш билан қаноатланишга мажбур. Ҳақиқий ва самимий ошиқ образининг ана шу камтар психологияси мураббаъда мусикий равонлик билан чизилган.

Мураббаъ мазмунан мукаммал бўлиб, ўқувчида муҳаббат саргузашти ҳақида тўлиқ таассурот қолдиради.

Умуман, Муқимийнинг шеърий асарлари, хусусан, унинг мураббаълари юксак бадий хусусиятларга эгадир. Муқимий мураббаъларининг формал-стилистик белгилари ҳақида фикр юритганда, биринчи навбатда, уларнинг халқ поэзиясига яқин эканлигини таъкидлаш зарур. Муқимий ўз ижодий фаолиятида халқ адабиёти хазинасидан кўп баҳраманд бўлди. Муқимий ва халқ оғзаки ижоди баҳси анча диққатга сазовор темалардан бири бўлиб, шоир ижодида, хусусан, унинг лирикасида бу масалага оид характерли мисоллар кўп учрайди. Фактлар шуни кўрсатдики, Муқимийнинг лирик шеърлари билан халқ қўшиқлари ўр-

тасида муштарак нуқталар кўп. Шунинг учун Муқимий лирикасининг энг яхши намуналари қўшиққа айланиб кетган ва кенг халқ ўртасида куйга солиб, ижро этилади. Бундан ташқари, шундай ҳоллар ҳам учрайдики, халқ қўшиқлари ичида Муқимий шеърлари услубида тўқилган текстлар ҳам бор. Чунончи:

Зулм этиб мазлумларни хор қилмоқ шунчалар,
Чўридек зўрлаб сотиб озор қилмоқ шунчалар.

Севдигим унда бўлибон ётса менга интизор,
Севмаган бир чолга зўрлаб ёр қилмоқ шунчалар.

Революциядан кейинги даврда хотин-қизлар озодлиги учун кураш руҳида ёзилган бу қўшиқ Муқимийнинг «Шунчалар» радибли машҳур шеърини эслатади. Муқимийнинг халқ ижодида, халқ музыкасига яқинлиги ҳам унинг санъат аҳллари — халқ ашулчилари, музикачилари ва бастакорлари билан дўстона алоқада бўлиши туфайли эди, албатта. Бу ҳол, айниқса, мураббаъларда очиқ кўриниб туради. Муқимий мураббаъларининг жозибадор чиқиши ва зўр шуҳрат қозонишининг сири ҳам унинг мазмунан ва руҳан халқ поэзиясига яқин бўлишидадир.

Муқимий мураббаъларини халқ поэзиясига яқинлаштирадиган энг муҳим хусусияти улар мазмунининг аниқлиги, услубининг соддалиги ва самимийлигидир. Муқимий мураббаъларида чуқур мазмун фоят содда ва аниқ шаклда баён этилади.

Муқимий мураббаъларига хос бўлган хусусиятларни: чуқур мазмундорлик, равонлик, шўх ўйноқи вазнда ёзилганлик ва самимийликни кўрсатиш учун «Эй чехраси тобоним» асарини эслаш kifоя.

Бундай шеърлар Муқимий мураббаълари ичида кўп учрайди. «Кўнглим сандадур», «Кўрдим юзингни», «Ёдимга тушди», «Ажаб шиор айладинг» мураббаълари ҳам ўзининг композицион тугалланганлиги, ифодаларидаги соддалиги ва самимийлиги, мазмунининг чуқурлиги ва равшанлиги билан классик поэзиямизнинг энг яхши намуналаридандир.

Муқимий лирикасининг бадий хусусиятлари.

Муқимий шеър ёзганда унинг жарангдорлигини, мусиқийлигини таъмин этадиган вазн, қофия, радиф масалаларига катта эътибор берди. У аруз вазнининг деярли барча

баҳрларидан тўла хабардор бўлган. Муқимий шеърлари, асосан, арузда, унинг энг енгил, ўйноқи вазнларида ёзилган бўлиб, бу ҳол шеърнинг эмоционал кучини оширишга ёрдам берган.

Муқимий кўпроқ арузнинг ҳазаж, рамал, ражаз баҳрларидаги вазн турларидан фойдаланди. У классик адабиётимизда қабул қилинган энг машҳур вазнлардан фойдаланиш билан бирга, шоирлар тажрибасида кам ишлатиладиган вазнларни ҳам қўллади. Буларнинг бири комил баҳри тармоқларидан комили

мусаммани солим вазнидир. Бу вазннинг ритмик схемаси қуйидагичадир:

мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун
V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —

Адабиётимизда ғайри табиий, ясама, кам тарқалган маъноларида номатбу деб аталадиган бу огир ва узун вазнда Муқимий бир нечтагина шеър ёзган. Муқимийнинг «Асарлар тўплами»га кирган «Бу чаман аро» ғазали, мухаммас шаклидаги «Дар мазаммати сагеки, элликбоши номи ниҳода буданд» сарлавҳали сатираси ана шу вазнда ёзилгандир. Шоирнинг «Асарлар тўплами»га кирмай қолган шеърлари орасида ҳам бу вазннинг баъзи намуналари учрайди.

Комил баҳридаги бу оригинал вазннинг хусусиятларини аниқроқ тасаввур қилиш учун унда ёзилган шеърлардан бирининг вазн парадигмаси — ритмик схемасини кўздан кечирайлик:

Қарилик юки тушубон манга қади мавзуним букулиб кетиб
Соқолим оқи ўлум элчиси, яна хотирим чўкулиб кетиб
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун
V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —

Муқимий арузнинг қандай вазнларида шеър ёзган бўлса, шуларнинг барчасида унинг нодир намуналарини яратди.

Муқимий поэзиясида қофия ва радифнинг роли айниқса каттадир. Шубҳасиз, қофияда ҳам, радифда ҳам маълум фикрий вазифа бўлади, бусиз қофия ҳам, радиф ҳам йўқ. Лекин қофиянинг ҳам, радифнинг ҳам биринчи вазифаси асарнинг мусиқийлигини таъмин этиш, унинг эмоционал кучини ошириш учун хизмат қилишдир. Шунинг учун ҳам Муқимий поэзиясида қофияси бузуқ ёки сохта қофияли шеър топилмайди.

Маълумки, ҳар бир шеър шаклнинг ўз қофия тузилиши бўлади. Ҳазал ўзига хос қофия системаси билан (а-а-, б-а, в-а каби) бошқа шеър шакллардан фарқ қилади. Мухаммас шеър шакл сифатида ғазалнинг такомилга эришган тури бўлиб, уларнинг қофия тузилишида маълум ўхшашлик бор (а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а-а-а). Мураббаъларнинг ҳам ўз қофия тузилиши бор. Муқимий мураббаъларида икки хил қофия системаси учрайди. Улардан бирининг схемаси а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а тарзида, иккинчиси б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тарзда кўрсатилиши мумкин. Лекин шеър шакллардаги бу қофия тузилишидан ташқари, уларнинг мусиқийлигини ошириш учун хизмат қиладиган яна қўшимча белгилари ҳам бор. Масалан, шеър санъатидаги қўш қофия ёки мисраларнинг ички қофияланиши, кўпроқ ғазалга хосдир. Юқорида келтирилган «Арзимни айтай...» ғазали шундай қўш қофияли асардир. Бундай қўш қофияли шеърларга Му-

қимий поэзиясидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин, Чунончи, унинг «Кулбам аро» ғазали ҳам ана шундай қўш қофияли асардир:

Кулбам аро қўйди бу дам, юз шукур ул барно қадам,
Масканларим айлаб карам, қилди гулистони эрам.

Жаллод кўзлар қоп-қаро, мужгонларидур сурмасо,
Қайрилма қошлар гўйи ё, хунрез шамшири дудам.

Жоно дедимки, соддарў, кўпдур гўзаллар тундхў,
Суҳбатда ширин гуфтуғў, олифта сандек шўхи кам.

Айди кулуб: «Эй нотагон, ҳажримда рангинг заъфарон,
Жавру жафо қилдим ёмон, маъзур тут чектинг ситам».

Айдимки, «Қулликка битиб, келган замон ташриф этиб,
Қолди, кўнгуллардан кетиб, ҳар қанчаким ранжу алам».

Гул-гул ёниб, рухсор сиб, гуфторидин дурлар сочиб,
Келмас Муқим эмди қочиб, кетти қилиб чун ваҳши рам.

Шуниси характерлики, қўш қофияли бу шеърнинг ҳар байтидаги ички қофияларни ҳам ҳисобга олсак, ғазалнинг қофия тузилиши а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а шаклларида намоён бўладики, бу мураббаъ қофия турларининг бирини эслатади. Лекин шунга қарамай, бу шеър мураббаъ эмас; унинг қофия тузилиши ҳам ғазалларнинг қофия тузилиши каби а-а, б-а, г-а шаклларида кўрсатилиши мумкин.

Шеърнинг мазмунини кучайтиришда ва эмоционал таъсирини оширишда радифнинг ҳам роли каттадир.

Радиф мисралар охирида такрорланиб турувчи сўз бўлиб, у бир ёки бир неча сўздан ташкил топиши мумкин. Муқимий радифни кенг қўллаган. У шеър турларининг ҳаммасида ҳам радифдан фойдаланган, жумладан, унинг мураббаъларида ҳам радифнинг чиройли намуналари учрайди. Лекин, бундан ташқари, мураббаъда унинг мазмунини, эмоционал кучини ошириш мақсадида такрорланиб турадиган мисралар ҳам бўладики, улар мураббаъга хос бадий тасвир воситаларидан биридир. Муқимий ўз мураббаъларини такрорланиб турувчи мисралар билан зийнатлаганда, икки хил бадий усулдан фойдаланади. Биринчи усул шуки, мураббаънинг ҳар бандидаги тўртинчи мисрада бир мазмун такрорланади, бу мантиқий урғу орқали асар ғояси кучайтирилди. Масалан, «Ошнолиғинг ёдимга тушти» мураббаъсида тўртинчи байт қуйидагича такрорланиб келади:

1- банд: Маҳви ҳайронингиз ёдимга тушти.

2- банд: Зулфи райҳонингиз ёдимга тушти.

3- банд: Тийри мижгонингиз ёдимга тушти.

4- банд: Тиғи парронингиз ёдимга тушти.

5- банд: Манга ошнолиғинг ёдимга тушти.

6- банд: Ҳозир пайдолиғинг ёдимга тушти.

7- банд: Ераб танҳолиғинг ёдимга тушти.

Иккинчи усулда эса мураббаъдаги тўртинчи мисра тўғридан-тўғри такрорланаверади. Бу усулнинг энг гўзал намунаси «Кўнгулм сандадур» мураббаъсида учрайди, яъни «Ўзим ҳар жойдаман, кўнгулм сандадур» мисраси мураббаънинг етти бандида етти марта қайтарилиб, асарнинг оҳангдорлигини оширади. Муқимий мураббаълари ичида бу усулнинг бошқа намуналари ҳам бор.

Шундай қилиб, Муқимий ўз шеърларининг бадий шакли устида зўр муҳаббат ва матонат билан ишлаган ва бадий маҳоратнинг вазн, қофия, радиф каби элементларини мукаммал эгаллаб, унинг классик намуналарини яратган.

Муқимий лирикасининг тили, услуби, бадий тасвир воситалари ҳақида фикр юритганда, шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, Муқимий ўз ижодида илғор, олижаноб ғояларни тарғиб қилиб, реалистик халқчил поэзия яратган экан, шу янги руҳ ва ғояга мувофиқ келадиган янги услуб, янги шакл яратишга ҳам киришган. Натижада Муқимий лирикасининг тилида халққа яқинлашишга, демократизмга, ортиқча араб-форс элементларидан қутулишга бўлган интилишни, услубида аниқлик ва соддаликни, тасвир воситаларида эса ҳаётийлик ва конкретликни кўрамиз. Шубҳасиз, Муқимий ўз лирикасида эски адабий услубдан, унинг дабдабали тасвир воситаларидан батамом қутулди, деб бўлмайди. Муқимий поэзиясида традицион образларнинг анча элементлари учрайди. Лекин демократ шоир Муқимий лирикаси учун характерли ва типик хусусият ундаги ҳаётийлик ва реализмдир.

Муқимий поэзияси халқ ичида яшаб, халқ завқиға, талабига жавоб бериб келмоқда ва бундан кейин ҳам у халқнинг эстетик дидини тарбиялашда ўз қимматини йўқотмайди. Муқимий поэзиясининг бу хилда халққа манзур бўлиши ва узоқ умр кўришининг сабаби шундаки, унда юксак ғоявийлик, илғор замонавий ва халқчил ғоя юксак бадий шаклда берилган. Ҳар қандай асар ғоявийлик билан бадийликни шу хилда узвий боғлашган ҳолда бера олса, Муқимий лирикаси сингари узоқ умрли санъат обидасига айланади.

МУҚИМИЙ ҲАЖВИЁТИ

Муқимий ижодий меросида ҳажвиёт салмоқли ўрин тутади. Муқимий ҳажвиёти унинг ижодидаги асосий мотивлар билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, шоир ижодий қиёфасини тўлиқ тасаввур қилишга, шоир ижодининг ижтимоий аҳамиятини тўла-роқ тушунишга ёрдам беради.

Муқимий ўз лирикасида ифодалай бошлаган ҳукмрон муҳитдан нолиш, шикоят қилиш, мавжуд тузум тартибларидан қаноатланмаслик, ҳасрат мотивларини ҳажвиётда янада кучайтириб, кескин тус олдириб, танқидий, сатирик ва юмористик асарларини яратди. Муқимий лирик қаҳрамонидаги мавжуд тузумдан қаноатланмаслик, турмушдаги адолатсизликларга норозилик кайфиятлари бу лирик қаҳрамонни шу камчиликларни танқид қилувчи сатирик қаҳрамонга айлантирди. Шу маънода Муқимий — лирик шоир билан Муқимий—ҳажвгўй тушунчалари бир-бири билан узвий равишда боғланган бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради. Фақат фарқ шундаки, лирик шоир Муқимий бир хил адабий усуллар ишлатган, олижаноб ва самимий ижобий образлар яратган бўлса, энди у сатирик шоир сифатида бошқача адабий усуллар қўллаб, танқидий — сатирик образларни яратди, ёзувларнинг кулгили, жирканч ташқи қиёфаларини очиб ташлади.

Муқимий ҳажвиёти ўзининг мазмуни ва услуби, бадиий усуллари жиҳатидан сатира ва юморга бўлинади.

Сатиралар. Муқимий сатиралари мазмун жиҳатидан бой, тематик жиҳатдан ранг-барангдир. Айтиш мумкинки, Муқимий сатиралари жамият ҳаётининг ҳамма асосий томонларини қамраб олди, эксплуататор синфларга хос бўлган ҳамма ижтимоий табақаларнинг типик образларини яратди. Ўзбек демократик адабиётида яратилган ажойиб социал типлар галереяси, даставвал, Муқимий қаламига мансубдир. Бу социал типлар галереясида эксплуататор синфларнинг ҳамма табақаларини: колонизатор амалдорларни, маҳаллий бойларни, рус капиталистларини, текинхўр руҳонийларни, мустамлакачиларнинг ювундихўр малайларини, савдогарларни, судхўрларни ва бошқаларни топиш мумкин.

Муқимий сатираларининг моҳиятини равшанроқ очиш ва улар тўғрисидаги мулоҳазаларимизни осонлаштириш учун бу сатираларни танқид объектига қараб, шартли равишда уч гурппага ажратиш мумкин:

1. Чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорлар зулмини кўрсатишга, уларнинг жирканч образларини яратиб, фош этишга қаратилган сатиралар («Танобчилар», «Додхоҳим», «Ахтаринг», «Сайлов», «Тар мевалар», «Дар мазаммати сагеки, элликбоши номи ниҳода буданд» ва бошқалар).

2. Маҳаллий бойлар, мустамлакачи капиталистларнинг кирдикорларини очиб ташлашга, уларнинг хусусий мулкчилик заминидан туғиладиган насткашликларини кўрсатишга қаратилган сатиралар («Масковчи бой таърифида», «Ҳажви Виктор бой», «Ҳажви Виктор», «Воқеаи Виктор», «Дар шикояти Лахтин», «Воқеаи кўр Ашурбой», «Тўйи Иқон бачча», «Ҳожи қадоқчи», «Гап тўғрисида гап» ва бошқалар).

3. Жамиятда техкинхўрлик билан ҳаёт кечирувчи дин аҳллари танқид қилишга, уларнинг феълу атворларидаги ифосликларни, кулгили ҳолларни тасвир қилишга бағишланган сатиралар («Ҳажви халифани Мингтепа», «Дар мазаммати қурбақа», «Авлиё» ва бошқалар).

«Танобчилар». Бу сатира ўз мавзуи, турмушни акс эттиришдаги бадиий умумлаштира кучи билан демократик адабиётдаги сатиралар ичида алоҳида ўрин тутди. Унда мустамлакачилик тартиблари ҳукмронлик қилган даврда чор амалдорларининг меҳнаткаш халққа кўрсатаётган зулм-зўрликлари равшан ҳаётий лавҳаларда, типик шахслар фаолиятида тасвирланган.

«Танобчилар» сатираси зулмга йўлиққан оддий бир деҳқоннинг ҳикояси тарзда ёзилган. Деҳқон ўз бошига тушган кулфатларни, кечирган саргузаштларини шундай ҳикоя билан бошлайди:

Бўлди таажжуб қизиқ хангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

Ҳақиқатан ҳам, бу «таноб» воқеаси ўзгаларга — бойларга, катта ер эгаларига, мустамлакачиларга роҳат бахш этар, оддий меҳнаткаш деҳқонларни эса азоб-уқубатга солар, хонзавйрон қилар эди. Чунки «таноб» орқали чор ҳукуматининг олиб бораётган оғир солиқ сиёсати амалга оширилар эди.

Маълумки, чор мустамлакачилари томонидан ўрнатилган тартибга кўра, ҳар йили деҳқонлар ўз экинини экиб бўлганларидан сўнг, экин майдонининг қанчалигини аниқлаш ва шунга қараб солиқ солиш учун қишлоқларга амалдорлар чиқар эдилар. Улар экин майдонларини таноб¹ билан ўлчаганлари учун улар танобчилар деб юритилганлар. Танобчилар қишлоқларда истаганларича зўрлик ўтказар, порахўрликни авж олдириб, бойларга ён босар, камбағаллар ерини ўлчашда турли фирибгарликларни ишлатиб, халқни катта солиқлар билан қийнар эдилар. Халқнинг ана шундай аянчли ҳаёти б8 мисралаи «Танобчилар» шеърида акс этади. Муқимий бу шеърида меҳнаткаш деҳқонларнинг оғир аҳволини кўрсатиш билан бирга, чор малайларига бўлган маҳаллий амалдорларнинг жирканч ва типик қиёфасини тасвирлайди.

«Танобчилар» сатирасининг бош қаҳрамонлари Султон Алихўжа билан Ҳакимжондир. Улар бюрократизм асосига қурилган мустамлакачилик аппаратининг тимсоли сифатида ҳаракат қила-

¹ Таноб — тахминан, гектарнинг олтидан бир қисмига тўғри келади.

дилар. Порахўрлик, адолатсизлик ва зўрлик улар учун характерли хусусиятдир. Чор самодержавиеси ўзининг бутун даҳшати билан, қамчи ва қилич кучига асосланган мустамлакачилик сиёсати билан уларни ҳимоя қилади. Муқимий бу амалдорларни ёлғиз ҳолда эмас, балки ўз «хўжайинлари»га суянган ҳолда, уларга орқа қилган ҳолда, улар номидан ҳаракат қилдириб, сатирада типик шароит яратади.

Муқимий бу икки амалдорнинг халқни талаш учун «иттифоқ» тузиб, дўст, аҳил бўлиб олганликларини жуда усталик билан фош этади:

Султон Алихўжа, Ҳакимжон иков,
Бирни хотун, бириси бўлди куёв,

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё ҳаёл айлаки, қилмай нифоқ;

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.

Шу тахлитда шоир Ҳакимжон билан Султон Алихўжанинг ер ўлчаш учун қишлоққа чиқиб келишини, насл-насаблари, амал ва ҳуқуқлари тўғрисида деҳқонларга мақтаниб, улардан пора талаб қилишларини, порани олгандан сўнг ҳам деҳқонлар ерини ортиқча «дучандон» ўлчаб, уларга зулм ўтказишларини қадам-бақадам акс эттириб, уларнинг типик характерини очиб беради. Чунончи, Султон Алихўжа халққа шундай буйруқ беради:

Менки танобингга чиқибман келиб,
Хизматимни яхши қилинглар билиб;

Ўт қўюбон куйдиродиргон ўзим,
Ҳокимингу ўлдирадургон ўзим.

Хоҳ танобингни дучандон қилай,
Хоҳ қарам бирла бошингни силай.

Ҳакимжон ҳам зўравонликда Султон Алихўжадан қолишмайди, балки ундан ошиб тушади:

Икки танобингни қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдириб айлай хароб.

Султон Алихўжа билан Ҳакимжоннинг бу хилда ўзини хўжайин ҳисоблаб, халққа дўқ қилиши тасодифий эмас эди, албатта. Ҳақиқатан ҳам, улар чор ҳокимиятининг вакиллари сифатида халқ устидан чексиз зўрлик ва зулм ўтказиш ҳуқуқига эга эдилар. Адолатсизлик ҳукмрон бўлган ўша замонда бу бюрократ тўралар устидан қилинган халқ арзини, шикоятини ҳеч қим эшитмас, уларнинг ҳар қандай кирдикорлари, жиноятлари жазосиз қолиб кетар эди. Шунинг учун ҳам улар:

Зулм бирлан эллику юзни олур,
Боз танобини дучандон солур —

эди. Шу сабабдан шоир ғазабланади, мавжуд тартибларга нафрат билдиради, лаънатлар ўқийди. Шоир сатирасининг ҳоким гуруҳларга қаратилган сўнгги мисраларида бундай алам-ҳасрат ва нафрат айниқса кучли ифодаланади:

Тоғи булар яхшию, бизлар ёмон,
Эл тамизидин ҳазар эт, алъамон.

«Танобчилар» сатираси зўр маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган асардир. Унинг персонажлари Ҳакимжон билан Султон Алихўжа Муқимий яратган социал типларнинг энг муҳимларидан бўлиб, улар тимсолида чор ҳукумати ўрнатган мустамлакачилик режимининг жирканч моҳияти гавдалантирилгандир.

«Сайлов».

Муқимийнинг чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорлар қиёфасини чизишга бағишланган сатирик асарлари ичида «Сайлов» шеъри алоҳида диққатга сазовордир. 7 байтдан иборат бўлган бу ғазал кейинги вақтларда (1956 йилда) топилди.

Адабиётимиз тарихида сайлов темаси янгиликдир. Зотан, сайловнинг ўзи турмушимизда, ижтимоий ҳаётимизда янги ҳодиса эди. Ўлкага капиталистик муносабатларнинг кириб келиши натижасида рўй берган янги ҳодисаларнинг бири давлат аппаратларида сайлов системасининг жорий қилиниши эди. Чор ҳукумати томонидан ўрнатилган тартибга мувофиқ, қуйи мансабларга — мингбоши, юзбоши, қози каби мансабларга тайинлаш сайлов йўли билан ўтказиларди, унга «халқ идора усули» деган жарангдор ном ҳам берилган эди. Лекин халқ иштирокида ўтказиладиган бу сайловда мулкдор гуруҳлар томонидан қандай найранг ва лўттибозликлар ишлатилишини, қандай фожиалар рўй беришини, ҳатто тасаввур қилиш қийин эди.

Бу муҳим социал ҳодиса демократ адабиётда кенг акс этди ва бу темада қатор сатирик асарлар ёзилди. Бу даврда Муқимийнинг «Сайлов» номли сатирасидан ташқари, Завқийнинг ҳам «Воқеаи қози сайлов» асари ижод қилинди.

Муқимий бу мавзунинг ўзига хос моҳирлик ва ғоявий юксаклик билан ишлайди. У «ҳокимлар амри билан» халқ бошига тушган бу «ғалва»ни, «бало сайлов», «вабо сайлов» деб атайди. Ҳақиқатан ҳам амалпараст, худбин маъмурларнинг ҳаёт-мамотини ҳал қилувчи бу воқеа натижасида қизиқ кетган ўзаро курашларнинг бутун оғирлиги халқ зиммасига тушар эди:

... Сочиб қарзу-қавола, пул кўтариб, истаюб мансаб,
Бўлолмайд кўп кишини синдируб, қилди гадо сайлов...

... Талоши жоҳ айлаб, от чопиб, олмай даме ором,
Мукулмонларнинг рангин айлади чун қахрабо сайлов.

Муқимий, оғриди бошлар, халойиқ гуфту-гўйидин,
Шаҳар тинчиб қолурди бўлсачи эмди адо сайлов.

Муқимий бошлаб берган бу традиция бошқа демократ шоирлар томонидан давом эттирилди ва бу муҳим социал воқеа адабиётда кенг акс этди.

Сайлов воқеасининг халқ ҳаётида қанчалик катта, ўрин тутуши ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниязийнинг ҳам сўнграқ бу темага қайта-қайта мурожаат қилганидан кўриниб туради. Ҳамза Муқимий традициясини давом эттириб, бу темада махсус драматик асар — «Бурунги сайловлар»ини ёзди. Бу асарда, шунингдек, ўзбек совет драматургиясининг классик намунаси бўлган «Бой ила хизматчи» драмасида Ҳамза колониал қуллик ҳукмронлиги давридаги сайловларнинг халқ бошига келтирган кулфатларини чуқур бадий лавҳаларда, унутилмас образларда тасвирлаб берди.

Демократ шоир Муқимий «Додхоҳим», «Тар мевалар», «Дар мазаммати сагеки, элликбоши номи ниҳода буданд» сатираларида ҳам турли мансабдаги амалдорларга — чор чиновникларига ҳам, маҳаллий амалдорларга ҳам зўр нафрат билан қараганини равшан ифодалади.

«Тўйи Иқон бачча». Муқимийнинг иккинчи хил сатиралари капиталистлар, мустамлакачи савдогарлар ва маҳаллий бойларнинг кирдикорларини очиб ташлашга бағишланган. Улардан бири «Тўйи Иқон бачча» сатирасидир. Бу сатира сюжетли асар бўлиб, унда тасвирланган воқеа Иқондаги гумашта билан Тошкентдаги хўжайин ўртасида ўтказилажак тўй ҳақида хабарлашиш — «сим қоқиш» билан бошланади. Тошкентлик бойнинг телеграммасида қуйидагилар айтилади:

Мен ризомас, кишига нон берсанг,
Ё товуқ сақласангу дон берсанг.

Туйнугунгдин агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун.

Бўлса умидингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин биров сиздин.

Тошкентлик бойнинг бу кўрсатмаси Иқондаги гумашта учун дастур бўлди. Лекин тўйни ўтказмасликнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун гумашта бой кўрсатмаларига амал қилиб, тўй харажатларини жуда ҳам қисқартиради. Муқимийнинг тасвирлашича, маслаҳат ошига уч киши чақирилади, қўй сўйилиб гўшт-ёғи хумга босилади, улар олдига калла шўрва олиб чиқилади. Тўйга етти киши айтилиб, улар олдига «қотғон, моғор

отғон»-нонлардан қўйилади. Чунончи, тўйда ёзилган дастурхон ва тортилган ош таърифи шундай баён этилади:

Солди алқисса эски дастурхон,
Қўйди сойил каби неча хил нон.

Бириси юмшоғу, бири қотғон,
Бири иссиғ, бири моғор отғон,

Енг учиди қўйилди тўққиз нон,
Кулчалар тошки, синдурур дандон...

Сўзди ош бир ликовда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳама ҳушидин.

Ош мисоли табақда кўз ёши,
Курмаки кўп, гурунчидин тоши;

Бир оғиз эмди олдилар янги,
Чиқди лаппак табақ уза чанги.

Фотиҳа жаҳл ила ўқишди туруб,
Келдилар тўйдин уйга оч кекуруб.

Муқимий сатира охирида тўй ўтгандан сўнг ҳисоб-китоб қилинганини, жами харажат ўттиз уч танга бўлганини айтиб, қўқонлик гумаштага эл-юрт номидан «уятсиз» деган баҳо бериб, сатирани ўзига хос услубда тугатади:

«Хатми қуръон» қўюлди тўйнинг оти.
Бўлса шундоғ бўлурмуди уёти?!

Урди чўт сарфига тўй ўтканда,
Тузғача жамъи ўттуз уч танга.

Ушбу сўзлар, Муқим, эмас ёлғон,
Қўни-қўшниси шоҳиду бурҳон.

Мухтасар бўлди топти сўз анжом,
Алдуо, вассалому пома тамом.

Муқимий гумашта образини зўр маҳорат билан чизган. Сатирада келтирилган эпизодлар гоёат характерли ва ўринли: оёқ учиди юриб иш битириш, енг ичиди тўйга одам айтиш, овоз чиқармай ош дамлаш, ўчоқ бошида йўталган кишининг елкасига косов билан тушириш, дастурхон ёзилиши ва ош тортилиши — буларнинг ҳаммаси бир мақсад учун — гумашта образини яққол кўрсатиш учун хизмат қилади. Сатирада ортиқча, кераксиз эпизод — лавҳа бўлмаганидек, биронта ўринсиз сўз, бадий тасвир ҳам йўқ. Сатирадаги ҳамма элементлар ўзининг маълум ғоявий йўналишига, вазифасига эга бўлиши билан бирга, айни замонда, сатиранинг умумий вазифасига бўйсундирилган, сатира ғоясини очишга хизмат қилдирилган. Шу маънода сатира ғоявий-

бадий жиҳатдан етук ва композицион тузилиши жиҳатидан тугалланган асардир. Сатира услубидаги раволик, вазъидаги енгиллик, тасвир воситаларидаги ҳаётийлик, мазмуни ва умумий руҳидаги реализм эса унга яна куч ва жозибadorлик бағишлайди.

Муқимий тасвирлаган гумашта образи жамиятдаги маълум ижтимоий гуруҳнинг моҳиятини очиб берувчи социал типдир. У мулкдорлар ўртасида кенг тарқалган ва хусусий мулкчиликнинг ажралмас қисми бўлган хасислик, бахиллик ва қурумсоқликни ўзида гавдалантиради. Бу жиҳатдан гумашта тошкентлик бой изидан боради.

Хасислик ва очкўзликнинг тимсоли сифатида тасвирланган тошкентлик бой ва унинг қўқонлик гумаштаси адабиётимизда ягона образ эмас. Бу хилдаги образлар ўзбек адабиётида анчагина учраганидек, жаҳон адабиётида ҳам топилади. Масалан, О. Бальзакнинг «Гобсек» романидаги Гобсек образи, А. С. Пушкиннинг «Хасис рицарь» асаридаги рицарь образи ана шундай ярамас хислатларни ташувчи кишилардир. Бундай образлар ўзбек адабиётида ҳам бор. Ўзининг чуқур мазмундорлиги ва моҳирона чизилганлиги билан устоз Садриддин Айний яратган Қори Ишкамба образи жаҳон адабиётидаги ҳеч қандай хасис образидан қолишмайди. «Тўйи Иқон бачча» сатирасида Муқимий томонидан яратилган хасис образи адабиётдаги шу хилдаги образлар галереясида ўзига муносиб ўрин олади.

«Тўйи Иқон бачча» сатирасида гумаштанинг хасисликдан ташқари яна бир хислати: малайлик хислати ҳам фош этилади. Гумаштанинг биринчи хусусияти — очкўзлик қандай чуқур социал мазмунга эга бўлса, унинг иккинчи хусусияти — малай бўлиши ҳам шундай катта умумлаштира кучга эгадир. Чунки гумаштанинг жамиятдаги ижтимоий вазиятидан келиб чиқадиган хушомадгўйлик, малайлик, ялинчоқлик, қўрқоқлик маълум ижтимоий гуруҳнинг хусусияти ҳисобланади. В. И. Ленин меньшевикларни буржуазиянинг малайи деб атаб, «малай учун эса социал тип сифатида риёкорлик характерли хусусият» деган эдики, бу гап тошкентлик бой паноҳида яшашга мажбур бўлган гумаштага ҳам тамонила тааллуқлидир. Гумашта ўз характерига хос бўлган бу хусусиятни ўзи ҳам сезади:

«... Нима кўп менда — ёру ошно кўп,
Бой кўп, шайху хўжа, мулло кўп.

Етса ногоҳ қулоқларига бу гап,
Обрўйим кетиб қолурда тугаб.

Мен бир одамнинг одамяю малай»...
Занчалиш, эзма ҳам чўзилди талай.

Муқимий сатирик сифатида эксплуататор, мулкдор синфларга хос бўлган ярамас хусусиятларни тўғри пайқаган ва уни «Тўйи Иқон бачча» сатирасида ҳаққоний тасвирлаб берган. Сатиранинг фош этувчилик кучи ҳам унинг шу реалистик методидадир.

Муқимий
сатираларида
буржуа жамияти
иллатларининг фош
этилиши.

Муқимий сатирасининг реалистик кучини кўрсатадиган муҳим фактлардан бири шуки, унда ўлка ҳаётига янгидан кириб келаётган капиталистик муносабатлар ва уларнинг оқибатлари фош этилди.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi натижасида ўлка капиталистик муносабатлар доирасига тортилди. Бу ерда пахта тозалаш заводлари, мой заводлари, темир йўл устaxonалари ва бошқалар қурила бошлади. Закаспий темир йўлининг қурилиши эса ўлка экономикасида бурилиш ясади: бу темир йўл Ўрта Осиёни рус капитализми учун хом ашё манбаи сифатида кашф этди, очиб берди; иккинчидан, бу темир йўлнинг қурилиши ўлкага капиталистик муносабатларнинг келиб киришини тезлаштирди. Бу умумий ҳодиса натижасида маҳаллий халқ ичидан савдо ва саноат буржуазияси етишиб чиқа бошлади. Маълумки, метрополия капиталистлари билан миллий ўлка буржуазияси мустамлакадаги меҳнаткаш халқни эксплуатация қилишда иттифоқ тузиб халқни зулук бўлиб сўрадилар. Иккинчи томондан, улар ўртасида рақобат ҳам давом этади. Мустамлакада туғилиб келаётган ёш савдо-саноат буржуазияси доим метрополия капиталистлари назорати остида иш қўришга мажбур бўлганидан хом ашё манбаларидан истганча фойдаланиш, ўлка бозорида савдо-сотиқ қилиб бойиш имкониятига тўлиқ эга бўлолмайди. Натижада улар ўртасида кураш — конкуренция бошланади. Лекин бу курашда миллий ўлка буржуазияси ҳамма вақт ўзидан зўрроқ метрополия капиталистларига ялиниб умр ўтказишга мажбур бўлади. Ўлкага капиталистик муносабатларнинг кириб келиши муносабати билан жамиятда туғилган мана шу янги ижтимоий ҳодиса Муқимийнинг «Московчи бой таърифида» сатирасида равшан акс этди.

«Московчи бой таърифида» сатираси маснавий йўлида ёзилган бўлиб, у 84 мисрадан иборатдир. Сатиранинг бош қаҳрамони — Ҳодихўжа. Сатирада қўқонлик Ҳодихўжанинг савдо-сотиқ ишлари билан бойиши, завод қуриш ниятида ишга киришиб, қарзга ботиши, берган векселларининг муҳлати ўтиб куйиши, охирида уй-жойларини, ер-сувларини ва ҳали битмаган заводини ҳам арзон баҳода сотиши, яъни заводчи бойнинг синиши ҳикоя қилинади.

Ҳодихўжа — Муқимий сатирасининг таниқли ва доимий объектларидан бири. Шоир «Воқеаи Виктор», «Вексель» ва

бошқа сатираларида ҳам Ҳодихўжа тўғрисида сўзлайди. Шунингдек, бошқа демократ шоирларнинг асарларида ҳам Ҳодихўжа номи учраб туради. Муқимий «Воқеаи Виктор» сатирасида Ҳодихўжа тўғрисида шундай маълумот беради:

Жаноби ўшал Ҳодихўжа эшон,
Олур ўзларин ағниён замон.
Хаёлида Ҳўқандда дейдур: «Қани,
Ўзумдан бўлак хўжайи сайид гани?»

Муқимий ўзининг Завқий ғазалига боғлаган «Вексель» мухаммасида ҳам бу эски танишини эсдан чиқармайди:

Олтиариқлари ҳам векселни кони чиқди,
Заводни битказолмай эшонни жони чиқди.

Ҳодихўжа эшон — ўзбек миллий буржуазиясининг типик вакили. У дўкон очиб, савдо-сотиқ қилар, ер-сув орттириб, унда одамларни раҳмсизларча ишлатиб, бойлик тўплар, завод қуришни, яна катта бойликларга эга бўлишни орзу қилар эди. Лекин у ўзбек миллий буржуазиясининг бошқа вакиллари каби, ўз тақдирининг ҳам ҳалокатли эканини, ўз жонининг метрополия капиталистлари қўлида эканлигини билмас эди. Ҳодихўжа мустамлакачилик тартиблари ҳукмронлик қилаётган даҳшатли капиталистик конкуренцияда синиб, хонавайрон бўлади.

Муқимий «Московчи бой таърифиди» сатирасида ҳаётини воқеаларни, қўқонлик бой Ҳодихўжа кечмишларини баён қилди. Бу ҳаётини материал маълум тарихий шароитда ўзбек миллий буржуазиясининг турмушдаги мавқеи, тақдири учун характерли бўлганидан Ҳодихўжа образи чуқур умумлашма кучга эга бўлиб чиқди.

Муқимий Ҳодихўжани тип сифатида ижтимоий аҳволи, жамиятдаги фаолияти нуқтаи назаридангина тасвирлаб қолмай, унинг шахсий ҳаётини, оилавий турмушини ҳам тасвирлаш орқали унинг психологиясини, хулқ-атвори ва характерини кўрсатишга муяссар бўлади.

Муқимий тасвирича, Ҳодихўжа — ўз бойлигига мағрур бўлган такаббур шахс. У ўзини ҳаммадан улуг ва устун ҳисоблайди. Расталарда катта оқ саллани ўраб, кеккайиб от устида юганида, одамлар уни аллома, шайх деб гумон қиладилар. У халқ кўзига пок кўринишга тиришса ҳам, аслида ахлоқий жиҳатдан шубҳали киши. У оилавий ҳаётда ҳам жирканч қиёфасини намоён қилади: давлат кучи билан «сийм-зар тўкиб», гўрков қизига уйланган, лекин эрдан ёлчимаган гўрков қизи ҳам унинг дастидан додга келади:

Деди оҳ уриб: «Бўлса эр ҳоли бу!»
Фигонидин эл ичра тушти гулу.

—«Дарнгоки, бахтим қаро бўлмаса,
Сенга тушмас эрдим, худо урмаса!»

Чиқиб ичларида ниҳон қотишиб,
Базўр қўйди ҳамсоялар босишиб.

Ҳодихўжанинг табиати паст, хулқ-атвори ва қилиқлари ярамас бўлса ҳам, пул — давлат кучи билан ўзига қалбаки обрў тиклаб юрар эди. У синиб, молу мулки хатланиб, ҳовли-жойлари сотилгандан сўнг, пати юлинган товукдек, совуқ қиёфаси билан намоён бўлди. Бу қиёфа унинг асл башараси бўлиб, у мулкдор табақалар ўртасида авж олган маънавий қашшоқликни, ахлоқий бузуқликни ўзида мужассамлантиради.

Муқимий чизган Ҳодихўжа образи мустамлакачилик даври ҳаёти учун, ўзбек миллий буржуазияси учун ниҳоятда характерли социал типдир.

Муқимий ўз сатираларида маҳаллий бойлар образини чизиш билан чекланмай, мустамлакачи капиталистлар кирдикорларини ҳам дадил фош этди. Бу жиҳатдан унинг «Ҳажви Виктор бой», «Ҳажви Виктор», «Воқеаи Виктор» шеърлари характерлидир. «Ҳажви Виктор бой» мухаммас шаклида ёзилган 20 мисрали асар бўлиб, у ўз замонасида Н. Остроумов томонидан ашулчилар оғзидан ёзиб олинган ҳамда матбуотда ўзбекча тексти ва русча таржимаси билан эълон қилинган эди¹. Бу шеърнинг совет матбуотида эълон қилинаётган тексти ҳам шу вариантга асосланади.

«Ҳажви Виктор» сатираси ҳам мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, у 25 мисрадан ташкил топган. 132 мисрадан иборат бўлган «Воқеаи Виктор» сатираси эса маснавий шаклидаги кенг сюжетли асар бўлиб, уни «сатирик дoston» деб ҳам аташ мумкин.

Бу сатираларнинг учаласида ҳам асосий қаҳрамон Виктордир. Муқимий диққатини бунчалик жалб этиб, учта асар ёзишга сабаб бўлган бу киши ким?

Ўша замон вақтли матбуоти маълумотларига кўра, Виктор Димитрович Ахматов Қўқондаги ака-ука Каменскийлар савдо конторасида иш бошқарувчи бўлиб хизмат қилган. Шу даврда у маҳаллий бойларга арзон баҳода Москвадан мол келтириб беришни ваъда қилиб, улардан пул йиғишга киришган ва жуда кўп пул тўплагандан сўнг қочиб кетиб, дом-дараксиз йўқолган. Бу воқеа Фарғона водийсида катта шов-шувларга сабаб бўлган ва «Виктор воқеаси» номи билан шухрат қозонган. Табиийки, бу воқеа ўша замон шоирлари диққатини ўзига жалб қилган ва адабиётда кенг акс этган.

Виктор воқеаси 1891 йилда бўлиб ўтган, Муқимий шеърлари ҳам шу вақтларда ёзилган.

¹ Қаранг: «Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества», том IX, Петербург, 1896, стр. 87—92.

Муқимий шу уч шеърдан ташқари, бу темада яна бир қатор шеърлар ёзган. Айтиш мумкинки, адабиётда «Виктор цикли» майдонга келган. Викторга бағишланган сатирик циклнинг диққатга сазовор намуналаридан Завқийнинг «Воқеаи Виктор» сарлавҳали сатирасини кўрсатиш мумкин.

Муқимийнинг мустамлакачи капиталистларга қарши қаратилган сатираларидан яна бири «Дар шикоят Лахтин» шеъридир. Ҳазал шаклида ёзилган етти байтли бу шеърда Муқимий Тошкентдаги уddaбурон бойлардан бўлган Лахтин тўғрисида фикр юритади. Лахтин саноат корхоналари: ёғ ва пахта тозалаш заводлари очган, типография-литографиялар бунёд қилган, Туркистоннинг турли шаҳарларида савдо контораларида мол сотган юлғич ва олғир капиталист эди. У янги босиб олинган ўлкада бойлик тўплаш учун ҳамма усуллардан фойдаланиб иш кўрган колонизаторларнинг типик вакили эди. Улуғ рус революционер-демократ ёзувчиси М. Е. Салтиков-Шчедрин ҳам ўзининг «Жаноб тошкентликлар» романини ёзиб, бойлик тўплаш иштиёқида узоқ ўлкаларга йўл олган рус савдогарлари, капиталистлари, бюрократ маъмурлари тўғрисида сўзлаганда, Лахтин, Виктор сингари типларни кўзда тутган эди.

Муқимийнинг характерли сатираларидан яна бири «Воқеаи кўр Ашурбой» асаридир. Бу агар тексти Муқимий ҳаёт вақтида 1903 йилнинг бошларида «Туркистон вилояти газети» саҳифасида «Хўқандлик бир бойни(нг) шаънига Муқимий шоирнинг айтқон шеъриду» (1903 йил 15 январь) сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Демак, бу сатира Муқимийнинг сўнгги асарларидан бири бўлиб, у конкрет бир шахсга «хўқандлик бир бой»га қарши қаратилганки, бу ҳол сатиранинг аҳамиятини белгилашга ёрдам беради.

62 мисрадан иборат бўлган маснавий шаклидаги бу сатира сюжетли асар бўлиб, унда ҳажга бориб, эл кўзида «табаррук» бўлиб олган кўр Ашурбой ёки Ҳожи Ашурбойнинг кирдикорлари фош этилади. Сатира сюжетидан маълум бўлишича, бой ахлоқдан бузуқ киши бўлиб, у камбағал қўшнисининг қизи уйига кечаси ёмон ният билан бостириб киради, лекин шовқин-сурон кўтарилгач, қочиб қолади, одамлар уйғониб, кўпчилик бўлиб уни қўлга туширадилар; шармандаси чиққан ҳожини маҳкамага, ундан қозихонага олиб борадилар. Лекин маҳкама маъмурлари ҳам, қозихона катталари ҳам «бойнинг обрўси»ни туширмаслик учун ишни бости-бости қилиб юборадилар, жинояткор ҳожи сувдан қуруқ чиқади. Бу адолатсизликнинг ички сиридан яхши хабардор бўлган шоир ўз сатирасини қуйидаги мисралар билан тугатади:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи бунда зўр эътибор,

Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар,
Агар бўлса ақчанг, сўзинг зулфиқор.

Нихони сочиб сийму зар сув каби,
Босилди машаққат билан бу ғубор...

Халойиққа қилмас эди ихтилот,
Агар таъбида бўлса номуси ор.

«Ҳожи қадоқчи» сатираси ўзининг мазмуни ва моҳияти жиҳатидан «Тўйи Иқон бачча», «Чойфуруш», «Воқеаи кўр Ашурбой», «Тап тўғрисида гап» сатиралари билан бир қаторда туради ва Муқимий ҳажвиётидаги социал типлар галереясини тўлдиради.

Муқимийнинг колонизатор капиталистлар ва маҳаллий бойлар образини яратишга бағишланган сатиралари демократик адабиётдаги ҳажвиётга қўшилган салмоқли ҳисса бўлиб, шоир поэзиясининг ҳаётий мазмунини, жанговар руҳини кўрсатиб туради.

«Ҳажви халифани
Мингтепа».

Муқимийнинг учинчи гуруҳ сатиралари дин аҳлларино фош этишга, уларнинг жамиятдаги зарарли мавқеаларини кўрсатишга қаратилгандир. Ўтмиш адабиётимизда антиклерикал адабиётнинг бой тажрибаси ва мустақкам традицияси бор. Дин аҳлларино ҳажв қилиш, дин найрангларино фош этиш адабиёт тарихимизнинг ҳамма босқичларида бўлганидек, демократ адабиётда ҳам катта ўринни эгаллайди.

Муқимий бу даврда яратилган кучли антиклерикал адабиётни ўзининг ўткир сатиралари билан бошлаб берди. Муқимий сатиралари ичида дин аҳлларино фош қилишга қаратилган учта шеър бор: «Ҳажви халифани Мингтепа», «Авлиё», «Дар мазама-ти қурбақа». Булардан иккитаси маълум мутаассиб Дукчи эшон кирдикорларини фош этишга бағишланган.

Тарихдан маълумки, 1898 йил қўзғолони, асосан, халқ озодлик ҳаракатининг кўринишларидан бири бўлиб, антифеодал, антиколониал характерга эга эди. Лекин ундан маҳаллий феодал ва дин пешволари ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Андижон яқинидаги Мингтепага уя қуриб олган Дукчи эшон (Муҳаммад Али халифа) «ғазоват» шиори остида кофирларни мамлакатдан ҳайдаш, мусулмон давлати тузиш каби ҳаёллар билан ҳаракат бошлади. Дукчи эшон шиори панисломистлар кайфиятини ифода қилар эди. Дукчи эшон ҳаракати Эрон, Туркия каби феодал давлатлари билан тил бириктириш натижасида майдонга келган бўлиб, улар орқасида. Англия, Америка империалистлари турар эди. Ўзбекистон тарихидан маълумки, Дукчи эшон бошчилигидаги бу қўзғолон чоризм томонидан бостирилди.

Демократ шоирлар Дукчи эшон кирдикорларини фош қилишга қаратилган сатирик асарлар ёза бошладилар. Муқимий биринчи бўлиб ўзининг «баччағар» радифли «Ҳажви халифаи Мингтепа» номли 38 мисралик сатирасини ёзди. Муқимийдан сўнг ўша давр шоирлари бирин-кетин бу темада сатиралар ёза бошладилар. Натижада «Дукчи эшон цикли» яратилди. Чунончи, чимкентлик шоир Султон Аҳмад, демократ шоир Завқий, шоир Нодим Намангоний, шоир Рожий ва бошқалар ўз сатирик шеърлари билан бу циклга ҳисса қўшдилар.

«Ҳажви халифаи Мингтепа» сатирасининг мазмунидан кўринишича бу асар 1898 йилдан илгари ёзилган, чунки унда Дукчи эшон «фитна бошлиғи» сифатида эмас, ҳийлагар, фирибгар эшон сифатида тасвир этилади. Сатирада эшоннинг номи тилга олинмаса ҳам, унинг Дукчи эшонга қарши қаратилганлиги шубҳасиздир.

«Ҳажви халифаи Мингтепа» сатирасида шоир ўзига хос изчиллик билан Дукчи эшон қиёфасини, кирдикорларини равшан очиб ташлади. Дукчи эшоннинг сатирик образини яратишда шоир кучли муболағалар, аччиқ киноялар, истеҳзоли кулги ва ўткир танқид усулларида жуда усталлик билан фойдаланди. Муқимий ҳамма бадий воситаларни ишга солиб, Дукчи эшон характеридаги салбий томонларни яққолроқ кўрсатишга интилди. Масалан, эшоннинг савлат учун ҳасса тутишини шоир унинг кўрлигидан деб тушунтиради: гарчи у зоҳиран кўр бўлмаса ҳам, яъни кўзи сўқир бўлмаса ҳам, бутун туриш-турмуши билан кўрдир, шунинг учун унга ҳасса зарурдир, демоқчи бўлади:

Гар асо тутса қўлига сиз ани айб айламанг,
Воқеанким, кўзи очиқ, ботин аъмо баччағар.

Сатиранинг мазмуни тўғрисида гапирганда, унда Дукчи эшон ҳаракатининг реакцион панисломистик моҳиятининг очиб ташланганлигига диққат қилиш лозим. Маълумки, Дукчи эшон темасида асар ёзган кўп шоирлар эшоннинг кирдикорларини, ёлгон кароматларини, муғамбирлик, айёрлик каби хислатларини аниқ ва яққол кўрсатганлар. Дукчи эшоннинг бу хусусиятлари Муқимий сатирасида ҳам қайд этилади. Бундан ташқари, унда эшоннинг панисломизм идеологиясининг вакили сифатида иш кўриши, «ғазавот» шоири остида фитна тайёрлаши ва бу йўлда империалистик мамлакатларга суяйиб Туркия султонидан бевосита топшириқлар ва ёрдамлар олиши таъкидланади. Муқимий ижодида панисломизм, пантуркизм каби «идеология»ларга қарши кураш мотиви асосий масалалардан биридир. Шоир «Ҳажви халифаи Мингтепа» сатирасида Дукчи эшоннинг ўлкада дин номидан ҳаракат қилиб, одамларни «кофирларга қарши ғазавотга» чақирувчи Туркия султонининг одами эканини кўрсатади:

Илгари филжумла номусу ҳаёси бор эди,
Қайси кун ҳаждинки келди, бўлди расво баччағар.

Борса ҳар ерда уруб беҳуда ёлгон лофу қоф.
Дерки: «Султон берди менга етти тилло» баччағар.

Муқимийнинг «Дар мазаммати қурбақа» сатираси ҳам Дукчи эшонга қарши қаратилгандир. Етти байтдан иборат бўлган ғазал шаклидаги бу сатира 1898 йилда Дукчи эшон воқеаси рўй берган жойда — Ойимқишлоқда ёзилган:

Илгари эркан Ойимқишлоқ, Муқимий, эмди хайф,
Баччағар оқ дўппилик қорни йўғон қурбақалар.

Муқимийнинг таржимаи ҳолидан маълумки, у дўсти Завқий билан 1898 йилда Андижон ва Ўш тарафларга саёҳат қилган ва шу саёҳат вақтида Дукчи эшон воқеасининг устидан чиққан. Икки шоир воқеа рўй берган жойни — Ойимқишлоқни бориб ўз кўзлари билан кўрганлар ва ундан олган таассуротларини шеърӣ қолипга солганлар. Натижада Муқимийнинг «Дар мазаммати қурбақа», Завқийнинг машҳур «Ҳажви Икчи эшон» сатираси майдонга келган.

Муқимий ўзининг «Авлиё» сатирасида эса халқ олдида тақводор, «покиза» бўлиб кўринувчи «авлиё»нинг қандай пасткаш, риёкор, мунофиқ одам эканини очиб ташлайди. Муқимий сатиралари унгача бўлган сатирик адабиётдан ўзининг янги сифати, янги ғоявий эстетик асослари билан ҳам фарқ қилади. Улар изчил халқчиллик—демократизм позициясидан туриб ёзилган. Муқимий жамият асосини синфлар ташкил қилишини, уни ҳаракатга келтирувчи куч синфлар кураши эканини, бутун кишилик жамияти тарихи эса синфлар кураши тарихидан иборат эканини англаб етмаган бўлса-да, жамиятнинг бир-бирига зид икки лагерга — мулкдор бойлар, судхўрлар ва камбағал қашшоқлар, меҳнаткаш халқ лагерига ажралиб қолганини ва бу лагерлар ўртасида муттасил кескин кураш бораётганини яхши тушуниб етган эди. Бу курашда у шоир сифатида ўз ўрнини ҳам белгилаб олган эди. Муқимий демократ шоир сифатида жамиятдаги бутун ҳодисаларни халқ нуқтаи назаридан баҳолаш, унинг манфаати учун тинмай курашар, унга зарарли бўлган ҳодисаларни эса сатира кучи билан аёвсиз фош этар эди. Муқимий сатиралари ўзининг ғоявий-эстетик асослари билан халққа суянгани учун ҳам қадрли ва таъсирчан бўлди. Демократ шоирлар, жумладан Муқимий, янги тарихий вазиятнинг янги вазифаларидан илҳомланиб, рус демократик маданиятининг баракали таъсири остида ижтимоий ҳаёт масалаларини ҳал қилишда юқори позицияларга кўтарилдилар ва ўз ижодларида янги ғоявий-эстетик принципларни яратдилар. Шу маънода Муқимий сатиралари

демократик адабиётдаги сатира тараққиётида янги босқич ҳисобланади.

Муқимий юмори. Муқимий ҳажвиётининг иккинчи қисми юмористик шеърлардир. Ҳажвиётнинг бундай қисмларга бўлиниши бежиз ва тасодифий эмас, албатта. Сатира турмушнинг асосий ҳодисалари устидан ҳукм чиқариб, кучли бўрттирма ва ўткир образларда эскиликка қарши курашса, юмор ҳаётнинг жузъий, иккинчи даражали ҳодисалари устидан ҳукм чиқаради. Агар сатира «санъаткор руҳининг қаҳр-ғазаби, чақмоқ ва момақалдиروқлари» бўлса, юмор унинг кулгиси, ҳазил-мутойибасидир. Сатиранинг ҳам, юморнинг ҳам асосини танқид ташкил этади. Сатирада бу танқид ҳаётнинг туб, асосий ҳодисаларини объект қилиб олади ва турмуш иллатларини йўқотишни мақсад қилиб қўяди, юморда эса бу танқид жузъий ҳодисаларни объект қилиб олади ва бу камчиликларни тузатишни мақсад қилиб қўяди. Шу маънода юмор оддий кулги эмас, балки мазмундор кулгидир.

Муқимийнинг ўттизга яқин юмористик асарлари бўлиб, улардан 25 таси нашр этилган. Бу юморлар бир неча тематик гуруҳларга бўлинади. Муқимийнинг таъбиға ёققан темалар ҳам борки, шоир бу темаларга қайта-қайта мурожаат қилади ва бирин-кетин асарлар ёзади. Бу ҳолни от, арава, лой, пашша, безгак темаларида кўриш мумкин. Муқимийнинг кўса темасига алоҳида мойиллиги сезилади. Чунончи, у «Кўсамен», «Девонамен» радифларида бешта шеър ёзган. От мавзuidaги шеърлари ҳам бундан кам эмас.

Юморда ҳам, сатирада бўлгани каби, Муқимийга эргашиб, назира ёзувчилар майдонга келди. Масалан, Муқимийнинг от ҳақидаги бешта юмористик шеърдан ташқари, Завқий, Ёрий, Камийларнинг ҳам шу мавзуда шеърлар ёзгани маълум. Шундай ҳолни пашшалар, безгак мавзуларида ҳам кўрамыз. Муқимийнинг пашша темасидаги иккита асаридан ташқари, Завқий, Хидр, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар ҳам шу мавзуда асарлар ёздилар. Шоир Нодим Намангоний Муқимийнинг безгак ҳақидаги шеърига жавоб ёзади. «Кўсамен» ғазалига 12 бандли муҳаммас боғлайди. Демак, демократик адабиётда юмор ҳам, сатира сингари, кенг ривожланади ва маълум темада ёзилган «юмористик шеърлар серияси» ёки «юмористик цикл»лар майдонга келади. Чунончи, Муқимийнинг «От», «Ҳажви от», «Бу отингиз», «Отим», «Дар сифати асби Тожии телеграфчи ба тариқи ҳажв Муқимий гуфтааст» юморлари, шунингдек, шоир Ёрийнинг «От ҳақида ҳажв», шоир Камийнинг «Муҳаммас дар мазаммати асби мавлоно Рух» юморлари ва бошқалар от циклидаги юморларни ташкил этади. Демократик адабиётда от темасининг бу хилда кенг ишланишида классик адабиётимизнинг, хусусан Махмурнинг таъсири катта бўлди. Махмурнинг «Авсофи оти Қаримқул Меҳ-

тар» сарлавҳали юмористик шеъри машҳур. Муқимийнинг «От» номли юмористик муҳаммаси кўп жиҳатлари билан Махмурнинг шу юморини эслатади.

От ҳақидаги бу юморлар масал деб қаралмаслиги керак, улар символик тасвир ҳам эмас. Муқимий ва бошқа шоирлар ўз юморларида конкрет, реал от тўғрисида сўзлайдилар ва номидан бошқа ҳеч қандай отлик хусусияти қолмаган аянчли жонивор устидан куладилар. Бу кулги оддий эрмак ёки масхарабозлик бўлмасдан, бу кулги заминиде жиддий мазмун англашилади. Хароб бўлган от, хира пашша, тўлиб-тошган лой, шалоқ арава ва бошқалар феодал ва мустамлакачилик зулми остида қашшоқлашган турмушнинг, харобазорга айланган мамлакат ҳаётининг айрим тимсолларидир. Шу жиҳатдан уларни сатирик руҳда дейиш мумкин. Демократик адабиётда яратилган от ҳақидаги юморлар беихтиёр Махмурнинг «Ҳапалак» сатирасини, бу сатирада тасвирланган ҳаёт лавҳаларини эслатади. Ахир хон ва беклар ҳукмронлик қилган даврда ҳам ҳаёт шу хилда қашшоқлашган, Махмур айтгандек, товуқлар озиб-тўзиб игначига, ўрдак ва ғозлар капалакка айланиб қолган эди. От юморида ҳам шундай «бедани чайнаб ютишга дармони қолмаган», «логар», «яғир», «қирчанғи» от устидан кулинадики, бу кулги, аслида, ҳаётни шу ҳолга келтириб қўйган ижтимоий шароит устидан қилинган заҳархандадир.

Мазмун ва мотив жиҳатидан от циклидаги юморлар билан ҳамоҳанг бўлган бошқа сериядаги юморлар лой, арава, пашша, безгак ҳақидаги асарлардир.

Лой ҳақидаги юморларнинг умумий ижобий мазмуни ва шўҳ, ўйноқи услубидан ташқари, уларда Муқимийнинг динга лоқайд қараши, дин ақидалари устидан истеҳзо билан кулиши ҳам акс этади. «Ҳайрон қилди лой» юморида шоир лойгарчилик Нух тўфонидек ҳамма ёқни босиб кетганлигини тасвирлаб худодан элчи бўлиб тушадиган малонкалар (фаришталар) учун ҳам қўнадиган тозароқ жой қолмади, улар ҳам қаерга қўнишни билмай ҳайрон қолдилар, деб кулади:

То нузул этса малонк субҳ ҳақ амри билан,
Осмондин ер уза тушмакка ҳайрон қилди лой.

Худо даргоҳи, унинг ерга юборадиган элчилари, умуман, худо ўрнатган тартиб-низоми устидан кулиш қаттиқ гуноҳ саналар ва бундай киши диндорлар термини билан айтганимизда «шаккок», «куфурга кетган» ҳисобланар эди. Лекин Муқимийни худо даргоҳининг тадбирлари ҳам, дин аҳллариининг фатволари ҳам чўчитмайди.

Муқимийнинг безгак ҳақида ёзган «Шикоят безгак» ғазалида классик адабиётимизда кенг тарқалган «ширу-шакар» услубининг намунаси кўринади. Юмори ташкил этувчи саккиз байт-

нинг олти байти ўзбек тилида, икки байти — тўртинчи ва олтинчи байтлари — форс-тожик тилида ёзилгандир.

Шу мавзудаги «Беҳад ёмон безгак» ғазали шоир биографиясини ўрганиш нуқтаи назаридан диққатга сазовордир. Юморнинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда Москвадан қавму қариндошларини кўришга келган меҳмон, безгакка учраган жияни тўғрисида гапирилади:

Демаским: «Тутмайин қавму қариндошини кўрмоққа,
Келибдур мунда Масковдин неча кун меҳмон», безгак.

Бу янглиғ бандаларга берса озор интиқомига,
Қурубон беҳу бунёди, не тонг бўлса хазон безгак.

Илоҳо, сақла шарридин Муқимийга жияндир бу,
Баҳаққи чор ёру ҳурмати пайғамбарон безгак¹.

Хуллас, арава, бой, безгак ва пашша ҳақидаги юморлар, худди от циклидаги юморлар сингари, маълум ижтимоий мазмунга эга. Уларда ҳам шоир ўша давр ҳаёти учун характерли бўлган майда-чуйда камчиликлар устидан кулади, уларни масхара қилади. Бу юморлар шоирнинг яхши ҳаётга интилганини, атрофини ўраб олган муҳитдаги салбий ҳодисалар билан мураса қилолмаганини кўрсатади.

Муқимийнинг ҳаёт ҳақидаги ширин орзуларини, халқ турмушининг фаровон ва беозор бўлиши ҳақидаги истакларини, идеални кўрсатиш жиҳатидан унинг «Таърифи печ» юмори ғоят характерлидир. Бу юморда шоир печкани ота-бободан қолган эски усул — сандал ва гулхан билан чоғиштиради ва турмушимизга кириб келаётган янгилик сифатида уни табриклайди. Муқимий ҳаётдаги қолоқлик ва ўрта асрчиликнинг ҳар қандай кўринишига қарши эди, шунинг учун у лой, арава, безгак, пашшалар ҳақида юморлар ёзиб, улар устидан кулар, прогресснинг ҳар қандай элементини зўр қувонч билан қарши олар ва улуғлар эди. Муқимийга хос бўлган бу муҳим хусусият «Таърифи печ» шеърида равшан ифодаланган:

Совуқ, қайда экан оромн жон печ,
Дегайким баъзи нодонлар: ёмон печ,

Эшикдин қалтираб келсанг иситгай,
Ки мушфиқ волидангдин меҳрибон печ.

Совуқ душман бўлиб урса шабохун,
Қилурға дафъи ул соҳибқирон печ.

¹ Бу ғазалнинг ёзилиш тарихи ҳақида юқорида, шоирнинг ҳаётини фаолияти тўғрисида фикр юритганимизда, батафсил гапирилган.

Зимистон фаслида қурсанг уйингга,
Ҳузури дил, чу боғу бўстон печ.

Чу тортиб келса лашкар қору борон.
Ўзи танҳо қочургай қаҳрамон печ.

Келур на сандали тўғри, на гулхан,
Чиқоргонин, Муқим, эткай омон печ.

Кўса циклидаги юморлар.

Муқимий ҳажвиёти ичида кўса циклига кирган юморлар ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан юқоридаги юморлардан ажралиб туради. Кўса циклида Муқимий «Кўсамен», «Ҳайрон кўсамен», «Паришон кўсамен», «Девонамен» радибли ғазаллар ёзган бўлиб, буларнинг биринчиси 11 байтдан, қолганлари 7 байтдан иборатдир. Булардан ташқари, шоир Нодимнинг Муқимий ғазалига («Кўсамен») боғлаган 12 бандли мухаммаси ҳам маълумдир.

Замонасининг машҳур шоирлари диққатини ўзига бунчалик жалб этган ва махсус шеърлар циклининг яратилишига сабаб бўлган бу киши Исмоил ота деган қўқонлик найчи санъаткордир. У киши бутун ҳаётини санъатга бағишлаган, лекин умри қашшоқлик билан ўтган. Исмоил ота давримизнинг атоқли санъаткорларидан Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган артист марҳум Абдиқодир найчи Исмоиловнинг отасидир.

Муқимий Исмоил ота билан дўстона алоқада бўлган, унинг санъаткорлик истеъдодига ҳурмат билан қараган. Муқимий энгил ҳазил йўли билан унга бағишлаб юқоридаги тўртта шеърини ёзган бўлса-да, лекин бу ҳазил — кулги остида ачиқ ҳақиқат ётади. Муқимийнинг бу темага қайта-қайта мурожаат қилиб, кекса санъаткор ҳақида бир неча асарлар ёзишининг чуқурроқ сабаби ҳам бор эди: ўз замонасидан қадр-қиммат кўрмай, фиғон қилиб ўтган Муқимий ўз тақдирини, қисман, девона—тиланчи санъаткор тақдирига ўхшатар эди. У найчи — санъаткор тўғрисида ёзганда, ўзи тўғрисида, шоир санъаткор тўғрисида куйлагандек бўлар эди.

Шунинг учун Исмоил ота тўғрисида шоир яратган мисралар йиғи аралаш кулгига ўхшаб янграйди:

Камбағал бир тўда гўдак ичра қолгон кўсамен,
Рост хоҳиким гумон қил, хоҳ ёлғон кўсамен.

Қўп бўғулганман, ҳаво иссиғ, кетарман эрта-кеч,
Дафъи савдо қилгали Ушу Аровон, кўсамен.

Уйға овқоти учун ун-мун олиб бермоқчиман,
Бир тийин йўқ, дўстлар ёнимда, ҳайрон кўсамен.

Гоҳи беҳуд, гоҳ худ ҳолимға йиғлаб, гоҳ кулуб,
Алғаразким, бир нафасда неча алвон кўсамен.

Эрта бирлан бор жанозамга, хабар даркор эмас,
Ош емай ёткан кечим, албатта, ўлгон кўсамен.

Зийнат эркакка сақол эркан, сақолим йўқ учун,
Халқ аро ўлгунча шумшук бад намоён кўсамен.

Хайр мардумда, Муқимий, кам қолиб тушмай чақа,
Най чолурға қолмаган бир зарра дармон кўсамен.

Исмоил ота тимсоли жуда характерли ва ибратлидир. Халқ ичидан етишиб чиқиб, халқ бадий эҳтиёжлари учун хизмат қилувчи бундай талантли санъаткорлар ҳар бир миллатда ҳам бўлган. Бундай дарбадар, кезиб юрувчи сайёҳ санъаткорлар ўзбек халқи ўтмишида ҳам бор эди. Лекин ҳамма фожиа шунда эдики, икки ёқлама зулм остида таланиб, ўзи қашшоқлашган, халқ суюкли санъаткори учун зарур ёрдамни беришга ожиз эди. Шунинг учун шоир Муқимий санъаткор тилидан, тўғрироғи, санъаткор тили билан ўзининг ғамгин саргузаштларидан баҳс очади:

Зиндалиғ водийсида тентуб гадолиғлар билан,
Бир қадамга қолмаган юрмакка дармон кўсамен.

Найлаин овора бўлмай мулкида Фарғонанинг,
Камбағалликдин ниҳоятда паришон кўсамен.

* * *

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Муқимий сатиралари ҳам, юморлари ҳам катта эътибор қозонди ва адабий ҳаётнинг марказий масаласига айланди. Натижада Муқимий бошлаб берган темаларни давом эттирувчилар чиқди, «шеърый цикллар» яратиш традиция тусини олди. Муқимий бошчилигида яратилган бу традиция демократик адабиётдаги ҳажвиётнинг ўзига хос хусусиятини ташкил қилади ва уни адабиёт тарихимиздаги ҳажвиётнинг бошқа тараққиёт босқичларидан ажратиб туради. Бу хусусият Муқимий ҳажвиётининг шунингдек, демократик адабиётдаги ҳажвиётнинг ташқи белгиларига оид бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қиладиган ва бошқа давр ҳажвиётидан ажратадиган изчил халқчиллигидан ва ҳукмрон ижодий методга айланган реализмдан дарак бериб туради. Демократик адабиётдаги реализм ҳажвиёт туфайли танқидий характерга эга бўлди, яъни танқидий реализм тусини олди.

Муқимий ҳажвиётининг аҳамияти ва роли тўғрисида фикр юритганда шоир ҳажвларининг халқ озодлик курашида ўйнаган ролига диққат қилиш лозим. Муқимий ҳажвиялари ҳозир бизнинг давримиз учун зўр маърифий ва тарихий аҳамиятга эга бўлганидек ўз даврида меҳнаткаш халқнинг эксплуататорларга, зolim амалдорларга қарши олиб борган курашларида ҳам катта амалий аҳамиятга эга бўлди. Шунинг учун халқ ўз душманларини фош этиш, уларни обрўсизлантириш ва бебурд қилишда

Муқимий ҳажвиётидан ўткир қурол сифатида фойдаланди. Шу маънода Муқимий ҳажвиёти ўша даврда халқ ғазабининг ҳайқирғи, халқ виждонининг овози каби янграб турди.

«САЁХАТНОМА»ЛАР

Ўзбек демократик адабиётида маълум ғоявий ва бадий хусусиятларга эга бўлган «Саёхатнома» жанрини бошлаб берувчи Муқимий бўлди. Муқимий турли маршрут (Қўқон — Фарғона, Қўқон — Шоҳимардон, Қўқон — Исфара) билан турли вақтларда қилган саёхат таассуротларини тасвирлаб, учта «Саёхатнома» ёзди. Муқимий яратган «Саёхатнома»ларнинг ҳаммаси шундан иборат, деган фикрни қатъий равишда айтиб бўлмайди. Чунки кейинги вақтларда (1953) «Исфара саёхати»дан 40 мисрадан иборат янги парча топилди.

Муқимий «Саёхатнома»лари ўша вақтларда халқ ўртасида кенг тарқалган ва шуҳрат қозонган бўлиб, ҳозиргача ҳам яшаб келмоқда, оғиздан-оғизга ўтиб нақл қилинмоқда. Унинг бир неча вариантлари ёзиб олинган.

Муқимий «Саёхатнома»лари ўз вақтида назираларни майдонга келтирди. Чунончи, шоир Завқий ҳам Муқимий «Саёхатнома»лари руҳини, унинг вазнини, қофия системасини, бандлар—тўртликлар усулини сақлаган ҳолда «Саёхатнома» ёзган. «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» номи билан юритилаётган бу «Саёхатнома» Муқимий традициясини онгли равишда давом эттиради:

Ҳайхот эшитсангиз улус,
Обид деган қайнар бўлис,
Мансаб эсиз, хайфи жулус,
Бадлафзу бадгуфтор экан.

Қайнар гапи — Қайнар булоқ,
Ҳеч сўзга солмайди қулоқ,
Улсин емай, эчки улоқ,
Кўп порахўр мурдор экан...

Завқийнинг 14 банд—56 мисрадан иборат бўлган бу асари ўзининг услуби, композицион қурилиши, бадий хусусиятлари билан Муқимий «Саёхатнома»ларига яқин туради ва демократик адабиётда шаклланган янги жанрнинг бир намунаси ҳисобланади. Шунинг учун уни «Завқий саёхатномаси» деб аташ тўғрироқ бўлур эди.

Завқийнинг яна бир «Саёхатнома» ёзгани маълум. «Шоҳимардон хотираси» деб аталадиган ва 10 банддан иборат бўлган бу асар ўз шакли ва услуби билан «Саёхатнома»лар принципида тузилгандир:

Икки тарафдин сой, денг,
Кўм-кўк мусаффо чой денг,

Ҳар дам ичиб ҳой-ҳой, денг,
Оби ҳаёти жон экан....

Келдик етиб моҳи ражаб,
Ҳар ким кўрар айлар ажаб,
На форс кўрган, на араб,
Бир жаннати ризвон экан.

1892 йилда Фурқатнинг Ҳиндистондан Хитойга қилган сафари даврида унга ҳамроҳ бўлган шоир Тажаллийнинг ҳам Муқимий «Саёҳатнома» сига жавобан «Саёҳатнома» ёзганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Лекин Тажаллий «Саёҳатнома»си бизгача тўлиқ етиб келмаган, ундан парчаларигина сақланиб қолган.

Демак, демократик адабиётда бир хил руҳ, бир хил тематика ва муштарак бадий хусусиятлар билан характерланидиган «Саёҳатнома» жанри туғилган ва такомиллашиб борган. Саёҳат хотиралари ва таассуротларини шеърӣ шаклда баён қилиш бу асарларнинг умумий мазмунини ташкил қилади. Бу асарларнинг бадий хусусиятлари ҳақида фикр юритганда, уларнинг тўртликлар системасида, ўзига хос қофия усулида (а-а-а-с, б-б-б-с, в-в-в-с каби) ёзилганини кўрсатиш керак. Ҳар банднинг охири — тўртинчи мисрасида «экан» сўзи радиф ўрнида келади. «Саёҳатнома» лар вазн жиҳатидан ҳам бир хил хусусиятга эга: уларнинг ҳаммаси арузнинг ражаз баҳри тармоқларидан «ражази мусаммани солим» (мустафилўн, мустафилўн, мустафилўн, мустафилўн) вазнида ёзилган. Буни яққол тасаввур қилиш учун «ражази мусаммани солим» баҳрининг вазн парадигмасини — ритмик схемасини кўздан кечирайлик:

«Водил» мақо	ми дилфизо,
Мустафилўн	мустафилўн
Кўчалари	дур дилқушо
— — у —	— — у —

Анҳорида	оби сафо,
Мустафилўн	мустафилўн
Себарга о	би шар экан
— — у —	— — у —

Муқимий «Саёҳатнома»лари уч ном билан юритилса ҳам, бир бутун бадий асар деб қаралиши керак. Чунки уларнинг ғоявий йўналиши бир хил бўлиб, уларнинг ҳаммасида ҳам шоир бир мақсадни — турмушдаги кузатишларини баён этишни назарда тутди. Асарнинг композицион қурилиши, бадий хусусиятлари ҳамма ўринда мана шу мақсадни амалга ошириш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу учта «Саёҳатнома»нинг ҳар бири бир бадий асарнинг ажралмас узвий қисмларидир.

«Саёҳатнома»ларнинг бу уч қисми 51 банд (204 мисра) шеърни ўз ичига олади. Кейинги вақтларда топилган «Исфара саёҳат»идаги парчаларни ҳам қўшсак, «Саёҳатнома»лар 244

мисрадан иборат бўлади. Бу «Саёҳатнома»лар билан боғлиқ бўлган муҳим масалалар асосан қуйидагилардан иборатдир:

- «Саёҳатнома»ларда шоир образининг акс этиши;
- «Саёҳатнома»ларда ҳоким гуруҳларнинг фош этилиши;
- «Саёҳатнома»ларда табиат манзараларининг тасвири;

«Саёҳатнома»ларда
шоир образи.

«Саёҳатнома»ларда шоир ўз саёҳатлари эсдаликларидан баҳс этар экан, у турмуш ҳодисалари ҳақидаги таассуротларини, уларнинг ўз кайфиятига таъсири ва бунинг натижасида ўзида туғилган руҳий кечинмаларни, туйғу ҳисларни, ўй-хаёлларни акс эттиради. «Саёҳатнома»ларнинг лирик чекинишларини ташкил қилувчи бу материалларда шоирнинг маънавий ҳаёти, ички дунёси очилади, яъни ўқувчи кўз ўнгидида шоир образи гавдаланади.

«Саёҳатнома»ларда акс этган шоир образи қандай?

Даставвал, шоирнинг саёҳатга чиқиш сабабига оид изоҳига диққат қилайлик. Бу изоҳ юқорида келтирилган икки бандда — муқаддима бандларида берилган. Муқимий саёҳатининг сабабларига оид яна бир парча учинчи «Саёҳатнома» («Қўқондан — Исфарага»)нинг бош қисмида берилган. Бу парчада ҳам Муқимий ўз саёҳатининг сабабларини юқоридаги муқаддима бандларида қандай кўрсатган бўлса, шундай кўрсатади:

Афлок кажрафтор учун,
Ҳар дам кўнгул афгор учун,
Қўқонд тангу тор учун
Сахро чиқиш даркор экан.

Бу бандда ҳам, муқаддима бандларида ҳам «гардуни дун» зулми жафоси остида «юррак-бағри хун», «кўнгли афгор» бўлган шоирнинг шаҳарда туролмай, қишлоқ-сахроларга сайр қилиб, ўз кўнглини юпатишга, дард-аламларини бир оз бўлса-да унутишга интилгани айтилади. Ҳақиқатан ҳам «Саёҳатнома»ларнинг, тахминан 1890 йил атрофларида ёзилганини ҳисобга олсак, уни қандай оғир шароитда яратилгани маълум бўлади. 90-йиллар Қўқон адабий муҳитида курашнинг қизгин тус олган даври ва демократ, ҳажвгўй шоир Муқимийга реакционерлар томонидан тўхмат ва бўҳтонлар кучайтирилган давр эди. Шундай оғир шароитда Муқимийнинг «Чархи кажрафтор»дан нолиши, бўғиқ ва заҳарловчи шаҳар ҳаётини тарк этиб, саёҳатни орзу қилиб қолиши табиий эди. Муқимийнинг ҳаёт шароити бу даврда шу қадар оғир ва кулфатли эдики, унда Қўқонни вақтинча эмас, абадий ташлаб чиқиш, Тошкентга кўчиш нияти ҳам пайдо бўлган эди. Шоирнинг таржimai ҳолидан маълумки, унинг бу нияти амалга ошмай қолди ва у Фарғона водийсидаги кичик саёҳатлар билан чекланишга мажбур бўлди.

Бундан ташқари, Муқимийнинг соғлиғи ёмон бўлганини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Чунки у қоронғи, зах, қуёш тушмай-

диган зиндонга ўхшаш бир ҳужрада муттасил истиқомат қилиб соғлиғини йўқотган эди. Уни кўрган ва билган кишиларнинг айтишларича, табиблар Муқимийга ёз вақтида баҳаво, тоғли жойларга тез-тез саёҳатга чиқиб туришни маслаҳат берганлар. Шохимардон, Исфара, Сўх каби хушманзара, баҳаво тоғ қишлоқлари шундай жойлар эдики, шоирнинг саёҳатларига шу ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин.

«Саёҳатнома»ларнинг турли ўринларида Муқимий ўз кайфияти, кечинмалари, тўғрисида сўзлаганда, ўзининг «маъюс», «кўнгли маҳзун» эканлигини «мажнун сифат», «девоनावаш» табиатини таъкидлайди:

Маъюс бордим «Зоҳидон»
Бир кўча кетгунча дўкон,
Шўх одами ичмай пиён,
Маст, отаси безор экан.

Еки:

Чун шаҳридин чиқдим «Қудаш»,
Кўнгул бўлуб маҳзуну гаш,
Мажнун сифат, девонаваш,
Сер чашмаю кам чанг экан.

Ехуд:

Маъюс чиқдим «Исфара»,
Дил хаста, мажруҳу яра,
Иссиқда куйган қоп-қора,
Олти жиҳат кўҳсор экан.

«Саёҳатнома»ларда шоир образининг бундай маъюс, кўнгли маҳзун, дили яралн ҳолда тасвирланиши тасодикий ҳол эмас, албатта. «Саёҳатнома»лардаги бу мотив шоир поэзиясида яратилган лирик қаҳрамон характерига ҳамоҳанг бўлиб, уни маълум маънода тўлдиради. Муқимий поэзиясидаги лирик қаҳрамон ҳам адолатсизлик ҳукмрон бўлган жамиятда ўз олижаноб истакларига ета олмаганидан сўнг чор-ночор ҳасрат қилишга, нолишга, «бевафо дунё»дан шикоят қилишга мажбур бўлган эди, яъни ундаги ҳаёт ҳақидаги зўр оптимистик ғоялар шикоят мотивларини келтириб чиқазган эди. «Саёҳатнома»ларда ҳам худди шу ҳолни кўрамиз. Турмушдан, унда ўрнатилган тартиблардан, ҳукмронлик қилаётган қонун-қоидалардан қаноатланмаган шоир уни тарк этмоқчи бўлади, «маъюс» ва «маҳзун» бўлиб, саҳроларни орзу қилиб қолади. Муқимийнинг, «Саҳро чиқиш даркор экан» деган сўзларида унинг шу мураккаб руҳий ҳолати акс этади.

Шундай қилиб, «Саёҳатнома»ларда яратилган шоир образи, унинг турмушдан қаноатланмаслиги, норозилиги, ундан шикоят қилиши демократик адабиётдаги лирик қаҳрамонни эслатади,

уни тўлдиради. Шоир табиати поэзияда ўзи яратган лирик қаҳрамон табиатига мос келади ва унга сингиб кетади.

«Саёҳатнома»ларда танқидий реализм адабиётининг муҳим намуналаридан бири бўлиб, унда ҳоким гуруҳларга мансуб бўлган амалдорлар, мингбошилар, бўлис бошлиқлари ва бошқалар кучли танқид остига олинади. Муқимий турмушни диққат билан кузатиб, халқ ҳаётини қандай муҳаббат ва ачиниш билан тасвир этса, чор амалдорлари ва уларнинг кирдикорларини шундай нафрат ва ғазаб билан фош этади. Муқимий «Саёҳатнома»ларда ҳажвгўйлик истеъдодини ишга солиб, мингбошилар, қозилар, бойлар ва бошқа «юрт катта»лари ҳақида ажойиб ўткир мисралар яратади:

Мингбошилиқ кимнинг иши,
Десам, деди: бедониши,
Бир «қўштегирмонлик» киши,
Ҳожи Исо бадкор экан.

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гапда юз ичгай қасам,
Тағжой олур моховданам,
Ҳожи ўзи мурдор экан.

Дўрмонча қишлоғининг ҳокими ҳам ярамас феъл-атвори билан Ҳожи Исодан қолишмайди. Шунинг учун у ҳам Муқимий танқидидан омон қолмайди. Дўрмончада волость ҳокими («бўлис бошлиғи») бўлиб турган Ғози номли киши золимлик билан шуҳрат қозонган, юрт-эл нафратига сазовор бўлган эди:

Унда бўлис Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилган иши озор экан.

Муқимий юртга озор берувчи бу чор амалдорларини социал тип сифатида фош этиб қолмай, уларнинг одам сифатида ҳам пасткаш, жирканч табиатли шахслар эканини кўрсатади. Уларнинг бир нухаси Олтиариқ мингбошисидир:

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбиҳу бўйнида ридо,
Чўқиб қочар зоғи ало,
Бир доғули айёр экан.

Хайру сахо важҳига кар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадоёй ногаҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан.

Яккатут мингбошиси Эшдавлат ҳам бошқа амалдорлардан қолишмайди:

Мингбоши Эшдавлат акам,
Аммо қуруқ савлат акам,
Қилса чиқим гар бир дирам,
Уйқу қочиб, бедор экан.

Муқимийнинг амалдорларни бундай хасис қилиб кўрсатиши тасодифий эмас эди. Халқ нақлларига қараганда, революциядан илгари қишлоқларга, волостларга ҳоким тайинланганда, катта амалдорлар янги бўлган амалдорларга қараб: «Мана энди, қишлоқ саники бўлди, уни сўраб, еб ёта бер!»— дер эканлар. Шундан кейин у мингбоши бутун қишлоққа хўжайин бўлиб қолар ва истаганича йўл-йўриқ тутар эди. Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасидаги Султон Алихўжа билан Ҳакимжонларнинг ҳам халққа қараб: «Ўлдирадиган ҳам ўзим, куйдирадиган ҳам ўзим»— деб ўшқирришлари шундан келиб чиққан эди. Чор амалдорлари чекланмаган ҳуқуқлар билан халққа зулм ўтказувчи бюрократ бўлишлари билан бирга, бутун ўлигини халқ устига ортган порахўрлар, зулуклар эди. Шунинг учун улар, Муқимий айтганидек, «бир дирам (танга) чиқса» ётиб уйқуси келмайдиган, бир пулни юз ердан тугадиган ҳаромхўрга — текинхўрга айланган эдилар. Ҳеч қандай низом, қонун билан чекланмаган солимлик, номуссизларча талаш асосига қурилган порахўрлик чор ҳукумати ўрнатган бюрократик аппаратга хос хусусиятдир. Бу чирик, ярамас одатлар Россиянинг Туркистон каби чекка ўлкаларида ҳаддан зиёд авж олган эди.

Муқимий мазкур «Саёҳатнома»ларда халққа жабру ситам қилувчи амалдорларни шундай нафрат билан эслагани ҳолда, ҳалол меҳнат билан машғул бўлувчи оддий халқ вакиллари номини ҳурмат ва самимият билан тилга олади.

Ду бора бордим даштлаб,
Бодом қонига қараб;
Мирза Умарни сўраглаб,
Ҳовлисида нажжор экан.

Ёки:

Бўлғай ўшал Бурҳон омон,
Яхши йигитдур бегумон.

Яна бир ўринда халқ санъаткорлари: исфаралик Қаҳҳор ва Умар исмли ҳофизларни мадҳ этадики, улар шоир даврида бутун Фарғонага ном чиқазган эдилар:

Кам ғайри Қаҳҳору, Умар,
Фарғонада ҳофиз дигар,
Билмас эканман беҳабар,
Навмидлар хушхон экан.

«Саёҳатнома»лардаги яна бир муҳим хусусият шуки, шоир реал ҳаёт лавҳаларини кўрар, мушоҳада этар экан, у жуда катта умумлашмалар қилади. Шоир очкўз ва зolim амалдорларни йиртқич бойларни, хароб қишлоқларни, оғир меҳнат остида,

зулм ва адолатсизлик натижасида эзилган оч ва юпун меҳнаткаш деҳқонларни, мустамлака қуллиги ва эксплуатация сиртмоғида бўғилган ўлка ҳаётини, ўрнатилган тартибларни кўздан кечиран экан, ана шу дунёни одамлар учун қурилган дор деган хулосага келади:

Белни Муқимий боғладим,
Шундор юришни чоғладим,
Оламини таҳқиқ айладим,
Дунё қурилган дор экан.

«Саёҳатнома»лардаги танқидий бандлар унинг сатирик характерини кўрсатади. «Саёҳатнома»ларда мингбоши, бўлис бошлиқлари ва бошқа амалдорлар ҳақида ёзилган бандлар Муқимий сатирик меросига қўшилувчи бойлик бўлиб, булар асарнинг танқидий реализм адабиётининг муҳим намуналаридан бири эканини кўрсатади.

«Саёҳатнома»ларда
табиат манзаралари
нинг тасвири.

«Саёҳатнома»ларда гўзал табиат манзараларини тасвирлашга анча ўрин берилган. Зотан саёҳат таассуротларида табиат манзараларини тасвирлаш зарурий элемент ҳисобланади. Шоир Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳатида турли қишлоқ ва далалар, саҳроларда бўлар экан, она-Ватан гўзалликлари билан қувонади. бу манзараларни зўр шавқ-завқ билан тасвирлайди. Муқимий ўз ватанини, унинг гўзал сойларини, қирларини, дала ва боғларини, адир ва баланд тоғларини севади, бу гўзал табиат қўйнида яшаётган меҳнатсевар халқини чуқур ҳурмат қилади. «Саёҳатнома»ларда шоир жўшқин табиат куйчиси, отанин ватанпарвар сифатида гавдаланади.

Муқимий тоғлар орасида жойлашган Исфара тўғрисида сўзлаганда, унинг ўйноқи анҳор ва сойларини, боғ-роғларини шундай таърифлайди.

Анҳору сою чўллари,
Ўйнаб келодур сувлари,
Ширинки зардолуларни,
Қанду асал бекор экан.

Рафқон ҳақида:

«Рафқон» ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан,
Салқин супа ҳой-ҳой экан,
Ким кўрса ҳангу манг экан.

Яйфан таърифида:

Яйфан каби толзор кам,
Пўк соясида зарра ғам,
Зебо санам, қоши қалам
(Жонон) лари бисёр экан.

Табиат манзаралари тасвири — пейзаж бадий адабиётда муҳим компонент ҳисобланади. Муқимий асари «Саёҳатнома»да ўзининг табиатга бўлган муносабатини кўрсатади ва шоирнинг руҳий ҳолатидан дарак беради. Муқимий «Саёҳатнома»да ўз ватани ва халқини чуқур муҳаббат билан севган ватанпарвар шоир сифатида гавдаланади.

МУҚИМИЙ ИЖОДИДА ХАЛҚЧИЛЛИК ВА РЕАЛИЗМ

Муқимий халқ ҳаётини тасвир қилишга бағишланган «Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас», «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Тарихи зилзилаи Андижон аз мавлоно Муқимий Ҳўқандий» каби махсус асарлар яратиши билан бирга, ўзининг бир қатор асарларида бошқа темаларга боғланган ҳолда халқ ҳаётига тўхтайди ва унинг ҳаққоний реалистик лавҳаларини чиқиб беради. Бу гуруҳ асарларидан «Танобчилар», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Вексель», «Саёҳатнома», «Масковчи бой таърифида» ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Муқимийнинг халқ тематикасида ёзган асарлари ҳажми ва характери жиҳатидан ҳар хил бўлишидан ташқари, улар турли вақтда ёзилган, уларнинг ғоявий савияси ҳам ҳар хилдир. Масалан, халқ ҳаётини тасвирлашга бағишланган «Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас» асари шоир ижодий фаолиятининг илк даврида, яъни XIX асрнинг 70-йилларида ёзилган. Бу темада яратилган Андижон зилзиласи ҳақидаги асари эса 1902 йилда, яъни шоир ижодининг сўнгги даврида ёзилган. Бу мавзудаги бошқа асарлари ҳам ўттиз йилдан кўпроқ вақтни ўз ичига олган Муқимий ижодий фаолиятининг турли босқичларида майдонга келган.

Муқимийнинг халқчиллик руҳида ёзган асарларининг мазмунига ва ғоявий-бадий кучига қараб, уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

а) Муқимий ижодининг илк даврида халқ ҳаёти мавзунинг ишланиши («Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас»);

б) меҳнаткаш халқ оммасининг, биринчи навбатда, деҳқонларнинг ҳаётини тасвирлашга бағишланган асарлар («Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Танобчилар», «Саёҳатнома», «Вексель», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Андижон зилзиласи» ва бошқалар);

в) ишчилар ҳаётини тасвирлашга бағишланган асарлар («Масковчи бой таърифида»).

Адабиётда халқчиллик жуда кенг мазмунга эга бўлган тушунчадир. В. Г. Белинскийнинг фикрича, турмушни тўғри, ҳаққоний акс эттирган адабиёт халқчил адабиётдир. Адабиётнинг халқчилигини таъмин этадиган шартлар кўп, унинг мазмуни, ғоявий йўналиши, ҳатто шакли ҳам халқчиллик масаласига та-

аллуқлидир. Лекин халқчилликнинг асосий ва етакчи шарти шуки, у ҳаётни халқ позициясидан туриб ёритиши ва халқнинг озодлик йўлида олиб бораётган курашига ёрдам бериши лозим. Ўзининг шакли ва мазмуни билан ана шу талабга жавоб берадиган асарлар ҳақиқий халқчил асарлардир. Масалан, А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» асари, Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи чуқур халқчиллик руҳи билан суғорилган асарлар бўлиб, улар рус халқи ҳаётининг асосий масалаларини ўзида акс эттиради ва халқ олдида турган тарихий вазифаларни англашга ёрдам беради. Худди шунингдек, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий асарлари ҳам ўзида халқ манфаатини акс эттирадиган чуқур халқчил асарлардир. Масалан, «Сабъаи сайёр» ёки «Садди Искандарий» асарларини олайлик. Бу дostonларида Алишер Навоий мамлакатни идора этишда адолатли бўлиш, ҳукумат тadbирларини халқ манфаатига мослаштириш каби сиёсий ғояларни илгари сурадики, Навоийнинг бу сиёсий ғоялари ўша тарихий шароитда XV асрда халқ манфаати учун хизмат қилар эди. Шунинг учун ҳам бу асарлар чуқур халқчил асарлардир. Машраб, Турди, Гулханий ва Махмурнинг танқидий асарлари тўғрисида ҳам худди шундай ҳукм чиқариш мумкин. Адабиётда халқчиллик тарихий категория бўлиб, у турли давларда турлича мазмун ва характерга эга бўлади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, адабий асарнинг халқчил бўлиши учун, албатта, унинг кенг меҳнаткаш халқ ҳаётидан олиниб ёзилган бўлиши шарт эмас, лекин халқ ҳаётини ана шу халқ манфаатларини кўзлаб тасвирлашга бағишланган ҳар қандай асар халқчил асардир. Шу маънода Муқимийнинг халқ тематикасида ёзилган асарлари халқчил асарлардир. Шунга қарамай, Муқимийнинг халқ тематикасида ёзилган асарларида халқчиллик, асарнинг ғоявий-бадий даражасига қараб, турлича намоён бўлади.

«Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас» асарида Қўқон яқинидаги Оқжарда Сирдарё устига қурилган паромдаги йўловчилар — халқ тема қилиб олинган. Муқимий тасвирида, йўловчи халқ камбағал, қашшоқ, паром ҳақини тўлолмайдиган, «киссасида икки пули» ҳам бўлмаган «жулдур тўнли» кишилар эди:

Кема важҳини демасларки, берибон қутулай,
Тарзи бир ҳийла қилиб дерки, юкумни яшурай,
Билса саркори «почча!» деб этагига осилай,
«Икки пул бер яна бўйруққа қараб!» деса, дегай:
«На қилурсан чиқамиз йўқ, мана ўлдур-ўлдур!».

Шоир халқ қашшоқлигини кўради, лекин у қашшоқликни келтириб чиқазаётган шароитни — таловчиларни, эксплуататор-

ларни етарли даражада кўрсатмайди. Муҳаммасда халқ ҳаётининг характерли, типик лавҳаси—манзараси бор, лекин шу манзарани майдонга келтирган муҳит, унга қарши халқнинг кураши, нафрат ҳали кўринмайди. Шунингдек, шоирнинг «жулдур тўнли»ларга бўлган муносабати ҳам асарда етарли даражада равшан ифода қилинган эмас. Бу ҳол халқ ҳаётини тасвирлашда ҳали шоирнинг изчил реализмга эриша олмаганини кўрсатади. Изчил реализмнинг йўқлиги эса халқчилликда юзакиликка, бир ёқламалikka олиб келади. Зотан, бу даврда ҳали дунёқараш шаклланмаган ёш шоир ижодида халқ тематикасини ишлашда бундай камчилиkning, юзакилиkning бўлиши табиий эди. Бу даврда Муқимий ижодининг характерли ва етакчи томони унинг йўл қўйган камчилигида эмас, балки халқ ҳаётига диққат қилиб, жасурлик билан бу муҳим темани ишлашга киришишидир.

Муқимий ижодида халқ темасига бағишланган асарларнинг классик намунаси «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида»ги муҳаммасидир. Муқимий саккиз банддан иборат бўлган муҳаммасини XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган фарғоналик шоир Махмур ғазалига боғлаш—тахмис йўли билан яратган. Муқимий муҳаммасда Махмур йўлини давом эттириб, халқ ҳаётининг типик манзарасини, колониал давр қишлоғига хос бўлган манзарани жуда усталик билан чизиб берди. Маҳаллий эксплуататорлар ва мустамлакачи таловчилар зулми остида эзилган оч халқнинг «ажриқ ўти» билан тирикчилик қилиши, яланғоч «увада тўн» га ўралиб, «кўрпача ўрнида қамишда ётиши», «болиш ўрнида увот»га бош қўйиши шу ҳаётнинг аниқ деталлари эди. Ҳапалак қишлоғининг таланган халқи шундай аянчли аҳволда бўлса, у ернинг жониворлари, ҳайвон ва қушлари ҳам «логар», «хароб», «ўласи»дир. Муқимийнинг муболағали тасвирича, бу қишлоқнинг товуқлари нинчидек, ўрдаги ва ғози озиб-тўзиб капалакдек енгил тортиб кетган. Қишлоқ вайронага айланган, унда-мунда бир-икки қападан бошқа ҳамма уйлар ер билан яксон бўлган.

Халқ бойқушлар уясига айланиб қолган мана шу вайронанинг вужудга келишига сабаб бўлган ҳокимларга, мулкдорларга нафрат билдирмай, бу адолатсиз ва инсофсиз тартибларга қарши бош кўтармай, «оҳу фиғонини кўкдан оширмай» туролмас эди, албатта. Муқимийнинг тасвирлашича, халқ бу ҳақсизликка норозилик билдириб, ўз қишлоғини ташлаб қочишга мажбур бўлган эдики, бундай фактларни хонликлар ва мустамлакачилик даврига оид тарихий манбаларда кўплаб учратиш мумкин. Масалан, машҳур рус сайёҳи ва олими А. П. Федченко ўзининг 1870 йилларда Туркистонга қилган саёҳати даврида Самарқанд атрофидаги Урамитон беклиги тўғрисида гапирганда, бу бекликда яшовчи халқнинг ҳаддан ташқари зулм ва та-

ловчилик натижасида хонавайрон бўлганини ва ўз юрт-жойларини ташлаб, қочишга мажбур бўлганини баён этади¹.

XIX аср адабиётига оид асарларда ҳам беҳад зулм натижасида ўз юртини ташлаб қочишга мажбур бўлган халқ тўғрисидаги маълумотлар учрайди. Шуларнинг бир намунаси Муқимий муҳаммасидаги қуйидаги банддир:

Кўчти халқи ёпишиб, кўҳна, увода тўниши,
Чархдин ўтқаришиб оҳу фиғону унини,
Солмасун душмана ҳам бошига келган қунини.
Кеча ногаҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак кўрқинидан учти мисоли капалак.

«Ҳапалак қишлоғи тўғрисида» муҳаммасида тасвирланган бу лавҳа—манзара ҳаққоний ва реалистик характерга эга бўлиб, халқ ҳаётининг асл моҳиятини англашга ёрдам беради.

Халқ ҳаётининг реалистик тасвири «Саёҳатнома»ларда ҳам муҳим ўрин тутди. Шоир «Саёҳатнома»ларда амалдорлар, мингбошилар, бўлис бошлиқлари ҳақида ғазаб ва нафрат билан сўзлаб, халқни, унинг кечираётган оғир, машаққатли ҳаётини зўр ачиниш билан тасвирлайди. Бу жиҳатдан Муқимийдагина эмас, балки, бутун демократик адабиётдаги халқчилликнинг ёрқин намунаси ҳисобланган «Саёҳатнома»ларнинг қуйидаги бандлари машҳурдир:

Кетгунча йўллар хорлар,
Йўл захмидин озорлар,
Кўкка етар кўҳсорлар,
Ҳайҳот, хористон экан.

Қир пастиди шўртанг ариғ,
Бир тўп йигит ўрғай тариғ,
Тўнсиз, яланғоч, ҳай дариг,
Бечора, оч деҳқон экан.

Қуйидаги парчада ҳам демократ шоир Муқимийнинг халққа ғамхўрлиги сезилиб туради:

Сўрсам дедилар «Бўрбалиқ»
Бирмунча эчкилар ариқ,
Келса киши еяр тариқ,
Шому саҳар тайёр экан.

Муқимийнинг халқ ҳаётини тасвирлашга бағишланган махсус асарларидан бири, Андижон зилзиласига бағишланган асари-дир. «Андижон зилзиласи» асари шоир умрининг охирида 1902 йил декабрда ёзилган бўлиб, у Муқимийнинг ўз ҳаётининг охириги дақиқаларигача илғор ижодий-эстетик позицияларига

¹ Қаранг: А. П. Федченко, Путешествие в Туркестан, М., 1953, стр. 140.

содиқ қолганлигидан дарак беради. Муқимий бахтсизлик рўй бергандан сўнг Андижонга бориб, халқ бошига тушган мусибатни ўз кўзи билан кўрди ва ундан олган таассуротини мазкур шеърда ифодалади.

Муқимийнинг «Андижон зилзиласи» шеъри икки жиҳатдан муҳимдир. Биринчидан, шоир зилзила натижасида рўй берган фожиани халқ бахтсизлиги сифатида зўр қайғу билан тасвирлайди ва зилзиладан талафот кўрган халқ аҳволига «осмон ҳам қон йиғлаганини» айтиб ачиниш туйғусини изҳор этади. Иккинчидан, Муқимий бу асарда шикастланган халққа дори-дармон ва озиқ-овқатлар бериб, меҳрибонлик қилувчи рус врачларини, ҳамшираларини ва бошқа маъмурларини улуғлайди, халқ аҳволига малҳам бўлиш учун кўрилаётган тadbирларни батафсил акс эттиради. Бу ўринда Муқимийнинг маърифатпарвар сифатида илғор рус маданиятини улуғлаши унинг халқпарварлигидан келиб чиқади.

«Танобчилар» сатирасининг ҳам асосий ижобий персонажи халқдир. Салбий қаҳрамонлар — Султон Алихўжа ва Ҳакимжонлар ҳам халқ фонида ҳаракат этадилар. Сатирада халқ образи жуда мукамал қилиб яратилган. Зотан, сатира аслида таноб воқеасини бошидан кечирган халқ тилидан — унинг бир вакили тилидан ҳикоя қилиш усулида ёзилгандир:

Адл қулоғида эшит ҳолими,
Зулм қилур, баски, менга золими.

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

Халқ ўша тарихий даврда — амалдорлар, бойлар, капиталистлар ва уларнинг малайлари бўлган дин аҳллари ҳукмронлик қилиб турган пайтда чидашга, ўз ғазабини ичига ютишга мажбур эди. Халқнинг бу вазияти сатира охиридаги қисқа, лекин ниҳоятда ибратли эпизодда ифодаланган:

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён чопишиб.

Жам бўлиб айлаубон маслаҳат,
—«Дўғмага,— дер,— бир нима бериб жўнат!»

Ақча қўлида икки-уч мўйсафид,
Дерки: «Бу назирингиз-у, бизлар мурид!»

Зулм кўрган ва таланган меҳнаткаш халқнинг бундай тасвирланиши тарихий ҳақиқатга мосми ёки халқ образини яратишда Муқимий реализмдан чекинганми? Чиндан ҳам Муқимийнинг ҳеч бир асарида халқни золимларга қарши бош кўтарган ва мавжуд тартибларга қарши актив кураш олиб борган ҳолда кўрмаймиз. Бу тасодифий эмас, албатта.

В. И. Ленин «Лев Толстой — рус революциясининг ойнаси» сарлавҳали мақоласида пролетариат синфи тарих саҳнасида чиқиб ўзининг онгли ва ташкилий ҳаракатини бошлагунча бўлган даврлардаги деҳқонлар ҳаракатининг моҳияти тўғрисида сўзлаб, унинг онгли ва планли тус ололмаганини, стихияли тусда борганлигини, кўпинча эса, зулмга қарши нафрат ва ғазабдан нарига ўта олмаганини уқтирган эди. Муқимий асарларида тасвирланган халқ зулм-ситам ўтказувчи жафокорларни беҳад ёмон кўради, қалбида уларга қарши нафрат сақлайди, лекин улар чангалидан қутулиб, фаровон бахтли ҳаётга эришиш йўлини ҳали тополмайди, фиғон-фарёд кўтиради. Муқимийнинг халқ тематикасида ёзган асарларидагина эмас, балки унинг поэзиясида, бутун ижодиётида халқ психологиясига, биринчи навбатда меҳнаткаш деҳқон психологиясига хос бўлган қарама-қаршилик ва деҳқонларга хос бўлган стихияли исён акс этади. Муқимий поэзиясидаги, умуман, классик поэзиямиздаги чуқур оптимизм билан суғорилган бахт, истиқбол ҳақидаги орзу-хаёлларнинг доим фиғон-фарёд ва кўз ёши билан ҳамроҳ бўлиб бориши ҳаёт ҳақидаги мана шу олижаноб умид-истаклар билан, уни амалга ошириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликдан келиб чиқар эди.

Муқимий ижодида халқ тематикасининг ишланишида «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи» сатираси ҳам диққатга сазовордир. Сатирада оддий халқ вакили бўлган қоровулнинг ахлоқсиз, тарбиясиз бой кўр Ашур томонидан ҳақорат қилиниши ва бунинг оқибатлари ҳикоя қилинади. Сатира воқеасидан кўриниб турадики, ҳақорат қилинган камбағаллар даъвоси бир ёқда қолиб, оёқ ости қилинади, жинояткор бой пул кучи билан оққа чиқади ва иззат-ҳурматга эга бўлади. Муқимий бу воқеани баён қилиб, камбағал халқнинг ҳақ сўзи ҳам эътиборсиз эканлигини айтади.

Шундай қилиб, халқ тематикаси классик адабиётимизнинг асосий мавзуларидан бири бўлиб, у адабиётимизнинг тараққиёт даражасини белгилайдиган мезонлик ролини ўйнайди. У турли тарихий даврда турлича мазмун ва характер касб этиб келган.

Демократик адабиёт, шу жумладан Муқимий классик адабиётимиз традицияларини ҳамма соҳада давом эттиргани, бойитгани сингари, халқ тематикасини ишлаш соҳасида ҳам сезиларли янгилик яратди. Бу янгилик, даставвал, шундан иборатки Муқимий халқ темасини ишлашда изчил демократик позицияда турганини кўрсатди, охиригача халқ манфаати учун курашди. Бу ҳол Муқимийнинг меҳнаткаш халқ билан эксплуататор синфлар ўртасида принципиал зиддият бор эканлигини англаб етганлигида, ҳоким гуруҳ вакиллари кирдикорларини танқид қилиб, уларни фош этганлигида, ва ниҳоят, халққа чуқур ҳурмат ва муҳаббат билан қараб, ҳар масалада унинг манфаатини ҳимоя қилиб, бутун ижодини халқ учун бағишлаганида кўринади.

*
*
*

Халқ тематикасини ишлаш борасида классик адабиётимиз традицияларини бойитиш, новаторлик, айниқса, адабиётга ишчилар темасини олиб киришда яққол кўринади.

XIX асрнинг охирларида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида ўлкада пайдо бўла бошлаган ишчилар синфининг ҳаётини тасвирлаш, шубҳасиз, бу давр адабиётининг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири эди. Демократик адабиётнинг, хусусан, Муқимийнинг бу мавзуни четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Ҳақиқатан ҳам XIX аср охирларида демократ шоирлар фаолиятида, шахсан Муқимий ижодида ишчилар мавзуи юзага келди.

Тўғри, бу давр адабиётида ишчилар ҳаётини тасвирлашга бағишланган йирик ва махсус асар йўқ. Лекин, саноат корхоналари очиб, иш бошлаган маҳаллий буржуазия ва метрополия буржуазиясининг кирдикорларини фош этишга бағишланган асарларда ишчилар ҳаёти ва курашлари кичик, лекин жуда характерли ва типик эпизодларда тасвирланади. Бунга Муқимийнинг «Московчи бой таърифида» асари яхши мисол бўла олади. Муқимийнинг «Московчи бой таърифида» сатирасида иш ташлаш эпизоди тасвирланади:

Чиқиб қочди бир-бир ҳама мардикор,
Купес қолди бу сирга ҳайрону зор.

Топиб мардикорини—«Сейчас юринг,
Пажалиста,— дер эрди— энди туринг!»

Деди: «Ҳар куни берсанг ўн сўм ҳам,
Борилмайдн, қўй зовутини, хўжам».

Дубора яна борди бир ишга шул,
Сўкиб «нет,— деди,— келма, дуррак, пошёл».

Бу эпизодда ишчилар ҳаракатининг дастлабки даври учун характерли воқеа берилади. Чиндан ҳам, XIX асрнинг 80-90-йилларида, Туркистонда ишчилар синфи эндигина туғилиб, шаклланиб келаётган бир даврда, ҳали уларнинг озодлик курашлари стихияли тусда бўлиб завод-фабрика хўжайнларига қарши норозилик билдириш, иқтисодий талаблар қўйиб иш ташлашдан нарига ўтмас эди.

Демак, Муқимийнинг ўзбек адабиётидаги хизмати ишчилар тематикасини биринчи бўлиб адабиётимизга олиб кириши билан чекланиб қолмай, бу темани ўз даври шароити учун тўғри, ҳаққоний, реалистик асосда ёритишида ҳам кўринади.

Муқимий реализм халқ тематикасини ишлашда айниқса яққол намоён бўлди. Бу темага Муқимий қайта-қайта мурожаат қилди ва ҳар гал янги бадий куч билан халқ ҳаётининг ажойиб

ҳаққоний лавҳаларини яратди. Бундай асарларда халқ ҳаётининг бутун даври унутилмас манзараларда яққол акс этирилиди. Шунинг учун ҳам халқ темаси Муқимий ижодининг марказий проблемаларидан бирини ташкил этади.

Хулоса.

Муқимий адабиёт тарихимизнинг маълум босқичини ташкил қилади. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти XIX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келиб, такомиллашиб Ўзбек демократик адабиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин майдонга келган янги тарихий шароит, шу даврдаги халқ ҳаёти ва кураши ўзбек демократик адабиёти учун, Муқимий ижоди учун ҳам куч ва мазмун берди, уни озиқлантирди.

Муқимий ижодий фаолиятида Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейинги даврнинг ҳамма асосий масалалари акс этди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан 1905 йилгача бўлган адабиётимиздаги ҳамма асосий мотивлар (лирикадаги нафосат, умидбахшлик, ҳаётийлик, озодлик мотивлари, сатирадаги жамият иллатларини танқид қилиш, ижобий қаҳрамондаги романтика, истиқбол орзулари ва бошқалар) Муқимий ижодида ҳам учрайди.

Муқимий ўз ижодий фаолияти билан новатор шоир сифатида майдонга чиқди. Унинг замондошлари—шоирлар ундан кўп нарсга ўргандилар, унинг традицияларини давом эттирдилар. Ундан кейин ҳам ўз фаолиятини давом эттирган Завқий, Аваз Утар, Дилшод, Анбар отин каби шоирлар эса сабот ва матонат билан у бошлаб берган ижодий-эстетик принципларни давом эттирдилар ва адабиётда демократизм, халқчиллик байроғини баланд кўтардилар, озодлик, прогрессив романтика мотивларини илгари сурдилар.

Муқимий ижоди ўзининг бутун кучли ва заиф томонлари билан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги тарихий давр етиштирган катта адабий ва ижтимоий ҳодисадир. Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби, у ҳам қарама-қарши хусусиятларга эга. Чунки у ўз ижодида халқ ҳаётини бутун тўлалиги, чуқурлиги ва мураккаблиги билан акс эттирган зўр талант эгаси эди. Шунинг учун XIX асрнинг иккинчи ярмидаги халқ озодлик ҳаракатига хос бўлган заиф нуқталар Муқимий ижодида ҳам ўз ифодасини топди.

Муқимий ижодининг муҳим фазилатларидан бири унинг ўз услуби ва умумий руҳи билан халққа жуда яқин бўлиши, халқ маънавий ҳаётига сингиб кетганлигидадир. Муқимий оддий халқ ичидан чиқди, халқ учун ёзди, унинг асарлари халққа манзур бўлди ва эҳтиёт қилиб сақланди. Муқимий ҳақиқий халқ шоиридир.

Фурқат
(1858—1909)

Фурқат ўзбек демократик адабиётининг машҳур намоёнларидан бири бўлиб, у ўзбек демократик адабиётида маърифатпарварлик йўналишининг энг жўшқин куйчиси сифатида ижод этди. Фурқатнинг адабиёт ва маданиятимиз тарихидаги ўрни ва қиммати ҳам шу билан белгиланади.

Фурқат Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi натижасида туғилган янги ижтимоий онгнинг прогрессив характерини адабиётда тарғиб қилган ижодкорлардан бирidir. Ўрта Осиёдаги ижтимоий-фалсафий онг тарихининг муҳим тараққиёт босқичи сифатида майдонга келган бу прогрессив маданий-адабий оқим қолоқликка, подопилка, ўрта аср жаҳолатининг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш очди, замонавий илм-маърифатни, маданиятни, тараққиётни тарғиб этди. Фурқат ўз билими ва бутун қобилиятини халқ хизматиға бағишлаб, маориф, эркинлик ва бахт куйини куйлаган маърифатпарвар демократ шоирдир.

ФУРҚАТНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Фурқат ижодини ўрганиш тарихидан. Фурқат ижодига қизиқиш ва уни ўрганиш шоирнинг ўзи ҳаёт вақтидаёқ бошланган эди. Бу ҳол Фурқат асарларини тўплаш ва уларни нашр этишда айниқса очиқ кўринади. Литографик йўл билан босилган баёзларда («Баёз маъ ҳажвиёт мавлоно Муқимий маъ мавлоно Фурқат», 1913 ва бошқалар) Фурқатнинг лирик асарларидан кўплаб намуналар нашр этилишидан ташқари, шоир асарларининг талайгина қисми ўша давр вақтли

матбуотида ҳам эълон қилинган. Бу жиҳатдан Тошкентда 1870 йилдан бошлаб чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газети» характерлидир. Бу газетанинг 1889 йилдан, яъни Фурқат Тошкентга келганидан, тахминан, 1905 йилгача бўлган сонларида (айниқса, газетанинг 1890—1891 йилги сонларида) шоирнинг кўп шеърий асарлари босилди. Шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишда қимматли манба бўлиб қолган унинг автобиографияси — «Саргузаштнома»си ҳам «Қўқонлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти» сарлавҳаси билан шу газета саҳифаларида ўзбек ва рус тилларида нашр этилган эди.

Фурқат ижодини ўрганишга илғор рус шарқшунослари ҳам қизиқдилар. Академик А. Самойлович Петербургда чиқадиган «Записки Восточного отделения русского археологического общества» тўпламининг XIX томида (1909) босилган «Ўрта Осиёдаги туркий адабиёт материаллари» сарлавҳали мақоласида Фурқатнинг Истамбулдан ёзган мактубининг асл нусхасини — автографини шоирнинг тошкентлик дўсти мулла Камолитдиндан олганини айтади ва шу муносабат билан Фурқат ҳақида баъзи маълумотларини баён этади.

Демак, революциягача, асосан, Фурқат асарларини нашр этиш йўли билангина шоир ижоди оммага таништирилган. Фурқатни атрофлича ўрганиш, Фурқат ижодининг маданият ва адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилаш, уни истеъдодли шоир сифатида баҳолаш каби илмий масалалар Улуғ Октябрь революциясидан сўнг, совет адабиётшунослиги томонидан ҳал қилинди.

Фурқат ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги дастлабки маълумотлар 30-йилларда нашр этилган мактаб дарсликлари ва хрестоматияларида учрайди. 1939 йилда «Гулистон» журналида (№ 4) биринчи марта Фурқат асарларидан намуналар берилди. Худди шу йили бу журналда (№ 5) Холид Расулнинг «Фурқат» номли мақоласи ҳам босилиб чиқди. 1940 йилда эса Тошкентда «Фурқат шеърлари» номли китобча нашр этилди; бу тўпламни Холид Расул нашрга тайёрлаган бўлиб, унга сўз боши ҳам ёзган эди. Шундан сўнг Фурқатга қизиқиш ва унинг ижоди устида илмий тадқиқотлар олиб бориш сезиларли даражада жонланиб кетди.

1951 йилда Москвада ўтказилган ўзбек санъати ва адабиёти декадаси муносабати билан ташкил этилган «Ўзбек адабиёти классиклари кутубхонаси» сериясида Фурқатнинг, «Танланган асарлари»и нашр этилди. 1954 йилда Холид Расулнинг монография характеридаги «Зокиржон Фурқат ижоди» ва «Фурқат — маърифатпарвар демократ шоир» номли китоблари нашр этилди.

Фурқат ижодини ўрганиш, оммалаштириш ва уни истеъдодли демократ-маърифатпарвар шоир сифатида баҳолаш соҳасида 1959 йилда шоир туғилган куннинг 100 йиллиги муносабати

билан ўтказилган юбилей алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу юбилей даврида шоир яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий-адабий ҳаёти ҳақида, шоирнинг фаолияти ва ижоди ҳақида кўп илмий мақолалар, тўпламлар, монографик характердаги асарлар, илмий-тадқиқот ишлари майдонга келди. Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла, И. Мўминов, В. Зоҳидов, И. Султонов, А. Қайумов, Ҳ. Зарифов, Л. Қайумов сингари шоир, драматург, олим ва адабиётшунослар шоир ижоди ва дунёқарашининг муҳим масалалари ҳақида қимматли мақолалар ёздилар. Шу йили Фурқатнинг «Танланган асарлар»и (Холид Расул нашрга тайёрлаган) яна бир бор нашр этилди. Илмий ва монографик характерга эга бўлган асарлардан Холид Расулнинг «Фурқат» номли таъқидий-биографик очерки ва Ҳ. Воҳидовнинг «Фурқат — маърифатпарвар шоир» номли асари босилиб чиқди. «Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар» (1958) ва «Зокиржон Фурқат» (1959) номли мақолалар тўплами ҳам шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки бу китобларда шоир, ёзувчи, философ, тарихчи ва адабиётшуносларнинг мақолалари берилган бўлиб уларда Фурқат ижоди ва дунёқарашининг, шунингдек, шоир яшаган давр маданий ва адабий ҳаётининг муҳим масалалари ёритилган.

1959 йилда Фурқатнинг икки томлик «Танланган асарлар»и ҳам тўртинчи марта нашр этилди. Бу тўплам шу вақтгача чиққан «Танланган асарлар»дан ўзининг мукамаллиги билан ажралиб турса ҳам, шоир асарларининг ҳаммаси тўпланган, деб бўлмайди. Бинобарин, Фурқат ҳаёти ва ижоди ҳақида бир қанча мақола ва китоблар ёзилган бўлса ҳам, ҳали Фурқат ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган ҳамма масалалар ҳал қилинганни йўқки, бу масалаларни тўла ёритиш совет адабиётшунослиги олдида турган галдаги вазифалардандир.

Лекин Фурқатнинг ҳозиргача топилган асарларининг ўзиёқ унинг ижодий мероси шаклан ранг-баранг бўлиб, мазмунан чуқур ва бой эканлигини кўрсатади. Шоирнинг ижодий мероси шеърий ва насрий асарлардан иборатдир. Шубҳасиз, Фурқат меросининг асосий қисмини шеърий асарлари ташкил қилади. Бу асарлар ичида лириканинг ғазал, мухаммас, мусаддас каби кичик шеърий шаклларида тортиб, ўртача ҳажмдаги сюжетли шеърлар — маснавийлар ва поэтик жанрнинг катта эпик шакли бўлган дostonлар ҳам учрайди. Фурқатнинг шеърий шаклдаги мероси, тахминан, саккиз минг мисрага яқин шеърни ўз ичига олади.

Фурқатнинг насрий асарлари мемуар характердаги «Саргузаштнама»сидан ва «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида босилган публицистик мақолаларидан иборатдир. Фурқатнинг бадий прозадан ташқари, илмий, тарихий темада ҳам асарлар ёзгани маълум. Фурқат ўз «Саргузаштнама»сида Қўқон

хонлиги тарихига оид бир асар ёзгани тўғрисида сўзлайди. Афсуски, шоирнинг бу тарихий темадаги асари ҳали топилганича йўқ. Фурқат прозада тўртта рисола («Тўй тавсифи», «Гап таърифида», «Аза тавсифи» ва «Илми шеърнинг қоидаи авзони») ҳам ёзган. Этнографияга ва адабиёт назариясига оид бўлган бу рисоаларнинг шоир қўли билан ёзилган асл нусхаси — автографи Ўзбекистон ССР Давлат архивида («Остроумовнинг шахсий фонди» составида) сақланмоқда.

Фурқат таржимон сифатида ҳам маданий ва адабий алоқаларимизнинг бойишига маълум ҳисса қўшди. Фурқатнинг форс-тожик тилида ёзган шеърлари унинг форс-тожик тилини мукамал билганини яққол кўрсатиб туради. Фурқат Шарқ классик адабиётининг бир қатор намуналарини форс-тожик тилидан шеърий ва насрий йўл билан ўзбек тилига таржима қилди. Замондоши ва «Туркистон вилоятининг газети» редакциясидаги дўсти Сатторхон Абдуғафоров ёрдами ва далдаси билан рус классик адабиётидан баъзи асарларни ўзбек тилига таржима ҳам қилган. Демак, Фурқат рус тилини ҳам билган. Фурқат фақат шоиргина эмас, балки ўзбеклардан етишиб чиққан ilk публицист журналистлардан ҳам биридир.

Шундай қилиб, Фурқат ижодий меросини, шакли ва мазмунига қараб, қуйидаги группаларга бўлиш мумкин:

- а) лирикаси;
- б) маърифатпарварлик руҳидаги асарлари;
- в) дostonлари;
- г) мемуарлари;
- д) публицистикаси;
- е) илмий асарлари;
- ж) бадий таржималари.

Фурқатнинг
таржиман ҳоли.

Зокиржон Фурқат 1858 йилда Қўқон шаҳрида ҳунарманд оиласида туғилди. Унинг отаси Холмуҳаммад, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, «жузъиёт илмига иқтидори бўлган», санъат-адабиёт билан қизиқувчи, замонасининг пешқадам кишиларидан эди.

Зокиржон Фурқат бошланғич маълумотини ўша замоннинг эски усулдаги мактабларидан бирида олди. У ўзининг мактабда ўқиши ва ўша даврдаги ҳаёти тўғрисида сўнгра, 1891 йилда ёзган «Саргузаштнама» асарида батафсил сўзлайди.

Зокиржон Фурқатда адабиётга ҳавас жуда эрта уйғонди. У саккиз-тўққиз ёшларида, мактабда ўқиб юрган кезларида Шарқ классикларининг асарларини зўр мароқ билан ўқир эди. У, айниқса, улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийга зўр муҳаббат қўйган эди. Зокиржон Фурқатда бадий завқнинг бундай эрта уйғонишида, шубҳасиз, адабиёт ҳаваскори («жузъихон») бўлган отаси ҳам катта роль ўйнаган.

Зокиржон Фурқат ўзининг шеърий соҳасидаги дастлабки машқларини ҳам мактабда ўқиб юрган кезларида бошлаган эди. Шоирнинг ўз «Саргузаштнома»сида таъкидлашича, унинг мактабда ёзган биринчи шеъри қуйидаги байтдан иборат бўлган:

Менинг мактаб аро булдуру муродим,
Хатимдек чиқса имло-ю саводим.

1870 йилда Зокиржон Фурқат мактабни муваффақият билан тугатгач, Қўқон мадрасаларидан бирига ўқишга кирди. Зеҳинли ва истеъдодли Зокиржон Фурқат мадрасада ўқитиладиган билимларни тезлик ва осонлик билан ўзлаштириб борди, араб грамматикасига, мантик (логика) ва фалсафага оид китобларни яхши ўрганди. Унинг Шарқ классик адабиётига бўлган қизиқиши борган сари ортиб бориб, хусусий мутолаага қаттиқ берилди. Зокиржон Фурқат шу мадрасада ўқиб юрган вақтларидаёқ Ҳофиз, Бедил, Жомий, Ғолибий ва Навоий ижодлари билан чуқур танишган ва Шарқ поэзиясининг бой ижодий тажрибасидан яхши хабардор эди. Бироқ Зокиржон Фурқатнинг мадрасадаги ўқиши узоқ давом этмади. 1875 йилда Қўқон хонлигида авж олиб кетган ўзаро урушлар туфайли мадраса ёпилди. Фурқат ҳам ўқишни тўхтатиб, турмуш ишлари билан шуғулланишга мажбур бўлди. Лекин илм-маорифга, айниқса, санъат-адабиётга ҳаваси кучли бўлган Зокиржон Фурқат хусусий мутолаа йўли билан ўз маълумотини тинмай чуқурлаштириб борди.

Зокиржон Фурқат бир неча йил Қўқонда отаси ёнида тирикчилик ишлари билан машғул бўлгандан сўнг, 1878 йилда янги Марғилонга тоғаси ёнига борди ва у ерда бир неча йил савдо ишлари билан банд бўлди. Зокиржон Фурқат ҳаётида янги Марғилон, шаҳри сезиларли из қолдирди. Чунки янги Марғилон русларнинг Фарғона водийсига келганларидан кейин бино қилинган янги типдаги шаҳар бўлиб, бу шаҳар, бу ердаги рус маданияти кўринишлари, ҳаётий янгиликлар шоир диққатини жалб этди. Фурқатнинг «Саргузаштнома»да берган маълумотида кўра у кўпгина ҳаётий ҳодисалар билан, жумладан, «Туркистон вилоятининг газети» билан шу ерда танишган эди.

Фурқатнинг янги Марғилондаги ҳаёти учун иккинчи характерли хусусият шуки, у халқ ўртасида билим тарқатган (манбаларда Фурқатнинг ўқитувчи сифатида шогирдлар сақлагани ва дарс бергани хабар қилинади) ва одамлар дардига малҳам бўлган (Фурқат турли шикоятлар билан келган кишиларга ариза ёзиб берган ва йўл-йўриқлар кўрсатган). Фурқат янги Марғилонда адабий-ижодий ишини ҳам давом эттирган.

Манбаларда Фурқатнинг шу вақтларда тоғасининг қистови ва бевосита иштироки билан янги Марғилонда уйланганлиги хабар қилинса ҳам, лекин ёш шоирнинг рафиқаси ким бўлганлиги кўрсатилмайди.

Фурқат 80-йилларнинг бошларида Қўқонга қайтади ва бутунлай ижодий иш билан машғул бўлади. Фурқатнинг Қўқонда Муқимий атрофида ташкил топган адабий ҳаракатга қўшилиши ва унда актив иштирок этиши шу вақтларга тўғри келади. Фурқатнинг ўз «Саргузаштнома»сида берган маълумотида кўра, бу пайтда шоир йигирма тўрт ёшларда бўлган.

Фурқат бу даврда кичик ҳажмдаги лирик шеърлар ёзиш билан бирга, бадиий таржима билан ҳам шуғулланиб, машҳур «Чор дарвеш» қиссасини форсчадан ўзбекчага таржима қилди; Шарқ адабиётида кенг тарқалган машҳур сюжетлардан ижодий фойдаланиб улар асосида «Ҳаммоми хаёл», «Нуҳ манзар» асарларини яратди. Лекин Фурқатнинг бу асарлари ҳозиргача топилмаган.

Фурқат, тахминан, 80-йилларнинг ўрталарида ўзининг лирик шеърларини йиғиб, тўплам тузган. Бу ҳақда у ўз «Саргузаштнома»сида «Ғазал ва мухаммасларим авроқини дафтар шерозасига боғлаб жамъ қилдим»,— деб хабар қилади. Фурқат адабий меросида учрайдиган «Баёз» радибли шеър ҳам (Муқимий ҳужраси — музейида сақланмоқда) мазкур тўпламнинг тузилганидан далолат беради:

Топди оройиш ғазалларданки, ҳар бир мисран,
Қомати баржастан бир шўхи сийминбар баёз.

Ҳар қачонким, очди табъим боғидин бир тоза гул,
Боғладим гулдаста, Фурқат, айладим дафтар баёз.

Фурқат ҳаётида Қўқонда ташкил топган Муқимий бошчилигидаги адабий гуруҳ катта роль ўйнади. Шоирнинг 80-йилларнинг бошларидан 1889 йилларгача бўлган Қўқондаги ҳаёти шоир дунёқарашини шакллантирди, ижодини камол топтирди. Фурқатнинг Муқимий, Завқий, Нисбат, Мухаййир каби илғор фикрли шоирлар билан шахсий алоқада бўлиши ва улар билан ижодий ҳамкорлик қилиши фақат Фурқатнинг шахсий ҳаётидагина эмас, балки демократик адабиётнинг туғилиши ва шаклланишида ҳам катта аҳамиятга эга бўлди.

Манбалардаги маълумотларга кўра, 80-йилларнинг охирида Фурқат Марғилонга борган, у ерда бир неча вақт яшаб, адабий-ижодий ишлар билан шуғулланган, олимлар билан танишиб, ўз маълумотини чуқурлаштирган.

1889 йилда Фурқат саёҳат қилиш мақсадида Марғилондан чиқиб Қўқон орқали Хўжанд (ҳозирги Ленинобод)га келади. Фурқат ижодий меросидаги мазмун жиҳатдан ғоят характерли бўлган «Туф» радибли сатирик шеър шу даврда яратилган бўлиши мумкин. Шоир билан ҳукмрон доиралар ўртасидаги келишмовчиликдан дарак берувчи бу шеър шоирнинг ўз ватани — Қўқон шаҳрини тарк этиб, умрининг охиригача у ерга қайтиб

келмаслигининг сабабларини маълум даражада изоҳлаб беради. Мазмун ва услуб жиҳатидан оригинал бўлиб, шоирнинг жўшқин ва исёнкор табиатидан дарак бериб турувчи бу шеърнинг тўлиқ текстини келтирамиз:

Эй Қўқон боёнлари, сизлардек инсонларга туф!
Талтайиб фойтунда сурган давра давронларга туф!

Фабриконларнинг пулин еб, синдингиз бир қанчангиз,
Туф, бу инсофу диёнатларга-ю, имонга туф!

Бўлди сизларга оно сутдан ҳалол судхўрлик
Бу ҳаром пуллардан этган хайру эҳсонларга туф!

Оту тўн сизнинг эмас, сизга амонат ҳовли-жой,
Еб-етим ҳаққин қилинган кўшқу айвонларга туф!

Хатмихўжа тўй қилурсиз домлалар, бойлар учун,
Камбағаллар—оч-яланғоч, қорни тўйғонларга туф!

Оқ-қора ажратмаган сизларку бир омию хар,
Роҳи рост кўрсатмаган уламо-ю эшонларга туф!

Фурқатий бойларнинг ҳажвин қанча этсанг шунча оз,
Рост эрур бу сўзларим биллоҳки, ёлғонларга туф!

Фурқат Қўқондаги ҳукмрон доираларга шу тарзда ғазаб ва нафратини сочиб, Хўжандга келди. Фурқат Хўжанд мадрасаларидан бирида бирмунча вақт яшаб, шаҳар олимлари, шоирлари билан танишди, суҳбатлар ўтказди. Бу ҳолни аниқ тасаввур қилиш учун унинг ўз «Саргузаштнома»сидан келтирилган қуйидаги сўзлари диққатга сазовордир:

«Ҳар қандай яхши одам ва олим киши бўлса, бориб суҳбатига мушарраф бўлдим: гоҳо шеър арбоби бирла мушоира қилдим ва гоҳо тараб асхоби бирла улфат маҳофилида нишаст кўргуздум».

Фурқат Хўжандда бир неча вақт яшагандан сўнг яна саёҳатга отланди. У 1889 йилнинг июнь ойида Тошкентга келди ва бу ерда қарийб икки йил туриб қолди. Бу давр Фурқат ҳаёти ва ижодий тақомилида муҳим роль ўйнади.

Фурқат Тошкентдаги дўстлари ва муҳибларининг ёрдами билан «Кўкалдош» мадрасасидан бир ҳужра олиб, шу ерда яшай бошлади.

Фурқат Тошкентга келгандан сўнг бутун борлиғи билан ҳаётга шўнғиди ва ижодий ишга берилди. У ўз одатига кўра маҳаллий маданият намояндалари — шоирлар, санъаткорлар ва илм аҳллари билан танишди, улар билан суҳбатлар, адабиёт ўтиришлар, мушоиралар ўтказди, ижодий ҳамкорлик қилди.

Тошкентда Фурқат кўпроқ илғор рус маданиятига, унинг янгиликларига қизиқди. Чунончи, у «Туркистон вилоятининг газети» редакциясида ва босмахоналарда бўлиб, матбаачилик ишла-

ри билан танишди. Гимназияда, рус-тузем мактабларида бўлиб, янгича усулда ўқиш-ўқитиш ишларини кўрди, замонавий илм ва маорифдан хабардор бўлди. Театрга, концерт томошаларига, клуб ва бошқа жамоат муассасаларига борди, улардаги янгиликларни зўр завқ-шавқ билан кузатди. Шубҳасиз, Фурқат Тошкентда маҳаллий маданият арбоблари билан дўстлашгани сингари, илғор рус маданияти арбоблари билан ҳам танишган, дўстлашган ва ҳамкорлик қилган.

Тошкентда Фурқатнинг рус маданияти билан яқиндан танишуви унинг дунёқарашида катта ўзгариш ясади, шоир онгида турмушга янгича қарашнинг шаклланишига зўр туртки бўлди. Натижада шоирнинг ижодида янги-янги мотивлар, ғоялар пайдо бўлди, дунёқарашида жиддий ўзгаришлар туғилди. Бу даврда Фурқат ҳаётнинг истиқболи тараққиёт ва юксалиш учун куравишда эканини яққол тушунди ва шу фикрларни ўзининг кўп асарларида қизғин тарғиб қилди. Фурқатнинг дунёқарашида ҳосил бўлган бу янги қарашларни кўрсатиш жиҳатдан унинг «Саргузаштнома»да клуб ҳақида баён қилган фикри алоҳида диққатга сазовордир:

«Мен Тошкентда клубга бир неча мусулмонларнинг борганини кўрдим ва эшитдим. Мен ўйлайманки, буни гуноҳи йўқдир. Билъақс, биз мусулмон халқи Русия тирикчилигини кўриб, хурсандлик ва марғуб ишларини ўзимизникига қиёс қилиб олмоғимиз керакдир».

Фурқат илғори сурган бу ғоя ўша давр шароитида жуда катта прогрессив аҳамиятга эга бўлган фикр эди. Фурқат ўзининг бу фикри билан турмушда янгиллик яратишга чақиради, бидъат, хурофот ва жаҳолат ҳукмронлик қилаётган қолюқ, эски турмушда ўзгариш ясашга даъват этади. У халқни тараққиётга, илғор рус маданиятини эгаллашга, унинг «хурсандлик ва марғуб томонларини» олиб, замонавий, маданий турмуш қуриш учун курашга ундайди. Фурқатнинг бу илғор ғоялари унинг кўпгина бадиий асарларида ажойиб моҳирлик билан тарғиб қилинди ва ижодида маърифатпарварлик мотивларини туғдирди. Фурқатнинг «Илм хосияти», «Гимназия», «Виставка хусусида», «Акт мажлиси хусусида», «Нағма базми хусусида», «Рус аскарлари таърифид» шеърлари ва «Суворов ҳақида» достони ана шундай маърифатпарварлик руҳида ёзилган асарлардир.

Фурқат Тошкентда маърифатпарварлик руҳидаги бундай ажойиб асарлар билан бирга, эскилик ва қолюқликни танқид қилувчи ҳажвий — сатирик асарлар ҳам ёзди. Фурқат илғор прогрессив тушунчали шоир сифатида турмуш иллатларидан кўз юма билмас, ижтимоий ҳаётдаги адолатсизликларни, ҳақсизликларни қораламай тура олмас эди. Шоирнинг кенг халқ омасига бўлган чуқур муҳаббати унинг ижодида танқидий — сатирик мотивларни кучайтирар эди.

Бизгача Фурқатнинг қуйидаги тўрт мисралик ажойиб шеър сақланиб қолган:

Хангома талаб бўлсанг,
Маҳкамага йўрта кўр;
Тўрт «эчки»ни бир «лўли»
Афсун била ўйнатур.

Эпиграмма характерида ёзилган бу тўртликдаги «лўли» Тошкент шаҳар бош қозиси Шарифхўжа қози бўлиб, «тўрт эчки» тўрт даҳа қозиларидир. Шарифхўжа қози халқ ўртасида «лўли» лақаби билан «шуҳрат» таратган эди. Шоир шу лақабдан фойдаланади ва унинг шаҳар бош қозиси сифатида генерал-губернатор олдида лаганбардорлик қилишини тўрт эчкини сеҳрафсун билан ўйнатаётган лўлига ўхшатади... Бу тўртликнинг ҳукмрон доираларда қандай таъсир қолдиришини ва унинг авторига нисбатан қилинадиган душманликни тасаввур қилиш қийин эмас, албатта.

Фурқатнинг маҳаллий амалдорлар билангина эмас, балки генерал-губернаторликдаги юқори маъмурий доиралар билан ҳам ораси бузуқ эди. Манбаларда хабар қилинишича Фурқат Апрелев деган ашаддий реакционер мустамлакачи генералга қарши ўткир сатирик шеър ёзган ва бу асари учун генерал-губернатор томонидан қувғин остига олинган.

Фурқатнинг Тошкентда қандай оғир вазиятда яшашга мажбур бўлганини тасаввур қилишда шоир ижодий меросидаги автобиографик материаллар алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу жиҳатдан Фурқатнинг 1891 йилнинг куз ойларида Истамбулдан Тошкентга ёзган шеърӣ мактуби характерлидир. «Сабоға хитоб» номи билан юритилаётган катта ҳажмдаги бу мактубда шоир Тошкентда ўтказган икки йиллик ҳаётини эслаб, ўзининг самимий дўстлари, адабиёт-санъат муҳиблари ва уларнинг ширин суҳбатларини ёдга олади, шунингдек, ёвуз ниятли душманлар, фитна-фасод уюштирувчи ғаразғўйлар ҳам бўлганини ҳикоя қилади.

Ҳақ сўзлари, танқидий асарлари учун таъқиб остига олинган маърифатпарвар ва тараққийпарвар шоир Фурқат ҳаёти таҳлика ва ҳавф остида қолган эди. Академик шоир Ғафур Ғулом Фурқатнинг Тошкентдаги ҳаёти тўғрисидаги ўз мулоҳазаларини шундай яқунлаган эди:

«Тарихда шуниси аниқдирки, Фурқат отилмоқлиғи ёки қамалмоқлиғи турган гап эди. Ўз мудҳиш тақдирини англаган шоир қочинишга мажбур бўлди»¹.

¹ Ғ. Ғулом, Унутилмас кишилар тўғрисида. «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил, 9 июнь.

Шундай қилиб, халқни уйғонишга, тараққиётга ундовчи ҳақ сўзли ва инсоф-адолат ҳимоячиси бўлган шоирни мустамлакачилар муҳити ҳам, унда лаганбардорлик билан кун кечириётган маҳаллий ҳокимлар муҳити ҳам сиғдирмади, шоир атрофида чидаб бўлмайдиган бўғиқ, таҳликали шароит вужудга келди. Фурқатнинг бундай заҳарли ҳаётга нафрат билдириб, исён рамзи сифатида уни тарк этишдан бошқа чораси қолмади.

Фурқат чет элларда.

Фурқат 1891 йилнинг май ойида Тошкентдан чиқиб, Самарқандга борди. У ерда дўсти, тарихчи олим Мирза Бухорий билан учрашиб, бир неча вақт яшади. Орадан кўп ўтмай Фурқат саёҳат нияти билан яна йўлга тушди. Шу билан шоирнинг икки йилдан кўпроқ давом этган Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган саёҳати бошланди.

Фурқат Самарқанддан Красноводск орқали Бокуга борди, ундан Истамбулга ўтди. Фурқат 1891 йилнинг куз ва қиш ойларини Истамбулда ўтказиб, 1892 йилнинг баҳорида Арабистонга йўл олди. Шу йилнинг ёз ойларида Арабистондан Мисрга, Болгарияга, Юнонистонга саёҳат қилди. 1892 йилнинг куз ойларида яна Арабистонга қайтди, унда бир неча вақт туриб, ўша йилнинг октябрь ойида Ҳиндистонга қараб йўл олди ва Бомбай шаҳрига бориб тушди. Фурқат Бомбайда Мавлавий Икромиддин номли бир сайёҳ билан танишди ва дўстлашди. Бу икки дўст Ҳиндистон вилоятларига саёҳатга отландилар. Улар Сарандиб (Цейлон ороли), Қашмир вилоятларини томоша қилдилар.

Фурқат қиш фаслини Ҳиндистонда ўтказиб, 1893 йилнинг бошларида Ҳиндистондан Тибет орқали Ҳитойга ўтди ва Хўтан шаҳрига келди, унда бир неча вақт яшаб, Ёркент шаҳрига ўтди ва шу ерда турғун бўлиб қолди. Шундай қилиб, Фурқатнинг икки йилдан кўпроқ давом этган Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган саёҳати Ёркентда тугалланди.

Фурқат Ёркентда.

Шоир Ёркентда қарийб ўн олти йил умр кечирди. Фурқат бу ерда Ёнахон исмли уйғур қизига уйланиб, ундан уч фарзанд — Нозимжон, Ҳакимжон ва Нодиржон исмли ўғиллар кўрди.

Фурқат узоқ муддат чет элларда яшаган бўлса ҳам, ҳеч қачон ўз ватанини унутмади. У умрининг охиригача Қўқон, Тошкент, Андижон, Марғилон ва бошқа шаҳарлардаги дўстлари билан хат орқали алоқа қилиб турди; у «Туркистон вилоятининг газети» билан ҳам ўз алоқасини узмади. Унинг шеърлари, мақолалари, хабарлари бу газета саҳифаларида босилиб турди.

Фурқат Ёркентда ўз ижодий ишини давом эттирди. Фурқатнинг бу даврда ёзган асарлари бизгача тўлиқ етиб келмаган бўлса ҳам, унинг кўп ва ажойиб жўшқин шеърлар ёзган бўлиши, шубҳасиздир.

Фурқат Ёркентда бадий-ижодий иш билан бирга, илмий-ижодий иш билан ҳам шуғулланди. Фурқатдан сақланиб қолган материаллардан маълум бўлишича, у табобат (медицина) ва илми нужум (астрономия) билан жиддий машғул бўлган ва бу соҳаларда чуқур маълумот олишга эришган.

Фурқат ўз маърифатпарварлик фаолиятини Ёркентда ҳам давом эттириб, уйғур халқи ўртасида илм-маърифат тарқатиш соҳасида қизгин кураш олиб борган.

Фурқат Ёркентда Русия фуқароси сифатида ҳаёт кечирди. У бутун умри бўйи эзгу ниятлар билан яшаб, ўз орзуларига ета олмай, 1909 йилда Ёркент шаҳрида муҳожирликда вафот этди.

Фурқат ижоди
эволюциясининг
муҳим давлари.

Фурқат босиб ўтган ижодий йўл бир-бириндан равшан фарқ қиладиган қуйидаги даврларга бўлинади:

1. Фурқатнинг Фарғона водийсида яшаган давридаги ижоди. Бу давр, тахминан, 70-йилларнинг ўрталаридан 1889 йилгача, яъни шоирнинг Фарғонадан чиқиб кетгунга қадар бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда Фурқат, асосан, лирик шоир сифатида ижод этади.

2. Фурқатнинг Тошкентда яшаган давридаги ижоди. Бу давр икки йилни (1889—1891) ўз ичига олади. Фурқатнинг бу даврдаги ижоди учун маърифатпарварлик мотивлари характерлидир.

3. Фурқатнинг чет элларда яшаган давридаги ижоди. Бу давр 1891 йилдан 1909 йилгача, яъни шоир вафотигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Фурқат ўз ижодининг бу босқичида лирик ва маърифатпарвар шоир сифатида асарлар ёзишни давом эттирди. Фурқат ижодидаги ватанпарварлик ғоялари бу даврда гурбат, айрилиқ оҳанглари билан янгради.

ФУРҚАТ ЛИРИКАСИ

Фурқат классик поэзиямизнинг йирик намояндаларидан биридир. Фурқат адабий меросининг катта қисмини унинг лирикаси ташкил этади. Фурқат классик поэзиямизнинг мавжуд шеърый шаклларида (ғазал, мухаммас, мусаддас, маснавий, таржиъбанд ва бошқалар) моҳирлик билан фойдаланди ва уларнинг ажойиб, гўзал намуналарини яратди.

Фурқат лирикаси ўз моҳияти билан демократик адабиётга мансуб бўлиб, илғор бадий ва ғоявий хусусиятларга эга. Фурқат лирикаси ўз мазмуни, умумий руҳи ва услуби жиҳатидан феодал-клерикал адабиётдан принципиал фарқ қилади.

Фурқат лирикасида ҳаёт, реал инсоний кечинмалар куйланади. Шунинг учун ҳам у реалистик характерга эгадир. Фурқат ўз лирикасида демократик адабиётдаги илғор ғояларни ифода-лаб, инсонларни турмушдан завқланишга чақирди, уларни тур-

муш иллатларидан нафратланишга, турмуш гўзалликларини севиш ва сақлашга ўргатди. Фурқат ўзининг юксак бадий асарлари билан кишиларда эстетик дид ва завқ тарбиялади.

Муҳаббат темаси Фурқат лирикасининг асосини ташкил этади. Шоир инсонларга гўзаллик ва улугворлик бағишловчи муҳаббатни куйлайди, муҳаббат темасида ёзган асарларида олижаноб инсоний фазилатларни ва кечинмаларни улуглайди.

Фурқат поэзиясида
лирик қаҳрамон.

Фурқат лирикасида яратилган ижобий қаҳрамоннинг энг муҳим хусусияти шуки, у ҳаётни севади, ҳаёт гўзалликларидан лаз-

затланишга интилади. Ёр-маҳбуба ва унинг ҳусну латофати, ноз-карашмалари ҳақидаги қўшиқ шу ҳаёт гўзалликларининг тим-соли сифатида майдонга келади. Фурқат лирикасидаги «Фасли навбаҳор», «Фасли гулдир», «Баҳор айёмида», «Истар кўнгул», «Ул қаро кўз» ва шу қаби бошқа кўп шеърларда ҳаёт гўзаллиги тараннум этилади. Фурқат лирикасига хос бўлган бу чуқур оптимизм ижобий қаҳрамон тилидан айтилган қуйидаги мисрларда яққол намоён бўлади:

Дўстлар, айшу тараб, фасли баҳор истар кўнгул,
Ҳар кун саҳрода сайри лозор истар кўнгул,
Айламак ҳар сори оҳулар шикор истар кўнгул,
Қабк рафторин кўрарга кўҳсор истар кўнгул,
Доғи хурсанд этгуси ҳар неки бор истар кўнгул.

Фурқат лирик қаҳрамонининг бундай «кўнгил истаклари» шоирнинг «Баҳор айёмида» сарлавҳали ғазалида ҳам ўз ифодасини топган:

Баҳор айёмида гулгашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан бўлса,
Булут қатрафишону, руҳафзо сабзалар хандон,
Ариғларнинг лабида сабзавори бир чаман бўлса.

Киши туби-ю кавсар, жаннату рузвонни не қилсун?
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.

Фурқат муҳаббат лирикасининг кўп ва жуда гўзал намуналарини яратди. Мана яна бир мисол:

Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,
Балки андин даҳр эли ортуқча ғавғо тортадур.

Қошлари остида гўё икки фаттон кўзлари
Икки ҳинду баччадурким, ёндошиб ё тортадур.

Фурқат поэзиясида тез-тез учраб турадиган, юқори маҳорат билан ёзилган бундай жўшқин ва оптимистик шеърлар шоир лирик қаҳрамонининг характерли ва етакчи хусусиятини белгилаб беради.

Фурқат поэзиясининг кучли ва муҳим нуқталаридан бири ундаги эркинлик ва озодлик мотивларидир. Фурқат ўзининг турмуш ҳақидаги олижаноб истак ва орзуларини куйлаганда қулликка, ҳақсизликка нафрат билдиради, эркин, озод ва қувноқ ҳаётни тараннум этади. Бу жиҳатдан унинг «Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддаси характерлидир.

«Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддаси фақат Фурқат поэзиясининггина эмас, балки бутун демократик адабиётнинг энг яхши ва кучли намуналаридан биридир.

Бу мусаддас эркин ҳаёт ҳақидаги жўшқин қўшиқ, ҳақиқий эркинлик мадҳиясидир. Мусаддасда демократик адабиётга, ундаги ижобий қаҳрамонга хос бўлган истиқбол орзулари, келгуси бахтли ҳаёт истаклари кўтаринки романтик руҳ билан акс эттирилади.

«Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддаси сайёд ва унинг тузоғига илинган сайд (ов)га хитобан ёзилган. Асарда сайёд — зулм, зўрлик ва адолатсизлик тимсоли сифатида гавдаланади, сайд эса тутқинлик, қуллик символидир. Шоир зулм ва жафо кўрган сайдга зўр муҳаббат ва ачиниш билан қарайди, сайёдни эса ёвуз куч сифатида қоралайди ва лаънатлайди.

Сайдинг қўя бер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдин овора экан мендек,
Икболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

«Сайдинг қўя бер, сайёд...» мусаддаси зўр ҳаяжон, чуқур ҳис ва кучли эҳтирос билан ёзилган асардир. Фурқатнинг шоирлик истеъдоди бу шеърда янада яхшироқ намоён бўлади. Асарга хос бўлган жўшқин лиризм, айниқса, сайдга бағишланган қуйидаги мисраларда яққол намоён бўлади:

Бечорани зулм айлаб, қўл бўйинини боғлабсан,
Ҳар сори чекиб-судраб, ўлдургани чоғлабсан,
Кўксини жафо бирла лола каби доғлабсан,
Сот менга, агар қасдинг олғувчи сўроғлабсан,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

Тоғда очилиб лола, ер сабза баҳор ўлса,
Охир бу нечук бедод, олам анга тор ўлса?
Чиқмай деса жойиндин, узлатда фиғор ўлса,
Гар чиқса баногоҳи домига дучор ўлса,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

Мусаддаснинг сайёдга хитобан айтилган мисралари ҳам диққатга сазовордир. Гарчи бу мисраларда шоир сайдни тутқинликдан, қулликдан озод этиш тўғрисида сайёдга мурожаат қил-

са ҳам, бу мурожаат шеър контекстида талаб оҳангини англа-тади. Шоир бу мисраларда сайёдга ёлбормайди, ундан илтимос қилмайди, аксинча, сайдни озод этиш, унинг табиий ва қонуний ҳуқуқларини поймол қилмаслик зарурлигини уқтирмақчи бўлади. Сайёдга хитобан айтилган бу мисралар «тутқун табиат»нинг тиз чўкиб қилган илтижоси эмас, балки қулликка қарши бош кўтарган «исёнкор табиат»нинг шоирона нидосидир:

Саргашта бу водийда бир бошига раҳм эткил,
Йўқ тоқати бандинга, бардошига раҳм эткил,
Йиғлаб сенга термулур, кўз ёшига раҳм эткил,
Раҳм этмасанг ўзига, йўлдошига раҳм эткил,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек...

Фурқат поэзиясида *ҳасрат*, *нолиш*, *шикоят* мотивлари ҳам акс этирилидики, бу мотивлар шоир билан ижтимоий муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик, конфликт натижасида туғилгандир. Фурқат яшаган тарихий даврда мустамлака қуллиги, социал адолатсизлик ҳукмрон эди. Шундай ижтимоий муҳитда яшашга мажбур бўлган шоир ўзининг юксак орзуларининг ҳукмрон табақалар томонидан рад этилганини, ҳар қадамда унинг умидлари, «кўнгил истаклари» зарбага учраб турганини кўрар эди. Оқибатда шоир поэзиясида нолиш, ҳасрат ва шикоят мотивлари туғилар эди. Бу жиҳатдан унинг «Оҳким», «Доғмен», «Умр хуш ўтмас», «Оҳким, ҳамдари йўқ» ғазаллари, «Бири», «Этмадим», «Бу нечук савдо» мухаммаслари характерлидир. Бу асарларда шоир билан уни ўраб олган ижтимоий муҳит ўртасидаги келишмовчилик натижасида туғилган руҳий ҳолат-кечинмалар акс этади.

Бундай асарларида шоир одамлар ўртасидаги бевафоликдан, жамият тартибларидаги ҳақсизлик ва адолатсизликлардан шикоят қилади, ўзининг чексиз ғам-андуҳ, аламлар ичида яшашга мажбур бўлганлигидан нолийди. Чунончи:

Оҳким, йўқтур, мени таъзимга лойиқ улфатим,
Анга изҳор айласам кўнглумда доғи ҳасратим.

Бўлмадим бир лаҳза фориг бу жаҳон ташвишидин,
Найлайин қон йиғламай ортар дамодам меҳнатим...

Ҳол агар ушбу эрур бўйла тирикликдин на суд?
Бўлмаса бир қатла асҳоби жаҳонга ҳурматим...

Фурқат поэзиясида катта ўрин тутган бундай ҳасрат ва шикоят мотивлари «Бири» сарлавҳали машҳур мухаммасида ҳам яққол намоён бўлади:

Даҳр аро мен чекмаган жабру жафолардин бири
Қолдиму ҳам кўрмаган дарду балолардин бири.

Айласам зоҳир агар, ул ибтилолардин бири
Тоқат этмас дарди ишққа мубталолардин бири
Шарҳи ғам қилса, қани бағри адолардин бири...

Меҳрибонлик пеша айлаб, кимга қўргуздим вафо,
Тарки меҳр айлаб менга ҳаддин фузун қилди жафо,
Йўқ эрур мендек киши толиъ забун, бахти қаро,
Минг вафога бир вафо ҳам қўрмадим олам аро,
Қолмаиш бўлмай магар аҳли қафолардин бири...

Фурқат поэзиясида нолиш, ҳасрат ва шикоят мотивларининг асл моҳиятини очиб берадиган ва уларнинг социал илдизларини изоҳлайдиган шеърлар ҳам учрайди. Қайта-қайта таъкидланадиган бу мазмундаги шеърлардан намуна сифатида қуйидаги байтни келтириш мумкин:

Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен.
Айишни нодон суриб, кулфатни доно тортадур.

Бу байтда шоир ўзи билан жамиятдаги ҳукмрон гуруҳлар ўртасида, жамиятнинг илғор қисми — «нодон»лар ўртасида туғилган қарама-қаршиликка очиқ ишора қилиб ўтадики, бу конфликт ҳасрат, нолиш ва шикоят мотивларини туғдирган эди.

**Фурқат поэзиясида
ғурбат мотивлари.**

Фурқат лирикасининг характерли хусусиятларидан бири ундаги ғурбат мотивларидир.

Фурқат поэзиясида, айниқса, шоирнинг чет элларда яшаган даврида яратган шеърларида бу мотив кенг ишланди.

Фурқат поэзиясидаги ғурбат мотивларининг маъмуни ва моҳияти нимадан иборат?

Фурқат оташин ватанпарвар шоир эди. У ўз халқини, ўз она-Ватанини чексиз муҳаббат билан севар, унинг истиқболи, бахт-саодати ҳақида қайғурар эди. Фурқат узоқ муддат чет элларда яшаган даврида ҳам ўз Ватанини, халқини унутмади. Гарчи Хитой тупроғи Фурқат учун иккинчи ватанга айланиб қолган бўлса ҳам, у ўзининг ғурбатда эканини сезмаслиги мумкин эмас эди. Чунки шоирни ўз Ватани бағрида яйраш, ижоди билан халқига хизмат қилиш бахтидан маҳрум этган эдилар. Ҳоким гуруҳлар, уларнинг фитна ва иғволари шоирни ўз Ватанини ташлаб чиқишга мажбур этган ва унинг қайтиб келиш йўлларини тўсиб қўйган эди. Фурқат поэзиясида кенг ишланган ғурбат мотивларини унинг биографиясидаги шу нуқта билан, шоир ва ҳукмрон муҳит ўртасидаги шу конфликт билангина изоҳлаш мумкин. Бу жиҳатдан унинг «Адашганман» мухаммаси, «Бир қамар сиймони кўрдим», «Бечиз нест» ғазаллари диққатга сазовордир.

Муҳаммас шаклида ёзилган «Адашганман» асари шоирнинг ўз Ватани ҳақидаги чуқур ҳис-туйғуларини ажойиб маҳорат ва жўшқинлик билан тараннум этади. Чунончи:

Манам шўрида бўлбул бўстонидин адашганман,
Юзи гул, қомати сарви равонидин адашганман,
Дилим ҳажри-ла қондур дилистонидин адашганман,
Ғариби кўйи ғурбат хонумонидин адашганман.
Ваё бир мурғи ваҳший ошенидин адашганман.

Кўнгулни эл диёри нчра бедоғ, ибтиҳож айлай,
Бориб кимга ғариблик бирла арзи эҳтиёж айлай?
На суд андинки шарҳи достоним юз қулоч айлай?
Бошимға тушди ғурбат офтоби на илож айлай?
Фалакни(нг) гардишидин соябонимдин адашганман...

Кейинги давр адабиётимизда она-Ватан дардини Фурқатга ўхшаб чуқур ҳис этган ва ўз ижодида мукамал ёритиб, Ватан муҳаббати ҳақида кўп ва ажойиб асарлар яратган шоирни кам учратамиз. Улуғ Алишер Навоийнинг ҳам Ватан муҳаббати, ғурбат аламлири ҳақида ўлмас асарлар яратгани маълум. Фурқатнинг ғурбат мотивида ёзган асарлари адабиётимиздаги «Ватан муҳаббати» темасини ажойиб янги намуналар билан бойитди.

Фурқат Кашмирда ҳинд гўзалига бағишлаб, «Бир қамар сиймони кўрдим» ғазалини ёзар экан, ўзининг ғурбатда дарбадар кезиб юрганлигидан баҳс очади:

Айди: «Эй бечора, қилдинг на учун тарки ватан?»
Ман дедим: «Ғурбатда Фурқат бор экан тақдирда!»

Ватан муҳаббати темаси Фурқатнинг форс-тожик тилида ёзилган шеърларида ҳам ишланади. Бу жиҳатдан Фурқатнинг Тажаллий ва Муқимий шеърларига назира-жавоб тарзида ёзган «Бечиз нест» шеъри диққатга сазовордир:

Дод аз дасти баҳори зиндаги к-аз, жўши у,
Як гули хандони нақхатбезу рангомез нест.

Дар ватан аз жаври гардун хуррами моро набуд,
Ин чи толеъ буд ёраб, дар ғариби низ нест.

Маъмуни:

Агар тириклик баҳорининг жўшқинлигидан кулиб ва яшнаб турган гулнинг ҳиди келмас экан, ундай баҳорнинг дастидан дод!

Гардуннинг жабридан бизга ўз ватанимизда бирор шодлик кун бўлмади, эй тангри, бу қандай толеки, ғарибликда ҳам севинчли кун йўқдир.

Фурқат ғурбат темасига қайта-қайта мурожаат қилади. Унинг Еркент шаҳридан ўз ватандошларига ёзган хатларининг бирида бу ҳақда қуйидаги сатрлар битилган:

Ватаннинг иштиёқин тортарам ғурбат ғами бирлан,
Туруб эрдим қутулмай гуссау-ранжу инолардин.

Фурқатнинг ғурбат мотивида ёзган шеърлари унинг зўр ватанпарвар шоир эканлигидан дарак беради ва Ватан муҳаббатининг, Ватан садоқатининг тимсоли сифатида гавдаланиб туради.

■ «Уч хароботий» шеъри. Таржиъбанд-мусаддас шаклида ёзилган ва ўн беш банд — тўқсон мисрадан иборат бўлган катта ҳажмли бу шеър демократик адабиётдаги фалсафий лириканинг кучли намуналаридан биридир. Асар арузнинг «рамал баҳри» тармоқларидан «фоилотун фоилотун фоилотун фоилун» вазнида ёзилган.

Шеър таржиъбанд-мусаддас деб аталади. У олти мисрала бандлардан ташкил топгани учун мусаддас ҳисобланади: мусаддас бандларининг охириги икки мисраси бутун шеър давомида такрорланиб тургани сабабли таржиъбанд тусини олади.

«Уч хароботий» шеъри мазмунан жуда аҳамиятли бўлиб, унда Фурқат дунёқарашининг муҳим томонлари акс этиши билан бирга, унинг ижодий-эстетик позицияси ҳам ифода қилинади. Ҳар қайси банднинг охирида такрорланиб турувчи қуйидаги икки мисрада Фурқат поэзиясининг тематик йўналиши, ғоявий асоси, ундаги реализм, услуб ва умумий йўналиш равшан кўриниб туради:

Ер бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

«Уч хароботий» шеъри мазмун эътибори билан фалсафий йўналишдаги асардир. Бу йўналиш шеър текстида учрайдиган «Уч хароботий», «Уч аламқашмиз», «Уч қаландармиз» ибораларида кўриниб туради. Шеър дин ақидаларига, тақволарига қарши бош кўтарган ва ўзини «харобот аҳли» деб эълон қилган уч исёнкор тилидан ёзилган. Дин таълимотини, тақво ва ўғитларини тарк этиб, эрқпарварлик руҳи билан суғорилган бу шеърда саркашлик, шаккоклик ва риндлик кайфиятлари илгари сурилади:

Уч хароботий эрурмиз сокини майхонамиз,
Хум бошидин чарх уруб, монанди бир парвонамиз,
Маст ўлубмиз жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Холимиз дунё ғамидин фориғи кошономиз,
Ер бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

Уч аламқашмиз, ҳамиша толиби жононамиз,
Қуйиға бормоқдин аммо эл аро афсонамиз,
Нашъае пайдо қилибмиз, ақлдин бегонамиз

На ҳароси домдурмиз, на асири донамиз,
Ер бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

Уч қаландармиз, қаландархонада ҳамхонамиз,
Хасрат айлармиз неғоким, рондан ҳар хонамиз,

Қайда қолди, во дариғо, соғару паймонамиз,
Дайр пирини (нг) ҳузуридин ажаб журмонамиз,
Ер бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

«Уч хароботий» шеъридаги фалсафий мазмунни, исёнкор руҳи ва оригинал услубни тўлдирувчи бундай шеърлар Фурқат поэзиясида учраб туради. Бу жиҳатдан «Бормасмиз» сарлавҳали ғазали характерлидир. Чунончи, шеърнинг қуйидаги:

Биз истиғно эли, қичқирмоғон маъвого бормасмиз,
Агар чандики хирмон айласа дунёға бормасмиз.

Биз эллар — фақр элимиз, парча нонға сабр айлармиз,
Гараз дунё учун Искандару Дороға бормасмиз —

мисраларига эътибор беринг.

Фурқат ўзининг бу ва бунга ўхшаш қатор шеърлари билан ўзбек адабиёти тарихида кенг ишланган антиклерикал адабиётга ўз ҳиссасини қўшди.

ФУРҚАТ — МАЪРИФАТПАРВАР ШОИР

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонда майдонга келган прогрессив характердаги янги ижтимоий онгнинг кўзга кўринган намоёндаларидан бири Фурқатдир. Бу янги ижтимоий онг — фалсафий, ижтимоий-сиёсий оқим ўрта аср қоқоқлигига, диний фанатизмга асосланган феодал идеологиясига қарши кураши, замонавий илм, маданият ва тараққиёт ғояларини тарғиб қилиши билан характерланади.

Фурқат дунёқарашидаги ўзгариш, ижодидаги маърифатпарварлик мотивлари улуг рус маданиятининг бевосита таъсири остида майдонга келди. Бу таъсир Фурқатнинг янги Марғилонда яшаган даврида бошланган эди. Шоирнинг Тошкентда яшаган даврида эса бу таъсир янада кучайди ва ўзининг ажойиб самараларини берди. Фурқатнинг маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилувчи «Гимназия», «Илм хосияти», «Театр ҳақида манзума», «Нағма базми хусусида», «Гимназиянинг акт мажлиси», «Виставка хусусида», «Суворов ҳақида» ва бошқа асарлари унинг Тошкентда яшаган даврида майдонга келган эди.

Фурқат Тошкентда улуг рус маданияти билан чуқур танишди, унга муҳаббат қўйди ва унинг оташин тарғиботчиси сифатида ижод қилди. Шоир Тошкентда клуб, газета редакцияси, босмахона, театр, концерт, виставкалар ва илмий муассасаларни бориб кўрди, улар тўғрисидаги таассуротини баён қилиб, кўп шеърлар ёзди. Бу машҳур шеърларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган хусусият шунки, уларда Фурқат, бир томондан, қоқоқликни, маданиятсизликни қоралайди, ўтмишдаги хонлар, беклар

Фурқатнинг 1889 йил 3 июнда Тошкентда ёзган «Акт мажлиси хусусида» шеърининг асл қўл ёзмаси (литография)

даврини нафрат билан эслайди; иккинчи томондан, илм-маданиятга, тараққиётга интилиш зарурлигини қайта-қайта таъкидлайди. Чунончи, у «Гимназия» шеърида халқни жаҳолат, нодонлик ва асоратда сақлаган хонлар даврини зўр афсуслар билан тилга олади:

Эсизким, бизни(нг) ўтмуш хону беклар
Кечиб ишратда зоеъ субҳу шоми.

Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми.

Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтироми.

Фурқат, ўтмишдаги ҳамма маърифатпарварлар сингари, халқ бахт-саодатини илм-маданиятни эгаллашда кўради. У халқ фожиасининг, оғир ва мусибатли ҳаётининг бирдан-бир сабабини нодонлик, жаҳолат деб билади. Шунинг учун зўр эҳтирос ва ғайрат билан халқ ўртасида илм-маориф ва маданиятни тарғиб қилишга киришади.

Фурқатнинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари унинг дунёқарашини равшан ифода этади. Фурқатнинг фикрича, илм-фан бир машъал бўлиб, у инсониятнинг бахт-саодати йўлини ёритиб туриши керак.

Маърифатпарвар Фурқат илм-маданиятнинг аҳамияти ҳақидаги ўз қарашларини давом эттириб, бошқа бир ўринда «кўзларнинг нури, кўнгулларнинг сурури» илмдан эканлигини таъкидлайди:

Керак одамга қилғай илм ҳосил,
Жаҳондан ўтмағай то маҳз жоҳил.

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилни(нг) муроди илм бирла.

Кўнгулларни (нг) сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни (нг) нури илмдандур.

Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор,
Бўлар ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Дариғо, Фурқатий, беилм қолдим,
Ўзимни жаҳл зиндонига солдим

(«Илм хосияти» шеърдан)

Фурқатнинг илмга, илмнинг жамият ҳаётидаги ролига бундай юксак баҳо бериши, шубҳасиз, унинг қолюқликка, маданиятсизликка бўлган чуқур нафратидан, жаҳолат занжирида сақланган халққа бўлган чексиз муҳаббатидан далолат беради. Фурқат рус халқини дунёдаги маданиятли ва истеъдодли халқлардан бири деб билади. Шунинг учун Фурқат ўз шеърларида рус халқи-

ни «ақлу донишда камолотга эришган» улуғ халқ сифатида куйлади:

Зиҳи даврони фархунда нишони,
Замон ўлди Урусия замони.

Топарға илмни айлар жадаллар,
Тоғиб, айлаб, анинг бирла амаллар.

Бўлиб шул аср ҳикмат аҳли ҳадсиз,
Фатонат, аҳли донишманд ададсиз.

Улumu фанда Афлотундан афзал,
Камоли ақлу дониш бирла акмал.

(«Илм хосияти» шеърдан)

«Нағма базми
хусусида», «Нағма
ва нағмагар
ва анинг асбоби
ва ул нағма таъсири
хусусида».

Маснавий шаклида ёзилган ва қарийб икки юз мисрани ўз ичига олган бу шеърлар Фурқатнинг рус маданиятига бўлган муҳаббатини кўрсатиш жиҳатидан характерлидир. Бу шеърларда Фурқат Тошкент театрида бўлиб ўтган концертдан олган таассуротини, руҳий кечинмаларини ифода этади. Шеър мазмунидан англашилишича, Фурқат рус музыкасини жуда севиб тинглаган ва унда ифодаланган мураккаб ҳис-туйғуларни, чуқур мазмунларни тушуниб олишга, у мазмуларни шеърин шаклда баён этиб, ўз ўқувчиларига етказишга ҳаракат қилган. Маълумки, музыка санъатини, айниқса, бошқа миллат музыкасини тушуниш учун тингловчи кенг билим ва юқори маданий савияга эга бўлиши лозим. Фурқат эса ана шундай билимли ва юқори маданиятли киши эди. У бой рус музыкасининг чуқур мазмунини англаш даражасига кўтарилибгина қолмасдан, уни ўз ватандошлари ўртасида тарғиб қилишга ҳам тиришди:

Экандур нағмаи Русия дигар,
Ани асбоби ҳам ғайри мукаррар.

Муганний айласа гар нағма оғоз,
Чиқар ҳар қайсидин бир бошқа овоз.

Эшитмоққа ҳама хомуш ўлурлар,
Басе лаззат топиб беҳуш ўлурлар.

Муганний нағма бирлан қийлу қолин,
Хусусан билдирур ҳар навъи ҳолин.

Бирор одам агар ғамбола бўлса,
Ваё ғам қайдидин озода бўлса...

Ваё бад толендин бўлса ғамнок,
Ваё иқболи пастидин аламнок...

Ваё бир дилрабога ошиқ ўлса,
Анга на сўз дегани лойиқ ўлса,

Ушал аҳволни айлаб баён ул,
Қилур мажлисдагиларға аён ул.

Дилида ҳамма сўз ўлса ниҳоний,
Дегай нағма забони бирла они,

Эшитганлар ани ҳолин билурлар,
Бағоят наъбалар ҳосил қилурлар.

Жаҳонга Чайковский, Мусоргский, Глинка, Римский-Корсаков каби машҳур композиторларни берган рус реалистик музыка маданиятини ўзбек адабиётида биринчи бўлиб куйлаган ва тарғиб қилган шоир Фурқат бўлди. Фурқат рус маданиятининг «яхши ва марғуб» томонларини қабул қилиш ғоясини илгари сурганда, музыка маданиятимизни рус музыка маданиятидаги янгиликлар билан бойитишни ҳам кўзда тутган эди. Фурқатнинг бу масаладаги яна бир тарихий хизмати шундаки, дунёга машҳур бўлган рус классик музыкасини ўз замондошлари ўртасида тарғиб қилиб қолмай, бу мислсиз бойликдан келгуси наслларнинг ҳам баҳраманд бўлишини орзу қилди: Бизнинг замонамизда кенг томир отган рус — ўзбек музыка маданияти ўртасидаги қардошларча дўстлик ва ижодий ҳамкорликдан башорат берувчи Фурқатнинг бу ажойиб орзуси қуйидаги мисраларда яққол ифодаланган:

Аё Фурқат, қулоқ сол забт этиб ҳуш,
Ки шояд наслимиз солғай дебон гўш.

Уч қисмдан иборат бўлган катта ҳажмдаги «Виставка хусусида» бу шеър 1890 йил сентябрь ойида ёзилган. Шеърда Фурқат Тошкентда ташкил қилинган виставкадан олган таассуротини баён қилади. Виставкада Фурқат диққатини ўзига жалб қилган нарса у ерда қўйилган техника янгиликлари эди. «Виставка хусусида» шеърида Фурқат илм-фанни, ҳунарни мадҳ этади, илм-фан туфайли яратилган янгиликларни, турлитуман машиналарни зўр мароқ билан тасвирлайди. Фурқат турмуш янгиликларини диққат билан кузатувчи ва улар моҳиятини тез фаҳмлаб олувчи прогрессив тушунчали шоир сифатида техниканинг кишилар ҳаётидаги ролини, аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг ипак машинаси, паровоз, пар машинаси ҳақидаги мулоҳазалари диққатга сазовордир. Фурқат тахта тилувчи машинанинг киши меҳнатини осонлаштиришдаги аҳамияти тўғрисида қуйидаги мисраларни ёзади:

Яна нажжор ишин осон қилурға,
Бўлиб машиналар тахта тилурға.

Бир одамдин бўлак одам керакмас,
Тилурға арра, уста ҳам керакмас.

Тилур кўб тахталарни соат ўтмай,
Нечук соатдинким, фурсат ўтмай.

«Виставка хусусида» шеърининг учинчи қисми электр лампочкасини тасвирлашга бағишланган бўлиб, у ғоят ибратлидир.

Чор ҳукуматининг таловчилик асосига қурилган мустамлакачилик сиёсати натижасида қора чироқ билан қашшоқ ҳаёт кечирувчи халқ электр лампочкасининг нима эканлигини билмасди. Виставкалардагина кўрсатиладиган бу янгилик ҳақида Фурқат томошабинларнинг баён қилган фикрларини келтиради ва ўз мулоҳазаларини айтади:

Чунончи икки фонус, аҳли ҳикмат,
Ясабдурлар қилиб изҳор санъат.

Ёнар бефилта, бегугурт, беёғ,
Анга бир сим ишорат айлаган чоғ...

Фурқат рус тили
ҳақида.

Фурқат улуғ маърифатпарвар сифатида рус тилини ўрганишга алоҳида аҳамият берди.

Фурқат замонавий илмни эгаллаш, маданиятли бўлиб етишиш фақат рус тилини ўрганиш орқалигина амалга ошиши мумкин эканлигини англади ва ўз асарларида бу ғояни қайта-қайта таъкидлаб ўтди.

«Русия лисони,— деб ёзади Фурқат ўзининг мактубларидан бирида,— мамлакатдаги илмдор ва тужжорларга нақадар лозим бўлса, сафар ва саёҳатга чиққан кишига юз анча лозим экан».

Фурқатнинг улуғ рус тили ҳақида баён қилган фикрларидан маълум бўлишича, рус тилини ўрганишда илғор рус маданияти арбоблари маҳаллий халқ вакиллариغا ёрдам қўлини чўзганлар, уларнинг маданият чўққиларини эгаллаш йўлидаги интилишларига самимий ва беғараз кўмаклашганлар. Рус демократ интеллигенциясига хос бўлган бу олижаноб хусусиятни Фурқат ўз асарларида миннатдорлик билан тилга олади: «Русия ошналарим мани Русия хатти ва лисонини бетакмил билмоғимни хоҳлаб таклиф қилур эрди». Еки:

«Анинг учун айтаманким одамизодга ҳар қандоғ илмни ўрганмоқ ўз фойдаси учун лозимдур. Ўз нафслари учун бўлмаса ҳам бошқа мусулмонларнинг ҳожати учун зарурдир. Агар бу хусусда Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа биз халқни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур».

Оташин маърифатпарвар шоир Фурқатнинг улуғ рус тилини ўрганиш соҳасидаги бу фикрлари ҳозирги кунимизда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

ФУРҚАТ ДОСТОНЛАРИ

Фурқат кичик ҳажмдаги лирик шеърлар (ғазаллар, мухаммаслар ва бошқалар), ўртача ҳажмдаги сюжетли шеърлар (маснавийлар) ёзиш билан бирга, катта ҳажмдаги эпик асарлар — достонлар ҳам яратди. Бизгача Фурқатнинг уч достони — «Суворов ҳақида», «Юнон мулкида бир афсона» ва «Бир можаро» достонлари етиб келган. Шуниси диққатга сазоворки, бу уч достон уч хил характердадир. «Суворов ҳақида» достони тарихий-биографик характерга эга бўлса, «Юнон мулкида бир афсона» достони ярим афсонавий тусдаги саргузаштни баён қилувчи романтик достондир; «Бир можаро» достони эса Фурқат даври ҳаётидан олинган бўлиб, танқидий — сатирик характерга эгадир.

Бу достонда Фурқат улуғ рус саркардаси, рус қуроли кучларининг ифтихори Александр Васильевич Суворов образини яратишга ҳаракат қилади.

Маснавий характердаги бу шеър асар 1890 йилда Тошкентда ёзилган бўлиб, у 172 мисрадан иборатдир. Достоннинг ёзилишига бевосита сабаб бўлган ҳодиса 1890 йил 5 октябрда Тошкентдаги рус театрида қўйилган томоша бўлди. Рус драматургларидан Н. Куликовнинг «Суворов қишлоқда, Миланда ва яхши аёллар орасида» номли драматик асарини сахнада кўрган Фурқат ундан қаттиқ таъсирланди ва унинг мазмунини шеър шаклда баён этиб, «Суворов ҳақида» поэмасини яратди. Достонда улуғ рус саркардаси А. В. Суворов ҳаётининг сўнгги йилларига оид эпизодлар акс эттирилади. Екатерина II тахтининг меросхўри Павел I билан А. В. Суворов ўртасида чиққан низо, бу низо натижасида А. В. Суворовнинг сургун қилиниши, Наполеон Бонапарт босқинчиликларига қарши кўтарилган уруш муносабати билан А. В. Суворовнинг яна лашкарбоши қилиб тайинлиши, унинг рус аскарларига бошчилик қилиб, француз босқинчиларига қарши Италияда Альп тоғларида жанг қилиши, шиддатли жанглarda душманни енгиши ва, ниҳоят, тантана билан Милан шаҳрига кириб келиши каби тарихий воқеалар достон мазмунини ташкил қилади.

Фурқат поэмасида яратилган Суворов образи тарихий Суворовдаги асосий хусусиятларни, умуман, тўғри акс эттиради. Фурқат достонида Суворов, даставвал, рус ерининг бутунлиги ва хавфсизлиги учун куч ва ғайратини аямайдиган ватанпарвар саркарда сифатида гавдаланади. Подшоҳ Павел I ва сарой доираларидаги реакционерлар билан келиша олмай, ишни тарк этиб, қарилик чоғларини ўз қишлоғи Кончанскоеда ўтказайдиган Суворов ватаннинг биринчи қаҳирмани биланоқ французларнинг тажовузкорлигига қарши отланиб, саркардаликни қабул қилди ва ўз юртини чет эл босқинчилари ҳужумидан ҳимоя қилишда бутун билим ва қобилиятини ишга солди. Суворовнинг бу ҳара-

кати унинг ҳақиқий рус ватанпарвари эканлигини яққол кўрсатиб туради. Гарчи илгари подшо унга:

«Нав законлар бирла қонун,
Сенга маъқул эмас бўлса, ўзинг бил,
Кетиб мундин бўлак ишни топиб қил!»—

деб, улуғ саркардани ҳақоратлаб вазифадан озод қилган бўлса-да, А. В. Суворов ватан ва халқ бошига огир кунлар тушганда кек сақламади, унинг ҳимояси учун бел боғлади.

Суворов рус халқининг зўр иродасига, рус солдатининг қаҳрамонлик кучига, жасурлигига, кучли сабр-матонатига астойдил ишонар эди, чунки унинг ўзида ҳам шундай хусусиятлар бор эди. Унинг рус солдатларини зўр муҳаббат билан севиши ва улар кучига чексиз ишонишининг боиси ҳам шунда эди. А. В. Суворов улуғ саркардалик истеъдоди билан солдатларни ватанпарварлик, қаҳрамонлик ва жасурлик руҳида тарбиялар, уларга ҳарбий санъатни ўргатар эди.

Суворов образининг бундай тасвирланиши саркарданинг асл характери, тарихий фаолиятини, реал қиёфасини тўғри акс эттиради. Тарихий шахс Суворов билан Фурқат поэмасидаги Суворов образи ўртасида қарама-қаршилик йўқ, аксинча, тўла уйғунлик, мослик бор.

Фурқат дostonида Суворов буюк саркарда сифатидагина эмас, балки олижаноб одам сифатида ҳам тасвирланади. Камтарлик, соддалик, самимият ва ҳақгўйлик Суворовга хос инсоний фазилатлардир. Тарихий шахс Суворовга хос бўлган бу олижаноб хислатлар дostonда тўғри ва ҳаққоний акс эттирилган. Суворов Коңчанское қишлоғида яшаган даврида ўзини камтар тутайди, деҳқонлар билан самимий ва дўстона муомалада бўлади:

На иш бўлса ва лекин қаёнда,
Билур эрди турубон ул маконда.

Юрар эрди бўлиб бир расми одам,
Ушал қишлоқ халқи бирла боҳам.

Суворовнинг бундай олижаноб фазилатлари қишлоқ болалари билан бўлган муомаласида ҳам кўриниб туради. Хушчақчақ табиатли, очиқ кўнгилли Суворов қишлоқ болаларини тўплаб, улардан «қўшин тузади, уларга «ёғоч милтиқ», «чўпдан қилич» бериб, «ҳарбий иш низомини» ўргатади. Бу «машқлар» орқали Суворов қишлоқ болаларини ватанпарварлик руҳида тарбиялайди, ўз вақтинин ҳам чоғ ўтказади:

Инғиб ёш болаларни баъзи авқот,
Яғоч милтиқ бериб айларди саллот.

Аларга ўзини сараскар айлаб,
Қилич чўпдан ўзига дарбар айлаб.

Бериб машқин низом ила юрушни,
Туруб милтиқ отарни ҳам урушни.

Демак, Суворов образи дostonда инсон сифатида ҳам ҳақиқий, реал тарихий Суворовга мос, уйғун равишда акс эттирилган.

Бинобарин, Фурқат А. В. Суворов образини яратишда реализм йўлидан борган, тарихий фактларга суяниб, лашкарбошининг ҳаққоний образини яратган.

Фурқатнинг «Суворов ҳақида» дostonи катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга молик бўлиш билан бирга, муҳим тарихий аҳамиятга ҳам эгадир. Фурқатнинг ўзбек адабиёти тарихи олдидаги унутилмас хизмати шуки, у ўзбек адабиётида биринчи бўлиб рус тарихи ва маданиятининг машҳур арбоби Суворов образини яратди. Фурқат бу билан ўзбек китобхонлари ўртасида рус ҳаётига, тарихига ва маданиятига ҳурмат ҳисларини уйғотди, рус халқининг асл фарзандларига, илғор намояндаларига нисбатан муҳаббат туйғуларини тарбиялади. Бинобарин, машҳур маърифатпарвар шоир Фурқат ҳақиқий новатордир. У ўзининг ажойиб ижодий фаолияти билан адабиётимизга янги ғоялар, янги образлар олиб кирди.

«Юнон мулкида
бир афсона».

Маснавий йўлида ёзилган бу дoston 176 мисра шеърни ўз ичига олади. Дoston арузнинг ҳазаж баҳри тармоқларидан «мафонлун, мафонлун, фаулун» вазнида ёзилган.

Дostonда шоир чет элларга қилган саёҳати даврида Юнонистонда бир қиз оғзидан эшитган ҳикоясини шеърини шаклда баён қилади.

Шоир дostonнинг бош қисмида Юнонистон саёҳатидан олган таассуротлари ҳақида қисқача сўзлагандан сўнг, қиз ҳикоясини баён этишга киришади. Ажойиб воқеаларни, экзотик эпизодларни ўз ичига олган ва романтик бўёқлар услубида баён қилинган бу қиз ҳикояси қуйидаги сўзлар билан бошланади:

Мени (нг) аслим эрур аҳли Итолё,
Иқоматгоҳим эрди шаҳри Румо.

Дostonнинг бундан кейинги сатрларида қиз саргузаштлари баён қилинади. Қизнинг касалланиши, докторлар маслаҳати билан дарё лабида қаср бино қилиниши ва бу қасрда қизнинг даволаниши; бу қизнинг саёҳатга чиқиши ва дарёга ғарқ бўлиши, унинг балиқчи тўрига илиниб қутқарилиши, қиз ҳушига келгандан кейин ўз асли насабини билдириши, балиқчининг қизни Румога олиб келиб, унинг ўз ота-оналари билан топиштируви дoston воқеасининг асосий эпизодларини ташкил этади. Дostonнинг охириги қисмида таъкидланишича, бир ўлимдан қолган қиз

қолган умрини саёҳат билан ўтказишга жазм қилган. У Италиядан чиқиб Юнонистонга келади, бунда бир неча замон яшаб, Францияга, ундан Россияга боришни мўлжаллайди.

«Юнон мулкида бир афсона» дostonининг сюжетида кўри-ниб турибдики, унда ғоят ҳаяжонли саргузаштларни бошидан кечирган қиз образи яратилади. Бу қиз ўз характери, саёҳат қилиш ниятида ўз эл-юртини ташлаб чиқиши, дунёни дарбадар кезиб юриши билан Фурқат табиатини эслатади ва унга ҳамоҳанг тушади. Фурқатнинг қиз ҳикоясига бунчалик эътибор бериб, уни қаламга олиши ҳам шундан келиб чиққан бўлиши мумкин.

«Юнон мулкида бир афсона» дostonи Фурқат адабий меросида алоҳида ўрин тутати ва шоир ижоди учун романтик мотивлар ҳам хос эканлигини кўрсатади.

Фурқат мемуарлари. Фурқат 1891 йилда Тошкентда ўзининг бошидан кечирганларини, яъни таржимаи ҳолини ёзиб чиқди. Бу асар «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (1891 йил январь — июнь сонларида) босилди. Автобиографик характердаги бу асар «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти, ўзи ёзғони» деб аталган бўлса ҳам, бу сарлавҳа асарга ном бўла олмайди. Шунинг учун уни, Фурқатнинг ўзига асосланиб, «Саргузаштнома» деб аташ тўғрироқ бўлади.

«Саргузаштнома» мемуар асар сифатида қимматли маълумотларни ўз ичига олади. Бу асарда Фурқат ўзининг болалик давридан бошлаб 1891 йилгача, яъни Тошкентдан чиқиб кетгунча бўлган давр ичида бошидан кечган воқеалар тўғрисида фикр юритади. Фурқатнинг Қўқонда ўтган ёшлик даври, оилавий ҳаёти, мактаб ва мадрасада ўқиши, янги Марғилонга бориши у ердаги машғулот, Қўқонга қайтиб келиши, Муқимий бошчилигидаги адабий ҳаракатда иштирок қилиши, шоир сифатида шуҳрат қозониши ва, ниҳоят, 1891 йилда Қўқондан Хўжанд (Ленинобод) орқали Тошкентга келиши ва Тошкентдаги ҳаёти бу асарда ёрқин эпизодлар орқали равон услубда ҳикоя қилинади. «Саргузаштнома» Фурқат таржимаи ҳолини ўрганишда энг қимматли ҳужжат бўлиб, у бебаҳо мўътабар манба сифатида тадқиқотчилар томонидан фойдаланилади.

«Саргузаштнома»нинг яна бир қимматли томони шундаки, Фурқат бу асарда ўзи тўғрисида сўзлаши билан бирга, муҳити, машҳур замондошлари, ўша даврда рўй берган муҳим тарихий ҳодисалар тўғрисида ҳам маълумот беради. «Саргузаштнома» ҳамма мемуар асарлар сингари, тарихий давр ҳаётини ёритувчи турли-туман хотираларни ўз ичига олади. Фурқатнинг ўша замон мактабларидаги догматика ва схоластикага асосланган ўқитиш ва тарбия усули ҳақидаги берган маълумотлари, Тошкент маданий муҳити, илғор рус маданиятининг турли кўринишлари (газета, босмаҳона, театр ва ўқув юртлари — гимназия ва

бошқалар), рус маданияти арбобларидан ортттирган дўстлари, улар билан алоқаси ва ҳоказолар ҳақидаги ҳикоялари шулар жумласидандир. Демак, «Саргузаштнома» Фурқат яшаган даврни, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ҳаётимизни ўрганиш жиҳатидан ҳам муҳим манбадир.

Фурқат публицистикаси.

Фурқат биринчи ўзбек журналистидир. Унинг Тошкентда яшаган даврида «Туркистон вилоятининг газети» редакциясида ишлагани маълум. Фурқат бу даврда ва бундан кейин чет элларда саёҳат қилиб юрган кезларида, Ёркентда яшаган вақтида ҳам ўз шеърлари, хабарлари ва публицистик мақолаларини газета редакциясига юбориб турди.

Фурқат газета саҳифасида босилган мақолаларида оташин ватанпарвар, мазлум Шарқ халқларининг самимий дўсти, тажовузкор империалистларнинг мурасасиз душмани сифатида кўз ўнгимизда гавдаланиб туради. Бу жиҳатдан шоирнинг «Хўқандлик Зокиржон Фурқатнинг «Песан ахбор» ном Ҳиндистон газетидин нақл қилиб ёзган хабари» сарлавҳали мақоласи ва «Рус аскарлари таърифида» шеъри диққатга сазовордир.

Фурқатга хос бўлган ва бадий ижодида яққол кўриниб турган ватанпарварлик унинг публицистик мақолаларида ҳам кўзга ташланиб туради. Фурқат ўзининг «Рус аскарлари таърифида» шеърини рус-япон уруши муносабати билан империалистик мамлакатларнинг, айниқса, инглиз империалистларининг рус халқи-га нисбатан уюштирган иғво ва бўҳтонларига жавобан ёзган эди. Бу шеърнинг муқаддимасида Фурқат қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: «Хаблул матин» ва «Песан ахбор» ном Ҳиндистон газеталарида Русия давлатининг Япон бирла қилган муҳорибалари хусусида, Ўрусия аскарлари борасида аксар кинояомиз сўзлари ёзадур... Лекин мазмунини диққат бирла мулоҳаза қилганда киноя ва ҳасадомиз маънилар маълум бўладилар...» Инглиз мустамлакачилари назорати остида Ҳиндистонда чиқаётган газеталар рус-япон урушида рус қўшинининг мағлубиятга учрашишини дастак қилиб олиб, рус халқи шаънига турли тўхматлар ёғдириши, Фурқат айтганидек, «ҳасадомиз маънилар» тарқатиши билан жаҳон жамоатчилигини адаштирар, нотўғри хулосаларга келтирар эди. Фурқат рус халқи ва унинг жасорати тўғрисида ҳақ гапни тиклаш мақсадида инглиз газеталарига жавоб ёзишни зарур деб ҳисоблади.

Фурқат ўз шеърида, гарчи рус-япон урушида рус қўшини мағлубиятга учраган бўлса ҳам рус халқи дунёнинг жасоратли ва заковатли, енгилмас халқларидан бири эканлигини таъкидлаб, урушда унинг кўп қаҳрамонликлари кўрсатганини қайта-қайта уқтиради:

Бу иш Русия зўридин эмасму,
Алар таъби ғаюридин эмасму?

Бу сўзнинг рамзини доно билур бас,
Нечук оташга тоқат айлагай хас?

Ҳақиқатан ҳам 1904—1905 йилларда Россия билан Япония ўртасида бўлган урушда рус қўшинининг енгилиши, В. И. Ленин кўрсатганидек, рус солдатларининг қўрқоқлигидан, сусткашлигидан эмас, балки чоризмнинг чириганлиги, чор ҳарбий қўмондонлигининг лаёқатсизлиги натижаси эди.

Фурқат публицистикаси ичида унинг чет элларда саёҳат қилган даврида ёзган мақолалари алоҳида аҳамиятга эга. «Туркистон вилоятининг газетаси» саҳифаларида босилган бу мақолаларида Фурқат мустамлакачилар зулми остида эзилган мазлум Шарқ халқларининг дўсти сифатида майдонга чиқди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг 1897 йилда ёзган бир мақоласи характерлидир. Мақолада инглиз империалистларининг ўрнатган ваҳшиёна зулмига қарши эрксевар Афғон халқининг олиб борган озодлик кураши тўғрисида гапирилади. Маърифатпарвар ўзбек шоири Фурқатнинг рағбати ва муҳаббати ўз мустақиллиги учун курашувчи Афғон халқи томонида эди. Фурқат Афғонлардаги ватанпарварликни, қаҳрамонликни таърифлаб қуйидагиларни ёзади: «...Билужистон тарафларидин ҳам кўп одамлар қар кунли келиб, савот халқига қўшилиб турадилар. Бу муҳориба қилган Афғонларга тайин бўлган мувожир йўқдир. Ҳар ким ўз овқатини ўзи олиб келиб, муҳориба қиладилар...»

Фурқат баён этган бу сўзларда империалистик давлатларнинг Шарқ мамлакатларида олиб борган тажовузкорлик сиёсатлари ва унга қарши Шарқ халқларининг фидокорона кураши яхши ифодаланган. Айни замонда бу сўзларда Шарқ халқларининг узоқ асрлар мобайнида олиб борган озодлик курашининг бир эпизоди ифодаланади. Ҳозир уйғонган ва ўз мустақиллиги учун курашаётган Осиё ва Африка халқларининг ота-боболари ҳам ўтмишда тажовузкор империалистларга қарши курашда беҳисоб қаҳрамонликлар кўрсатган эдиларки, унинг яққол намуналаридан бири Афғон халқининг Фурқат баён этган озодлик курашидир.

Фурқат замонасининг илғор тушунчали шахси сифатида дунё ҳодисаларини диққат билан кузатиб берган ва унга ўз муносабатини билдирган. Фурқат публицистикаси шоирнинг тажовузкор империалистлар душмани, эрксевар Шарқ халқларининг чин дўсти эканлигини кўрсатиб туради.

Жўшқин лирик ва ажойиб маърифатпарвар шоир Фурқат ўз ҳаётида илмий иш билан ҳам шуғулланган. Фурқат таржимаи ҳолидан маълумки, у ўз ҳаётининг сўнгги йилларида Еркентда табобат (медицина), ҳайъат (астрономия) илмлари билан қизғин машғул бўлган. Шоирнинг ижодий мероси ичида унинг мазкур

илмлардан чуқур хабардор бўлганини кўрсатувчи фактлар бор. Фурқатнинг этнография, тарих, шеърят соҳаларида ҳам асарлар ёзгани маълум.

Фурқат ўз «Саргузаштнома»сида 1875—1876 йилларда Қўқон хонлигида рўй берган воқеаларни ўз ичига олган тарихий асар ёзганлигини айтади. Афсуски, бу асар ҳозирча топилган эмас.

Фурқат ижодий меросида яна тўртта илмий асар учрайди. Уларнинг учтаси этнографик характерга эга бўлиб, улар «Тўй тавсифи», «Гап таърифида», «Аза тавсифи» деб аталади. Тўртинчиси адабиётшунослик характерида бўлиб, «Илми ашъорнинг қондаи авзони» деб аталади. Бу асар адабиёт ҳаваскорлари учун қўлланма тарзида тузилган бўлиб, унда аруз вазнининг қонун-қондалари баён этилади. Бу тўрт асар кичик ҳажмдаги рисолалар бўлиб, улар шоирнинг Тошкентда яшаган даврида майдонга келган. Фурқатнинг Тошкентда илмий ишлар билан шуғулланиб, мазкур асарларни ёзишида, шубҳасиз, Тошкент маданий муҳитининг хусусан, илғор рус маданияти арбобларининг таъсири катта бўлди. Демак шоир Фурқат олим сифатида тарих, медицина, астрономия, шеърят, этнография илмлари билан шуғулланган ва бу соҳаларда ҳам асарлар ёзган.

Фурқатнинг бадий таржималари. Фурқат бадий таржима билан ҳам шуғулланган. У Шарқ адабиётининг машҳур намуналаридан бир нечасини ўзбек тилига таржима қилган. Бироқ, бу таржималар ҳозиргача топилган эмас. Фурқат ўз «Саргузаштнома»сида қуйидаги китобларни ўзбек тилига таржима қилганлигини айтади:

1. Ҳаммоми хаёл, шеърий таржима.
2. Чор дарвеш, форсчадан проза йўли билан ўзбекчага таржима.
3. Нух манзар. Бу ҳақда Фурқат: «Нух манзар ном бир китобни турки манзума айладим»,— деб ёзадики, бундан Фурқатнинг бу асарни эркин таржима қилгани маълум бўлади.

ФУРҚАТ ИЖОДИНИНГ БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Фурқат чин маънодаги лирик шоирдир. У бой ва жозибador Шарқ поэзиясининг сирларини мукамал эгаллаган ва ўз ижодида унинг ажойиб намуналарини яратган улғу санъаткордир.

Фурқат ижодининг бадий-эстетик принципларини реализм ташкил этади. Фурқат реализми учун ижобий идеални илгари суриш ва оптимизм характерлидир. Фурқат ижодида танқидий характерга эга бўлган асарлардан кўра, ижобий ғояни тасдиқловчи, куйловчи асарлар устундир. Шу жиҳатдан Фурқат бошқа демократ шоирлардан ажралиб туради. Муқимий, Завқий каби демократ шоирлар ижодида сатира элементи устун бўлиб, улар

реализми танқидий характерга эга бўлса, Фурқатда ижобий идеални куйлаш устундир. Фурқат ижодининг етакчи мотиви ҳисобланган маърифатпарварлик унинг ижодий қиёфасини ва реализмининг характерини белгилашда асосий омилдир.

Фурқат бадий маҳорат чўққиларини эгаллашда Шарқ поэзиясининг бой хазинасидан, ўтмишнинг улуғ санъаткорларидан баракали фойдаланди. Фурқатнинг улуғ Алишер Навоийга зўр муҳаббат ва ихлос билан қарагани ва унинг ижодий чашмасидан баҳраманд бўлгани маълум. Фурқат шеърлари ичида Навоий ғазалларига ёзилган мухаммаслар кўп бўлганидек, Алишер Навоий услуби ва манерасида ёзилган шеърлар — назиралар ҳам анча учрайди. Масалан, Фурқат Навоийнинг:

Кўнглим ўртансун агар ғайрига парво айласа
Ҳар кўнгул ҳам ким, сенинг ишқингни пайдо айласа —

байти билан бошланувчи машҳур ғазалининг вазни, қофияси, радифи ва бошқа бадий хусусиятларини сақлаган ҳолда қуйидаги назирани яратади:

Кўр бўлсин кўзларимким, ўзгага солсам назар,
Жонга ўт тушсун агар сендин бўлак ёр айласам.

Ҳам кўнгул юз пора бўлсин, майл қилса ўзгага.
Тил кесилсин ўзгага бир ҳарф гуфтор айласам.

Жондин айрилсун тану, ё бир йўли синсун аёғ,
Ғайр кўйин бир қадам ҳар сори рафтор айласам.

Фурқатнинг даштида мен лабташна мундор оқким,
Демадинг ҳаргиз ани шодоби дийдор айласам.

Фурқат улуғ озарбайжон шоири Фузулий ижодидан ҳам баҳраманд бўлди. Фурқат шеърларида Шарқ поэзиясининг улкан намояндаси Фузулий номи тез-тез тилга олинади ва унга назиралар ёзилади, мухаммаслар боғланади. Масалан:

Бу вилоятлар мақоми бошқадур, эмди қани —
Сухбатингизда душанба ғижжаку сеторлар.

Айлар эрди гоҳ Фарзинхон «Сувора» машқини,
Яхши савт ила Фузулийдин ўқиб ашторлар.

Фурқатнинг бадий маҳорати, ғоят зўр истеъдоди шеърӣй шакллар ва бадий тасвир воситалари масаласида ҳам яққол кўриниб туради. Фурқат лирикасида классик поэзиямизга хос бўлган ҳамма шеърӣй шаклларнинг намуналари — ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар, таржиъбандлар, маснавийлар ва бошқалар учрайди. Фурқат мавжуд шеърӣй шакллардан фойдаланиш билан бирга, адабиётимизда янги шеърӣй шакллар яратиш-

га ҳам интилди. Бу жиҳатдан «Лўли ва эчки», «Муаззам Чину рус» тўртликлари характерлидир.

Тўртликлар усулида ёзилган бу мустақил шеърлар ўз шакли ва мазмуни билан адабиётимизда янги ҳодиса бўлиб, рус адабиётидаги эпиграммаларни эслатади.

Фурқат лирикасида ажойиб ўхшатишлар, оригинал истиора, мажозлар ва характерли ташбиҳлар кўп учрайди. Фурқат поэзиясининг тили жонли ва жозибалидир. Масалан, «Кашмирда» сарлавҳали лирик шеърдан олинган қуйидаги байтларда шоир таҳсинга сазовор мажоз ва истиоралар яратади:

Айтдим: «Эй жон офати, зулфинга бўлмишман асир!
Айтди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»

«Нукта лаб устида бежодур»,— дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат, магар, таҳрирда».

Бу байтларнинг иккинчисида Фурқат зўр поэтик маҳорат кўрсатади. Шоир ёр лабида хол борлигини англатмоқчи бўлиб, уни нуктага ўхшатади. Шунинг учун араб алифбесида «лаб» сўзининг ёзилишидан фойдаланиб сўз ўйини ясайди. Шоир ёрга хитобан «лаб» сўзида нукта (хол) пастда бўлғувчи эди, сенинг лабингда нуктанинг лаб устида туриши бежодур, деб ҳазил қилади. Ери эса ўз жавобида ундан ҳам шўхроқ мазмунни ифода этади: таҳрир вақтида котиб хато қилиб, нуктани (холни) пастга эмас (араб алифбесида «б» ҳарфидаги нукта пастга қўйилади), юқорига қўйиб юборган.

Фурқат классик поэзиямизда кенг тарқалган лутф усулидан ҳам усталик билан фойдаланган:

Кўзлари бир ғамза бирла ваҳши кўнглум қилса сайд,
Фурқатий, ёлғон эмас, гар чиндин оҳу келтурур.

Бу байтдаги «чин» сўзи икки маънода: рост ва Хитой маъноларида ишлатилган. Натижада байтдан икки хил мазмун англашилади: а) ёрим ўз кўзларини ғамза-карашма билан ўйнатса, гўё Чиндан (Хитойдан) гўзал кўзли оҳу келтиргандек бўлиб, менинг кўнглим унга мафтун бўлади; б) менинг ёрим ўз кўзларини ғамза-карашма билан ўйнатса, ёлғон эмас, чиндан ҳам унинг кўзлари оҳу кўзларидек гўзал бўлиб кетади.

Фурқат поэзиясида табиат лирикаси алоҳида ўрин тутати. Фурқат ҳассос шоир сифатида табиатни бевосита идрок этади, уни жонлантириб тасвирлайди. Фурқат поэзиясида ғоят жўшқинлик билан куйланган табиат лирикаси учун «Фасли навбаҳор ўлди» шеъри яхши мисол бўла олади.

Фурқат ўз ижодида классик поэзиямиздаги тайёр — традицион образларни ишлатиш билан чекланмади. У бадий тасвир воситаларида янгилик яратишга — новаторликка интилди. Фур-

қат поэзиясининг бадий хусусиятлари учун характерли бўлган ҳолат лавҳа-манзара яратишдир. Масалан, «Кечалар» сарлавҳали шеърда ана шундай манзара зўр маҳорат билан чизилган.

Маҳвашо, сенсиз менга маскан қоронғу кечалар,
Йиғларам андоқки, ашкимдан улус сув кечалар.

Дилбаро васлинг муяссар бўлмаса йиғлаб ёнай,
Тобакай ҳажрингда оғушимда зону кечалар.

Айларам то субҳ мен, йиғлаб, гирибонимни чок
Айлабон сен гайрни базмида кулгу кечалар.

Бу байтларда кечалари тонг отгунча ухламай, ёр йўлига кўз тикиб, ҳасрат ва алам ичида тиззаларини қучоқлаб ўтирган ошиқ образи чизилади. Бу — реал ва жуда жозибали манзара. Бу поэтик манзара санъат предмети сифатида рассом учун ҳам, ҳайкалтарош учун ҳам объект бўла олади.

Фурқат поэтик лавҳа-манзара яратиш билан чекланиб қолмай, бу манзарани ҳаракатлантиришга образларда динамика яратишга ҳам интилди. Шоирлар ижодий тажрибасида кам учрайдиган бу ҳолат Фурқатга ва бу даврда яшаб ижод этган демократ шоирларга хосдир. Демократик адабиётнинг шу жумладан, Фурқат ижодининг эстетик принциплари жиҳатидан ғоят аҳамиятли бўлган бу масала Фурқатнинг «Булбулға хитоб», «Булбул» шеърларида ўз ифодасини топган.

Фурқат лирикасининг бадий хусусиятларига хос бўлган бу реализм ва новаторлик унинг маърифатпарварлик руҳида ёзган асарларида яна ҳам аниқроқ кўзга ташланади. Фурқатнинг маърифатпарварлик руҳидаги асарлари ўзининг тематикаси, ҳаётий мазмуни ва бу мазмунни ифодалаш услуби жиҳатдан тамомила реалистик асарлар бўлиб, улар Фурқат ижодининг новаторлик принципларига асослангандир.

Фурқат поэзиясининг юксак бадий хусусиятларини таъминлашда ундаги вазн, қофия ва радиф алоҳида роль ўйнайди. Бадий шаклнинг бу элементлари асар ғоявий йўналиши билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг эмоционал кучини ошириш учун хизмат қилади.

Фурқат классик поэзиямизнинг асосий вазни ҳисобланган аруз системасини мукаммал билган шоирдир. Ҳатто, унинг адабиётчиларга қўлланма тариқасида аруз ҳақида илмий асарлар ёзгани ҳам маълум. Фурқат ўз лирикасида арузнинг бой имкониятларидан усталик билан фойдаланди. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари енгил, ёқимли ва шўх вазнларда ёзилган. Фурқат поэзиясида аруз системасидаги ҳазаж, рамал, ражаз, хафиф баҳрлари ва унинг тармоқларида ёзилган шеърлар кўп учрайди.

Фурқат қофия илмидан яхши хабардор бўлган ва ўз ижодий тажрибасида унинг қоидаларига тўлиқ риоя қилган шоирдир. Фурқат шеърлари ичида қўш қофияли шеърлар ҳам учрайди. Бундай қўш қофиялар шеърнинг мусиқийлигини кучайтиради. Мисол учун тавил баҳри тармоқларидан «Фоилун, мафоилун, фоилун, мафоилун» вазнида ёзилган «Фасли навбаҳор ўлди» шеърдан қуйидаги байтларни келтириш мумкин:

Субҳидам тушуб шабнам, бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам, ёғди абри найсонлар.

Настаран ювиб юзни, ёсумон тузиб ўзни,
Наргиз очибон кўзни интизори ёронлар.

Бу шеърда «зимистонлар», «гулистонлар», «найсонлар», «ёронлар» сўзлари асосий қофиялар бўлиб, «шабнам», «хуррам», «кам-кам», «юзни», «ўзни», «кўзни» сўзлари қўшимча қофия ҳисобланади. Асосий қофиялар ташқи қофиялар, мисралар орасида келган қўшимча қофиялар эса «ички қофиялар» деб ҳам юритилади. Ички қофиялар мисраларнинг маълум бир ўрнида, яъни «мафоилун» рукнининг охирида келиб, шеър вазнининг оҳангдор — мусиқий чиқишини таъминлайди.

Шеърнинг бадий хусусиятларини оширувчи элементлардан яна бири радиф бўлиб, у мисраларнинг охириларида такрорланиб турувчи сўзлардир. Радифлар бир ёки бир неча сўзлардан иборат бўлиши мумкин. Фурқат ўз поэзиясида радифдан кенг фойдаланди. Унинг шеърларида радифнинг турли хилларини учратиш мумкин. Масалан, унинг «Айрилиб қолдим» сарлавҳали шеърда радифнинг яхши намунаси берилган:

Аламлик қумриман, бир гулбадандин айрилиб қолдим,
Назokatда қади сарви чамандин айрилиб қолдим.

Ғамида телбамен, онинг учун занжир бўйнимда.
Нигорим, Лайли атворимки, андин айрилиб қолдим.

Мисоли зар агар сарғорса рухсорим ажаб қилманг —
Ки, ул дониш иёри сиймтандин айрилиб қолдим.

Менга юз қўйди эмди ҳасратида талхком ўлмоқ,
Ҳаловат сўзлари шаккаршикандин айрилиб қолдим.

Пару болим тўкилди, масканим охир қафас бўлди,
Муҳаббат йўлида, Фурқат ватандин айрилиб қолдим.

Бу шеърда «бадандин», «чамандин», «андин», «сиймтандин», «шикандин», «ватандин» сўзлари қофия бўлиб, «айрилиб қолдим» сўзлари радифдир. Радиф ҳам қофия сингари, шеърнинг оҳангдорлигини, мусиқийлигини таъминлайди ва унинг ғоявий-эмоционал кучини оширишга хизмат қилади.

Завқий

(1853—1921)

Хулоса.

Шоир Фурқат узоқ асрли адабиётимиз тарихида ўзига хос услуби билан алоҳида ўрин тутди. Фурқатнинг ғоят бой ва мазмундор ижодий фаолияти халқимиз тарихининг бурилиш нуқтаси ҳисобланган XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида кечди. Фурқат ижодининг муҳим тарихий аҳамияти шундаки, у ўз даврининг прогрессив намояндаси сифатида маданий ва адабий ҳаётнинг биринчи сафида борди, ижтимоий ҳаётнинг асосий туб масалаларини илғор позициядан, халқ манфаатлари нуқтаи назаридан туриб ҳал қилди, куйлади. Фурқат ижодининг оригиналлиги ҳам унинг ўз даври адабий ҳаёти билан ҳамнафас бўлишлигидадир. Фурқатнинг қелгуси авлодлар учун азиз ва қадрдон бўлишининг сабаби ҳам шоир ижодининг юксак ғоявийлиги ва халқчиллигидадир.

Фурқатнинг ижодий ва ижтимоий фаолиятида маърифатпарварлик, рус маданиятини тарғиб этиш мотивлари муҳим ўрин эгаллайди. Аммо шуни унутмаслик керакки, Фурқат дарҳол, ўз ўзидан бундай мавқега ўтиб қўя қолгани йўқ. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Ўрта Осиёдаги ижтимоий шароит жуда мураккаб бўлган. Фурқатнинг илк қарашларида ана шу мураккабликнинг инъикоси кўринади. Унинг иккиланган, айрим воқеаларни тўғри тушунмаган пайтлари ҳам бўлган, лекин шоир фаолиятининг туб маъзи, асосий принципи халқ учун хизмат қилишдан иборат эди; у халқнинг ҳаёти яхши, истиқболи порлоқ бўлишини истар эди. Жаҳолат, мустамлака қуллиги, клерикализм ва таассуб ҳукмрон бўлган бир шароитда Фурқатнинг оғир ғовларни, маънавий қийинчиликларни енгиб, бирдан-бир тўғри йўлни топа билишига ва унда собитқадамлик билан олға босишига унинг зўр идроки ва жасорати сабаб бўлди.

Фурқатнинг бой ва мазмундор ижодий фаолияти маданиятимиз ва адабиётимиз тарихи тараққиётида чуқур из қолдирди. Фурқат Шарқ поэзиясининг ажойиб намуналарини яратган лирик шоир, илм-маданиятни, тараққиётни тинмай тарғиб қилган маърифатпарвар арбоб, қимматли мемуар асарлар ёзиб қолдирган прозаик, олим, таржимон ва публицистдир.

Фурқат ўз халқининг содиқ фарзанди сифатида бутун куч ва қобилиятини, ижодий талантини халқ иши учун сарф этди, халқнинг озодлик йўлида олиб бораётган курашида ўз асарлари, ажойиб қўшиқлари ва аччиқ ҳажвлари — сатиралари билан иштирок этди. Фурқат ижоди ўша давр ҳаётини ўрганишда илмий-маърифат аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, ҳозирги кунимиз учун муҳим тарбиявий, амалий аҳамиятга ҳам моликдир. Шунинг учун ҳам совет халқи Фурқат ижодий меросини коммунизм маданияти хазинасининг қимматбаҳо бойлиги сифатида сақлайди ва зўр муҳаббат билан ўқиб ўрганади.

Завқий ўзбек демократик адабиётининг машҳур намоёндаларидан биридир. Завқий Муқимийнинг замондоши ва яқин маслакдоши бўлиб, у билан бирга демократик адабиётни яратишда, айниқса ундаги ҳажвийни ривожлантиришда катта ҳисса қўшди.

Завқий номи кенг халқ оммаси ўртасида ҳурмат билан тилга олинади. Завқий оддий халқ ичидан чиққан ва ўз ижодида шу халқ орзу-истакларини, алам-ҳасратларини ҳамда курашларини куйлаган шоирдир. Халқимиз бу шоирни ҳаққоний сўзлари учун, покиза ва самимий қалби учун севади ва унинг жўшқин, юксак бадий асарларидан завқ олади, уларни қайта-қайта севиб ўқийди.

ЗАВҚИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Завқий ҳақидаги
библиографияга
доир.

Завқий ҳақидаги библиография у қадар бой эмас. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина унинг ҳаёти ва ижоди ўрганила бошланди. Узоқ вақт давомида Завқий тўғрисида маълумот программа талаби доирасида бериладиган ўрта ва олий мактаб дарсликларидаги чекланган билимдан нарига ўтмади. Революциядан илгари нашр қилинган баёзларда Завқий асарларидан баъзи намуналар учраса ҳам, унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги маълумотларнинг ёзма манбаларда мутлақо бўлмаслиги Завқий ижодини ўрганиш ишини анча қийинлаштириб келди. Завқий ҳаёти ва ижодини текшириш соҳасидаги бу камчиликни оғзаки манбаларни ўрганиш орқалигина тўлдириш мумкин эди. Бу вазифани адабиётшунос Ҳ. Раззоқов бажарди.

У Завқийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида кандидатлик диссертацияси ёқлаб, 1955 йилда «Завқий» номли китобчасини нашр эттирди.

Завқий асарларини тўплаш ва нашр этиш соҳасида ҳам сўнгги йилларда жиддий ишлар қилинди. Унинг танланган асарларини ўз ичига олган шеърлар тўплами биринчи мартаба 1958 йилда ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриётида ўзбек ва рус тилларида нашр этилди. Тўпламга шоирнинг ҳажвий шеърларидан, ғазал ва мухаммасларидан 50 га яқин намуналар киритилган.

Завқий биографияси ҳақида фикр юритганда, ёзувчи Шариф Ризонинг «Уч» номли воқеий ҳикоясини эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳикояда кексалар оғзидан тўпланган аниқ маълумотлар асосида шоир ҳаётининг сўнгги даври ёритилади. Ҳикоя 30-йилларнинг охириларида ёзилган бўлиб, ўша вақтда матбуотда эълон қилинган ва Завқий ҳаётини ўрганишда тарихий манба сифатида эътибор қозонган эди. Бу ҳикоя ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Завқийнинг
таржиман ҳоли.

Завқий тахаллуси билан шуҳрат топган шоирнинг асли исми Убайдулла уста Солиҳ ўғли бўлиб у 1853 йилда Қўқонда Шайхон (ҳозирги Завқийобод) маҳалласида қосиб-хунарманд оиласида туғилди. Завқийнинг отаси маҳсидўз бўлиб, оғир меҳнат остида камбағалчилик билан умр ўтказар эди.

Завқий болалик йилларини ўша замоннинг эски усулдаги мактабларида ўтказиб, хат-саводини чиқазгандан сўнг тахминан, 1870—1871 йилларда илм ҳаваскори ва шоир бўлган тоғсининг ёрдамида мадрасага ўқишга кирди. Шундай қилиб, Завқий Қўқондаги «Мадрасаи олий» ва «Чалпак» мадрасаларида таълим ола бошлади. Лекин орадан кўп ўтмай, икки оёғи шол бўлиб, ўтириб қолган отасини боқиш, оилани тебратиш зарурияти туғилгани учун у 1874 йилда мадрасадаги ўқишини тўхтатишга ва ота касби — маҳсидўзлик билан шуғулланишга мажбур бўлди.

Завқийнинг қачондан бошлаб шеър ёзишга киришганини кўрсатувчи аниқ ҳужжат йўқ. Шубҳасиз, у мадрасада ўқиб юрган кезларида унда шеърятга ҳавас уйғонган бўлиши мумкин. Ундаги эстетик завқнинг ривожланишида, албатта, мадраса программасига мувофиқ ўқиладиган Шарқ классикларининг машҳур асарлари билан танишуви маълум роль ўйнаган. Шунингдек, бу борада тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг ҳам (Завқий мадрасага кирган йили тоғаси унга Алишер Навоийнинг «Чор девон», «Хамса» асарларини тақдим қилган эди) таъсири бўлган, албатта.

Завқий қосибчилик қилиб, тирикчилик ишлари билан банд бўлган вақтларида ҳам хусусий мутолаа қилишни тарк этмади,

айниқса, адабиёт билан муттасил шуғулланиб, шеър ёзишни ҳам машқ қилиб борди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам Қўқон Фарғона водийсидаги адабий марказ сифатида ўз анъаналарини давом эттириб келар эди. Бу даврда Фарғона водийсида Муқимий, Нусрат, Муҳаййир, Нодим, Рожий, Тошхўжа Асирий каби шоирлар етишиб чиқа бошлаган ва адабий ҳаётда кекса авлод қўлидан эстафетани олиш учун зўр ижодий ғайрат билан меҳнат қилаётган эди. Завқий бу ёш, лекин ғайратли ва умидли шоирлар авлоди билан танишади, улар билан ҳамкорлик қила бошлайди. Завқий ўзидан катта ва шеърятда тажрибали бўлган Муқимий билан дўстлашади, унинг бевосита раҳбарлигида ижодий ишини давом эттиради.

Муқимий атрофига уюшган шоирлар тез-тез адабий кечалар, мушоира кечалари ташкил этиб турардилар. Бундай адабий кечалар баъзан Завқийнинг «Мадрасаи олий» даги ярим харобага айланган ҳужрасидаги ишхонасида ўтказилар эди. Ҳазил-мutoйибани севган серзавқ бу шоирлар Завқий ишхонасининг эшиги устига Муқимий қалами билан битилган қуйидаги мисраларни ёзиб қўйган эдилар:

Бу Убайдуллоҳнинг қосонаси,
Уста Солиҳ ўғли дўқонхонаси

Эй биродари аҳли тамиз,
Эски маҳсио қазуш тикамиз.

Завқий шу адабий тўда билан биргаликда ижодий камолотга эришади ва халқ ўртасида шоир сифатида шуҳрат қозона бошлайди. Қўқон шаҳридаги пойабзал растасининг пудратчиси Мўминжонбой (Мўминшоҳ) ўз ишларида Завқийнинг обрўсидан фойдаланиш мақсадида уни ўзига иш юритувчи — мирза қилиб олади. Завқий бу вақтларда Мўминжоннинг савдо ишлари билан Туркистоннинг турли шаҳарларида — Хўжанд, Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Андижон, Уш, Тошкент каби шаҳарларда бўлади. Лекин шоир мирзалик вазифасини узоқ давом эттирмай, тахминан, 1890 йилларда бу вазифани тарк этади ва ўз тирикчилигига қайтади.

Завқийнинг маҳсидўзлик билан шуғулланиб, ижодий ишини давом эттирган йиллари шоир ижодидаги ғоят самарали йиллар бўлди. Завқий ўз ижодида Муқимийнинг ҳажвчилик йўлини зўр муваффақият билан давом эттириб, демократик адабиётда сатира ва юмор жанрини янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

1898 йилда Завқийнинг оилавий ҳаётида бир қанча бахтсизликлар рўй беради: узоқ вақт бетоб ётган отаси ва икки укаси вафот этди. Хотини Тожиббининг ҳам икки кўзи ожиз бўлиб, ўтириб қолди. Шунинг учун шоир бу бахтсизликларни, бир оз

бўлса-да, унутиш ва ҳаво алмаштириш мақсадида Муқимий билан биргаликда Фарғона бўйлаб саёҳатга чиқади. Икки шоир Андижонга, ундан Ўшга ўтадилар. Улар Андижонда дўстлари шоир Қори Юсуф Мунтазир, Абдураззоқ Ҳомид Мирзабоши ўғли шоир Бимий билан учрашадилар, адабий суҳбатлар ўтказишади. Худди шу вақтда машҳур Дукчи эшон воқеаси бошланиб қолади. Улар Фарғона халқи ҳаётида катта ҳодиса ҳисобланган бу фитнанинг гувоҳи бўладилар. Муқимий ва Завқий фитна бошланган ерни — Дукчи эшон қароргоҳини ва бу воқеа билан боғлиқ бўлган бошқа ерларни бориб кўрадилар. Бу кузатишлардан олган таассуротлари натижасида Завқий ўзининг «Ҳажви Йикчи эшон», Муқимий эса «Ҳажви халифаи Мингтепа» ва «Қурбақалар» номли машҳур сатирик асарларини ёзадилар.

1900 йилда Завқий тоғаси Муҳаммад Сиддиқ билан биргаликда Арабистонга саёҳат қилди. Қавказ, Кичик Осиё, Миср, Арабистон ва бошқа мамлакатларда бўлди, кўп халқларни кўриб, уларнинг ҳаётлари билан танишди. Шубҳасиз, бу саёҳат шоир Завқийнинг фикрий ва ижодий тақомилида катта из қолдирди. Завқий уч йил давом этган бу саёҳатдан 1903 йилнинг ёз ойларида ўз ватани Қўқонга қайтиб келганида қадрдон дўсти Муқимий вафот этган эди, Фурқат эса бу вақтларда чет мамлакатларда яшар эди. Завқий Арабистон саёҳатидан кейин умрининг охиригача Қўқонда яшаб, адабиётда Муқимий ва Фурқат бошлаб берган йўлнинг содиқ ва изчил давомчиси сифатида ижод қилди.

Завқий ўзига хос услубда сатирик асарлар ёзишни зўр маҳорат ва журъат билан давом эттирди. Бу жиҳатдан 1905—1906 йиллар атрофида ёзилган «Аҳли раста ҳажви» сатираси характерлидир. Сатиранинг сарлавҳасидан ҳам кўриниб турганидек, унда Қўқондаги раста аҳллари танқид қилинади. Растадаги бойлардан 46 таси тилга олинган ва аччиқ танқид қилинган бу сатиранинг текстини шоир катта қоғозга кўчириб, уни Қўқондаги гавжум, сайилгоҳ ерлардан бири — Муймаракдаги теракка осиб қўяди. Бир неча кун осиглиқ турган ҳажвияни одамлар бемалол ўқиб, унда номлари зикр қилинган бойлар устидан мириқиб куладилар.

Ўзининг шу хилдаги кўп асарлари билан ҳоким гуруҳларнинг турли табақалари жиғига тегиб юрган Завқийнинг бу қилмиши раста савдогарларининг ғазабини алангалатиб юборади. Сатиранинг бундай таъсирини олдиндан билган шоир ўз асари ва унинг келтириб чиқазадиган оқибатлари, раста аҳллариининг ҳужумлари тўғрисида сўзлаб, бу асар ўзи учун тикилган дор бўлишини шундай таъкидлаган эди:

Қирқ олти кишини фасона қилдим,
Ким чикса ўқийди Муймаракка.

Таънингни аробасини тўхтат,
Шотисини боғла гилдиракка.

Завқий осилурға ҳимматидин
Дор боғлади бир баланд теракка

Кўп марталаб шоир қалами зарбасига дучор бўлган раста боёнлари «Аҳли раста ҳажви» сатираси эълон қилингандан кейин бошқа аламзадалар билан биргалашиб, шоирни таъқиб этишга киришадилар, одам ёллаб, қўлга тушириб урдирмоқчи бўладилар. Лекин шоирнинг дўстлари — косиб-хўнармандлар сергаклик билан уни ҳимоя қилиб юрадилар. Иш шаҳар маҳкамасигача бориб етади; шоир тергов қилиниб, айбланади ва шеър ёзиб, обрўли кишиларни танқид қилгани учун унга юз сўм жарима солинади. Шоирнинг соғ-саломат қутулиб кетганидан хавотирда қолган раста боёнлари энди уезд ҳокимига арз қилиб чиқадилар. Уезд ҳокими шоирни терговга чақириб, қаттиқ огоҳлантиради, яна шундай воқеа содир бўлса Сибирга юбораганини айтиб, шаҳар боёнлари обрўсига раҳна соладиган ҳажвиялар ёзишни тақиқлайди. Лекин шоир бундай таъқиблар, бўҳтонлар ва дўқлардан қўрқмайди, аксинча, шоир кулгили ва жирканч воқеаларни қаламга олиб, ҳоким гуруҳларга хитобан «Таладинг баринг» номли сатирик шеърини ёзади. Автобиографик характерга эга бўлган кичик ҳажмли, лекин ўткир мазмунли бу шеърда рўй берган воқеаларнинг деталлари ғоят яхши, жонли тасвирланганлиги учун уни тўлиқ келтириш мақсадга мувофиқдир:

Эшит арзи ҳолим, эй шанқилар,
Мени мунча яккаладинг баринг
Чопишиб келиб, қоқишиб тутиб,
Хийла қўрқитиб, таладинг баринг!

Менга бир бўқоқни хириллатиб,
Қопиб ол они деб ириллатиб,
Олақаргадек йиғилиб, чўқиб,
Менга хўмрайиб қарадинг баринг.

Чит растасини ғовур қилиб,
Ит қувган соқовдек ҳовлиқиб,
Гаранишга¹ арз этиб охири,
На иш қилгани ярадинг баринг.

Бир эски тўнга бу хусуматинг,
Бижғиб ичингда неча иллатинг,
Ғўдайиб Сибирь қиламиз дебон,
Бир авахтага солмадинг баринг.

Мени ўлдурур кишидек бўлиб,
«Ана ўтди!» деб, «мана кетди!» деб.

¹ Гараниш — городничий — шаҳар ҳокими.

Тўпаланг қилиб, қўча чангитиб,
Кўз олайтириб қарадинг баринг.

Аччиғ суҳаним қилдими асар
Чопишиб ҳар қаёнга сарбасар,
Мисли бир пашша чаққан мода ҳар,
Кўча-кўйда шатталадинг баринг.

Ва на маңда сўз, ва на санда гап,
Манам индамай, санам энди хап,
Шаҳри Фарғона ичра Завқийни,
Бу баҳонада синадинг баринг!

Завқийнинг 1905
йилдан кейинги
ҳаёти ва ижоди.

Завқийнинг 1905 йилдан Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврдаги ижодий фаолияти шоирнинг демократик позицияда принципаал туриб, уни изчил давом эттириши билан характерланади. Бу даврда шоир ўз ижодини тинмай ривожлантирди ва жуда кўп сатирик шеърлар ёзди.

1905 йилдан кейинги давр ўзбек миллий буржуа ҳаракати — жадидизм ва бу ҳаракатнинг идеологик ифодаси бўлган жадид адабиёти туғилган ҳамда тез тарқалаётган бир давр эди. Завқий миллий буржуа адабиётига — жадид адабиётига қарши кескин кураш олиб борди, жадидларнинг намояндаларини фош этувчи шеърлар ёзди. Завқийнинг бу даврдаги тарихий хизмати шу бўлдики, у бадий ижодиётда демократик позицияда изчил турди ва илғор адабиёт принципларини реакционерлар, шу жумладан жадидлар ҳужумидан мустаҳкам туриб ҳимоя қилди. Бу жиҳатдан Завқийнинг «шўройи исломчилар» ношири афкори бўлган «Ал-ислоҳ» журналида олиб борган адабий курашлари характерлидир.

«Ал-ислоҳ» журналининг 1916 йилги сонларида реакционер «шўройи исломчилар» адабиётнинг жамият ахлоқини тарбиялашдаги вазифаси масаласида мунозара бошлайдилар ва ишқий, танқидий темада шеърлар ёзувчи, демократ шоирларни, биринчи навбатда бу адабиётнинг пешволари ҳисобланган Муқимий ва Фурқатларни жамият ахлоқини бузишда айблаб, уларни турли ифлос сўзлар билан бадном қиладилар. Бунга жавобан Завқий «Ал-ислоҳ»да ўз мақолалари билан чиқади ва адабиётдаги демократик йўлнинг асосларини ёқлаб, Муқимий ва Фурқатларни реакционерларнинг ноҳақ ҳужумларидан ҳимоя қилади. Шундан сўнг реакция яна хуружга келиб, журнал саҳифаларини демократ шоирларга қарши қаратилган бемаза мақолалар билан тўлдириб юборади. Реакционерлар, айниқса, Завқийга қаттиқ ҳужум қилиб, уни «шуаройи сафехо» («жинни шоирлар») дан деб атайдилар. Матбуот саҳифасида ўз мақоласи билан чиқиш ҳуқуқидан маҳрум этилган шоир Завқий ре-

акционер тўхматчиларга жавобан «Афандилар» радибли шеър ёзади ва унда «шўройи исломчилар»ни, уларга ҳомийлик қилиб турган жадидларни фош этиб, илғор адабиёт принципларини ёқлайди, унинг Муқимий, Фурқат каби йирик вакиллари йўлининг давомчиси бўлганлиги билан фахрланади:

Айтсам сиза сўз ростидин,
Ҳам авж баланду пастидин,
Тушманг бировлар қастидин,
Эй «порсо» сиз, афандилар.

Фарқ айламай яхши-ёмон,
Ким арпа-бугдой, ким сомон,
Тўхмат ҳақоратлар ҳамон,
Не муддаосиз, афандилар.

Таън айлангиз бўлса ҳаёт,
Ўлганга сўз қотмоқ уёт,
Йўқ маъносида қатъиёт,
Ким иштибоҳсиз, афандилар.

Доим Муқимий, Фурқатий,
Единда меҳру шафқати,
«Ислоҳ»да бошлаб тўхмати,
Кўп норасосиз, афандилар.

Завқий 1914—1916 йиллардаги биринчи жаҳон уруши даврида, шунингдек, 1916 йилда кўтарилган халқ қўзғолонлари вақтида бутун эътиборини халқ ҳаётини тасвирлашга қаратди. 1916 йилда Қўқондаги халқ қўзғолони эпизодларига бағишланган «Қаҳатчилик» номли поэмасини, «Замона», «Ажаб эрмас» каби машҳур лирик шеърларини ёзди. Бу дoston ва лирик шеърлар чоризмнинг уруш сиёсатиға чуқур нафрат, келгусидаги озод, фаровон халқ ҳаётиға зўр ишонч руҳи билан суғорилгандир. Улар шоир ижодининг кўтаринки романтик руҳидан дарак беради.

Завқий 1917 йил февраль буржуа революциясининг моҳиятиға дарҳол тушуниб етмади ва баъзи шоирлар сингари унга яхши умидлар боғлаб адашди. Завқий бу даврда «хуррият»ни табриклаб «Кўз очайлик» радибли мухаммасини, «Тўйлар муборак бўлсун» сарлавҳали газалини ёзган эди. Лекин бундай кайфият шоирда узоқ давом етмади.

Завқий Улуғ Октябрь социалистик революциясини зўр қувонч билан кутиб олди. У ҳам адабий ижоди, ҳам амалий фаолияти билан революция душманларига қарши кураш олиб борди, Туркистонда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун актив иш олиб борди. Завқийнинг бу даврдаги фаолиятининг мазмуни ва моҳияти унинг 1917 йил охирларида майдонга келган миллий буржуа ҳукумати — «Қўқон мухторияти»ға бўлган муносабатидан очиқ кўриниб туради. Маълумки, «Қўқон мухторияти»да Эр-

гаш қўрбоши муҳим ҳарбий лавозимни эгаллар эди. Унинг кирдикорларидан яхши хабардор бўлган шоир 1918 йил бошларида «Раҳзан Эргаш», («Йўл тўсар Эргаш») сарлавҳали сатирик шеърини ёзиб, Эргашнинг қароқчи эканлигини фош этади ва уни ҳукумат тепасига ўтказиб қўйган «мухториятчилар»ни танқид қилади:

Мулла Эргаш деган первой рас,
Бўлди «мухторият»да мир асас.

Аҳли Хўқанд ҳама таажжубда
Сайлади ким они, ким этди ҳавас.

Мен ани раҳзан деб ўйлар эдим.
Бўлса қўрбоши ўзга йўқмиди кас.

«Шўройи исломчилар»га, «мухториятчилар»га ва босмачиларга қарши кураш Завқийнинг революция йилларидаги ижодий фаолиятининг асосий мазмунини ташкил этади. Бу асосий ғоя унинг бошқа шеърларида ҳам акс этиб туради. Чунончи, Завқийнинг ўша даврларда ёзилган мухаммас шаклидаги «Фарғона» номли машҳур шеърдаги қуйидаги сатрлар характерлидир:

Ўзидур бир фалокатхона-ю номи эрур «шўро»¹
Келиб бир неча бою (бачча)лар бўлди анга аъзо,
Яна «мухторият» деб фитна-шўришлар қилиб пайдо
Ажабким раҳзану каззоб қўрбоши эрур гўё,
Ани (нг) номини шарҳига қилурман ор, Фарғона.

Туркистонда Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ёзилган (1918) бу шеърда шоир инқилоб душманларини лаънатлайди, Совет ҳокимиятининг тимсоли сифатида большевикларни табриклайди.

Завқий ўз ижоди билангина Октябрь революциясининг ғалабаси учун курашиб қолмай, амалий фаолиятида ҳам советларни мустаҳкамлаш учун бутун куч-қувватини сарф этди. Завқий Қўқон советининг топшириғига мувофиқ, бир қанча вақт пойабзал растасининг оқсоқоли бўлиб ишлади. 1919—1920 йилларда очликка қарши кураш комиссиясининг ишларида фаол қатнашди. Эргаш қўрбошига қарши курашда маҳаллий ҳукуматга ёрдам берди. Эргаш қўрбоши билан музокаралар олиб боровчи ҳукумат комиссияси составида иштирок ҳам қилди.

Душманлар Завқийнинг бу актив амалий фаолиятини тўхташиш мақсадида уни таъқиб этишга киришдилар. Шоирнинг ҳаёти хавф остида қолди. Шунинг натижасида Завқий Қўқондан чиқиб кетишга мажбур бўлиб, бир неча ойлари давомида Хўжанд (Ле-

¹ Реакцион «шўрон ислом» партияси кўзда тутилди.

инобод), Самарқанд, Бухоро томонларда юрди. Лекин ўз ватанидан кўнгил узолмаган шоир яна Қўқонга қайтиб келди ва ўз фаолиятини давом эттирди. Пайт пойлаб юрган босмачилар Завқийни Янги Қўрғон районидаги «Каримбобо» қишлоғида тоғасидан қолган ерда деҳқончилик ишлари билан шуғулланиб юрган пайтида қўлга туширилди ва зиндонга ташладилар. Босмачилар кекса шоирни ваҳшийларча қийнадилар. Завқийнинг босмачилар қўлига тушганини эшитган унинг яқин дўстлари Совет ҳукуматининг ёрдами билан уни қутқазиб ҳаракатига тушдилар ва, ниҳоят, жуда кўп пул сарфлаб, уни босмачилар қўлидан озод қилишга муяссар бўлдилар. Лекин босмачилар қўлида қаттиқ жабрланган шоирни Қўқонга, ўз ҳовлисига олиб келганларида, у ярим ўлик ҳолида бўлиб, қимирашга мажоли қолмаган эди. Шоир бу ҳолда бир оз вақт ётгандан сўнг, 1921 йилнинг ёз ойларида вафот этди.

Совет ҳокимияти шоир Завқийнинг халқ ва ватан олдида қилган хизматларини яхши билар эди, шунинг учун уни ўша вақтдаёқ қадрлади. Қўқон шаҳар советининг 1922 йилда қабул қилган қарорига мувофиқ, Қўқондаги шоир туғилиб ўсган «Шайхон» маҳалласи «Завқий маҳалласи» деб, «Каримбобо» қишлоғи «Завқийбод» қишлоғи деб номланган эди. Шундан бери Завқий номи халқ ўртасида абадий сақланиб келмоқда.

Завқийнинг ижодий мероси.

Завқийнинг бизгача сақланиб қолган асарлари унчалик кўп бўлмаса ҳам, уларнинг мазмуни ниҳоятда муҳим ва характерлидир. Завқий ижодий меросини ўз ичига олган махсус тўплам ёки девон бизгача етиб келмаган. Унинг асарларини турли манбаларда учратиш мумкин. Шундай манбалардан асосийси революциядан илгари литография йўли билан нашр этилган баёзлардир. Муқимий ва Фурқат шеърларидан кўплаб намуналарни ўз ичига олган бу баёзларда Завқий шеърлари жуда оз учрайди. Революциядан илгари қўл ёзма шаклида тарқатилган баёзларда ҳам Завқий шеърлари кам кўрилади.

Завқий асарлари, асосан, оғзаки манбалар орқали, шоирнинг дўстлари, замондошлари қўлида сақланиб қолган тасодифий қозғалар орқали бизгача етиб келган. Адабиётшунослар бу асарларни кейинги вақтларда Фарғона областининг турли шаҳарларида яшовчи адабиёт ҳаваскорларидан тўпладилар. Натижада 1958 йилда Тошкентда Завқийнинг «Танланган асарлар»и ўзбек ва рус тилларида нашр этилди.

Тўпламдаги лирик ва сатирик шеърларнинг умумий ҳажми тахминан бир ярим минг мисра атрофидадир. Шубҳасиз, булар шоир ёзган шеърларнинг ҳаммаси эмас. Айниқса, Завқийнинг узоқ умр кўрганини, қарийб 50 йил давомида ижодий иш билан машғул бўлганини эътиборга олсак, бу зўр санъаткор ва забардаст шоирнинг 50 тагина шеър билан қаноатланиб қолмагани

янада равшанлашади. Завқий шеърларини ўз ичига олган катта тўплам ёки девон бўлганлиги тахмин қилинади. Бу тўпламни, шоир вафотидан сўнг унинг кейинги уйғур хотини Ҳожихон ўзи билан бирга Қашқарга олиб кетган, деган фикр бор.

Шундай қилиб, ҳозиргача шоир Завқийнинг ижодий меросининг бир қисмигина топилган. Лекин Завқий ижодий мероси бизгача тўлиқ етиб келмаган бўлса-да, унинг ҳозирги мавжуд намуналари шоир ижодий қиёфаси ва бадийи маҳорати ҳақида маълум хулосаларга келиш учун етарлидир.

Завқий ижодининг
асосий тараққиёт
босқичлари.

Завқий ўзининг узоқ муддатли ижодий фаолияти даврида, ҳамма шоирлар каби маълум тараққиёт босқичини босиб ўтди.

Завқийнинг қачондан бошлаб ижод этишга киришганини кўрсатувчи аниқ маълумот бўлмаса ҳам унинг жуда эрта, мактаб ва мадрасаларда ўқиб юрган кезларида, яъни 60-йилларнинг охирилари ёки 70-йилларнинг бошларида шеърлар ёзишга киришганини тахмин қилиш мумкин. Демак, Завқий XIX асрнинг 70-йилларидан XX асрнинг 20-йилларига қадар қарийб ярим аср давомида ижод этган шоирдир. Бу муддат ичида шоир маълум ижодий эволюцияни бошидан кечирди. Завқий ижодий такомилни уч босқичга ажратиш мумкин:

1. Завқий ижодининг илк даври. Бу давр шоирнинг адабиёт оламига киргандан бошлаб, 80-йилларнинг бошларигача, яъни Қўқонда Муқимий бошчилигидаги янги адабий ҳаракатга асос солингунча бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу даврда ҳали Завқийнинг ўзига хос ижодий қиёфаси, пухта ишланган эстетик принциплари тўғрисида фикр юритиб бўлмайди. Чунки Завқий бу даврда ўз ижодий фаолиятининг ибтидоий босқичида туриб, ижодий изланиш даврини кечиради. Завқийнинг бу даврдаги ижодида бир-бирига қарама-қарши бўлган мотивлар, тенденциялар учрайди. Унинг бу даврдаги асарлари ичида «Айлаб келинг» радибли ишқий руҳдаги ғазал, «Радифи Завқий» сарлавҳали традицион усулда ёзилган мувашшах ва шунга ўхшаш феодалсарой адабиёти таъсирдан дарак берувчи шеърлар учраши билан бирга, классик поэзиямизнинг энг юксак намуналарига эргашишга, унинг энг яхши традицияларини эгаллашга интилиш майллари ҳам кўзга ташланади. Бундай майллар Завқий ижодида борган сари илдиз отиб, кучга кириб, унинг келгусидаги тараққиёт йўлини белгилаб беради. Унинг Алишер Навоий ғазалига назира тарзида ёзган «Келмаса келмасун, нетай?» радибли шеъри, XIX аср шоирлари ўртасида оммавий тус олган инсоний кечинмаларни улугловчи муҳаббат темасидаги «Офарин» радибли шеъри шундай асарлар жумласидан бўлиб, булар Завқий поэзиясидаги илғор тенденциянинг илк намуналаридир.

2. Завқий — демократ шоир. Завқийнинг бу даврдаги фаолияти XIX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан Февраль ва Октябрь

революцияларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Шоир ижодий меросидаги асарларнинг кўп қисми шу даврда ёзилган, Завқийнинг лирик шоир сифатида ёзган қимматли ғазал ва мухаммаслари, сатирик шоир сифатида яратган бой ва ғоят характерли ҳажвиялари шу давр маҳсули бўлиб, улар ўзбек демократик адабиёти хазинасига қўшилган муҳим ҳиссадир. Шоирнинг бу даврдаги ижоди бошдан-оёқ демократизм, ватанпарварлик ва халқчиллик руҳи билан суғорилган бўлиб, у реализмга асослангандир. Ҳаётини ҳақиқатларни тасвирлаб, халқ манфаати учун кураш шоирнинг бу даврдаги асосий ижодий-эстетик идеалини ташкил қилади. Завқий, айниқса, сатира-юмор соҳасида катта муваффақият қозонди. У демократ шоирлар ўртасида ўзининг кескин услубда ёзилган ёрқин сатирик шеърлари билан ажралиб туради. Агар Муқимий лирик ва сатирик шоир бўлса, Фурқат ижодида маърифатпарварлик билан лирика бир хил ўринда турса, Завқий ижодида сатира устун бўлиб, у асосан сатирик шоирдир.

3. Завқийнинг Февраль ва Октябрь революциялари давридаги ижоди. Бу давр 1916 йилдан шоир ҳаётининг охиригача (1921) бўлган вақтни ўз ичига олади. Завқийнинг бу даврдаги ижоди ўзининг янги мотивлари ва янги мазмуни билан юқоридаги икки босқичдан ажралиб туради. Бу даврда Завқий ижодида юқорида қайд қилинган демократизм, ватанпарварлик, халқчиллик ғояларининг янада чуқурлашиши, равшан ва кескин тус олиши билан бирга, романтизм руҳи билан суғорилган озодлик мотивлари пайдо бўлади («Ажаб эрмас», «Фарғона» мухаммаслари, «Қаҳатчилик» достони). Адабиётда озодлик, революцион мотивларининг кенг акс этиши 1905 йилдан кейинги адабиётимизга хос бир хусусият бўлиб, бу ҳодиса меҳнаткаш халқ оммаси ўртасида чуқур томир отган революцион ҳаракатнинг адабиётдаги инъикоси эди. Демократ шоир бу даврда ҳаёт ва адабиёт билан бирга одим ташлаб, ўз ижодий эстетик қарашларида яна бир поғона юқорига кўтарилди ва адабиётдаги революцион романтикага жўр бўлиб, эркинлик ғояларини куйлашга киришди. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида (1917—1920) эса шоир фақат ўз ижоди билан эмас, балки қизгин амалий фаолияти билан ҳам Туркистонда ёш совет республикасининг барқарор бўлиши ва мустақамланиши учун курашди.

ЗАВҚИЙ — ЛИРИК ШОИР

Завқий ўз ижодини лирик шеърлар ёзиш билан бошлади ва умрининг охиригача бу турдаги асарлар ёзишни давом эттирди. Завқий лирик шеърлари тематик жиҳатдан анча бой бўлиб, унда тор, интим муҳаббат кечинмаларидан тортиб, турли темадаги гражданлик мотивларини ҳам учратиш мумкин.

Завқийнинг сатирик истеъдоди унинг лирик ижодига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Шунинг учун унинг лирикасида реализм, ҳаётий масалаларга қизиқиш, ижтимоий ҳодисаларга ўз муносабатини билдириш каби тенденциялар анча устун туради. Завқий лирикасининг ана шу тематикаси ва умумий йўналишига қараб, уни икки группага: муҳаббат лирикаси ва сиёсий лирикага ажратиш мумкин.

Завқий ижодида муҳаббат лирикаси.

Муҳаббат ва унинг кечинмаларини куйлаш поэзиямизнинг қадимий темаларидан бири бўлиб, Завқий бу темани ишлашда ҳам оригиналликни сақлаган ҳолда жозибали ва унутилмас шеърлар яратди. Шубҳасиз, шоир муҳаббат лирикасида бундай маҳоратга бирдан эришмади. Унинг бу соҳада ёзган асарларининг дастлабки намуналарида тақлидчилик, юзакичилик, услубий шаблон йўқ эмас эди. Лекин оригинал бадий таланти эгаси бўлган Завқий бу камчиликлардан тезда қутулиб, ижодий юксакликларга интилди ва муҳаббат лирикасининг яхши, чиройли намуналарини яратди.

Завқий ижодидаги муҳаббат лирикасининг яхши намуналаридан бири унинг «Келмаса келмасун, нетай?» радибли ғазалидир. Бу ғазал Алишер Навоийнинг:

Гар аламинмга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?
Гар ғамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?—

байти билан бошланган шўх ва жозибали ғазалига жавоб — ўхшатма қилиб ёзилган. Навоийнинг бу ғазали поэзиямизда машҳур бўлиб, унга кўп шоирлар, шу жумладан Завқий ҳам жавоб — назира ёзган эди. Завқий ўз назирасида Навоий ғазалининг вазнини, мисра тузилишини ва бошқа формал-стилистик хусусиятларини сақлагани ҳолда уни мазмунан бойитди, ғоявий йўналишини чуқурлаштирди.

Ёр келур замона йўқ, келмаса-келмасун нетай?
Сарф этарга хазона йўқ, келмаса-келмасун нетай?

Маскани кўз ичи десам, мардум оролагон экан,
Таклиф этарга хона йўқ, келмаса-келмасун нетай?

Эски бузуқ харобада чўғдек айладим ватан,
Бир тузук ошиёна йўқ, келмаса-келмасун нетай?

байтлари билан бошланган 20 мисрала бу ғазал шоирнинг ўз камбағаллигидан зорланиб ёзган социал темадаги мисралар билан яқунланади:

Кўз тикиб қудумига, тоқай ўлурман интизор,
Илмаса кўзга кулбами, келмаса-келмасун, нетай?

Ул кўзи ваҳшимиз бу ён бўлмаса ром не ажаб,
Завқийда дому дона йўқ, келмаса-келмасун нетай!

Завқийнинг диққатга сазовор лирик шеърларидан яна бири «Бодаи васлинг» ғазалидир. Мазмунан характерли бўлган бу ғазал ўзининг умумий руҳи ва услуби билан Фурқатнинг машҳур «Уч хароботий» мусаддас-таржиъбандини эслатади. Бу ғазалда ҳам «Уч хароботий» мусаддас-таржиъбанддаги каби самимий муҳаббатга эга бўлган, лекин ёрнинг бевафолигидан алам ва изтироб чеккан «уч ошиқ» ҳақида фикр юритилади. Бу ғазалда ҳам истиғно билан ўз ёридан кечиб, фалсафий мулоҳазалар оламига отилган «нозик табиатли» ошиқлар образи гавдаланиб туради. Ғазал ғоявий йўналиши жиҳатидан «Уч хароботий» мусаддасидаги мазмунни давом эттириши билан бирга, қофия, вазн ва бадий образлар системасида ҳам унга ўхшаб кетади. «Уч хароботий» мусаддаси ҳам, «Бодаи васлинг» ғазали ҳам аруздаги рамал баҳри тармоқларидан «фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилотун» вазнида ёзилгандир:

Бодаи васлинг қачонким нўш этибон қонамиз,
Тонггача ҳижронда бўлғайму бизи майхонамиз.

Отма кўнгул шишасига санг, бежо тегмасун,
Таъбимиз озода, деб Фарғонада махтонамиз.

Рухни ғаслиб айлагил, шохим маҳали кишту мот,
Ишқ базми нчра шатранж ўйнагон уч донамиз.

Кўнглимиз айлаб паришон, ҳар тарафга тарқатиб
Неча муддатдурки, ул новак мужгон шонамиз.

Анбарин зулфингни боғлаб жонларга таъвиз учун,
Ёдинг ила кечалар гоҳ чўчиб уйғонамиз.

Завқий ила Фурқатий кулбанга ёринг келмаса,
Айлаб истиғно бизам шундоқ ёрдин тонамиз.

Завқийнинг муҳаббат темасида ёзилган характерли лирик шеърларидан бири «Ғорат этдинг» ғазалидир. Бу лирик шеърда Завқийга хос шўх услуб кўзга ташланади. Шоир ёр бевафолиги ҳақида сўзлар экан, баъзи шоирларда кўрингани сингари, аччиқ нола-фигон кўтармайди. Унинг шеърларида алам-ҳасрат бор, лекин бу муҳаббат азобларини шоир жуда енгил ўтказди. Ҳатто унинг шикоятмоз мисраларида ажойиб юмор сезилиб туради. Натижада классик поэзиямиздаги лирик қаҳрамонга хос бўлган муҳаббат кечинмаларидаги трагизм Завқий шеърларида кўринмайди. Завқий лирикаси учун характерли бўлган бу хусусият унинг Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти фондида (инв. 9971) сақланаётган «Мажмуан ашъор» дан олинган «Ғорат этдинг» ғазалида равшан кўриниб туради.

Горат этдинг, эй пари, тан мулкни,
Қўрмадим оламда сандек тулкни.

Фориг эт бизни жафо зиндонидан,
Сан эрурсан яхшиларни (нг) эркини.

Рўзи қисматда худо берган экан.
Бизга оҳу воҳу санга кулгуни.

Завқий бечора айтур доимо,
Эй худо, очгин дилимни (нг) қулфини.

Завқий лирикасида «Юзунгни кўрсатиб аввал» шеъри алоҳида ўрин тутди. Муҳаммас шаклидаги бу шеър жўшқин лиризм ва чуқур самимият билан ёзилган бўлиб халқ ўртасида кенг тарқалган ва классик мақом куйларига солиниб айтилиб келмоқда. Саккиз банддан иборат бўлган бу шеър мазмун, шакли ва услуби жиҳатидан тугалланган бўлиб, унда бир муҳаббат саргузашти тўлиқ, бекаму кўст ифода этилгандир. Шеърда висол умиди, вафодорлик ваъдаси, бегоналик ҳажри ва, ниҳоят севгининг алам ва изтироблари бирин-кетин акс эттирилиб, муҳаббат кечинмаларининг ранг-баранг руҳий ҳолатлари гавдалантирилади:

Юзунгни кўрсатиб аввал ўзингга бандалар қилдинг,
Яна кўнглум олиб юз ноз бирла хандалар қилдинг,
Жамолнинг партавин солиб ажойиб жилвалар қилдинг,
Масиҳдек бир боқишда мурда жисмим зиндалар қилдинг,
«Санго ман то қиёмат ошно!»— деб ваъдалар қилдинг...

Агар билсам эди бегона бўлмоқ ихтиёрингни,
Бошимга солмас эрдим, беҳуда савдои корингни,
Ҳама айтур: «начук қилдинг, ўшал мастона ёрингни?»
Кўнгулда гинаси бор, арз қил аҳволи зорингни,
Солиб бўйнимга ҳажринг занжирин бадкардалар қилдинг.

Юрагим раҳна бўлди, бас қил истиғнони, жононим,
Фироқнинг торта-торта ёшлигимда кетди дармоним,
Арозингни қўйиб, лутф айласанг ҳеч йўқдур армоним,
Қўзим нури, танимнинг қувватисан, эй дилоромим,
На хуш бир неча кун Завқий қўлингга шевалар қилдинг.

Завқий лирикаси ўз моҳияти билан оптимистик характердадир. Унинг лирикаси гўзаллик мадҳиясидан иборатдир. У кишиларни турмушдан, ҳаёт гўзалликларидан завқланишга чақиради, ҳаётни севишга ундайди. Бу жиҳатдан Завқий лирикаси таркидунёчилик ғояларини тарғиб қилувчи феодал-клерикал адабиётдан принципиал фарқ қилади. Завқий демократ шоир сифатида муҳаббат тематикаси орқали соғлом, олижаноб инсоний фазилатларни куйлаб, ўз даврининг илғор ғоялари учун курашди, поэзияда ҳаётнинг проблемаларни акс эттирди. Завқий поэзияси ҳаётнинг, чуқур оптимистик поэзия бўлиши эътибори билан реалистик поэзиядир.

Завқий ижодида
сиёсий лирика.

Завқий лирикасининг реалистик кучи, айтишса, унинг сиёсий-гражданлик темаларида ёзган шеърларида яққол кўриниб туради. Завқий поэзиясидаги сиёсий лириканинг намуналари сифатида «Демиш хон», «Ажаб эрмас» ва «Фарғона» шеърларини кўрсатиш мумкин.

Завқий ўз ижодининг илк давларидаёқ муҳим тарихий ҳодисалар, ҳаётнинг проблемалар билан қизиқди ва улар ҳақида шеърлар ёзди. Ҳаётнинг масалаларни адабиётга олиб киришга интилиш ундаги реализмдан дарак берар эди. Завқий ижодига хос бўлган гражданлик тематикасининг илк намуналаридан бири «Демиш хон» шеъридир.

Муҳаммас шаклида ёзилган 7 банд, 35 мисрали бу шеър Фарғона тарихида содир бўлган муҳим ҳодисага — 1875-1876 йилларда Худоёрхоннинг тахтдан қулаши ва Қўқон хонлигининг тугатилиши ҳодисасига бағишлангандир. Шоир бу сиёсий-тарихий воқеани бадиий ифодалашда ўзбек адабиёти тажрибасида кенг тарқалган бадиий приёмни — асар қаҳрамонини ўз тилидан сўзлатиш приёмини қўллайди. Завқий бу шеърда Худоёрхонни ўз тилидан сўзлатиб, унинг бутун будо шудидан, ишонган ва ҳирс қўйган тахтидан ажралиб, ҳасрат ва надомат чекаётганини, пушаймон қилаётганини акс эттиради. Шоир ана шу усулда Худоёрхоннинг мағрур ва лақма образини яратишда зўр санъаткорлик ишлатиб, катта муваффақият қозонади. Чунончи, Худоёрхоннинг оҳ-воҳдан иборат «ҳасратномаси» қуйидаги банд билан бошланади:

Чекиб ҳасрат демиш хон, шаҳри Хўқандимдин айрилдим,
Иним Султон Муродбек эрди пайвандимдин айрилдим,
Ки Насриддин деган шаҳзода дилбандимдин айрилдим,
Яна Урмонбек отлиқ яхши фарзандимдин айрилдим.
Бошимда тож, белим узра камарбандимдин айрилдим.

Бундан кейинги бандларда Худоёрхон ўз «кирдикорлари» ни фош этади:

Қўриб давлат гурурин юрту элдин беҳабар бўлдим,
Заволини кўриб, дўстлар, ҳазондек ғам билан сўлдим,
Гуноҳсиз нечалар мўю соқолин тердириб юлдим,
Мукофотин кўриб, дўстлар, ажал келмай тирик ўлдим,
Қолиб бу ерда ғамлар бирла, хурсандимдин айрилдим.

Чиқардим бидъат ишларни ҳазина тўлса шояд деб,
Ижора бирла так жойи олурдим тўлса шояд деб,
Хушомадгўйларим ўргатдилар хон кулса шояд деб,
Фақир бечораю беҳонумонлар ўлса шояд деб,
Ёмонлар сўзи бирла яхшилик пандимдин айрилдим.

Ижтимоий-тарихий темада ёзилган бу шеърда Завқийнинг сиёсий қарашлари равшан акс этади. Шеърнинг умумий руҳи

ва мазмунидан, унда Худоёрхон образининг салбий-танқидий усулда чизилишидан кўриниб турибдики, шоир хонлар-беклар замонасига, феодал тузуми туғдирган қонда-тартибларга, адолатсизликларга ғазаб ва нафрат билан қараган. Худоёрхоннинг тахтдан ағдарилишини табриклаб, янги замонлар бошланишидан, халқ учун тузук тартиблар жорий қилинишидан умидвор бўлган. Демак, шеърда муҳим сиёсий масала — шоирнинг хонлар, беклар, феодаллар замонасига бўлган муносабати масаласи илгор позициялар нуқтаи назаридан ҳал қилинган.

«Ажаб эрмас» мухаммаси Завқий сиёсий лирикасининг гўзал намуналаридан биридир. Бу шеър 1916 йилда ёзилган бўлиб, у 4 банд, 20 мисрадан иборатдир. «Ажаб эрмас» асари ўзининг тематикаси, мазмуни ва ғоявий йўналиши жиҳатидан Улуғ Октябрь революцияси арафаларидаги ўзбек адабиётининг энг яхши намуналаридан биридир. Унда шоирнинг юксак ва олижаноб интилишлари акс этган. Бу интилишлар биринчи жаҳон уруши ва тобора юксалиб бораётган халқ ҳаракатлари заминидан туғилган озодлик ғояларидир. Тарихий ҳодисаларнинг ички мазмунини, жамиятнинг илгор қисми кайфиятларини жуда тўғри пайқаб олган шоир ўз шеърда, «Муқаррардур замона инқилоб ўлса ажаб эрмас»,—деб, бошланиб келаётган революциядан башорат қилади. Шоир ўз асарида замонада ўзгариш бўлиши билан бирга, бу «ўзгариш» оқибатида халқ ҳаётида, мамлакат истиқболида рўй берадиган янгилликларни ҳам равшан акс эттиради. Завқий бу «инқилоб» оқибатида халқнинг «золимлар зулмидан озод» бўлишини, эркин-қувноқ нафас оладиган замонларнинг етиб келишини зўр ишонч билан қуйидагича акс эттиради:

Ўтиб бир қарн акроним жаҳон обод кўргайсиз,
Жаҳон аҳлини зolim ҳаддидин озод кўргайсиз,
Гирифтори алам эрмас, ҳамани шод кўргайсиз,
Бурунги ўткану кетган кўнгулда ёд кўргайсиз,
Қариган чоғда Завқий бир шабоб ўлса ажаб эрмас.

Шоирнинг яқин келажакдаги мамлакат тақдири, Ватан истиқболи ҳақидаги умидлари яна ҳам диққатга сазовордир. Шоир ўз ватани Фарғонани гўзал, шифобахш ва яшнаган бир водий қиёфасида тасаввур қиладики, у ўзининг бу ниятлари яқин келажакдаги авлодлар — ижодкор совет кишилари қўлида ортиғи билан амалга ошишини ҳаёлига келтира олдимикан:

Шiori шаръ бирлан зийнат афзо ўлса Фарғона,
Тонг эрмасдурки, шаҳри жаннат осо ўлса Фарғона,
Ҳавоси руҳпарвар ҳам дилоро ўлса Фарғона,
Жаҳон аҳлига гўё дафъи савдо ўлса Фарғона,
Бўлиб туфроғи анбар, сув гулоб ўлса ажаб эрмас.

«Ажаб эрмас» мухаммаси демократ шоир Завқийнинг халқпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган зўр реалистик асаридир. Мухаммаснинг яна бир муҳим хусусияти ундаги романтикадир. 1905 йилдан кейинги адабиётимизга хос бўлган эрқпарварлик ғоялари, истиқбол умидларини романтик кўтаринкилик билан куйлаш бу мухаммасга ҳам хосдир. Бу жиҳатдан XIX асрнинг иккинчи ярмида демократ шоир сифатида шаклланган Завқийнинг 1905 йилдан кейин ҳам замона билан бирга қадам ташлаганини, адабий ҳаётнинг асосий масалаларида унга жўр бўлиб куйлаганини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.

«Фарғона» мухаммаси ҳам Завқий яратган сиёсий лирикага мансуб бўлган муҳим асарлардан биридир. 8 банддан иборат бўлган бу шеър 1918—1919 йиллар атрофида ёзилган. Совет жамиятининг дастлабки йилларида, халқимиз тарихининг нотинч ва оловли йилларида Фарғона водийсида кечираётган ҳаёт ва олиб борилаётган кураш мухаммаснинг асосий темасидир. Демак, асар давр ҳаётининг энг жанговар, актуал масалаларига бағишланган. Завқий сиёсий лирикасининг дастлабки намунаси «Демиш хон» асарининг 1875—1876 йиллар атрофида, «Ажаб эрмас» асарининг 1916 йилда ва, ниҳоят, «Фарғона» асарининг 1918—1919 йилларда ёзилганини эътиборга олсак, унинг поэтик ижодида сиёсий мотивлар, гражданлик тематикаси ҳамма вақт диққат марказида турганини, етакчи темалардан бўлганини эътироф этиш лозим бўлади. Бу ҳол Завқий поэзиясининг ҳаётий, реалистик поэзия эканлигини яна бир марта исботлайди.

«Фарғона» мухаммаси мазмунидан революциянинг биринчи йилларидаги кураш алангасининг ўтли нафаси сезилиб туради. Бу умумий вазият мухаммаснинг бошланғич бандида шундай ифодаланган:

Эшитинг қиссан, мен айлаини изҳор, Фарғона,
Куйиб хокистар ўлди жумлаи бозор Фарғона,
Мисол оташ билан бўлди, кўринг, гулзор Фарғона,
Хуруши ўғрилардин тортадур озор Фарғона,
Халойиқлар кўзига бўлди эмди тор Фарғона.

Чиндан ҳам Фарғона водийси бу вақтларда қайта туғилиш даврини бошидан кечирмоқда эди. Бир томондан эски хон ва беклар замонини қайта тиклаш учун тиришаётган «шўройи исломчилар», «мухториятчилар», уларнинг «каллакесар шайкалари бўлган босмачилар, иккинчи ёқдан, узоқ давом этган уруш натижасида рўй берган вайронлик, очарчилик ва касаллик офати Фарғона халқини азоб-уқубат гирдобига солган эди. Турмуш ҳодисаларини зийраклик билан кузатиб борган шоир халқ ва мамлакат бошига тушган кулфатлардан уни қут-

қарувчи кучни топади ва бутун ихлоси, муҳаббати билан уни улуғлайди. Бу халоскор куч большевиклар партияси ва Совет ҳокимияти эди:

Тирилтирмоқ бўлиб, аввал, кўмилган хону бекларни,
Улим чоҳига солди босмачилар бу тирикларни,
Ҳисобини билиб бўлмас, куйиб ўлган ўликларни,
Шукурким тангри етказди мададга большевикларни,
Илоҳо бахт-толеи бўлсун эмди ёр, Фарғона.

Шундай қилиб, Завқий сиёсий лирикасида гражданлик мотивларининг етакчи ўрин тутиши билан бирга, танқидий элемент ҳам бўртиб туради. Завқийнинг гражданлик мотивида ёзилган илк шеърлари («Деминш хон» ва бошқалар)даги бу хусусият борган сари кучаяди ва унинг ижодида маълум йўлни — ҳажвгўйлик йўлини ташкил этади. Демак, лирик шеърлар ёзиш билан ўз ижодини бошлаган Завқий сиёсий лирика орқали ҳажвгўйлик даражасига кўтарилади.

ЗАВҚИЙ ҲАЖВЛАРИ

Завқий асарларининг муҳим қисмини унинг ҳажвиёти ташкил этади. Бу ҳажвиёт ўзининг тематикасига, темани ишлашдаги манерасига, шунингдек, умумий услуби ва бадиий приёмларига қараб икки гурппага — сатира ва юморларга бўлинади.

Сатирик шеърлар. Завқий демократик адабиётда Муқимий бошчилигидаги сатирик мактабнинг кўзга кўринган намояндаларидан биридир. Унинг сатираси ўзининг тематик доираси, ҳаётий ҳодисаларни баҳолаши ва ғоявий-эстетик позицияси жиҳатидан демократик адабиётнинг умумий ижодий принципларидан фарқ қилмайди. Завқий сатираларида ҳам ижтимоий ҳодисалар халқ манфаати нуқтаи назаридан баҳолаб, турмуш иллатлари қаттиқ танқид қилинади, социал адолатсизлик шафқатсизлик билан фош этилиб, эксплуататор синфларга мансуб бўлган ҳамма ижтимоий табақаларнинг аянч образлари чизилади.

Завқий сатираларининг маълум бир группаси шоир ҳаёт кечирган давр ва унинг кирдикорларига бағишлангандир. Маълум циклни ташкил қиладиган ва «социал сатира» деб аталиши мумкин бўлган бундай асарларда шоир замонанинг ноқобиллигидан, одамларнинг норасолигидан, тартибларнинг ноўринлигидан ачиқ шикоят қилади. Бу сатиралар шоирнинг турмуш, ижтимоий тузум ва ундаги қонун-қоидаларнинг моҳияти ҳақидаги сиёсий қарашларини, орзу-истакларини акс эттиради. «Замона кимники?», «Дар мазамамати замона», «Бўл», «Мунча кўп» шеърлари ана шундай сатиралар жумласидандир.

Мазкур сатираларнинг ҳаммаси мазмуни ва умумий йўналиши жиҳатидан бир хил характерда бўлиб, уларда шоирнинг

ўз даврига, унда ўрнатилган ижтимоий тартибларга ва бу тартибларни амалга оширувчи ҳукмрон синфларга бўлган салбий муносабати акс этади. Шоирдаги бу умумий кайфият «Замона кимники?» шеърида яхши ифодаланган. Шоир ўз шеърида, замона кимники, деган саволга очиқ ва равшан жавоб бериб, замона «силлиқ саллоники», «суврати зебоники», «ҳокиму мурзоники» эканлигини айтади:

Сендин, эй даврон, ичиб ғам захрини ғамнокман,
Гунча янглиғ оташинликда гирибон чокман,
Демадим бир бор ичсам дафъига таръёк ман,
Халқ наздида ҳақиру хок ё хошокман,
Давлату иззу шарафлар марди бодунёники...

Мўтабар нодон элидин қочди донолар бари,
Гўшага олди ўзини кўнгли мусаффолар бари,
Қолдилар роҳи равишдин дийда бинолар бари,
Этибор ўлди жаҳонга сурат оролар бари,
Бу замона фарч кавуш кийган, силиқ саллоники.

Шоирнинг шикояти, «даврондан ғам захрини ичиб, ғамнок» бўлиши конкрет мазмунга эга. Классик адабиётимизда кенг тарқалган «ҳасрат ва шикоят мотивлари» ҳар қайси даврда, ҳар қайси шоир ижодида конкрет мазмунни ифода қилиб, конкрет мақсад учун йўналтирилгани каби, Завқий поэзиясидаги «ғамноклик»нинг ҳам конкрет сабабияти бор. Бу сабабиятни шоирнинг ўзи шу шеърида таъкидлаб кўрсатади. Демократ шоирни ўша даврондан «ғамнок» қилган ва «гунча янглиғ гирибон, чок» қилган нарсаларнинг кулфатли ва машаққатли ҳаёти, «бағри қон бўлган деҳқон билан косиб»нинг аянчли аҳволи эди.

Шаҳру қишлоқ демангизким, фисқ ила тўлди жаҳон,
Аҳли дунё қошида ёлғончилардур нуқтадон,
Йўқ ривож касбу ҳунарға, соврилибдур хону мон,
Хоҳ косиб, хоҳ деҳқон қайга борса бағри қон,
Қоли ҳар ерда сухан шармандаю расвоники.

Ҳеч ким фақр аҳлига жон бирла қилмайди савоб,
Ағниё аҳлига анқо парча нон, бир томчи об,
Шу сабабдин бева-ю, бечоралар бағри кабоб,
Бекасу бечора сўзига киши бермас жавоб,
Манзилат ҳар ерга борсанг суврати зебоники.

Косиб ва деҳқонларнинг бундай оғир аҳволда яшаши, касб эгаларининг қон ютиши ҳар кимдан ҳам шоир Завқийга аён ва ачинарли эди. Чунки Завқийнинг ўзи ҳам шу косиб-ҳунармандлар табақасидан бўлиб, қисмати жиҳатидан ҳам улардан фарқ қилмас эди. Шунинг учун шоир ўз шеърини қуйидаги байт билан тугатган эди:

Сўрсаларким, бу мухаммасни ким айди, деб агар,
Завқий деган бир ямоқчи, маҳсудўз устоники.

«Социал сатиралар» циклига кирадиган шеърлар ичида «Бўл» шеъри ғоят характерлидир. Тўрт байдан иборат бўлган ғазал шаклидаги бу шеърни ўткир танқидий мазмуни ва кичик шаклига қараб эпиграмма деса ҳам бўлади. Бу шеърда Завқий ҳар нарса бойлик билан ўлчанадиган жамиятнинг асосларини жуда усталик билан очиб ташлайди. Гарчи шоир бу ерда «ҳажв»даги отилган ўқнинг нишонга тегмаслиги» ҳақида сўзласа ҳам, унинг замонга берган характеристикаси жуда тўғри ва ўринли отилган ўқ таассуротини туғдиради. Аҳамиятига кўра шеър текстини тўлиқ келтирамиз:

Аҳли дил бўлма, замоннинг бойи бўл, баззози бўл,
Ақчадин лангар чўп ушлаб растанинг дорбози бўл.

Шеър эшитмайди биров, даврон қулоғи қар анга,
Бир ҳовуч олтин, кумушнинг хуш жаранг овози бўл.

Тегмагай ҳаргиз нишонга отган ўқ юз-ҳажв ила,
Хоҳ замоннинг шоири бўл, хоҳи тирандози бўл.

Истамас бўлса замона Завқий ёзган шеърини,
Ким эшитсин арзи ҳол хоҳ рози, хоҳ норози бўл.

Шоирнинг оддий косиб-ҳунармандларга, меҳнаткаш халққа бўлган муносабати улуг инсонпарварлик туйғуларга асослангандир. Чиндан ҳам, ҳақоратланган ва эзилган меҳнаткаш халқ тубанликда қаттиқ азоб чекар эдики, буни шоир Завқий жуда яхши ҳис этар ва улар ғамига дардкаш бўлар эди. Шунинг учун ҳам «Мунча кўп» сатирасининг баъзи бандлари халқ ҳаётини тасвирлашдаги ҳаққонийлиги ва реалистик кучи билан Махмур ва Муқимийларнинг «Ҳапалак қишлоғи» ҳақидаги асарларини эслатар эди:

Қишлоқ эли шафтоли қоқи, нон тополмагай,
Қийган либосини тортса (белини) ёполмагай,
Ўлди совуқда кўпи оч, ўтун ёқолмагай,
Кўрдики бу машаққати ҳаргиз йўқолмагай,
Қиш чилласида ёзга умидвор мунча кўп.

Жамият ҳаётида борган сари кучайиб бораётган капиталистик муносабатларни ва уларнинг иллатларини танқид қилиш Завқий сатираларида муҳим ўринни эгаллайди. Бу жиҳатдан унинг «Вексель» шеъри характерлидир.

«Вексель» шеъри мухаммас шаклида ёзилган бўлиб, у Завқий билан Муқимийнинг биргаликдаги ижодий маҳсулидир, тўғрироғи, Завқий ғазалига Муқимий боғлаган мухаммасдир. «Вексель» шеърининг қандай яратилишидан қатъи назар, ун-

даги мисралар ва бу мисраларда илгари сурилган ғоялар ҳар иккала шоирга ҳам баробар тааллуқлидир.

«Вексель» шеърида Фарғона водийсида эндигина расм бўлаётган қарз бериб вексель олиш, шу йўл билан камбағал деҳқон ва косиб-ҳунармандларни иқтисодий қуллик гирдобига тортиш усули ҳақида фикр юритилади. Сиртдан қараганда камбағалларга ёрдамдек кўринган, аслида эса эксплуатациянинг капитализм давридаги ниқобланган, нозик шакли бўлган бу вексель халқ гарданидаги сиртмоқ эди. Вексель ва унинг оқибатларини турмушда яхши кузатиб бораётган демократ шоирлар бу ҳодисани ўз шеърларида ҳаққоний равишда тасвирлайдилар ва унинг косиб-ҳунарманд халққа келтираётган кулфатларини бирма-бир кўрсатиб берадилар:

Мастур қолмағайким, сўзнинг йўғони чиқди,
Олтириғлари ҳам векселни (нг) қони чиқди,
Зовутни битқаролмай эшонни (нг) жони чиқди,
Афсус, эй халойиқ, ишлар ёмони чиқди,
Охир замона маълум бўлди, нишонни чиқди.

Вексель дастидан баъзан Ҳодихўжа эшон каби кичик завод эгалари, яъни майда буржуазия вакиллари куйиб қолса ҳам (Муқимийнинг «Заводчи бой таърифида» шеърини эсланг), унинг энг оғир мусибатлари оддий халқ устига тушар, косиб-ҳунармандларни қарздорлик балосига гирифтор этиб, хонавайрон қилар эди:

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурға,
Қассоб етти ўзни гўшт ўрнига тилурға,
Солган қулоқларини эл, гап недур билурға,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотиқ қилурға,
Сўйи самоға йиғлаб косиб фиғони чиқди.

Халқики камбағаллар гўёки ғалтак ўлди,
Ўлгани (нг) устига ҳам бир неча қалтак ўлди,
Бу воқеа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул-дабба, нарх-қиммат устига пўстак ўлди,
Пўстак (белига) боғлаб, Завқий, баёни чиқди.

«Вексель» шеъри капиталистик муносабатлар туғдирган иллатларни фош этувчи асар сифатида фақат Завқий ва Муқимий ижодларидагина эмас, балки бутун демократик адабиётда катта аҳамиятга моликдир.

«Ҳажви йикчи эшон». Дин аҳллариини фош этиш ўзбек демократик адабиётининг марказий темаларидан бири бўлиб, бу темада Завқий ҳам яхши асарлар яратган. «Ҳажви йикчи эшон» сатираси Завқийнинг ана шундай асарларидан бўлиб, у халқ ўртасида «Дукчи эшон» ёки «Йикчи эшон» номи билан шуҳрат топган Муҳаммад халфага қарши қаратилгандир.

Тарихдан маълумки, Дукчи эшон бир тўда мутаассиб дин аҳлларига бош бўлиб олиб, 1898 йилда Андижон яқинидаги Марҳамат қишлоғида «газовот» шиори билан, яъни кофирларни мамлакатдан ҳайдаб, шариатга асосланган мусулмон давлати тузиш шиори билан панисломизм байроғи остида фитна кўтарди. Кенг халқ оммасининг озодлик ҳаракатини ўз манфаатига бўйсундиришга интилган юқори табақаларнинг бу интилишлари муваффақиятсизликка учради ва жамиятнинг илғор қисмида ғазаб-нафрат ҳисларини уйғотди. Бу ярамас ҳодиса муносабати билан кўп шоирлар асар ёздилар, жумладан, Завқий ҳам ўзининг «Ҳажви йикчи эшон» шеърини яратди.

Ушбу ғазал 21 байтдан иборатдир. Асар Дукчи эшон воқеаси бўлиб ўтган йили—1898 йилда Андижонда ёзилган. Шеърнинг ёзилган йилини Завқийнинг ўзи ҳам асар охирида абжад ҳисоби билан кўрсатиб ўтади:

Ҳар киши бу шўриши Фарғонадин сўрса нишон,
Завқий айтур: «жон» чиқиб, тарихидур «иғво эшон».

Бу байтдан кўриниб турганидек, Завқий бу воқеани «Фарғонанинг шўриши», яъни бахтсизлиги, зўр кулфати деб ҳисоблайди. Чиндан ҳам шеър бошдан-оёқ Дукчи эшонга лаънатлар ёғдирувчи мисралардан ташкил топади. Завқий Дукчи эшонни обод ерларни вайронага айлантирувчи «касофатлик вужуд» деб билади, уни халқ ўртасида «вабо пайдо қилувчи офат» деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам Завқий демократ шоирлар қатори, Дукчи эшон ҳақида сатирик асар ёзиб, халқнинг эшонга бўлган чуқур нафратини ифодалади.

Демак, юқорироқда кўриб ўтганимиздек, «Демиш хон» асарида Завқийнинг хон ва беклар замонасига бўлган муносабати ифодаланган бўлса, «Ҳажви йикчи эшон» сатирасида унинг пан-туркизм ва панисломизмга қарашлари акс эттирилган. Бинобарин, Завқий русларга муносабат, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi масаласида бошқа демократ шоирлар сингари илғор позицияда турган. Шунинг учун у ўз халқини хонларнинг мамлакат ва халқни ҳалокат ёқасига элтиб қўйган битмас-туганмас ўзаро урушлари офатларидан қутилиб, тинч турмуш кечириш имкониятига эга бўлганликлари билан табриклайди, турмушда рўй бераётган ўзгаришларни, улуғ рус маданиятининг ҳаётимизга кириб келаётган янгилликларини кучоқ очиб қарши олади, бу янгилликларни ўз асарларида тарғиб қилади. Завқийнинг улуғ рус маданиятига бўлган самимий муҳаббатини, рус халқига бўлган зўр ҳурматини кўрсатувчи кўп фактлардан бири сифатида «Қулоқ солинг, ёронлар» шеърдан бир парча келтириш kifоя:

Худоёр қочди-кетди, жулус ўрусга етди,
Ҳукмин равона этди то Шошу Андижонлар.

Ким ишда илму ҳикмат қўллаб очар тилсимот,
Ўтхона бирла бир ряд кетур бари вагонлар.

Пружиналик қоляска жон роҳати олисга,
Зийнат телеграмдин топура янги замонлар.

Савдо қизиқ бозори, кўп ўлди харидори,
Тужжор элин гузори, тушди фаранг томонлар.

Илму ҳунар ривож, бўлғай ақли(нг) тожи,
Ҳам юрту эл хирожи, собит топура омонлар.

«Дар ҳажви Шоҳ
Иноят Қўрбоши».

Завқий сатирасининг тематикасида катта ўрин тутган масалалардан бири чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларни танқид қилишдир. Чунки ўлкада чор ҳукумати томонидан ўрнатилган ҳарбий усулдаги мустамлакачилик аппарати меҳнаткаш халқ оммаси устидан чексиз зулм ўтказар эди. Чор ҳукумати кенг тармоқланган ҳарбий аппаратидан ташқари «халқ идора усули» деган усулни «кашф этиб», мамлакатни идора этишда маҳаллий амалдорлар (элликбоши, мингбоши, қўрбоши ва бошқалар)дан фойдаланиш системасини юзага келтирди. Шундай қилиб, халқ устидан икки ёқлама ҳукмронлик — истилочилар ва маҳаллий амалдорлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Булар халқни талашда, унинг устидан ҳўжайинлик қилишда ўзаро иттифоқ туздилар.

Чор ҳукумати ҳукмронлиги даврида туғилган бу ҳолат кўп демократ шоирлар ижодида ўзининг сатирик-танқидий ифодасини топди. Бу муҳим темани Завқий ҳам қаламга олиб, қатор сатирик асарлар («Дар ҳажви шоҳ Иноят Қўрбоши», «Золим пули», «Уй пули» ва бошқалар) яратди.

«Шоҳ Иноят Қўрбоши» сатирасида маҳаллий амалдор Шоҳ Иноят Қўрбоши шаҳар ҳокими колонизатор Мединский пинжигига тиқилиб олгани ва унинг ҳимояси раҳбарлиги остида зулм тифини қайраб, ишга солгани кўрсатилади:

... Неча кун ўлди Мединскийга ёр,
Топди бориб тундаги йўлдошини.

Қолмади Хўқандда киши тотмаган,
Заққуми заҳр икилаин ошини.

Ул эди Фиръавн, бу Хомон анга,
Ўтди қилиб иккиси кенгашини.

Парчада тасвирланган ҳоким Мединский билан амалдор Шоҳ Иноят Қўрбошининг оғиз-бурун ўпишишлари жуда характерли ва типик ҳодисадир. Чунки тарихдан маълумки, колонизаторлар ўз ёвуз мақсадларини амалга оширишда ҳамма вақт, Муқимий «Танобчилар»ида тасвирланганидек, Ҳакимжон ва Султон Алихўжа сингари маҳаллий амалдорларга суяниб иш кўрганлар.

Чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларни фош этиш Завқийнинг бошқа сатираларида ҳам учрайди. Чунончи, «Уй пули», «Золим пули» шеърларида ҳоким ва приставлар зулми, халқ бошига солинган солиқлар, халқни инсофсизларча талаш тўғрисида фикр юритилади. Масалан:

Зулм қилиб ҳокими солди дўконларга пул,
Тушмуш алар бошига қаттиғ азоб уй пули.

«Лак пули» деб бир солур, «уй пули» деб бир солур,
Қилмаса деб қўрқаман хоки туроб уй пули...

Уй пулидан хат аро сўзлади бечора халқ,
Завқий Ҳўқандий деди унга жавоб «уй пули».

Завқий сатираларининг тематик доираси жуда кенгдир. Шоир ижодида «замона буқаламунлиги»ни фош этиш, текин-хўр дин амалдорларини танқид остига олиш, чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларнинг карикатура характеридаги образларини чизишдан ташқари, яна бир қатор темаларда ёзилган асарлар борки, уларда ҳам ўша давр ҳаётининг турли иллатлари очиб ташланади, социал адолатсизликка асосланган жамият тартиблари танқид этилади. «Абдурахмон шайтон», «Гудаслик бой ҳақида ҳажв», «Воқеаи қози сайлов» каби шеърлар ҳам Завқий сатираларининг яхши намуналаридан бўлиб, уларда шоир яшаган давр ҳаётининг муҳим томонлари ўзининг сатирик ифодасини топган.

Юмористик шеърлар. Завқий ҳажвиялари ичида юмористик шеърлар ҳам бор. Улар кўп бўлмаса ҳам, темаси ва мазмуни жиҳатидан аҳамиятлидир. Завқий юмористик асарлар ёзишда ҳам Муқимий мактабининг издошларидандир. Завқийдан бизгача етиб келган еттита юморнинг учтаси («Отим», «Фонус», «Пашшалар») Муқимий тематикасида, унга жавобан ёки у билан биргаликда, ижодий ҳамкорликда ёзилгандир. Юмористик шеърлар циклини яратишда ҳам Завқийнинг Муқимий тажрибасидан фойдалангани кўриниб туради. Чунончи, Завқий «Отим», «Отинг» сарлавҳалари остида иккита шеър ёзиб, от циклини, шунингдек, пашшалар циклини яратган. Аҳамиятга кўра, Завқий юморларининг баъзилари билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

«Таърифи калиш» юмори 7 байтдан иборат бўлган ғазал шаклидаги кичик шеър бўлиб, Завқий унда ярим ҳазил аралаш калиш сифатларини баён этади ва унинг кавушдан афзал эканлигини таърифлайди:

Бутун оламда энг аъло калишдур,
Кияр одамга хўб зебо равишдур.

Енгилтак, иссиғу кўп жонга ором,
Даво ҳар фасли лою дафъи қишдур.

Бу шеърнинг охирги мисралари характерлидир. Услуби ва мазмуни жиҳатидан юмористик шеърга яхши хотима ҳисобланган ва бу мисраларда Завқий калиш ҳақидаги юқорида айтганларини хулосалайди:

Ўрусча махтаса Завқий: хорошо,
Жувон, пир, марду зан моманди ишдур.

Умумий йўналиши ва аҳамияти жиҳатидан Завқийнинг «Таърифи калиш» юмори Муқимийнинг «Таърифи печь» асарига ўхшатса бўлади. Чунки Муқимий шеърида ҳам, Завқий шеърида ҳам шоирнинг турмушдаги янгиликларга бўлган муносабати акс этгандир.

От циклини ташкил этган икки шеърнинг бири «Отим» юмори бўлиб, у ғазал шаклидаги етти байтдан иборатдир. Бу шеър Муқимийнинг шу мавзудаги асарига жавобдир. Муқимий билан Завқий ўртасидаги ижодий ҳамкорлик бу шеърларда учрайдиган муштарак байтларда ҳам кўриниб туради.

От циклига мансуб бўлган иккинчи шеър «Отинг» деб аталади ва «ўлсун отинг» радифи билан келади. Бу юмор ҳам ғазал шаклида ёзилган бўлиб, 9 байтдан ташкил топган. Шеърнинг темаси, умумий услуби, қофияси ва радифи унинг шоир Муқимийнинг «ўлсин бу от» радифи машҳур «От» мухаммасига ўхшатма тарзида ёзилганини кўрсатиб туради. Чунончи:

Корвон, қаргай, сепингла мустадам ўлсун отинг,
Жинилик бобида умри бардавом ўлсун отинг...

Рўбарў келгани тишлайди қутурган ит каби,
Шатталар толу терак, хоҳ бўлса том, ўлсун отинг.

Берма ем, қантар қозуққа, боғла ушлаб думларин,
Тутма асло сув юзига ташнаком ўлсун отинг.

Завқийга ҳамроз Муқимий, Уш келиб Мирзо Умар,
Қори Акрамжонга танбеҳи мудом ўлсун отинг.

Бу сўнгги байтдаги сўзлар мазкур юморнинг Уш шаҳрида ёзилганидан дарак беради. Шоир биографиясидан маълумки, Завқий Муқимий билан биргаликда Ушга 1898 йилда сафар қилган эди.

Пашшалар циклида ҳам Завқий иккита шеър ёзган бўлиб, биринчи юморнинг матлаи ва мақтаи характерлидир.

Кечалар уйқу бузиб безор қилди пашшалар
Ниш уриб жарроҳдек, бемор қилди пашшалар...

Айлади Завқий рақам зарра магасдин шиквалар,
Гарчи меҳмон эрди, зулм изҳор қилди пашшалар.

«Қўймас пашшалар» шеъри эса 1898 йилда Андижон сафари даврида ёзилган бўлиб, Муқимийнинг «Қурбақалар» сати-

расига жавобдир. Бу юмор пашшадан шикоят қилувчи қуйидаги байтлар билан бошланади:

Кимга бориб арз этайким, дод, қўймас пашшалар,
Ўтқарур жабрини юз фарёд, қўймас пашшалар.

Кечаси оқи урур ниш, кундузида қораси,
Хоҳ пешин, хоҳ номоз бомдод қўймас пашшалар.

Бу мисраларда фақат кулги эмас, балки моддий ҳаётнинг реал лавҳалари ҳам акс эттирилган.

«Сигирим» номли юмор ҳам ғазал шаклида ёзилган бўлиб, 8 байтдан ташкил топган. Бу юморда ҳам, от юморларида бўлгани каби, қари лоғар-қоқ, бедармон-ўласи сигирнинг кулгили кўринишини чизилади.

Умуман от, пашша ва сигир ҳақидаги бу юморларда ғоят аянчли кўринишга, кишини бездирадиган қилиқ ва хусусиятларга эга бўлган жониворлар устидан беозор кулинса ҳам, аслида бу юморлар асосини ҳаётнинг маълум томонларини танқид қилиш, китобхонларда шу ҳодисаларга нисбатан нафрат уйғотиш ғояси ташкил этади. Чунончи, бедармон от, хира пашша, қари-қоқ сигир иқтисодий жиҳатдан техника томонидан қолоқ ва ибтидоний ҳаёт тимсолларидир. Жамиятнинг иқтисодий жиҳатдан заиф бўлиши инсонлар ҳаётида акс этганидек, ҳайвонларга ҳам ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмайди. Завқийнинг пашшалар тўғрисидаги шеъри эса ўша замонда соғлиқни сақлаш масалалари ниҳоятда паст даражада эканлигидан дарак беради. Завқийнинг от, сигир ва пашша ҳақидаги бу юморларнинг аҳамияти ҳам уларнинг колониал қуллик ҳукмронлик қилган ҳаётдаги иллатларини шу хилда акс эттиришидир.

«Фонус» юморининг ўз тарихи бор. Бу тарих шундан иборатки, Муқимий Тошкентга қилган сафарларидан бирида Қўқонга қайтаётганида, ўша замоннинг муҳим янгиликларидан бири сифатида фонус олиб келади. Уни кўрган шоир Завқийнинг ҳаваси келиб, фонус тутишни орзу қилади ва Муқимийга мурожаат этиб, шу фонусини ҳада қилишни сўрайди. Бу илтимос шеърий шаклда ифода этилиб, «Фонус» радиопли шеър майдонга келади. Завқий бу шеърда ўзига хос юмористик маҳорат билан чиройли иборалар ишлатиб, фонус билан жонли нарсасидек сўзлашиш усулини қўллайди:

Арзим сенга етишсун, эй катта, зўр фонус,
Кел мунда, эмди еткур кулбамга нур, фонус...

Бир умр ҳамки қилсанг ҳазратларига хизмат,
Иқболу толеининг кам, пешона, шўр, фонус.

Кўнгулда бўлса ногоҳ мен бирла ошнолиг,
Борган замони дарров, чопқилла, юр, фонус.

Васфинг эшитганимда хушвақт бўлди кўнгул,
Кўз равшан ўлди сандин, дилга сурур, фонус...

Бир неча шам ёқсам ҳаргиз шамол қўймай,
Сенсиз камина Завқий кўп беҳузур, фонус.

Муқимий ҳам Завқий бошлаган услубни давом эттириб, фонусга қарата шеър ёзади:

Хотирда йўқ эдиким, кўздин Муқимий кетсанг,
Завқий сени тилабдур бермак зарур, фонус.

деб, фонусни ҳам, унинг тўғрисида ёзган шеърини ҳам дўстига ҳада қилади. Демак, бу шеърлар, икки атоқли шоирнинг ҳаётдан, дўстона муносабатларидан дарак беради.

ЗАВҚИЙ «САЁХАТНОМА»ЛАРИ

Завқий ўз ижодий фаолиятида «Саёхатнома»нинг бир неча намуналарини яратиб, бу жанрнинг демократик адабиётда шаклланишига маълум ҳисса қўшди. Завқийдан бизгача учта саёхатнома: «Сув жанжали», «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» ва «Шоҳимардон хотираси» номли асарлари сақланиб қолган. Баъзи маълумотларга қараганда, Завқий 1900-1903 йиллар орасида Арабистонга қилган сафари вақтида ҳам саёхатнома ёзган, лекин бу саёхатноманинг тақдири номаълум бўлиб, ундан бизга фақат фрагментларгина сақланиб қолган:

Ефаси, Қуддуси йўли,
Мавсуми бир баҳор экан,
Меваси пуртахол ила,
Анжиру лимузор экан.

Ери мусаффо замин,
Барчаси буғдой экиб,
Тевани қўша қўшиб,
Ерларин ҳайдор экан.

Завқий худога шукр қил,
Ризқинг ўтиб фароғ ила,
Умрида қорни тўймаган,
Болалари бор экан.

Келтирилган бу парчаларда Арабистон иқлими ва табиати оид баъзи деталлардан ташқари, араб халқи ҳаёти ҳақидаги таассуротлар ҳам акс эттирилганки, бу ғоят муҳимдир. Бу парчаларнинг охириги бандида Завқий «умрида қорни тўймаган» болалар тўғрисида сўзлаб, улар аҳволига чин кўнгулдан ачинади. Чиндан ҳам, XX аср бошларида ҳам империалистик мамлакатлар яғмоси остида яшаган араб халқи оч-яланғоч, гадейларча умр кечиришга мажбур эди.

«Сув жанжали» саёҳатномасининг ҳажми кичик бўлиб, 6 банд, 24 мисрадан иборатдир. «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» шеъри 14 банд, 56 мисрани ўз ичига олади. «Шоҳимардон хоти-раси» эса 10 банд, 40 мисрадан иборатдир. Бу уч саёҳатнома услуби, бадиий шакли, вазни ва қофиялари жиҳатидан бир хил хусусиятларга эга бўлишидан ташқари, тематик жиҳатдан ҳам бир-бирларига боғлиқдир. Уларнинг иккитаси—«Сув жанжали», «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» шеърлари Завқийнинг Каримбобо қишлоғидаги ҳаёти ва у ерда кечирган саргузашт-лари заминидан туғилган. Чунки 1905—1907 йиллар орасида шоирнинг тоғаси Муҳаммад Солиҳ вафот этгандан сўнг унинг меросхўрлари бўлмагани учун Қайнардаги—Каримбобо қи-лоғида унга тегишли ерларнинг бир қисми Завқийга теккан эди. Бу ердан шоир қишлоқдаги дўстлари ёрдамида фойда-ланиб юрар эди. Ҳатто, 1906 йилдан кейин шоир бир неча йил-лар давомида Қайнарда турган ҳам эди. Шунинг учун ҳам Завқий қишлоқ ҳаётини яхши ўрганган, деҳқонлар турмушини ўз кўзи билан кўриб, унинг устидан ҳукмронлик қилаётган қишлоқ амалдорларини, бойларини яқиндан таниб олган эди. Бинобарин, Завқий ўз саёҳатномаларида турли ҳаётий воқеа-ларни тасвирлайди, ана шу қишлоқ амалдорлари—мингбоши-лар, бўлис бошлиқлари образини чизиб беради.

«Сув жанжали» саёҳатномасида қишлоқ ҳаёти учун му-ҳим бўлган бир масала—сув проблемаси тўғрисида фикр юри-тилади. Каримбобо қишлоғининг мироби пора берган, қўй сў-йиб, тўн кийдириб, меҳмон қилган бойларга сув бериб, деҳ-қонлар ерини сувсиз қолдириб қақшатгани жуда равшан тас-вирланади:

Борганда пешвоз қўй сўйиб,
Ҳожи миробга тўн қўйиб,
Қунлар ўтар шу хил тўйиб,
Қўнгиллари хушҳол экан.

Хоҳ рози, хоҳ бўлсин хуноб,
Юрт-элга сув бермай мироб,
Ҳожи ерин қилмиш сероб,
Деҳқон учун қаттол экан.

«Обид мингбоши ҳақида ҳажв» саёҳатномасида қишлоқда-ги миробдан кўра каттароқ амалдор ҳақида, бўлис бошлиғи бўлиб турган мингбоши—Обид мингбошининг кирдикорлари ҳақида ҳикоя қилинади. Саёҳатнома шундай муқаддима билан бошланади:

Ҳайҳот, эшитсангиз улус,
Обид деган Қайнар бўлис,
Мансаб эсиз, ҳайфи жулус,
Бадлафзу, бадғуфтор экан.

Бу муқаддимадан кейинги бандларда баён қилинган воқеа-дан маълум бўлишича, Завқийнинг Каримбобо қишлоғидаги ерининг атрофи девор билан ўралмаган бўлиб, у ерга бойнинг чорваси тушиб ўтлар, экинларни пайҳон қилиб, дарахтларни гажир экан. Шунинг учун шоир бўлис бошлиғи Обид мингбо-ши олдига бориб, бу аҳволдан шикоят қилади. Лекин илгари-роқ бой томонидан оғзи мойланиб қўйилган мингбоши Завқий арзини эшитиш ўрнига уни ғазабланиб қарши олади ва маҳка-масидан ҳайдаб чиқазади. Бундай адолатсизликка дуч кел-ган шоир мингбоши ҳақида ҳажв ёзиб, ўз ғазабини ифодалай-ди. Автобиографик маълумотларни ўз ичига олган саёҳатнома воқеаси шундай банд билан бошланади:

Дашт ерда мулким бор эди,
Атрофи бедевор эди,
Бой чорваси ўтлар эди,
Қўй-эчкилар озор экан.

Саёҳатноманинг мингбоши образини чизишга бағишланган бандлари, айниқса, ёрқин чиққан:

Қайнар гапи Қайнар булоқ,
Ҳеч сўзга солмайди қулоқ,
Улсун емай эчки-улоқ,
Қўп порахўр мурдор экан.

Чақсам чиён деб мақтанур,
Мен кўп ёмон деб мақтанур,
Умрим пиён деб мақтанур,
Ўз айбига иқроор экан.

Бор эшагини кет, деди,
Завқий уйингга ет, деди,
Мен бир қопонғич ит, деди,
Беномусу беор экан.

Бу сатрларда Обид мингбоши қишлоқнинг чекланмаган ҳуқуққа эга бўлган якка ҳукмдори сифатида гавдаланади. Зав-қий яратган Обид мингбоши образи Муқимий ва бошқа демок-рат шоирлар яратган маҳаллий амалдорлар образидан ҳеч фарқ қилмайди. Обид мингбоши ҳам колонизатор-чиновниклар паноҳида ишлаётган порахўр, бюрократ амалдорларнинг типик вакилидир.

В. И. Ленин Россияда чор ҳукумати томонидан ўрнатилган ва бошдан-оёқ зўравонлик, бюрократизм, порахўрлик асосига қурилган давлат аппаратиға характеристика бериб, шундай деган эди:

«Россиянинг қолоқлигига ва унинг абсолютизмга яраша халқ чиновниклар олдида бутунлай ҳуқуқсиздир, имтиёзли бюрократия бутунлай озоддир... Рус халқининг жуда кўп ва

энг хилма-хил табақалари чексиз ҳуқуқларга эга бўлган масъулиятсиз, сотқин, ваҳший, жоҳил ва текинхўр рус чиновникларига қарши душман бўлиб қолган».¹

В. И. Лениннинг чор чиновниклари ҳақида айтган бу сўзлари тўлалигича собиқ Туркистондаги маҳаллий амалдорларга ҳам тааллуқлидир. Бу ҳақиқат кўп тарихий ва адабий фактлар орқали исбот қилингандек, Завқий саёҳатномаси материалларидан ҳам кўриниб туради. Завқий маҳаллий амалдорларнинг ўтакетган бюрократ эканликларини чекланмаган ҳуқуқ билан меҳнаткаш халққа зўрлик кўрсатишларини алоҳида таъкидлайди:

Арз бирла кўп бечоралар,
Баври эзилган ёралар,
Бағри эзилган ёралар,
Раҳм айламак душвор экан.

«Сув жанжали» ва «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» асарлари бадий хусусиятлари — бандлар системаси, қофияси, радифи, вази жиҳатидан демократик адабиётдаги саёҳатномаларга тамомила ўхшаса, ҳам, лекин бир масалада — асарнинг яратилиш тарихида бошқа саёҳатномалардан фарқ қилади. Демократик адабиётдаги бошқа саёҳатномалар саёҳат хотираларини баён қилиш асосида юзага келган бўлса, Завқий асарлари бошқа сабаблар асосида майдонга келган. Лекин Завқий саёҳатномаларининг ўзига хос бу хусусиятидан қатъи назар, улар мазмуни, ғоявий йўналиши, бадий-стилистик хусусиятлари жиҳатидан бошқа саёҳатномалардан фарқ қилмайди. Завқийнинг «Сув жанжали», «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» саёҳатномалари демократик адабиётдаги танқидий реализмнинг муҳим намуналаридандир.

«Шоҳимардон хотираси» саёҳатномаси 1898 йилда, Завқийнинг Фарғона водийсидаги гўзал манзил бўлган Шоҳимардонга қилган саёҳати даврида ёзилган. Саёҳатномада Завқий Шоҳимардон табияти, гўзал манзаралари ва бойликлари ҳақида фикр юритиб, бу ажойиб шифобахш ўлкадан олган таассуротларини завқ-шавқ билан тасвирлайди. Саёҳатнома ўзининг тематикаси, мазмуни ва умумий услуби билан тамомила Муқимий саёҳатномалари руҳида ёзилгандир. Чунончи:

Саҳни ажойиб хуш ҳаво,
Ҳам руҳпарвар, жонфизо,
Хушбў кўринган ҳар гиёҳ,
Жамбил билан райҳон экан.

Кабклари бўйини чўзиб,
Юз савт ила нағма тузиб,

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 2-том, 366-бет.

Булбул наволар кўргузиб,
Тўтиси хуш илҳон экан.

Бўлса керак бул тоғлар,
Қам-кам чиройли боғлар,
Ҳеч кимса кўрмас доғлар,
Кўнгли аро қолгон экан.

Завқийнинг «Шоҳимардон хотираси» саёҳатномаси ўзининг маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Унда пейзаж тасвирига катта ўрин берилган бўлиб, асар табият лирикасининг гўзал намунаси деб қаралиши ҳам мумкин.

ЗАВҚИЙ ДОСТОНЛАРИ

Бу дoston Завқий асарлари орасида топишган икки дostonнинг бири бўлиб, у 1909-1910 йиллар атрофида ёзилгандир. Дoston 65 байт, 130 мисра шеърни ўз ичига олади. Дostonнинг асосий мавзуи сўнгги асрлардаги адабиётимиз учун таниш бўлган сайлов масаласидир. Маълумки, бу тема адабиётимизда Завқийдан олдин ҳам (Муқимий), ундан кейин ҳам (Ҳамза) ишланган ва бу темада бир қанча бадий асарлар яратилган.

Завқий ўз дostonини қуйидаги мисралар билан бошлайди:

Сиз эшитсангиз, аҳли Фарғона
Айтайин бир ажойиб афсона.

Қиламан бир ҳикояи сайлов,
Бир киши қозию, чиқди биров.

Бу муқаддимадан сўнг шоир воқеа баёнига ўтади. Ҳокимлар томонидан Қўқон шаҳрининг Хўжанд даҳаси қозилигига сайлов эълон қилингандан сўнг, қозилик мансабини талашиш ҳангомаси бошланиб кетади. Дostonда тасвирланишича, рақобатда иштирок қилувчи кўп одамлар ичида айниқса, икки даъвогар (қозилик мансабида ўша вақтда ишлаб турган мулла Қамол билан собиқ қози мулла Ҳакимжон) ажралиб турар эди. Мулла Қамол аслида шаҳрихонлик бўлиб, Қўқонда Шокирқора, Олимқовоқ ва Ҳасанжон аъламлар билан тил бириктириб олган ва истаганча номаъқулчиликлар қилар эди. Сайлов эълон қилингач, у ўн минг қарз кўтариб, хўп сарф қилади, катталарга пора бериб, сайловчиларнинг оғзини мойлашга ҳаракат қилади. Собиқ қози мулла Ҳакимжон ҳам қараб турмайди. Атрофига Солиҳез, Мўминшоҳ каби бойларни, Шоҳ Иноят қўрбоши каби амалдорларни тўплаб олиб, ишга киришади. Мулла Қамол билан Ҳакимжон қози ўртасидаги тортишув оқибати, тарафматараф бўлиб, муштлашишгача бориб етади. Лекин ишнинг тизгини шаҳар ҳокими Мединский қўлида эди:

Ким қози Камолга бориб бир-бир,
Сўзлаб дедилар: «Айлагил тадбир».

Бир-бирин уриб бошини ёрди,
Дод деб ул ҳоким олдиға борди.

Ҳоким Мединский ўз приставлари ва бошқа амалдорлари билан кенгашиб, Хўжанд даҳаси қозилигига мулла Ҳакимжонни белгилади, чунки шоир Завқий таъбири билан айтганимизда, мулла Ҳакимжон илгарироқ ҳокимлар билан «ишни пишириб» қўйган эди:

Ҳоким Мединский, приставлар
Келди, жамоа ўлтурубдирлар.

Тамоми можарони бир-бири сўрди,
Бу хилда халқ иттифоқини кўрди.

Мақтадилар Ҳакимжонни ишириб,
Қўйиб эрдилар ишин пишириб.

Ҳакимжонга бўлиб ҳоким ройи.
Дедиким: «қозилик бунинг жойи».

Завқий дostonни характерли сатрлар билан тугатади:

Бу воқеа, Завқий, эмас ёлғон,
Мулло Камол бўлур шоҳиду бурҳон.

Шу сатрлар асар учун ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар асос қилиб олинганини таъкидлайдики, бу ҳол унинг реалистик кучини янада оширади, жанговарлик руҳини кўтаради. Ҳақиқатан ҳам, чоризм ўрнатган тартиблардан бири маҳаллий амалдорларни сайлаш усули эдики, бу воқеа атрофида қанчадан-қанча комедиялар ўйнаиб, қанчадан-қанча фожиалар рўй берар эди. Тарихимизнинг сўнгги босқичларидаги сайлов можароси натижасида юз берган комедияларнинг бири Завқийнинг ана шу «Воқеаи қози сайлов» дostonида акс эттирилган.

«Қаҳатчилик».

Муҳим социал ҳодисаларни акс эттиришга бағишланган бу дoston 1916 йилнинг баҳор ойларида ёзилган бўлиб, у 46 байт, 92 мисра шеърдан иборатдир. Дoston арузнинг ҳазаж баҳри тармоқларидан «ҳазажи мусаддаси маҳзуф» (Мафоилўн, мафоилўн, фаулўн) вазнида ёзилган.

Дostonнинг темаси Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида халқ ҳаёти ва курашларидир. Бу кенг кўламдаги муҳим тема дostonда асосий марказий масала қилиб олинган. Дostonда тасвир қилинган конкрет воқеа биринчи жаҳон уруши натижасида вабо ва очлик, қаҳатчилик азобига гирифтор бўлган Қўқон халқининг 1916 йилдаги норозилик ғалаёнидир.

Завқий дoston воқеасини тасвирлашга киришишдан аввал муқаддима ясайди. Экспозиция ролини ўйновчи бу муқаддимада шоир фожиавий тус олиб кетган ўша давр ҳаётига умумий характеристика беради ва унинг таъсири остида ўзида туғилган огир руҳий ҳолатдан дарак беради:

Қаҳатчилик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда,

Паямбар бўлса нон, ош-авлиёдор,
Яна очлик давосиз бир балодур

Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни,
Не қишлоқу жибол авлоқларни,

Қирилди қанча одамлар вабодин,
Нгшопа қолмади меҳру вафодин

Пишиб ўлганни кўмакка киши йўқ,
Ким ўлган бирла одамни(нг) иши йўқ.

Киши боқмас жигар, ҳамсоясига,
Қочиб шафқатки Анқо соясига.

Халқ ғалаёнини тасвирлаш дoston марказини ташкил этади. Бу воқеаларда шоир кузатувчилик ролини ўйнайди. Кунлардан бирида Қўқоннинг янги шаҳрига чиққан шоир бош кўтарган халқ оломонининг устидан чиқиб қолиб, шу ерда бўлиб ўтган воқеаларнинг гувоҳига айланади:

Чиқиб эрдим бугун янги шаҳарга
Кўзим тушди бу янглиғ шўру шарға.

Ялангга тўпланибди кўп халойиқ,
Сўз айтур ҳар бири ҳолиға лойиқ.

Бу ялангликка тўпланган ва «ҳар бири ҳолиға лойиқ» гапираётган одамлар оч, яланғоч қолган халқ эди, улар ҳукумат маъмурларидан нон талаб қилар эди:

Хамма шовқин солиб, ким юлди сочин,
Дедилар: «Барчамиз оч, қил иложин».

Бу янглиғ хор бўлғайму одамзод,
Агар қодир эсангким, айла имдод...

Ғариб, бечоралар очу яланғоч,
Ғанийлар айтадур: «ёндошмағил, қоч!»

Дostonда тасвирланаётган воқеа очлик ва унинг оқибатларига доир бўлиб, вабодан, очликдан қирилиб кетаётган халқ ғазоби ҳукумат маъмурларига қаратилган эди. Ҳар қандай халқ талаби чор маъмурлари томонидан ўқ ва олов билан қарши

олинганидек, бечора халқнинг бу ҳақли талаби ҳам ҳарбий куч таҳдиди билан қарши олинади, ҳукумат маъмурлари томонидан мамойишчиларга тарқалиш тўғрисида буйруқ берилади:

Қилиб эрдик, ҳоким бир ишора,
Йиғилди қанча миршаб бешумора...

«Кими ким кўнглида бўлса ёмонлик,
Қилурмиз ҳибс, кўрмас ул омонлик...

...Бориб уй-уйга айланглар дуони,
Худойим асрасин оқ подшоһи».

Қўзғолон кўтариб, намоиш қилиб кўчага чиққан халққа ҳукумат маъмурларининг қуроли кучни қарши қўйиши қандай натижаларга олиб келишини тасаввур қилиш қийин эмас. Лекин бундай фожиавий вазиятни шоир Завқий батафсил тасвирламайди, аксинча қуйидаги қисқа хулоса билан чекланади:

Жавобиға халойиқ қилди фаръёд,
Кишига бермади нафъ нола-ю дод.

Достон классик адабиётимизда кенг тарқалган, Завқий ижодида ҳам қайта-қайта учрайдиган «замонадан шикоят» мотиви билан тугайди. Турмушдаги адолатсизликларга кўп дуч келган ва халқнинг фожиали оғир ҳаётини ўз кўзи билан кўриб турган шоир бу аҳволдан қутулиш йўлини конкрет ҳаёт муносабатлар ичидан тополмайди, уни бошқаларга кўрсатиб, улар дардига малҳам ҳам бўлолмайди. Шундай оғир ва бўғиқ шароитда изтироб ичида қолган шоир романтик кайфиятга берилиб, «каждор замона»га, «золим фалак»ка хитобан айтган аччиқ-аччиқ сўзлари билан ўз алам-ҳасратларини тўкиб-сочишдан бошқа иложи қолмайди:

Не бўлғай эрди каждор, эй замона,
Мурувват айласанг топиб баҳона.

Ғарибларни(нг) муродин ҳосил этсанг,
Фақат қут-лоямутга восил этсанг.

Баҳор борони ҳам бенам бўлурми?
Ҳисобсиз неъматинг ё кам бўлурму!

Ва ё хор айламай мундоғ жаҳонни,
Қаро ер остига жо қил бу жонни.

Қулоқлар ҳар тарафда кеча-кундуз,
Фалакда бор эмиш қуйруқли юлдуз.

Агар эҳсон дариг тутсанг башардин,
Фалак тоқинг ушалсин шўру-шардин.

«Қаҳатчилик» достони Завқий поэзиясининггина эмас, балки бутун демократик адабиётнинг энг яхши ва кучли намуналаридан биридир. Достонда Улуғ Октябрь революцияси арафасидаги халқ ҳаётининг асосий ва марказий масаласи—турмушда борган сари авж олиб бораётган социал адолатсизликка, зулмга қарши кураш масаласи акс эттирилган. Бу жиҳатдан достон ҳаётининг ва чуқур реалистик характерга эгадир. Лекин бу кураш достонда бутун тўлалиги ва чуқурлиги билан ўз ифодасини топмаган. Октябрь революцияси арафасида бу курашнинг ташкилий тус олиб, қудратли кучга айланиши, бу халқ ҳаракатига пролетариат синфининг бошчиликларида юқорига кўтарила олмади. Демак, «Қаҳатчилик» достонидан ўрин олмаган. Ҳолбуки, бу даврда бутун Россияда, шу жумладан, собиқ Туркистонда ҳам пролетариат ўз партияси—большевиклар партияси раҳбарлиги остида охириги голибона ҳужумга тайёрланмоқда эди. «Қаҳатчилик» достонидagi бу камчилик шоирнинг тарихий истиқболни кўра билмаслиги ва уни ўз ижодида конкрет ҳаётининг ҳодисалар орқали акс эттира олмаслиги билан, умуман, адабиётимизнинг тараққиёт даражаси, жумладан, шоир Завқий дунёқарашидаги маълум чекланганлик билан изоҳланади. Бу даврда адабиётимиз, шу жумладан, унинг илғор намоёнаси бўлган демократ шоир Завқий реализм методи билан қуролланган бўлса ҳам, социалистик реализм методини эгаллаш даражасига кўтарилгани йўқ эдики, бу ҳол уни тарихий истиқболни қўриш ва бу процессни адабиётда акс эттириш имконидан маҳрум этган эди. Шунинг учун ҳам «Қаҳатчилик» достонидa турмушнинг революцион курашлари билан ўзгартириб, уни қайтадан қўришга отланган ижтимоий куч акс этмай қолган. Достон мавжуд адолатсизликка, зулмга қарши стихияли курашнинг, норозиликнинг, исённинг тасвирлашдан юқорига кўтарила олмади. Демак, «Қаҳатчилик» достонининг реализм асосида, ҳаётининг ҳодисалар замида ёзилган бўлиши Завқий поэзиясининг кучли томони бўлса, унинг социалистик реализм даражасига кўтарила олмагани, ҳаётининг ҳодисаларини бутун чуқурлиги, тўлалиги билан, революцион тараққиётда кўрсата олмагани эса шоир поэзиясининг кучсиз томонидир.

ЗАВҚИЙ ПОЭЗИЯСИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Демократизм ва халқпарварлик ғоялари билан суғорилган Завқий поэзиясида шу янги ғояларга мос тушадиган адабий услуб, бадиий приёмлар ҳам яратилди. Завқий услубининг энг муҳим белгиси унинг реалистик асосга эга бўлишидир. Бу реалистик йўналиш шоир ижодий лабораториясининг ҳамма процессларида ўз изини қолдирган, унга янги руҳ бағишлаган.

Завқий поэзиясидаги реализм тўғрисида фикр юритганда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, бу реализмда романтика элементлари тез-тез учиб туради. Реализмнинг романтика бўёқлари билан ўралган бўлиши умуман демократик адабиётга, жумладан, Завқий поэзиясига хосдир. Завқийнинг «Ажаб эрмас», «Фарғона» мухаммаслари ана шундай романтик кўтаринкилик билан ёзилган реалистик асарлардир.

Завқий услубининг умумдемократик шоирлар учун муштарак бўлган бу хусусиятидан ташқари фақат Завқийга хос бўлган белгилари ҳам бор. Завқий услубининг муҳим белгиларидан бири ўз замонасининг конкрет тарихий шахсларига — жонли кишиларига мурожаат қилиб, уларни ўз асарлари учун объект қилиб олиш усулидир. Бундай прототиплар асосида ижод этиш Завқий поэзиясининг турмушга яқинлигини кўрсатиши билан бирга, унинг амалий, ҳаётий лавҳалар яратувчи жангавар руҳидан ҳам дарак беради.

Завқий бир объектга бир неча марта мурожаат қилиш, ҳар гал унинг янги-янги томонларини кўрсатиб, бадий образни такомиллаштиришга эришиш усулини кўп ишлатади. Масалан, демократик адабиёт сатирасида катта ўрин тутган миллий буржуа вакили Ҳодихўжа эшон образи шоирнинг «Вексель», «Воқеаи қози сайлов» сатираларида ишланади. Чор чиновникларининг йирик вакили бўлган Қўқон шаҳар ҳокими Мединский образини Муқимий бир неча асарларида қаламга олганидек, Завқий ҳам «Дар ҳажви Шоҳ Иноят Қўрбоши», «Воқеаи қози сайлов» асарларида сатирик қиёфасини чизиб, чор чиновникнинг образини тўлиқ яратишга ҳаракат қилади. Маълумки, машҳур реакционер Дукчи эшон образи демократ шоирларда жуда кенг ишланган. Бу ҳақда Завқий ҳам иккита сатирик асар («Ҳажви йикчи эшон», «Пашшалар») ёзган. Шунингдек, маҳаллий бойлардан Кўр Ашурбой хожи Шокирқора, Мўминшоҳ, шоҳ Олимлар ҳам шоирнинг «Аҳли раста», «Воқеаи қози сайлов», «Уй пули», «Золим пули», «Абдурахмон шайтон» сатираларида қайта-қайта қаламга олинган.

Завқий услубининг характерли белгиларидан яна бири асарни тамомлашдаги алоҳида усулдир. Завқий ўз асарларини, айниқса, сатираларини кўпинча шу асарда ҳикоя қилинган воқеаларнинг тўғри эканлигини таъкидлаш ва ҳатто, унга гувоҳлар кўрсатиш билан тугатиб, асар воқеаси ва персонажларининг реал, ҳаётий эканлигига диққатни жалб этмоқчи бўлади. Шунингдек, Завқий баъзи асарларини шу асарнинг аҳамияти ва моҳиятини ҳис этишга, англашга ёрдам қиладиган мисралар билан тугатади. «Аҳли раста ҳажви» сатирасида Завқий 46 савдогарни фожия қилар экан, бунинг оқибатида реакционерлар томонидан уюштириладиган ҳужумни ўзига қарши

«тикланган дор» билан тенглаштиради ва сатиранинг Қўқон боёнларига қиладиган таъсирини кўрсатиб беради.

Завқий поэзиянинг кўп турларида ўз иқтидорини синаб кўрганидек, мухаммас шаклида ҳам яхши лирик шеърлар яратди. Завқий ижодида адабиётимиз тарихида учрайдиган мухаммасларнинг деярли ҳамма турларидан намуналар топиш мумкин. Тахмиснинг кам учрайдиган тури ўз ғазалига ўзи мухаммас боғлаш усулидирки, ҳатто, шу усул ҳам Завқий ижодида қўлланган. Мисол учун шоирнинг «Мен кимга дей» мухаммасини келтириш мумкин. «Мен кимга дей» радифи билан ёзилган бу асар аслида ғазал бўлиб, сўнграқ шоирнинг ўзи унга тахмис қилган ва мухаммас шаклига солган, мухаммаснинг биринчи банди қуйидаги мисралардан ташкил топган:

Дилдаги розимни, эй боди сабо, мен кимга дей,
Сен кўнгул сиррига маҳрам ошно, мен кимга дей,
Чекканимни зулму бедоду жафо, мен кимга дей,
Ҳасратим кўп, бир парига мубтало, мен кимга дей,
Ишқиди куйган юрак бағрим адо мен кимга дей.

Мухаммас шундай банд билан тугалланган:

Соқиб, садқанг бўлай бир нўш тутғил Завқийга,
Йўқ ғалат дерман, шароби хуш тутғил Завқийга,
Риндлар ичра майи мадхуш тутғил Завқийга,
Гарчи икроҳи табиат гўш тутғил Завқийга,
Сенга демай арзи-ҳолим, дилрабо, мен кимга дей?

Завқий услуб раванлигини, мусиқавийлиги ва ёқимлилигини таъмин этиш учун шеър тузилиши элементларидан — вази, қофия ва радифлардан яхши фойдаланган. Шоирнинг юксак поэтик маҳоратидан далолат берувчи бундай гўзал намуналардан бири «Офарин» радифли ғазалидир. Ғазалнинг ширали тили, ажойиб тасвирий воситалари тўғрисида тўхталиб ўтирмасдан, ундаги оҳанг ва қофия тузилишига диққат қилайлик. Шеър ғоят ёқимли ва мусиқавий бўлиб, бунга сабаб усталик билан қўлланган ички қофиялардир. Масалан:

...Қадди ниҳолингга қараб, арбу камалингга қараб,
Шоҳо, висолингга қараб, султонлар айтур офарин.

Булбул санға нолон ўлиб, қумри ажаб ҳайрон ўлиб,
Тўти кўриб гирён ўлиб, хушхонлар айтур офарин...

Ишқингда кўп оворалар, борсун қаён бечоралар,
Ҳуснинг аро парвоналар, куйганлар айтур офарин...

Завқий қулингни додиға, тун кечалар фарёдиға,
Таҳсин этиб абётиға жононлар айтур офарин.

Келтирилган бу тўрт байтнинг ҳаммасида ички қофиялар тўлиқ (қофиялар ажратиб кўрсатилган) бўлишидан ташқари,

бошланишидаги икки байтда радиф ҳам бор: биринчи байтдаги *қараб* иккинчи байтдаги *ўлиб* сўзлари радиф бўлиб келган.

Завқий услубининг соддалигини, равонлигини ва самимиятини таъмин этган хусусият, шубҳасиз, шоирнинг халқ оғзаки ижодига яқин бўлиши ва ундан самарали фойдаланишидир. Завқий халқ донишмандларининг ибратли сўзларини—халқ мақолларини ижодий ўзлаштириб, уларни ўз шеърларида жуда кенг ва ўринли қўллайди. Масалан, Завқий миллий буржуазия вакиллари танқид қилишда халқ мақолларидан шундай фойдаланади:

Фарқ айламай яхши-ёмон,
Қим арпа-бугдой, ким сомон,
Тухмат, ҳақоратлар ҳамон,
Не муддаосиз афандилар.

Яна бир ўринда шундай фактни кўриш мумкин:

Бу масал ким оталмаса соққон,
Бошу (кети)га тегар отган он.

Бошқа бир ўринда шоир халқ мақолларидан ижодий фойдаланиб, уни қуйидагича қайта ишлаб берган:

Карнай чолиб беморга
Завқий осилмас дорга,
Арзим шу дўсту ёрга;
Ким ҳўл балосиз, афандилар.

Халқ оғзаки ижоди руҳи ва услубида ёзилган бундай мисралар, байтлар, ҳатто, бутун шеърлар Завқий ижодида жуда кўп топилади. Масалан: «Бир чўқиб икки қарайдурғон алоқарғо эшон» («Хажви йикчи эшон», «Ит қувган соқовдек ҳовлиқиб», «Бир эски тўнга бу хусуматинг», «Тўпаланг қилиб, кўча чангитиб» («Таладинг баринг»), «Ялоғ йўқ суқмаган бош, эй саги бозор, кетсанг-чи», «Ипакдек гоҳ мулойим, келса истар шинваё ҳожи», («Абдурахмон шайтон») ва ҳоказолар.

Завқий ўз шеърларини, умуман, халқ оғзаки ижодининг умумий мазмунига мослаштиришга, халқ қўшиқларига ўхшатишга тиришиб, баъзан катта муваффақият қозонди. Шунинг учун Завқий шеърлари халқ қўшиқларидаги аниқлик ва самимийликни, тийран маъно ва жўшқин услубни эслатади. Мисол учун унинг «Қулоқ солинг, ёронлар» шеърдан қуйидаги парчаларни келтириш мумкин:

Йиғиб ҳамшираларни,
Мўғлуқ бокираларни,
Шом этди тийраларни,
Соврулди хонумонлар.

Кулфат тушиб бошига,
Оғу тушиб ошига,
Келмай киши қошига,
Акрону меҳрибонлар.

Йўқ истаса халойиқ,
Дардга табиби ҳозиқ,
Раҳбар бўлурга лойиқ,
Бошига соябонлар.

Бу парчадаги қисқа вазнли сатрлар, тўртлик системаси, қофияланиш усули, ниҳоят, шеърнинг умумий услуби ва руҳи халқ қўшиқларининг энг яхши намуналарини эслатади.

Завқий поэзиясининг тили ўзининг муҳим хусусиятлари билан бошқа шоирлар тилидан фарқ қилади. Унинг энг характерли белгиси жонли халқ тилига яқинлигидир. Завқий тилининг луғат составида жонли халқ тили хазинасидан олинган сўзлар анча кўпдир. Унинг шеърларида араб ва форс тили элементлари ҳам учрайди, албатта. Лекин улар жуда оздир. Завқий ўз асарлари тилининг халқчиллиги, жонли халқ тилига қағтиқ суяниши билан, ҳатто, яқин дўстлари бўлган Муқимий ва Фурқатлардан ҳам ажралиб туради.

Завқий поэзияси тилининг халқ тилига бунчалик яқин бўлиши бежиз эмас, албатта. Бунинг энг муҳим сабаби, шубҳасиз, Завқий поэзиясининг демократизм ва реализмга асосланган илғор ғоявий йўналишидир. Бундан ташқари, Завқий ижодининг тематикаси, айниқса, ундаги ҳажвгўйлик, конкрет шахслар, прототиплар асосида яратилган персонажлар, яъни Завқий асарларининг реал, ҳаётий мазмуни уларнинг тил хусусиятларини ҳам белгилаб берди, тилдаги демократизмни таъмин этди.

Завқий поэзияси тилининг яна бир характерли белгиси шуки, унда мураккаб фикрларни ифодалашда халқ ишлатадиган бутун бир бирикма ва ифодалар ҳам қўлланилади. Масалан, «Фонус» шеърда фонусни ўзига ром қилиш мақсадида унга шундай мурожаат этилади:

Кўнгулда бўлса ногоҳ, мен бирла ошнолиғ,
Борган замони дарров чопқилла, юр, фонус.

Ёки Муқимий билан қилган мушоирасида касал, ориқ, хароб от таърифида шундай дейилади:

Бу падар лаънат ҳаром йлгури отим,
Ҳар қачонким, мен минар бўлсам касал.

Бу байтлардаги *дарров чопқилла*, *падар лаънат*, *ҳаром йлгури* бирикмалари халқ тили бойлиги хазинасидан олинган бўлиб, улар Завқий томонидан адабий тилга киритилган стилистик бирикмалардир. Завқий поэзиясида бундай ифода ва бирикмалар кўпдир. Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш

керакки, Завқий поэзиясида адабий тил нормасига сиғмайдиган қўпол, баъзан парнографик характердаги сўзлар ҳам учраб турадики, поэтик тилдаги бундай фактлар гарчи сийрак учраса ҳам, йўл қўйилиши мумкин бўлмаган камчиликдир.

Завқий тилининг кучли томонларидан яна бири унда рус-интернационал сўзларининг қўлланилишидир. Бутун демократик адабиётда бўлгани каби, Завқий ижодида ҳам бу масалада катта новаторлик кўзга ташланади. Ҳаётда туғилган янги ижтимоий ҳодисалар муносабати билан алоқа воситаси сифатида қўлланиб келаётган қатор рус-интернационал сўзларини Завқий ўз поэзиясида дадиллик билан қўллаб, уларни адабий тил бойлигига айлантирди. Чунончи, *вексель*, *банка* (*банк*), *пристав*, *бўлус* (*волость*), *большевик* ва бошқалар ўзбек адабий тилига демократ шоирлар ижодий тажрибаси орқали кириб келаётган янги сўзлар эди. Завқий шеърлари контекстида бу сўзлардан ташқари, айрим рус сўзлари, ибора ва бирикмалари ҳам учрайди. Шоир ишлатган рус сўзлари, кўпинча, стилистик тақозоси билан поэтик приём тариқасида қўлланган бўлиб, шеър услубига алоҳида оҳанг бағишлаган. Масалан, раста амалдорларидан бирининг васфида Завқий шундай дейди:

Қўр бўлмаса пул оқиб келурму,
Бу бадшакл, *слепой дуракка*.

Завқий яна бир ўринда калиш таърифида ўзбек тилидаги тавсифлар билан қаноатланмай, русча *хорошо* сўзини ҳам ишлатади ва бу билан шеърнинг юмористик услубини ҳам таъкидлагандек бўлади:

Ўрусча махтаса Завқий: *хорошо*,
Жувон, пир, марду зан монанди ишдур.

Завқий поэзияси тилидаги бу хусусиятлар — жонли халқ тилига яқинлашиш, рус-интернационал сўзларини журъат билан адабий тилга киритиш ўзбек адабий тилининг янги элементлар ҳисобига бойиб бораётганлигини англатар эди. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тили XIX асрнинг иккинчи ярмида демократ шоирлар, шу жумладан, Завқий ижоди туфайли ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди.

Завқий уч революцияни: 1905—1907 йиллардаги биринчи рус революциясини, 1917 йил февраль буржуа революциясини ва, ниҳоят, Улуғ Октябрь социалистик революциясини ўз ичига олган ғоят мураккаб тарихий шароитда яшаб ижод этди. У ёрқин ижодий қиёфаси, оригинал услуби билан адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутайди ва бошқа шоирлардан ажралиб туради.

Завқий замон билан бирга яшади, тарихий давр билан бирга ривожланиб, ажойиб ижодий эволюцияни бошидан кечир-

ди. У ўз ижодий фаолиятини XIX асрнинг 60—70-йилларида феодал-сарой адабиёти ҳукмронлик қилиб турган шароитда кичик лирик шеърлар ёзиш билан бошлаб, тез суръатлар билан ижод чўққиларига интилди, гражданлик мотивларидаги сиёсий лирика орқали ҳажвгўйлик даражасига кўтарилди. Завқий ўз замондошлари Муқимий, Фурқат, Нисбат, Муҳаййир ва Фарғона водийсидаги бошқа прогрессив шоирлар билан ҳамкорликда ўзбек адабиётида демократик йўналишнинг шаклланиши учун курашди ва зўр ижодий натижаларга эришди.

Завқий оддий халқ ичидан чиққан ҳамда бутун куч ва истеъдодини меҳнаткаш халқ манфаати учун сарф этган демократ шоирдир. Завқийнинг узоқ умрли ижодий фаолияти учун хос бўлган хусусият шуки, у Муқимий вафотидан, Фурқатнинг чет элларга қилган саёҳатидан сўнг ҳам адабиётда демократик позицияларни изчил давом эттирди, илғор ижодий принципларни реакционер руҳонийлар, мунофиқ миллий буржуазия мафкурачилари—жадидлар ҳужумидан мустаҳкам туриб ҳимоя қилди. Завқий умрининг охиригача ўз ҳаётий фаолиятида ҳам, ижодий фаолиятида ҳам эл-халқ билан бирга бўлди:

Дўзанда, косиблик ишим,
Эл бирладур ёзу-қишим.

Завқий ўз шеърларидан бирида таъкидлаганидек, бутун ижодий қобилиятини халқ учун сафарбар қилган эди. У зулм ва адолатсизлик ҳукмронлик қилган ўша замонларда «зимистон бўлган халқ кўнглини» поэзия кучи билан «баҳору ёз қилиш»ни, «эл кўнглини сарафроз қилиш»ни, яъни ўз поэтик истеъдоди билан халққа хизмат этишни мақсад қилиб олган ва шу мақсадига умрининг охиригача содиқ қолган халқ шоири эди:

Завқий, ким айди, мунча шикоятда дароз қил,
Сўзни мухтасар айлаб, иборатни оз қил,
Қим зимистон кўнгиллари баҳору ёз қил,
Қад рост туриб, сўз била элни сарафроз қил,
Айтмай десанг, муносиби ашъор мунча кўп.

Завқийнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг ёзган ижтимоий мавзулардаги шеърлари эса ўз ғоявий мазмуни билан ўзбек совет поэзиясининг илк намуналаридан, деб ҳисобланади. Шу жиҳатдан уни ўзбек поэзиясининг бошланиш давридаги ижодкорлардан бири ҳисобланса бўлади.

Комил Хоразмий кучли традицияга эга бўлган Хоразмдаги прогрессив адабий ҳаракатнинг Мунис Хоразмий, Огаҳий, Аваз Ўтар, Баёний каби истеъдодли намояндаларидан биридир. Комил Хоразмий XIX асрнинг иккинчи ярмида, Хива хонлигининг Россияга вассал сифатида қўшилиши даврида яшади ва шу тарихий даврни ўз ижодида акс эттирди. Комил Хоразмийнинг шахсияти, дунёқараши ва поэзияси шу янги тарихий давр заминида, бу давр ҳаётининг асосий белгиларидан бири бўлган рус маданияти таъсири остида шаклланди. Комил Хоразмий ижодий фаолиятининг асл моҳияти, тарихий аҳамияти ҳам унинг Хива хонлигида ҳукмронлик қилиб келаётган асрий қолоқликка, ўрта аср жаҳолатига ва хурофотига қарши олиб борган курашидадир.

ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

**Комил Хоразмий
ижодини ўрганиш
тарихидан.**

Комил Хоразмийнинг ижоди ўзи тирик вақтидаёқ ўрганила бошланган эди. Комил Хоразмий ижодий қиёфаси замонасининг пешқадам кишилари эътиборини жуда эрта ўзига жалб этди. XIX асрнинг тилшунос олимларидан Шайх Сулаймон Бухорий ўзининг машҳур «Луғати чигатойи» асарида чигатойча (қадимги ўзбекча) сўзларга изоҳ берганда, Лутфий, Навоий, Бобир ва бошқа улуғ сўз санъаткорлари қаторида Комил Хоразмийга ҳам мурожаат қилади ва қатор сўзлар маъносини унинг поэзиясидан олинган бадий парчалар асосида аниқлаб чиқади.

Комил Хоразмий ижодини унинг ўз замондошлари юқори баҳолаганлар. Тарихчи олим ва шоир Огаҳий Комил Хораз-

мий ижодининг аҳамияти тўғрисида сўзлаб, уни «фазл ва ҳунар аҳли орасида мумтоз» деб баҳолайди. Чунончи, Огаҳийнинг ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (инв. № 79) сақланаётган «Гулшани давлат» китобида Комил Хоразмий ҳақида шундай дейилади: «Наврас фикр ва тоза таъб шуародин, фазл ва ҳунар аҳли орасида мумтоз Паҳлавон Ниёзким фозиллар гуруҳи ичра тахаллуси Комилдир».

XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Хоразмда тузилган кўпгина баёзларда Комил Хоразмий асарларидан намуналар берилиши тасодифий эмас, албатта. Аҳмад Табибий ҳам 1908 йилда тартиб берган «Мажмуатуш-шуаро» асарида Комил Хоразмийга машҳур шоирлар қаторидан жой ажратган. Революциядан илгари Туркистонда чиққан вақтли матбуот ҳам Комил Хоразмий ижодини ўрганиш ва оммалаштириш ишига бефарқ қарамаган, чунончи, унинг бир қанча шеърлари Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида нашр этилган.

Комил Хоразмий ҳаёти ва фаолиятини атрофлича ўрганиш, поэтик ижодини илмий асосда баҳолаш ишлари айниқса Совет ҳокимияти йилларида амалга оширилди. Бу катта кўламдаги маданий ва адабий меросга марксча-ленинча таълимот нуқтаи назаридан ёндашиш натижасида Комил Хоразмий ҳаёти ва ижодини тўғри ва атрофлича илмий тадқиқ қилишга муяссар бўлинди. Чунончи, Б. Раҳмонов ва М. Юсуф Девонзодаларнинг 1925 йилда Москвада нашр этилган «Хоразм мусиқий тарихчаси» китобида Комил Хоразмий музыка маданиятимизнинг машҳур арбобларидан бири сифатида тилга олинади ва тавсифланади. В. Беляевнинг 1933 йилда Москвада босилган «Ўзбек музыка асбоблари» («Музыкальные инструменты Узбекистана») номли асарида ҳам Комил Хоразмийнинг музыка соҳасидаги хизматлари талқин этилади.

Адабий-тарихий асарларда Комил Хоразмий номи кўпдан бери тилга олиниб келинаётган бўлса ҳам, унинг адабий ижоди ҳақида қисқача маълумот берувчи асарлар қирқинчи йиллардагина пайдо бўлди. Бу жиҳатдан адабиётшунос Олим Шарафуддиновнинг 1945 йилда республика олий ўқув юртлари учун Тошкентда нашр этилган «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси»ни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шундан сўнг Комил Хоразмий номи шоир ва маданият арбоби сифатида мактаб ва олий ўқув юртлари программа ҳамда дарсликларидан, адабиёт антологияларида, адабий-танқидий очеркларда тез-тез тилга олиниб, унинг ижоди тарғиб қилина бошланди. Ҳозир Комил Хоразмий ҳаёти ва фаолияти ҳақида махсус ёзилган ва нашр этилган қатор илмий мақола ва монографиялар бор. Чунончи, адабиётшунос М. Юсупов 1947 йилда Комил ижоди ҳақида кандидатлик диссертацияси ёқлаб, 1960 йилда шу диссертация асосида шоир яшаган даврни, унинг ҳаёти ва

ижодини акс эттирувчи «Комил Хоразмий» номли китобчасини нашр эттирди. Комил Хоразмийнинг «Танланган асарлар»и биринчи мартаба Тошкентда 1961 йилда нашр этилди. Кейинги йилларда Хоразм театри сахнасида қўйилаётган Юнус Юсуповнинг «Тун ва ноҳун» драмаси Комил Хоразмийнинг ҳаёти ҳамда ижодига бағишланган. Комил Хоразмий ижоди ҳақидаги илмий ишлар кўп бўлмаса ҳам, лекин шоир шахсини аниқлаш, унинг ижодий меросини баҳолаш иши амалга оширилган. Совет адабиётшунослигида муайян даражада баҳоланган. Совет адабиётшунослиги олдидаги эндиги вазифа Комил Хоразмий ҳаёти ва ижодига оид бўлган масалаларни атрофлича ишлаб, чуқур илмий монографиялар яратишдан иборатдир.

**Шоир яшаган давр
ва адабий муҳит.**

XIX асрда Хива хонлиги чексиз зулм ва истибдодга асосланган Шарқ феодализмнинг типик кўринишларидан бири сифатида яшаб келди. Бошқа Ўрта Осиё хонликларида бўлгани каби, Хива хонлигида ҳам теократик идора усули жорий этилган эди. Бу идора усулига кўра, дин сиёсий ҳокимият кучига эга бўлиб, дин аҳллари—шайхлар, қозилар, эшонлар мамлакатни идора қилиш ишига бевосита иштирок этар эдилар. Шарқ феодализм идора усулининг кўринишларидан бўлган бу идора усули ҳукмронлик қилган мамлакатда халқ феодализм, мулкдорлар ва жоҳил мунофиқ дин аҳллари зулми остида аёвсиз эзилар эди. Бу дарда халқни талаш, тамағирлик, порахўрлик расмий давлат сиёсатига айланиб қолган эди. Хонлик идора усулида иштирок этувчи мансabdорларнинг кўпи маошсиз ишлагани учун уларнинг бутун оғирлиги халқ устига тушар эди. Беҳад кўп дин аҳллари эса бутунлай халқ ҳисобига яшар, халқ баданига зулукдек ёпишиб олиб, уни сўриб ётар эдилар.

Бу даврда феодализм эксплуатацияси ҳаддан ошган эди. Манбаларнинг кўрсатишига қараганда, бу даврда Хива хонлиги маҳкамаси томонидан жорий қилинган расмий солиқларнинг тури йигирма бешга етган эди. Чунончи «бегор»—катта ариқ, анҳорларни тозалашда иштирок этиб, бажариладиган мажбурий хизмат, «солғут»—ер солиғи, «чопар пули»—солиқларни йиғиш бошланиши ҳақида хабар қилувчига бериладиган пул, «милтиқ солиғи»—яроғ-аслоҳа олиш учун йиғиладиган солиқ, «качу»—дамбаларни ясаш ва тузатиш учун тўпланадиган пул, «отланув»—хон овга чиққанда ёки уруш очганда, унинг қўшинида иштирок этиш мажбурияти, «туман пули»—махаллий амалдорлар учун йиғиладиган солиқ, «мушрифона»—ерни ўлчаيدиган ва ҳосилни аниқлайдиган амалдор учун йиғилган пул, «қоробул пули», «торози пули», «улоқ тутув» ва ҳоказолар. Шубҳасиз, бу солиқ ва мажбуриятлар халқнинг тинқасини қуригиб, уни ғоят қашшоқлантирар эди. Шунинг учун халқ ғазабланиб

хон ва амалдорларга, жоҳил руҳонийларга қарши бош кўтарган, ўз озодлиги, инсоний ҳуқуқлари учун тинмай курашиб келган. Хон зулмига қарши 1827—1828 ва 1855—1856 йилларда кўтарилган қорақалпоқлар қўзғолони, 1855 ва 1863 йиллардаги туркманлар қўзғолони халқ олиб борган озодлик курашларининг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Бу қўзғолонларда қорақалпоқ ва туркманлар билан бир қаторда ўзбек меҳнаткашлари ҳам иштирок этган.

XIX асрда Хива хонлиги ижтимоий ҳаётидаги муҳим хусусиятлардан бири феодалларнинг ўзаро уруши кун сайин кучайиб боришидир. Феодал тарқоқлиги айрим вилоятларнинг мустақил давлат бўлиб ажралиб олишга интилиши, майда феодал давлатларини тиклаш йўлидаги сепаратизм ҳаракати бу даврда фақат Хива хонлигида эмас, балки Ўрта Осиёдаги бошқа ҳамма хонликларда ҳам яққол кўзга ташланиб турарди. XVII асрда бошланиб, XVIII асрда ҳам давом этган бу сепаратизм ҳаракати XIX асрга келиб ғоят кучайиб кетди. Хива хонлигида давом этаётган бу умумий тартибсизликка уч хонлик—Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ўртасида тез-тез чиқиб турадиган урушларни илова қилсак, бу хонлик сиёсий ҳаётида ўша даврда қандай анархия ҳукмронлик қилганини тасаввур этиш қийин эмас.

Чоризм билан Хива хонлиги ўртасида 1873 йилда рўй берган уруш натижасида Хива хонлигининг вассал сифатида Россия қарамоғига ўтиши хонлик тарихининг бурилиш нуқтаси бўлди. Россия ҳамма миллий ўлка халқлари ҳаётида бўлганидек Хоразм халқи ҳаётида ҳам прогрессив роль ўйнади. Хоразм халқи, чоризм интилишига зид равишда, Россиянинг илғор ижтимоий фикри, улуг рус меҳнаткашларининг кўрсатган ёрдами ва ҳамкорлиги остида замонавий маданият томон йўл олди, умумдемократик, социалистик ғоялар учун кураш йўлига кирди.

1873 йил воқеаларидан сўнг ҳалокатли оқибатларга олиб боровчи ички урушларнинг барҳам топиши, хонликда давом этиб келаётган қул савдосининг тугатилиши, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди. Бу ва шунга ўхшаш кўпгина ҳаётий ҳодисалар, тарихий шароит талаби натижасида, шунингдек, рус илғор фикри ва маданиятининг таъсири остида Хоразм халқи ўртасида прогрессив характерга эга бўлган янги ижтимоий онг ривож топа бошлади. Бу ижтимоий оқимнинг диққат марказида даврнинг асосий ва энг муҳим ҳаётий масалалари, яъни турмуш қайси йўл билан тараққий этиши керак ва рус маданиятига қандай муносабатда бўлиш лозим, деган масалалар турар эди. Турли ижтимоий группалар бу асосий ҳаётий проблемани турлича ҳал қилдилар. Манбалардан маълум бўлишича бу даврда Хоразмда Саид Амирул Умар (хон-

нинг амакиси ва қайнатаси) ва Матниёз (шоир Комил Хоразмий) бошчилик қилаётган тараққийпарварлик ҳаракати давом этган. Бу ҳаракат тарафдорлари турмушда ўзгариш ясаш, янгилликка интилиш, шў жумладан, улуғ қўшни мамлакат — Россия билан тинч-тотув яшаш ва илғор рус маданиятидан баҳраманд бўлиш ғоясини илгари сураб эдилар. 1873 йил воқеаларига бағишланган расмий манбаларда бу тўғрида қуйидагилар ёзилган:

«Хива аҳолиси олти ойдан бери хон зиндониди ётган унинг ўртанча укаси Отажонни зиндондан озод қилиб, илгариги хоннинг амакиси ва қайнатаси Саид Амирул Умар оталиғида уни хон қилиб тайинладилар. Саид Амирул Умар ҳозир етмишдан ошган кекса бир чол бўлса ҳам анча тетик ва донишманд одам эди. У кўпдан бери, ҳозирги хоннинг отаси Саид Муҳаммад Раҳимхон замонасидан бери Хивадаги сулҳпарварлар партиясининг кўзга кўринган тарафдорларидан бири эди. Бу партия тарафдорлари ҳамма вақт хонни Россия билан аҳил яшашга ундаб келганлар. Шунинг учун Саид Амирул Умарга хоннинг маслаҳатчиси ва ҳамнишини девонбеги Матмурод душманлик назари билан қараб келган. Девонбеги ҳамма вақт, айниқса, кейинги вақтларда, хонни Россияга нисбатан душманлик йўлига бошлаб келган. Ана шундай муҳит таъсирида Саид Амирул Умар узоқ вақт хоннинг қаттиқ ғазабига йўлиқиб келган»¹.

Шоир Комил Хоразмий ҳам шу сулҳпарварлар партиясининг тарафдори бўлганки, унинг фаолияти ҳақида манбаларда қуйидаги маълумотлар учрайди:

«Матниёз, Саид Амирул Умар сингари, сулҳпарварлар партиясига мансуб кишидир. У паст бўйли, кўзлари катта, сийрак соқол, кўримсиз бир киши эди. У, афтидан, русларга жуда хайрихоҳлик билан қарар эди... У қирқ беш ёшларда эди»².

«Кекса Саид Амирул Умар, худди унинг яқин дўсти девонбеги Матниёз сингари, халқ муҳаббати ва ҳурматига сазовор эди. Уларнинг иккови ҳам Хивада сулҳпарварлар партиясининг тарафдорларидан эди. Улар ҳамма вақт Россия билан дўстона қўшничилик алоқаларини тиклаш ва уни давом эттириш зарурлигини уқтириб келдилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари натижасиз қолиб келди. Амирул Умар ҳамма вақт Матмуроднинг ашаддий душмани ҳисобланиб келган...»³.

¹ Хивинский поход 1873 году (по официальным источникам). СПб. 1873, стр. 116.

² Ма а к-Г а х а н. Военные действия на Оксусе и падение Хивы (перевод с английского), М., 1875, стр. 213.

³ Лобосевич Ф. И. Описание. Хивинского похода 1873 г. СПб. 1898, стр. 224.

Хоразм жамиятининг илғор қисмида туғилган русларга мойиллик тенденцияси маданий ҳаётда маълум самаралар берди. Чунончи, Хивада рус-тузем мактаблари очилиб, рус тилини ўрганишга бўлган қизиқиш анча кучайди. Пешқадам шоирлардан Аҳмад Табибий, Баёний, Мирзо кабилар рус тили ва маданиятидан яхши хабардор бўлганлар. Маҳаллий халқнинг илғор вакиллари Россияга саёҳат қилиб, рус ҳаёти ва маданияти билан бевосита танишганлар. Оз бўлса-да, Россиядан мунтазам суратда олиниб турган газета ва журналлар воситасида Хоразмга аста-секин Россия пролетариатининг озодлик ғоялари тарқала бошлади. XIX асрнинг 70-йилларида Хивада литография ташкил этилиши ўлкада маданият, маориф ишларининг куртак отишига йўл очди.

Ижтимоий ва маданий ҳаётдаги бу силжишлар адабий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмади. Бу даврдаги адабий ҳаёт Хива саройида марказлашган эди. Хива саройи адабиёти моҳият эътибори билан феодал-клерикал характерга эга бўлиб, бу адабий ҳаракатга Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II бошчилик қилар эди. Феруз тахаллуси билан шеърлар ёзган бу хон раҳбарлигидаги адабиёт катта социал проблемалардан четда турган, тор сарой манфаатлари доирасида ўралашиб қолган формалистик адабиёт эди. Хива саройидаги адабиётда тақлидчиликнинг авж олиши, унинг расман «пайров адабиёти»га айланиши ҳам шу формализмнинг оқибатидир. Аҳмад Табибий томонидан тузилган ва тарихда «Мажмуат-уш-шўаройи Феруз шоҳий» деб аталувчи антология асосан шу «пайровчилик» асосида майдонга келган шеърларни ўз ичига олади.

Хива сарой адабиётининг формалистик характери уни тематик жиҳатдан ҳам чеклаб қўйди. Бу адабиётда ёлғиз бир тематика — ишқий-шаҳвоний тематика ҳукмронлик қилди. Унда инсоннинг пок ва гўзал туйғуларини, маънавий бойлигини гавдалантирувчи муҳаббат эмас, балки манший кайфиятлар, тор ишқий ҳис-туйғулар акс эттирилди. Шунинг учун сарой адабиёти ишқий адабиётдирки, унинг бу хусусияти уни парнография адабиётига айлантириб юборган.

Феодал аристократиясининг кайфиятини ўзида акс эттирувчи тор сарой доирасидаги бу адабий ҳаракатдан ташқари кенг халқ оммаси ҳаёти билан боғлиқ ва шу омманинг интилишларини ўзида акс эттирган демократик моҳиятга эга бўлган прогрессив характердаги адабиёт ҳам бор эди. В. И. Лениннинг антагонистик жамиятдаги икки хил миллий маданият ҳақидаги доно таълимотининг яққол исботларидан бири шу Хива хонлиги адабиётида учрайди. Хива хонлигидаги адабиёт, бу хонликдаги маданий ҳаёт сингари, бир-бирига зид позицияда турган икки хил адабий ҳаракатни: демократик-

прогрессив адабиётни ва феодал-клерикал адабиётни ўз ичига олади.

Демократик-прогрессив адабиёт ўша давр тарихий заминидан озиқланиб, бир томондан, ўзбек адабиётининг энг яхши традицияларига—Алишер Навоий, Мунис Хоразмий, Огаҳий традицияларига суянса, иккинчи томондан, илгор рус маданиятидан, улуғ рус реалистик адабиётидан илҳом олди. Демократик-прогрессив адабиёт ўша тарихий шароитда, XIX асрнинг иккинчи ярмида, феодал хонлик тузум замонасида ҳукмрон позицияни ишғол қилмаган бўлса ҳам, адабий ҳаётда етакчилик ролини ўйнади. У зўр истиқболга эга бўлган муҳим ижтимоий идеалларни илгари сурувчи илгор адабиёт эди. Комил Хоразмий эса ана шу адабиётнинг илгор намояндаси бўлиб, Хоразмдаги мураккаб тарихий вазиятда, тенг бўлмаган адабий жараёнлар кураши муҳитида яшаб ижод этди.

Комил Хоразмийнинг таржима ҳоли.

Комил Хоразмий 1825 йилда Хива шаҳрида зиёли оиласида дунёга келди. Унинг отаси Абдулла Охунд Хива мадрасаларида мударрислик қилар эди. Шоирнинг исми Ниёз Муҳаммад бўлиб, баъзи манбаларда, хусусан, музыкага оид адабиётларда у Паҳлавон Ниёз Муҳаммад деб юритилади. «Паҳлавон» сўзи унга ёшлик вақтида суюб берилган ном бўлиб, бу ном кейинчалик ҳам сақланиб қолган. Тарихий китобларда эса шоирнинг номи Матниёз шаклида учрайди. Комил ёки Комил Хоразмий шоирнинг адабий тахаллуси бўлиб, камолотга эришган киши маъносини англатади.

Комил Хоразмийнинг ёшлик чоғларига оид аниқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Тахмин қилиш мумкинки, Комил Хоразмий болалик чоғида ўз замонасининг мактабларидан бирида ўқиган, уни битириб, Хивада мадрасага ўқишга ҳам кирган. Комил Хоразмийнинг ана шу мадрасада ўқиб юрган давридан бошлаб унинг аниқ тарихий фактларга асосланган таржима ҳоли бошланади.

Комил Хоразмий мадрасада ўқиб юрган кезларида отаси Абдулла Охунд вафот этди. Оилада иқтисодий аҳволнинг танглиги туфайли у ўқишни тўхтатишга ва тирикчилик ишлари билан шуғулланишга мажбур бўлди. У бир неча вақт савдогар бобоси Хўжаш Маҳрам хизматида бўлгандан сўнг, ўқишни давом эттириш имконияти туғилиб, яна мадрасага қайтди.

Комил Хоразмий мадрасадаги ўқишини муваффақият билан давом эттириб, уни битирди. У мадраса программасига мувофиқ араб ва форс тиллари билан мукамал танишди. Комил Хоразмийда санъат ва адабиётга бўлган ҳавас эрта уйғонган эди. Мадрасада ўқиб юрган чоғида Шарқ адабиёти классиклари билан танишуви унинг адабиёт ва санъатга бўлган ҳавасини

кучайтириб юборди. У ўз шахсий ташаббуси ва интилиши натижасида ўзбек классик адабиёти билан чуқур танишиб чиқди, айниқса улуғ Алишер Навоий поэзиясини алоҳида ҳурмат ва муҳаббат билан ўрганди. Комил Хоразмийнинг ўзи ҳам шу вақтларда шеърлар ёзишни машқ қила бошлаган эди.

Комил Хоразмий мадрасада ўқиб юрган кезларида санъатнинг бошқа соҳаларида ҳам ўз қобилияти ва ғайратини кўрсата бошлади: у хаттотлик санъатида зўр маҳорат қозониб, шуҳрат топди, музыка масалалари билан ҳам жиддий шуғулланиб, зўр муваффақиятлар қозона бошлади. Комил Хоразмийнинг бундай қобилияти ва истеъдодини кўрган сарой аҳллари ундаги имкониятлардан ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қилиб, уни саройга хизматга таклиф этдилар. Комил Хоразмий дастлаб, 1856—1865 йилларда ҳукмронлик қилган Хива хони Саид Муҳаммадхон замонасида саройда оддий хаттот вазифасида ишлади. Сўнгроқ, 1865 йилда тахтга ўтирган Муҳаммад Раҳимхон II замонасида эса мирзабошилик вазифасини бажаришга киришди. 1873 йилда чоризмнинг Хива хонлигига қилган ҳарбий юриши даврида ҳам Комил Хоразмий мирзабошилик вазифасини бажарар эди.

Комил Хоразмийнинг давлат арбоби сифатида Хоразм тарихининг энг масъулиятли даври ҳисобланган 1873 йил воқеалари даврида олиб борган фаолияти алоҳида диққатга сазовордир. Тинчлик ва сулҳпарварлик гоялари учун курашувчи прогрессив партияга мансуб бўлган Комил Хоразмий рўй бераётган ҳодисаларда актив иштирок этди, юз бераётган конфликтни халқ ва мамлакат манфаатлари нуқтаи назаридан ҳал қилишга интилди. Чунончи, хон ва унинг айёр, манфаатпараст маслаҳатчиси девонбеги Матмурод русларга қарши ашаддий душманлик сиёсатини ўтказиб, хонликини ҳалокатли уруш йўлига бошлаб бораётган бир пайтда Комил Хоразмий сулҳпарварлик партиясининг бошқа тарафдорлари билан биргаликда бу низони мумкин қадар тинчлик йўли билан ҳал қилишга, бекор қон тўкилишига йўл қўймасликка ҳаракат қилди. Ўша тарихий вазиятда Комил Хоразмий ва унинг тарафдорлари олиб бораётган сиёсат реакцион кучларнинг мутаассиблик ва калтабинлик билан илгари сураётган уруш сиёсатидан ўзининг ҳушёр ва реалистик йўл тутиши билан ажралиб турар эди. Натижада 1873 йилдан сўнг, яъни Хива хонлиги Россияга қўшиб олиниб, хон вассал сифатида ўз тахтида қолдирилгандан сўнг пайдо бўлган вазият тақозоси билан Комил Хоразмий девонбегилик вазифасига тайинланади. Собиқ девонбеги Матмурод реакцион элемент ва хонлик учун зарарли шахс сифатида қўлга олиниб аввал Ғазали (Қазалинск)га, ундан Калуга (Калужская) губернясига сургун қилинади.

Комил Хоразмийнинг бу даврларда халқ ва мамлакат олдидаги тарихий хизматлари манбаларда алоҳида таъкидланган. Чунончи:

«Девонбеги Матниёз (Комил Хоразмий—*Ф. К.*) хон маҳкамасидаги бошқа амалдорлардан ўзининг ақлу фаросати ва оғирлиги билан кескин фарқ қилиб турар эди. Хонни қуршаб олган амалдорлар ичида ягона доно ва хушёр одам Матниёз эди. У хонлиқнинг оғир, кўлфатли пайтларида, Хива аҳолиси ҳаёт-мамат кунларини бошларидан кечираётган бир вақтда бутун куу-қувватини сарф этиб, бекорчи ғазаб ва жаҳолатни босишга, англашилмовчиликлар сабабини аниқлашга ва кўтарилган конфликтни яхши натижаларга олиб келишга ҳаракат қилди. Матниёзнинг бу вақтда ўз ватанига кўрсатган хизмати беқиёс катта бўлди. Хива воҳасидаги туркманлар ўртасида тинчлик ўрнатиш, уларда кўтарилган ғазаб ва жаҳолатни тинчлантириш соҳасида ҳам Матниёз кўп ишлар қилди»¹.

Бу даврда Комил Хоразмий рус шарқшуноси *А. Н. Кун* (1840—1888) билан ҳамкорлик қилиб, унинг Хоразм хонлигини ўрганиш соҳасидаги илмий ишларига яқиндан ёрдам бериб турган.

Умуман, Комил Хоразмий саройда хизмат қилиб турган вақтда хаттотлик санъати билан ҳам шуғулланган ва бу соҳада зўр шуҳрат қозонган. Комил Хоразмий ўша давр маданий ҳаётида китоб тузиш ва тарқатишда муҳим роль ўйнаган хаттотликда кўп шоғирдлар етиштирган устоз даражасига кўтарила олган эди. Комил Хоразмий тарбиясида шуҳрат топган Хоразм хаттотларидан, масалан, Устод Муҳаммад Паноҳ, Худойберган Муҳрикон девон, Муҳаммад Шариф Тарро девон, Матёқуб Ҳаррот девон, ва ниҳоят, шоирнинг ўз ўғли Муҳаммад Расулларни кўрсатиш мумкин.

XIX аср давомида Хоразмда музыка маданиятимизнинг бойликларини сақлаб қолиш, уларни ёзиб олиш соҳасида қатор уринишлар бўлдики, бу масалада Комил Хоразмий диққатга сазовор натижаларга эришди. Европа нота системаси билан таниш бўлган, Петербург ва Тошкентда рус музыкасини кўп марталаб эшитган Комил Хоразмий ўзбек куйларини ёзиб олиш соҳасида янги система яратди. Бу система «танбур нотаси» деб аталади. Комил Хоразмий бу янги системада куйларни ёзиб олиш учун халқ ўртасида энг машҳур бўлган музыка асбобларидан бири танбурдан фойдаланди. Комил Хоразмий бу нотада «Рост» мақомининг бош қисмини ёзиб улгурди. Шоирдан кейин унинг ўғли Муҳаммад Расул отаси бошлаган ишни давом эттириб, Хива «Шашмақом»ининг ҳаммасини шу нотада

ёзиб олган эди. Бу мақом ноталари икки катта китобдан иборат бўлиб, бизгача сақланиб қолган ва ҳозир қимматли музыка мероси сифатида мутахассислар томонидан фойдаланилмоқда.

Комил Хоразмий бастакор — композитор сифатида куйлар ҳам яратган. Унинг «Рост» мақомига боғлаб яратган куйларидан «Мураббан Комил» ва «Пешрави Феруз» куйларининг нотаси бизгача етиб келган.

Шундай қилиб, Комил Хоразмий шоир сифатида адабиётимиз тарихида ўзига муносиб ўрин эгаллаш билан бирга, хаттот, музикачи ва давлат арбоби сифатида ҳам ўтмиш маданиятимиз тараққиётида маълум хизматлари билан шуҳрат қозонди.

Комил Хоразмий бир неча йиллар давомида девонбегилик вазифасида туриб, мамлакатни идора этишда яқиндан иштирок этди. Комил девонбегилик вақтида прогрессив аҳамиятга молик бўлган тadbирларни амалга оширди. Бу йиллар мобайнида Комил Хоразмийга феодал-сарой реакционерларининг игво-фитналарига, турли-туман ҳужумларига бардод беришга ва халқ, мамлакат манфаати йўлида тинмай ишлашга тўғри келди. Лекин Комил Хоразмийнинг давлат арбоби сифатида фаолияти узоқ давом этмади. Тахминан, 1879-1880 йилларда хон реакцион гуруҳларнинг актив ёрдами билан собиқ девонбеги Матмуродни Калуга губернясидаги сургундан Хивага қайтаришга муяссар бўлди ва саройда ўз вазифасига тиклаб, унинг фаолияти учун кенг йўл очиб берди. Матмурод девонбеги қилиб ўтказилгандан кейин Комил Хоразмий расман мирзабошилик вазифасида қолган бўлса-да, ҳақиқатда қувғин остига олинган эди.

Демак, девонбеги Матмурод ҳукмронлиги даврида хонлидаги илғор фикрли кишиларнинг, шу жумладан, Комил Хоразмийнинг қандай оғир аҳволда эканлигини кўз олдимизга келтириш қийин эмас. Комил Хоразмийнинг асарлари ичида шоирнинг ўз аҳволининг оғирлигидан шикоят қилиб, хонга хитобан ёзилган бир шеър бор. Бу шеър Баёнийнинг «Тарихи шажараи Хоразм шоҳий» асарида келтирилган бўлиб, бу қўл ёзма ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида (инв. 9596) сақланмоқда. Автобиографик характердаги бу шеърда шоирнинг қуйидаги ҳолати акс этади:

Менга, эй шоҳим, кўп итob айлама,
Ғам ўтида бағрим кабоб айлама.

Зоғинга бериб булбул ўрнида жой,
Ҳумо ҳамнишинин уқоб айлама.

Қилиб ёд шойиста хизматларим,
Хато бирла саҳвим ҳисоб айлама.

Тузуб суҳбат аҳли жаҳолат била,
Камол аҳлидин ижтиноб айлама.

¹ Лобосевич Ф. И. Описание Хивинского похода 1873 г. СПб. 1898. стр. 225.

Қувиб мажлисингдин, мени ғайрни
Мақомимда ноиб маноб айлама.

Бу воқеаларни ҳикоя қилувчи Хоразм тарихчиси ўз кигобида сарой шоири Иброҳим Султоннинг Матмурод топшириғи билан ёзган шеърини ҳам келтиради. Юқоридаги беш байтга жавобан ёзилган қуйидаги беш байт шеърда Комил Хоразмийни ҳақорат қилиш ва ундан ўч олиш мақсад қилиб қўйилган эди:

Аё, эй, адаб расмини билмаган,
Бу тур ила шаҳга хитоб айлама.

Биров шод ўлиб топса ўз рутбатин,
Сен ўз жонингга кўп азоб айлама.

Бериб хизматингдин зарар юртга,
Яна дема они ҳисоб айлама.

Чу жоҳил ўзингсан, десанг яхшидур:
Ки жаҳл аҳлидин ижтиноб айлама.

Ҳасад ўтини тез этиб сийнада,
Ўл ўт ичра бағринг кабоб айлама.

Келтирилган бу факт Матмуроднинг Комил Хоразмийга қарши уюштирган фитналаридан биридир, холос. Комил Хоразмий девонбеги отадиган ўқнинг доимий нишони бўлиб, Хива саройида яшашга ва мирзабошилик вазифасини бажаришга мажбур эди. Вазиятнинг шундай оғир ва омонсиз бўлишига қарамай, Комил Хоразмий реакцияга қарши курашни давом эттирди. Бу курашда унга унинг ўз ижоди ва сўз санъатининг қудрати мадад бериб турди. Комил Хоразмий XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб умрининг охиригача қизғин ижодий иш билан шуғулланиб, жуда бой поэтик мерос қолдирди.

Комил Хоразмийнинг Хива саройида ўтказган ҳаётини яққол тасаввур қилишга ёрдам берадиган яна бир факт шоир девонидаги «Ҳасби ҳол» сарлавҳали маснавийдир. Маснавийнинг сарлавҳасиданоқ кўриниб турганидек, у автобиографик характерда бўлиб, шоир ҳаётида рўй берган бир воқеа муносабати билан ёзилган. Бу воқеа Комил Хоразмий билан шоир Рожий муносабатини акс эттиради.

Комил Хоразмийнинг «Ҳасби ҳол» маснавийсига ёзган насрий муқаддимасидан маълум бўлишича, Муҳаммад Раҳимхон II форсча бир асарни «туркий қилиш»ни (ўзбекчага таржима қилишни) Комил Хоразмийга топширади. Нима сабаб биландир, Комил Хоразмий таржимани белгиланган муддатда тугата олмайди. Шунда хон китобнинг бир қисmini шоир Рожийга топшириб таржимага қарашиб юборишини таклиф қилади. Охирида эса хон бутун таржимани Рожий номига ёздирди ва унга

инъом-эҳсонлар бериб, бир ҳужра тақдим қилади. Комил Хоразмий «Ҳасби ҳол» муқаддимасида бу воқеаларни баён қилиб, ўз изоҳини қуйидаги сўзлар билан тугатади: «Шул китобни Рожий туркий этти, деб дахл этган вақтларида ушбу маснавий битилди».

49 байтдан иборат бўлган бу асарда Комил Хоразмий бутун воқеани батафсил баён этади: китобни таржима қилишда тортган машаққатларини, «кирчикни қалам», «кўзни довод» қилиб, кечалари ухламай меҳнат қилганини ёритади. Асарнинг тугалланиши характерлидир. Асар охирида Комил Хоразмий рўй берган ҳақсизликка норозилик билдириб, хонни адолатга, инсофга ва лутфу эҳсонга чақиради:

Ҳар неча аҳли фазл, донолар,
Илму фазл амрида тавнолар;

Бордилар бу хароб оламдин,
Йўқ, ушбу саройи мотамдин.

Ҳар ким ўз жоҳин айлабон тавсиф
Айладилар китоблар тасниф.

Анга шоҳи атосидур боис,
Лутфи беинтиҳосидур боис.

Манга ҳам шоҳ лутфи ёр ўлса,
Боргоҳида манга бор ўлса.

Ойтғумдур неча навъи китоб,
Билингиз они ё улдул албоб.

(«Девони Комил» дан.)

Бу фактлардан Комил Хоразмийнинг оғир ва кулфатли шахсий ҳаётигина эмас, балки у яшаган муҳитни, феодал-сарой муҳитидаги шоирлар аҳволини ҳам яққол англаш мумкин.

Комил Хоразмий бир неча бор Россияга—Москва ва Петербургга ҳам саёҳат қилган. У биринчи марта 1883 йилда Россияга борган эди. Бу саёҳат даврида Комил Хоразмий рус халқи ҳаёти ва маданияти билан яқиндан танишди. У, айниқса, рус музыка маданиятига қизиқди, унинг бойликларини, янгиликларини қунт билан ўрганди. Комил Хоразмийнинг музикачи — бастакор сифатида олиб борган фаолиятида, шубҳасиз, илғор рус музыка маданиятининг таъсири катта бўлди.

Комил Хоразмий 1891 йилда Тошкентга ҳам келган. Унинг Тошкентга қилган саёҳати давридаги фаолияти ҳақида турли манбаларда маълумотлар сақланиб қолган. Турли безаклар билан безатилиб, махсус босилган таклифномага қараганда, 1891 йил 11 сентябрь куни Комил Хоразмий Тошкентда Лахтин типолитографиясида бўлган, унинг ишлари билан яқиндан

танишган. Комил Хоразмий бу саёҳати вақтида рус маданиятининг бошқа томонларига ҳам қизиқиш билан қараган. У Тошкентда театр ва гимназияда ҳам бўлган. Бизгача Комил Хоразмийнинг рус музыкасидан олган таассуротларини ифода қилувчи «Икки шўх» радибли лирик шеъри сақланиб қолган.

Комил Хоразмий 1896-1897 йилларда яна Тошкентга келган. Бу унинг охирги саёҳати бўлиб, у оғирлашиб бораётган ахволини тузатиш-даволаниш учун келган эди. Комил Хоразмий бу сафари вақтида Тошкентга бағишлаб катта шеър ёзган. 50 байтдан иборат бўлган бу шеър «Дар баён таърифи ва тавсифи Тошканд» деб аталади. Бу машҳур шеър баъзи манбаларда «Қасидаи наврўз» деб ҳам юритилади. «Қасидаи наврўз»нинг кўп қўл ёзма нусхалари бўлганидек, унинг типографик нусхаси ҳам бизгача сақланиб қолган: у ўша вақтда «Туркистон вилояти газети»да босилган эди.

Комил Хоразмий ҳаётининг сўнгги йиллари оғир шароитда ўтди. Бир томондан, Хива саройидаги реакцион доираларнинг фитна ва иғволари, иккинчи томондан, кун сайин ёмонлашиб бораётган соғлиғи унинг кайфиятига таъсир этмай қолмади. Шунинг натижасида Комил Хоразмий ҳаётининг сўнгги даври ижодида алам-ҳасрат мотивлари пайдо бўлди. Чунончи, у ўзининг «Йиғларман» радибли шеърида дўстларидан ажралиб ёлғиз қолганидан, оғир касалликка мубтало бўлиб, дард-алам ҳасратида куйиб ётганидан нолийди:

Қолиб аҳбобдин танҳоу зор ўлғонга йиғларман,
Нашотим субҳи софи шоми тор ўлғонга йиғларман.

Ҳамиша дўст бераҳму, фалак бемеҳр, дунпарвар,
Менга не ҳамдаму, не ғамгузор ўлғонга йиғларман.

(«Девони Комил»дан.)

Унинг замондоши ва дўсти шоир Баёний Комил Хоразмий умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб, ўтириб қолганини маълум қилади.

Комил Хоразмий узоқ вақт касал бўлиб ётди. Лекин у жисмоний камчиликка мубтало бўлиб, қаттиқ эзилган, реакционерлар фитнаси натижасида руҳан азоб чеккан бўлса ҳам, ижод этишдан тўхтамади, умидсизликка тушмади. Комил Хоразмий ҳаётининг сўнгги дамларигача санъат ва адабиёт билан машғул бўлди. Комил Хоразмий 1899 йилда 74 ёшида Хивада вафот этди.

Комил Хоразмийнинг ижодий фаолияти турли-тумандир. Комил Хоразмий шоир бўлиш билан бирга, санъатнинг хаттотлик ва музика соҳаларида ҳам унумли иш олиб борди. Шунингдек, Комил Хоразмий адабиётимиз тарихида таржимон сифатида ҳам танилди.

Комил Хоразмий, асосан, поэзия соҳасида ижод этди. У классик адабиётимиздаги традицияни давом эттириб, Шарқ поэзиясининг ғазал, мухаммас, мусаддас, маснавий, рубой, қасида каби кенг тарқалган турларида асарлар ёзди. Комил Хоразмий асарлари орасида адабиётимизда кам учрайдиган мусабба, баҳри тавил каби шеърый шаклларнинг ҳам характерли намуналари учрайди.

Комил Хоразмий ўз асарларини тўплаб, девон тузган. Комил девони бизгача турли вариантларда, қўл ёзма ва тошбосма шаклларида етиб келган. Бундан ташқари, XIX асрнинг охири, XX аср бошларида Хоразмда тузилган қўл ёзма баёзларнинг деярли ҳаммасида Комил Хоразмий шеърларидан намуналар учрайди.

Комил Хоразмийнинг девони шоирнинг ҳаёт вақтидаёқ нашр этилган. Комил девонининг биринчи нашри ҳижрий 1298 йилда (мелодий 1880-1881 йилларда) Хива литографияси (тошбосмаси)да босилди. Бу девон 204 бетдан иборат бўлиб, 1773 байт шеърни ўз ичига олади. Комил Хоразмий девонининг иккинчи нашри ҳам шу Хива литографиясида ҳижрий 1313 йилда (мелодий 1895 йилда) босилган. Бу девон ҳам шоир ёзган ҳамма шеърларни ўз ичига олмаган бўлса ҳам, олдинги нашрга нисбатан анча тўлиқдир. Девоннинг иккинчи нашри 232 бетдан иборат бўлиб, 2850 байт шеърдан ташкил топган. Комил Хоразмий девонининг учинчи нашри эса Тошкентда, шоир вафотидан сўнг, 1909 йилда босилгандир. «Девони мавлоно Комил маатаворихи шоҳони Хоразм» деб аталган бу китоб, афтидан, Комил Хоразмий асарларини тўлиқ тўплаш ва нашр этиш мақсадида тузилмаган бўлса керак. Бу девонга шоир асарларининг маълум қисмигина (2399 байт шеър) киритилган. Шундай қилиб, шоирнинг ҳаёт вақтида Хивада нашр қилинган икки девон ҳам, Тошкентда нашр қилинган учинчи девон ҳам Комил Хоразмий асарларининг тўлиқ тўплами эмас.

Комил Хоразмий асарларини ўз ичига тўла олган девонлар бизгача қўл ёзма ҳолида етиб келган. Улар ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида (инв. №1949 ва 1025) сақланаётган девонлардир. Бу девонлардан бири (инв. №1949) ўзининг тўлалиги билан ажралиб туради. У девон 280 бетдан иборат бўлиб, 3680 байт шеърни ўз ичига олади; у ҳар жиҳатдан шоир асарлари тўпламининг асосли ва ишончли нусхасидир.

Комил Хоразмий ўз шеърларини икки тилда—ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзган. Шубҳасиз, унинг адабий меросида ўзбек тилида ёзилган шеърлар кўпчиликни ташкил қилади.

Комил Хоразмий ижоди Совет ҳокимияти даврида кенг кўламда ўрганилди, асарлари қайта-қайта нашр этилиб, халқ ўртасида тарғиб қилинди.

Комил Хоразмийнинг хрестоматияларда, антологияларда ва бошқа тўпламларда нашр этилган асарларидан ташқари, 1961 йилда ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриётида унинг «Танланган асарлар»и ҳам нашр этилди. Тўпламда шоирнинг 36 шеъри берилган бўлиб, бу шеърлар орасида унинг ғазал, мухаммас, маснавий, рубоий ва фардларининг намуналари бор.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ ПОЭЗИЯСИ ВА УНИНГ БАДИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Комил Хоразмий шоир сифатида классик поэзиямизнинг энг яхши традицияларининг меросхўри ва ижодий давомчиси бўлди. У зўр истеъдод билан классик поэзиямизнинг бой шеърий шакллари, мураккаб вазн турларини, ранг-баранг услубини чуқур эгаллади ва катта маҳорат билан уларнинг ғўзал намуналарини яратди. Комил Хоразмий классик адабиётимиздаги традицияларга мазмун жиҳатидан ҳам ижодий ёндашди. Комил Хоразмий поэзиясининг новаторлигини, оригиналлигини яққол кўрсатувчи энг муҳим хусусият шуки, шоир адабиётга, санъатга, унинг жамиятда ўйнайдиган роли масаласига замонасининг энг прогрессив позицияси нуқтаи назаридан ёндашиб, уни тўғри ҳал қилди.

Комил Хоразмий яшаб ижод этган даврда, XIX асрнинг иккинчи ярмида Хоразм ҳолигида адабиётга турлича позициялардан ёндашувчи қарама-қарши оқимлар, йўналишлар мавжуд эди. Бу йўналишларнинг бири сарой доирасидаги йўналиш бўлиб, у феодал аристократиясининг манфаати учун хизмат қилишга интилди ва адабиётни жамиятнинг муҳим социал масалаларидан четлатиб, формализм ботқоғига судради. Адабиётдаги иккинчи оқим прогрессив характерга эга бўлиб, у ижтимоий ҳаёт масалаларини, халқ ҳаётининг асосий проблемаларини адабиётга олиб киришга тиришди ва адабий ижодиётда реализмга, ҳаётийликка интилди. Шунинг учун прогрессив адабиёт намоёндалари ижодида, феодал-сарой адабиётида бўлгани каби, формализмни, санъатпарастликни, шаклнинг мазмундан ўстун қўйилишини эмас, аксинча мазмунга аҳамият берилишини, адабиёт моҳиятининг илғор ғоя ва ҳаётий мазмун билан белгиланишини ва шу йўл учун курашилаётганини кўрамиз.

Хива саройида Муҳаммад Раҳимхон II бошчилигидаги реакцион адабиёт ва унинг формалистик интилишлари авж олиб турган бир шароитда адабиётнинг олижаноб ижтимоий роли учун дадил курашганлардан бири Комил Хоразмий бўлди. Комил Хоразмийнинг тарихий хизмати ва Хоразм адабиётида тутган ўзига хос ўрни, даставвал, мана шу прогрессив ғоя учун олиб борган принципиал кураши билан белгиланади.

Комил Хоразмий ўзининг қатор асарларида адабиётга, сўз санъатига, унинг жамият ҳаётида ўйнайдиган ролига жуда юқори баҳо берди. У сўз ва унда ифода қилинадиган мазмунни «гавҳар» деб атади ва уни қадрлашга чақирди:

Сўзни гуҳар демишлар ўтконлар,
Фазл дўконини юритгонлар.

«Сўзинг» радифли иккинчи шеърида сўз таърифида яна шундай байт учрайди:

Гарчи, сўздек гавҳари қимматбаҳо йўқ даҳр аро,
Бор аларнинг қошида ҳармуҳрадин арзон сўзинг.

Комил Хоразмийнинг сўз санъатига бундай юқори баҳо бериши ва санъатда мазмунни биринчи ўринга қўйиши Алишер Навоий, Жомий, Низомий каби улў Шарқ мутафаккирларининг адабиётда шакл ва мазмун ҳақидаги ажойиб илғор фикрларини эслатади.

Комил Хоразмийнинг санъат ва унинг моҳияти ҳақидаги бу прогрессив фикрлари реакцион адабиётчилар томонидан рад этилар, уларнинг ҳужумига, тўхмат ва ҳақоратларига сабаб бўлар эди. Комил Хоразмий адабиётни бойлик орттириш қуроли деб ҳисобловчи манфаатпараст, лаганбардор сарой шоирларига қарши талайгина шеърлар ёзди ва уларни фожия эди. Чунончи, адабиётни пучак пулга сотувчи шоирлар ҳақида шундай дейлади:

Бу замонда гуҳар жўган бўлмиш,
Дурни сотмоқ жўганга фан бўлмиш.

Ё жавоҳиршунос эмасму алар,
Танимаслар жўган билан гавҳар.

Комил Хоразмийнинг фикрича, санъат-адабиётнинг вазифаси «ҳақ сўз»ни айтишдир. У демократик адабиётнинг Муқимий, Фурқат ва бошқа машҳур намоёндалари сингари шоирларни «ҳақиқат куйчиси» бўлишга чақиради, ҳар қандай тўсқинликларга, ҳоким гуруҳларнинг ҳар қандай ғазаб ва жабрларига қарамай, «улус ғами»да жонбозлик қилиш зарурлигини уқтирди. Комил Хоразмий поэзиясининг бу етакчи ғоясини, асосий белгисини кўрсатиш жиҳатидан унинг «Шуаро» шеъри алоҳида аҳамиятга эгадир. Ғазал шаклида ёзилган 12 байтли бу шеърнинг биринчи қисмида Комил Хоразмий «ҳақ сўз» сўзлашни ўзига шиор қилиб олган ҳақиқий шоирлар ҳақида сўзлайди:

Ҳар неча айлабон изҳор фасоҳат шуаро,
Сочар элга дури дарёи балоғат шуаро.

Очибон лутфи малоҳат гулин ашъоридин,
Рангбўйи чамани, фазлу фатонат шуаро.

Қилсалар ҳар неча изҳори садоқат шабу рўз,
Кўрар ўтрисида ҳар дамда сад офат шуаро.

Қилмас умид, қилур шукур, шарорат элининг,
Тилу илқидин агар қолса саломат шуаро.

Ҳақ сўзин шоҳу гадо қошида китмон этмас,
Бу жиҳатдан ҳадафи тири маломат шуаро.

Шеърнинг иккинчи қисмида улуг мақсад ва вазифалардан юз ўгирган ва адабиётни ўз шахсий манфаатига хизмат қилдиришга интилган риёкор, сотқин шоирлар тўғрисида фикр юритилади:

Кеча-кундуз қиладурлар суфаҳога хизмат,
Гарчи шонистан авранги садорат шуаро.

Бор алардин неча бекорлар иззатда зиёд,
Тилу илки била ҳам айласа хизмат шуаро.

«Шуаро» шеъри ўз темаси ва илғор ғояси билан Комил Хоразмий поэзиясининг энг гўзал намуналаридан бири ҳисобланади ва ундаги ҳаётийликни — реализмни кўрсатиб туради.

Комил Хоразмий поэзиясининг яна бир етакчи хусусияти ундаги халқчилликдир. Поэзиядаги реализм ҳаётийликни, ҳаётийлик эса халқчилликни туғдиради. Зотан, реализмнинг туб кўриниши, асл маъноси халқ ҳаёти тасвирида намоён бўлади.

Комил Хоразмий поэзиясининг энг муҳим ва гўзал намуналари халқчиллик руҳи билан суғорилгандир. У қандай темани ишламасин, қандай масаладан баҳс очмасин ҳамма вақт халқ, эл, улус манфаатини биринчи ўринга қўяди ва масалани шу нуқтаи назардан ҳал этади:

Жафо ўти билан кўп ўртама булбул пару болин,
Ки оҳи қилғуси барбод баргинг, эй гули хандон.

Ёки:

Гар олтун қаср эса жоҳинг, улус ҳолига раҳм этгил,
Сенингдек неча шаҳаншоҳни ўткарди бу айвон.

Бошқа ўринда ҳам «эл ғами» шоирнинг диққат марказида юрганини кўрамиз:

Бўлғил ҳаминша тахти адолат уза муқим,
Кавнайи аро агар тиласанг номдорлиг.

Берма ҳукумат амрида ғайрига ихтиёр,
Танҳо ҳақ этди элга сени ихтиёрлиг.

Комил Хоразмий поэзияси ўзининг тематикаси, етакчи мазмуни ва туб моҳияти билан демократик характердаги поэзия бўлиб, бу ҳол унда реализм ва халқчилликни таъмин этган.

**Комил Хоразмий
поэзиясида
маърифатпарварлик
мотивлари.**

Демократизм руҳи билан суғорилган Комил Хоразмий поэзиясида ўша тарихий шароитда ўрта аср қоқоқлиги ва жаҳолати ҳукмронлик қилган Хива хонлиги даврида маърифатпарварчиқ ғояларининг ривож топиши табиий эди. Чунки халқчиллик ғоялари, халқ тўғрисида қайғуриш, ўз-ўзидан уни маърифатга ташвиқ қилиш, жаҳолатдан, нодонликдан уни қутқариш учун кураш ғоясини келтириб чиқарар эди. Шундай қилиб, Комил Хоразмий поэзиясидаги демократизм, халқчиллик ғояларининг мантиқий давоми, қонуний ривож сифатида унда маърифатпарварлик мотивлари майдонга келди.

Маърифатпарварлик мотивлари Комил Хоразмий поэзиясининг кўп намуналарида учрайди. Бу темада ёзилган махсус асар сифатида «Камол» ва «Дар баён таърифи ва тавсифи Тошканд» сарлавҳали шеърларини кўрсатиш мумкин. Комил Хоразмий «Камол» радифли шеърида инсон камолоти учун илм-ҳунар зарур эканлигини уқтиради. Унинг таъкидлашича, мол-мулк, давлат камолот белгиси эмас. Инсон учун зарур бўлган бу маънавий фазилатни ёлғиз илм-ҳунарни, замонавий билимларни ўрганиш натижасидагина эгаллаш мумкин:

Эмас кишига бу дунёда мулк-мол камол,
Ҳусули илм-ҳунар келди безавол камол.

Камолсиз киши ҳар ердадур ҳижолатманд,
Етурмағай кишига ҳаргиз инфил камол.

Камол бергусидур сўзга шуҳрату, таъсир,
Бу қушга қилғали парвоз парру бол, камол.

«Дар баён таърифи ва тавсифи Тошканд» асари «Камол» шеъридаги ғояни давом эттириб, янада конкретлаштиради. Агар «Камол» шеърида Комил Хоразмийнинг жаҳолат ва нодонликка нафрати, илм ўрганишга, маданиятга бўлишга даъвати акс этган бўлса, Тошкент ҳақидаги асарида конкрет бир маданиятдан, илғор рус маданиятидан олган катта таъсири баён этилиб, уни эгаллашга чақирилади.

Комил Хоразмийнинг Тошкент ҳақидаги шеъри манбаларда «Қасидан наврўз» деб ҳам юритилади. Тошкент ҳақида асар ёзиш адабиётимиз тарихида учраб турадиган ҳодисадир. Чунончи, Фурқат ҳам Тошкентда яшаган даврида (1889—1891) бу шаҳар ҳақида қатор шеърлар ёзган эди. Адабиётимиздаги бу ҳодиса Тошкентнинг Ўрта Осиёдаги маъмурий ва маданий марказ бўлишидан, илғор рус маданиятининг кўп томонларини ўз ҳаётида акс эттиришидан келиб чиққан эди.

Комил Хоразмий ҳам ўзининг «Қасидаи наврўз» асарида, бошқа шоирларимиз сингари, Тошкентнинг янги, замонавий маданиятини улуғлади. Тошкентнинг кенг ва ёруғ кўчалари, хиёбонлари, обод ва шинам боғлари, театрлари, муҳташам иморатлари шоир назарида мақтовга лойиқ янгилликлар эди:

Тубо осо бош чекиб, чархи муалло авжига,
Арчау бед бирла шамшоду, чинори Тошканд.

Таъми лаззатла эрурлар бир-бирисидин алаз,
Фуртаҳолу олма, ноку обдори Тошканд.

Мисли олу, шофтолу ҳам ҳусайни сояги
Пистау, бодому, анжиру, анори Тошканд...

Хуш ҳаволик мунча бўлса, анда айёми хазон,
Ёраб эркандур нечук фасли баҳори Тошканд.

Айниқса, Комил Хоразмий эътиборини Тошкентда яққол кўзга ташланиб турадиган рус ҳаётининг янгича тартиблари, Шарқ халқлари ҳаётидан кескин фарқ қиладиган хотин-қизлардаги нисбий эркинлик ўзига тортди:

Равшан этгандек спехр айвонини шамъи нужум,
Шабни рўз айлар чарогони фанори Тошканд...

Ена бир боғики, Масковда нечукким йўрма тош,
Ундади бир неча анда ҳукмдори Тошканд.

Сайр этарлар онда юз минг эрқоку, қизу жувон,
Барчаси илму хирадда номдори Тошканд...

Ҳар куни сайр айлар анда ҳуру гулмон ўрнига,
Сарв қадду, гулжабину, гулузори Тошканд.

Демак, маърифатпарварлик ғояси Комил Хоразмий поэзиясининг етакчи мотивларидан бири бўлиб, унинг прогрессив шоир ва маданият арбоби эканлигини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Комил Хоразмий поэзиясида ижобий идеаллар қизғин тарғиб қилиниши билан бирга, турмушнинг ярамас, жирканч ҳодисаларига, жамиятнинг фойдасиз, текинхўр элементларига, зарарли ва бемаъни тартиб-қоидаларига бўлган муносабат ҳам ифодаланади. Шоир поэзиясидаги танқидий элементлар ҳам худди шундан келиб чиқади. Бу жиҳатдан Комил Хоразмий поэзиясидаги сатиранинг муҳим намуналари бўлган «Тамаъ», «Фузало», «Жухало», «Рўза», «Мулла-имом» шеърлари ғоят характерлидир.

Комил Хоразмий сатираси учун энг муҳим характерли ҳусият шуки, у жамиятнинг ҳар қандай ҳодисаси тўғрисида

фикр юритганда, ўша ҳодисани жузъий бир масала деб олмайди, балки у ҳодисани «замон иллатлари», «даврон кирдикорлари» деб баҳолайди ва унинг туб моҳиятини очиб ташлайди. Шу жиҳатдан Комил Хоразмий сатиралари демократик адабиётдаги сатирадан принципиал фарқ қилмайди, чунки улар ҳам жамият асосларига қарши қаратилгандир.

Комил Хоразмийнинг ўз замонасининг ҳукмрон тушунчасига, феодал тартиб-қоидаларига ғоят салбий муносабатда бўлганини кўрсатиш жиҳатидан «Тамаъ» шеъри диққатга сазовордир. Бу шеърда шоир ўз замонасини «дахри дун» (тескари дунё, ҳукмрон гуруҳларни «ришват ва жаҳолат аҳли», улар ҳукмронлик қилган мамлакатни эса «офият кунжи бўлмаган вайрона» деб баҳолайди:

Эй кўнгил, зинҳор қилма аҳли даврондин тамаъ,
Бор эса бу хаста жисмингга агар жондин тамаъ.

Чунки йўқ эрмиш жаҳон аҳлида холис дўстлиг,
Кимки ондин яхшироқ йўқ, айлама ондин тамаъ.

Дахри дундин кўрмагунг жуз ҳасрати нокомлиг,
Гавҳари мақсудин қилма бу уммондин тамаъ.

Солим ўлмоқнинг спехр осебидин имкони йўқ,
Қилма ҳаргиз офият кунжин бу вайрондин тамаъ.

Олам ичра гар бўлай десанг азизу аржуманд,
Айлама Комил каби жуз вилли субҳондин тамаъ.

Комил Хоразмийнинг «Фузало» шеъри ҳам ўз даври устидан чиқарилган зўр айбномага ўхшайди. 8 байтли бу кичкинагина ғазал ўша давр ҳаётининг муҳим томонини ўзида акс эттирган бўлиб, мазмун жиҳатида ниҳоятда бойдир. Шеърда Комил Хоразмий олимлар ва уларнинг жамиятдаги фожиали аҳволлари ҳақида фикр юритади. Мунис Хоразмийнинг «Шуаро» шеъри услубида ёзилган бу асар қуйидаги мисралар билан бошланади:

Ютубон бу замонда қон фузало,
Кулфат ўқиғадур нишон фузало.

Бундан кейин қисқа, лекин афористик тус олган мисраларда олим ва доно кишиларнинг жамиятда хор, бир парча нонга зор ва нотаваон эканликлари баён этилиб, уларнинг жоҳил, риёкор ва фирибгар кишилар олдида тиз чўкишга мажбур этилганликлари алам ва ҳасрат билан тасвирланади:

Қалам ила китобдан ўзга,
Топмағай ёру ҳамзабон фузало.

Жухалоға қилиб мулозимлиг,
Топмадилар емакка нон фузало.

Майи гулранг ўрнига тайёр,
Кўзлари сөгарида қон фузало.

Комил Хоразмийнинг «Жуҳало» шеъри «Фузало» шеърининг мантиқий давомидир. Чунки Комил Хоразмий «Фузало» шеърида асл одамлар тўғрисида, уларнинг жамиятда хор-зор эканликлари тўғрисида фикр юритган бўлса, «Жуҳало» шеърида шунга тамоман қарама-қарши манзарани чизади: разил, пасткаш одамларнинг жамиятда иззат ва роҳатда яшаётганларини, ҳукмфармо эканликларини акс эттиради:

Бўлибон жолиси авранги жаҳолат жуҳало,
Урдилар олам аро кўси ҳукумат жуҳало.

Нўш этиб ришва майин, етмай улус додига,
Билмадилар даме ойини адолат жуҳало.

Комило, тутса не тонг вартаи зиллатда мақом,
Топдилар маснади иззатда садорат жуҳало.

Комил Хоразмий поэзияси антиклерикал мотивларни талқин этиши жиҳатидан ҳам характерлидир. Классик поэзиямизда анча кенг ишланган бу мотивдаги асарларнинг баъзи чиройли намуналари Комил Хоразмий поэзиясида ҳам учрайди. Чунончи, шоирнинг «Рўза», «Мулла-имом» сатиралари шулар жумласидандир.

Комил Хоразмий «Рўза» шеърида ўзбек прогрессив адабиётдаги традицияни давом эттиради. Адабиёт тарихи фактларидан маълумки, Мунис Хоразмий ва Огаҳийлар рўза ҳақида сатирик характердаги асарлар ёзганлар. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Мунис Хоразмийнинг рўза ҳақидаги ғазали қуйидаги байт билан бошланади:

Рўза бисёр мани танг этмиш,
Баданим суст, аёғим ланг этмиш.

XIX асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган Огаҳий эса рўза ҳақидаги шеърини шундай байт билан бошлайди:

Рўза айлаб мени баса дилтанг,
Бошим оғир, аёғим этти ланг.

Демак, Мунис Хоразмий билан Огаҳий шеърларида маълум даражада ўхшашлик, яқинлик сезилиб туради. XIX асрнинг иккинчи ярмида бу темани Комил Хоразмий давом эттирди. Комил Хоразмий бу темага мурожаат қилишда адабий традицияларга суянган бўлса ҳам, лекин уни ишлашда тамомила мустақил ҳаракат қилди. Агар Мунис Хоразмий ва Огаҳий рўза тўғрисидаги шеърларида масаланинг физиологик томонига кўпроқ диққат қилиб, рўзанинг киши соғлиғига келтирадиган зарарлари

ҳақида сўзлаган бўлсалар, Комил Хоразмий теманинг социал моҳиятини очишга ҳаракат қилди, рўзанинг диний бидъат сифатида жамиятда кимлар фойдасига хизмат қилишини таъкидлади. Комил Хоразмий мисраларидан маълум бўлишича, рўза мулкдорлар, бойлар манфаати учун хизмат қилади ва кенг халқ оммасини алдаш учун дин аҳллари қўлида бир восита ҳисобланади:

Ўткарди рўза ебон аҳли ғино шакар,
Бечоралар саҳарлигу ифторда бир кумоч.

Атфоли ағниё олиб ийдонага тилло,
Қашшоқлар боласи дирам топмай, олди кож.

Комил Хоразмийнинг сатирик шеърларидан яна бири «Мулла-имом» асаридир. Ғазал шаклида ёзилган кичик ҳажмли бу шеърда дин аҳлларида мулла ва имомлар ҳақида фикр юритилиб, уларнинг жамият ҳисобига яшаётганликлари, текинхўрлик билан ҳаёт кечираётганликлари фош этилади:

Ийди қурбон, деманглар, югурар мулла-имом,
Ухламай тонгга етушди, онағар мулла-имом.

Қидириб эл ичида, йўқдур уётини кўринг,
Халтаси орқасида, нонни йиғар, мулла-имом.

Эл аро шунча йиғиб нонни қаноат этмас,
Илбириб гоҳи мазор узра турар мулла-имом.

Демак, Комил Хоразмийнинг бу ва шунга ўхшаш бошқа сатирик асарлари шоирнинг бутун жамият ҳодисаларини халқ манфаати нуқтаи назаридан баҳоловчи юқори ва янги ғоявий позицияга кўтарилган демократ шоир эканлигидан дарак беради.

Муҳаббат тематикаси классик поэзиямизда жуда кенг ишланган бўлиб, бу темада сон-саноқсиз асарлар ёзилгандир. Демак, муҳаббат темасида шеър ёзишга бел боғлаган шоир олдидаги дастлабки жиддий хавф шундан иборат бўладики, ёзилажак шеър шу вақтгача бу темада ёзилган шеърларга ўхшамаслиги, уларнинг оддий қайтариғи бўлиб қолмаслиги керак, акс ҳолда у китобхон эътиборидан четда қолиб, тезда унутилиб кетади. Лекин Комил Хоразмий лирик шоир сифатида бу синовдан муваффақият билан ўтди ва адабиётимиз тарихида изи ўчмайдиган бир қатор лирик шеърлар яратди. Комил Хоразмий поэзиясида оригинал мазмунга эга бўлган ва жонли ҳис-туйғуларни жозибадор услубда ифода қилган бир қатор асарлар учрайди. Лекин шоирнинг муҳаббат темасида ёзган шеърларининг ҳаммаси ҳам бир хил қимматга эга эмас. Улар ичида традицион услубда жонсиз ва бўёқсиз тилда ёзилган ўртача шеърлар ҳам бор. Бироқ жонли ва эҳтиросли кечинмалар-

ни маҳорат билан акс эттирувчи кучли шеърлар ҳам кўп. Комил Хоразмийнинг ана шундай оригинал асарларидан бири «қилмадинг» радифли ғазалидир.

Кулмадинг бир, то мани юз қатла гирён қилмадинг,
Тутмадинг бир жом, то кўнглум тўла қон қилмадинг.

Хотирим даврон ғамидин қилмадинг бир лаҳза жам,
То мани бир йилгача зору паришон қилмадинг.

Хаста кўнглум таҳ-батаҳ қон қилмағунча ғунчадек,
Очилик мажлисида рухсоринг гулафшон қилмадинг.

Дониш аҳлига қаю қилмишларинг дей, эй фалак,
Қай бирин ул зумранинг мағлуби нодон қилмадинг.

Сирри ишқинг, неча пинҳон туттим элдин, эй пари
Қўймадинг Комилни то расвойи даврон қилмадинг.

Қўрамызки, шеърда маъшуқа жафоси, ошиқ вафоси, давроннинг бевафоллиги ва жабру ситамлари зўр шоирона маҳорат билан анча жонли, таъсирли қилиб тасвирланган. Шеър услубининг равон бўлиши, қофия ва вазнининг кам-кўстсиз тузилиши асарнинг бадий қимматини яна ҳам оширган ва уни қизиқиб ўқиладиган асарга айлантирган.

Муҳаббат темаси, ҳамма классик шоирларимизда бўлгани каби Комил Хоразмийда ҳам олижаноб инсоний фазилатларни куйлаш воситаси ҳисобланади. Мутаассиблик авж олган ўша тарихий шароитда реал, ҳаётий ва инсоний муҳаббатни куйлаш катта жасорат бўлиб, у диннинг таркидунёчилик таълимоти томирларига болта урар эди. Комил Хоразмий муҳаббатни улуглаш билан чеклаиб қолмади. У бу муҳаббат орқали инсонпарварлик ғояларини, дўстлик, вафодорлик, садоқат, самимият каби инсоний фазилатларни қизғин тарғиб қилди. Комил Хоразмий ўзининг шеърларидан бирида тақводор зоҳидга хитоб қилиб, менга «жаннат — фирдавс васфини қилма, мен ер гўзалининг дийдорига ошиқман» дейди ва муҳаббатда садоқатли бўлиш намунасини кўрсатади.

Айлама, Комил, менга фирдавсу ризвон васфини,
Васли ишратгоҳида дийдора ошиқ бўлмишам.

Комил Хоразмий поэзиясининг характерли белгиларидан бири унда ғурбат мотивининг ўзига хос усулда ишланишидир. Маълумки, адабиётимизда ғурбат мотиви кенг тарқалган мотивлардан биридир. Шоирларимиз ижодида унинг кўп намуналари учрайди. Ғурбат мотивида Алишер Навоий, Заҳириддин Бобир, ниҳоят, Фурқат гўзал, жўшқин шеърлар яратган. Комил Хоразмий поэзиясида ғурбат мотивининг ўзига хос хусусияти шундаки, шоир ўз ватанида туриб, ўзини ғурбатда ҳис этади, бегона

сезади ва ғурбат темасида шеърлар ёзади. «Диёрнинг ёр бўлмаслиги» тўғрисидаги ҳис-кечинма Комил Хоразмийга хос бўлиб, бу кечинма шоир билан уни ўраб олган ҳукмрон ижтимоий муҳит ўртасидаги келишмовчиликни, қарама-қаршилиқни кўрсатади, натижада шоир ўз ватанида ҳам ўзини ғурбатда ҳис этади.

Не суд очилса гул, ўлса баҳор ғурбат аро,
Менгаки бўлмаса ёру диёр ғурбат аро.

Очилмади чаманистон ҳавосидин кўнглум,
Кўзимга гул эрур андоқки хор, ғурбат аро...

Йироқ тушкали аҳбоб суҳбати майидин,
Нишот жомига бўлдим хумор ғурбат аро...

Чиқай ватан садафидин дема гуҳар янглиғ,
Агарчи бўлса сенга эътибор ғурбат аро.

Ватанда сокин ўлуб сайр эт олами боло,
Сафарни айламағил ихтиёр ғурбат аро.

Тоб эмди Хева қила Паҳлавонни Комил эсанг,
Дема — Бухорон шарифу Мазор ғурбат аро.

**Комил Хоразмий
шеърларининг
шакли ва услуби.**

Комил Хоразмий ўз ижодий фаолиятида классик поэзиямизнинг ғазал, мухаммас, мусамман, маснавий каби машҳур шеърӣй шакллари қаторида мусаббаъ (еттилик), баҳри тавил каби кам ишлатиладиган шеърӣй шакллардан ҳам муваффақият билан фойдаланган. Чунончи, СССР Фанлар Академияси Осиё халқлари институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган «Девони Комил» (№ В—1890) дан олинган қуйидаги шеър Комил Хоразмий мусаббаъларининг гўзал бир намунасидир:

Эй кўрмогон ишқ достонин,
Сайр этмагон ҳусн гулистонин,
Мендин эшит ушбу сир баёнин,
Ҳар кеча фидоси қилса жонин,
Бир лаҳза тарк этиб фиғонин,
Булбул кўтарурда ошъёнин,
Гул дедики: «хас каму жаҳон пок»...

Бўл меҳру вафо йўлида собир,
Ҳар навъ жафо егушса шокир,
Ондин не сифат шу ўлса содир,
Зинҳор маломат этма зоҳир,
Кўр булбулу гул ишини охир,
Булбул кўтарурда ошъёнин,
Гул дедики: «хас каму жаҳон пок»...

Ҳар кимдаки бўлса сабри комил,
Доим бўлубон муроди ҳосил

Осон бўлур анго барча мушкул,
 Ҳар навъ жафо егушса эй дил,
 Рози бўлу мундин ўлма гофил,
 Булбул кўтарурда ошъёнин,
 Гул дедики: «хас каму жаҳон пок».

Комил Хоразмий поэзиясидаги шеърӣй шакллардан яна бири баҳри тавил (узун баҳр) бўлиб, у қофияланган наср (сажъ) билан ёзилади. Масалан, қуйидаги парча Комил Хоразмийнинг баҳри тавил шаклидаги шеърдан намунадир:

«Соқиб, тут манга бир жом, тўла бодаи гулфомки, айлаб они ошом, бўлуб маст мудом, айлайин аҳволими эълумки, ман ҳастайи нокомга, бир сарв гуландом, икки наргиси бодом ғами ишқи тушуб субҳ била шом, онинг васли хаёлида уруб гом, не мандин егуруб бир киши бир қатла паём, анга, не ондин манга пайгом, ўтуб ҳасрату алам била бир неча айём, баногоҳ йўл узра ул каби хиром, учраса кўргач они қолмай дилу жонимда, дами сабр ила ором, бера олмайин ул дамда салом, ўтуб моҳ-тамом кўзи ғоратгари ислом, неча ноз-карашма билан саллонаю, мастона хиром айлар эрди. Ман қолибон, фуқатидин жонима ўтлар солибон, ул борибон, ақл ила ҳушим олибонки, яна изига боқиб, лутф ила қошини қоқиб, шавқ-муҳаббат ўтига жисми назоримни ёқиб, ҳар сори кўз ёшим оқиб, ҳажрида тун-тун улоқиб, буткул ўлур эрдим анга волаю-шайдо».¹

Комил Хоразмий шеърларидаги қофия пухта ва моҳирона ишланган бўлиб, у мисраларга узвий равишда боғланиб кетган. Унинг шеърларида ортиқча сезиладиган радифларни мутлақо учратиб бўлмайди.

Комил Хоразмий шеър тузилишида муҳим роль ўйнайдиган ички қофия яратишда ҳам катта маҳорат қозонган. Унинг «гул» радифли шеърда ички қофия яхши ишланган бўлиб, шеърнинг бадий хусусиятини, таъсир кучини оширган. Чунончи:

Қўрмамиш сандек жаҳонда ҳеч бир гулзор гул,
 Ким санга бордур бадан гул, жабҳа гул, рухсор гул.

Гул узоринг нашъасидан очти гардун боғида,
 Фарқадон гул, қаҳқашон гул, Сабъайи сайёр гул.

Базм аро гулбарги хандонингга қурбат топғали,
 Май гулу, мино гулу, ҳам соғари саршор гул.

Бўлди булбулларга гулшан ичра ҳуснунг шавқидин,
 Нола гул, афғон гулу, алҳон гулу, минқор гул.

Гулшани базм ичра ҳар феъл ўлса гар сандин аён,
 Ноз гул, рафтор гул, гуфтор гул, атвор гул.

Сайри боғ айларда топтилар қудуминг файзидин,
 Сарв гул, шамшод гул, ашжор гул, ҳар хор гул..

Бўлди зоҳидларга ҳусни бемисолинг васфид
 Зикр ила аврод гул, тасбиҳ гул, дастор гул.

Қилди Комил табъини шаҳ лутфи гулзор ўйлаким;
 Маснавий гул, қитъа гул, абъёт гул, ашъор гул.

Комил Хоразмийнинг форс-тожик тилида ёзган шеърлари ичида ҳам ички қофиялаш (зулқофиятайин) санъатига мисол бўла оладиган чиройли шеърлар учрайди. Муҳаббат темасида ёзган шеърларидан бирида шоир ўз аҳволи баёнида маҳбубага хитобан шундай дейди:

Ох сарду, чеҳра-зарду, нола-дарду, жисм-гард
 Ашк-хуну, қад-нигуну, қалб-сўзон, алғиёс

Ёр-гофил, ҳажр-қотил, ҳол-мушкул, хаста-дил,
 Марг-толиб, ранж-ғолиб, манҳаросон алғиёс.

Комил Хоразмий поэзиясида такрор усули ҳам ўринли қўлланган. Фикрни таъкидлаш, шу йўл билан шеърнинг таъсир кучини ошириш учун ишлатиладиган бу усул классик поэзиямизда «мукаррар»деб аталади ва XIX асрдаги адабиётимизда тез-тез учраб туради. Унинг намуналари Комил Хоразмий поэзиясида ҳам бор. Чунончи:

Манга қилма, эй моҳи олижаноб,
 Итобу, итобу, итобу, итоб.

Эрур ишқинг ўтига кўнглум мудом,
 Кабобу, кабобу, кабобу, кабоб.

Чу келдинг, кеторман, дебон қилма кўп,
 Шитобу, шитобу, шитобу, шитоб...

Муғанни чолиб, айла кўнгулни шод,
 Рубобу, рубобу, рубобу, рубоб.

Лабинг ҳажрида ичмагай Комилинг,
 Шаробу, шаробу, шаробу, шароб.

Девони Комилдан

Ёки:

Лоладек ишқингда кўнглум, эй нигор,
 Доғдору, доғдору, доғдор.

Тиғи ҳажрингдин эрурман борҳо,
 Интизору, интизору, интизор.

Комил Хоразмий ижодида ширу-шакар жанрида яратилган шеърлар ҳам бор. Классик поэзиямизда анча кенг тарқалган бу жанрнинг хусусияти шундаки, бу жанрда ижод қилинган шеър икки ёки ундан ортиқ тилда ёзилади. Кўпгина классикларимиз,

¹ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. XV—XIX асрлар. Тузувчи: Олим Шарафуддинов, Т., 1945, 416-бет.

жумладан, Комил Хоразмий ижодида ҳам бу жанрнинг яхши намуналари учрайди. Мисол учун Комил Хоразмийнинг ўзбекча-тожикча ёзилган қуйидаги шеърини келтириш мумкин:

Жамолнинг то спехри ҳусн уза чун меҳри анвар шуд,
Бўла олмай муқобил гулиҳон аз зарра камтар шуд...

Илоҳи, Комил ашъорин бикун мақбули султонаш,
Фалотун ҳикмати янглиғ, ки мақбули Скандар шуд.

Ширу-шакар жанри турли халқлар адабиётининг ўзаро алоқаси, ҳамкорлиги натижасида майдонга келади. Ўтмишдаги адабиётимизда кўпроқ ўзбекча-арабча, ўзбекча-форсча, ўзбекча-тожикча ширу-шакарлар учраса, кейинги даврларда (XIX—XX асрларда) ўзбекча-русча ширу-шакарлар ҳам учрай бошладики, бу ҳол ўзбек ва рус адабий алоқаларининг кучайганини кўрсатади.

Комил Хоразмий поэзиясида, кўп классик шоирлар ижодида бўлгани каби, мухаммас муҳим ўрин тутди. Шоир мухаммаснинг тахмис (бошқа шоир ғазалига мухаммас боғлаш) шаклидан фойдаланиб, Алишер Навоий, Мунис Хоразмий, Огаҳий ва бошқа улуғ санъаткорлар ғазалига муваффақиятли мухаммаслар боғлаган ва ўзининг бадий маҳоратини намоён этган. Чунончи, Алишер Навоийнинг:

Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз,
Ёр ила ҳамдам демайки, ошно ҳам бўлмангиз —

мисралари билан бошланадиган гўзал бир ғазалига Комил Хоразмий чиройли мухаммас боғлаган. Комил Хоразмийнинг шеърини таърифтаги маҳоратини кўрсатувчи мазкур мухаммасдан баъзи парчаларни келтирамиз:

Олам аҳлидин вафо осорини қилманг гумон,
Нақд умрим сарф этиб қилдим аларни имтиҳон,
Узлат истаб аҳли оламдин қочинг борица жон,
Ошнолиғ айлабон, ўз жонингизга ҳар замон,
Боиси юз минг балоу, меҳнату ғам бўлмангиз.

Гарчи Комил бўлди фуқардин алил, эй аҳли васл,
Ҳажр ўтига тушти андоқким Ҳалил, эй аҳли васл,
Лек топти ёр васлига далил, эй аҳли васл,
Гар Навоий ҳажр аро бўлди залил, эй аҳли васл,
Эмди навбат сизгадур, мунча муаззам бўлмангиз.

Комил Хоразмий поэзиясининг тили ҳам алоҳида хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу хусусиятни биринчи галда шоир поэзияси тилида шевачилик элементларининг ишлатилишида кўриш мумкин. Масалан, Хоразм шевасининг қоида-тартиб маъносида *ойин*, жўхори-маъносидаги *жуган*, гуруч кепаги маъносидаги *кўпак*, қора нон маъносидаги *қулож*, шапалоқ маъно-

сидаги *кож* каби кўпгина элементлари Комил Хоразмий поэзиясида учраб туради. Шунинг айтиш керакки, Хоразм шевасига эътибор билан қараш, унинг баъзи элементларини адабий тилга олиб киришга интилиш Мунис Хоразмий, Огаҳий ва бошқа прогрессив шоирлар фаолиятида ҳам сезилади. Адабий тилнинг ҳамма халқда ва ҳамма вақт халқ шеваларининг энг яхши элементлари ҳисобига бойиб, тараққий этиб боришини ҳисобга олсак, Комил Хоразмий поэзиясидаги бу тенденцияни ижобий ҳодиса деб баҳолаш керак бўлади.

Комил Хоразмий поэзияси тилига хос хусусиятлардан яна бири унда араб ва форс тили элементларининг кўплаб ишлатилишидир. Умуман, классик поэзиямизда араб ва форс тилининг маълум элементлари қадимдан бери ишлатилиб келади ва анча ўзлашиб кетгандир. Лекин Комил Хоразмий ўз ижодий тажрибасида баъзан мана шу ўзлашиб кетган сўзларни меъёридан ошириб юбориб, араб ва форс тили элементларини ўринсиз равишда ишлатади.

Комил Хоразмий поэзияси тилидаги бу камчиликдан қатъи назар, унинг услуби аниқ, равлон, фикри равшан ва тушунарлидирки, бу хусусиятни, шубҳасиз, Комил Хоразмий поэзиясининг илғор ғоявий йўналиши, унинг халқчиллиги таъмин этган.

* * *

Комил Хоразмий —
таржимон.

Комил Хоразмий ўзбек адабиёти тарихида таржимон сифатида ҳам машҳур бўлиб, бу жиҳатдан ҳам у классик адабиётимизнинг энг яхши традицияларини давом эттирувчидир. Маълумки, XIX асрда Хоразмда таржима масаласига алоҳида эътибор берилди ва Шарқ адабиётининг энг машҳур, нодир намуналари ўзбек тилига таржима қилинди. Шундай нодир асарлар таржимасининг иккитаси — «Маҳбуб-ул-қулуб» ва «Латойиф-ат-тавойиф» асарлари Комил Хоразмий қаламига мансубдир. Шоир бу асарларни форсчадан ўзбек тилига таржима қилган.

«Маҳбуб-ул-қулуб» XVIII аср ёзувчиларидан Бархўрдор бин Маҳмуд туркман Фароқийнинг (адабий тахаллуси Мумтоз) асари бўлиб, у «Маҳфил оро» («Мажлисга зийнат берувчи сўзлар») деб ҳам юритилади. Асар насрий йўлда ёзилган бўлиб, кичик ҳикоя ва латифаларни ўз ичига олади. Китоб бир муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат. Комил Хоразмий бу асарни 1865 йилда таржима қилган.

«Латойиф-ат-тавойиф» («Турли тонфаларнинг латифалари») асари XVI асрда яшаб ижод этган ёзувчилардан Сафийнинг асаридир. Сафийнинг асл исми Фахриддин Али бўлиб, у машҳур адабиётчи, Навоийнинг замондоши Ҳусайин Воиз Кошифийнинг

ўғлидир. Сафий «Латойиф-ат-тавойиф» дан ташқари, «Рашахот» ҳамда «Маҳмуд ва Аёз» асарларини ҳам ёзган.

«Латойиф-ат-тавойиф» асари олимлар, шоирлар, шайхлар, дарвешлар ва бошқалар ҳаётидан олинган кичик ҳажмдаги ҳикоялар ва латифалар тўпламидир. Унда Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ҳақида, улар замонасида яшаган бошқа маданият арбоблари ҳақида кўпгина ҳикоялар учрайди. Китоб 14 бобдан иборат бўлиб, 452 ҳикояни ўз ичига олади. Китобнинг ҳар бобида маълум тоифа — ижтимоий гуруҳ ҳаётидан олинган ҳикоялар тўпланган.

Комил Хоразмий таржима вақтида китобга баъзи ўзгаришлар киритади. Асар тузилиши 14 боблигича қолдирилган бўлса ҳам, бу бобларга киритилган ҳикояларнинг баъзилари қайта ишланган; мазмунан тузатилган, китоб услуби ўз замонасидаги китобхонлар савиясига ва завқига мувофиқлаштирилган. Айниқса, китобнинг пайғамбар ва авлиёларга бағишланган ҳикояларни ўз ичига олган I—II бобларига катта ўзгаришлар киритилган. Чунончи, Комил Хоразмий таржимасида китобдаги 452 ҳикоядан 345 таси қолдирилган. Китобнинг номи ҳам ўзгартирилган: у турли зариф-нозик латифалар маъносида «Латойиф аз заройиф» деб аталган.

«Латойиф аз заройиф» китобидаги ҳикоялар ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилиш, шунингдек, Комил Хоразмий таржимасининг тили ва услуби билан танишиш мақсадида ҳикоялардан баъзи намуналар келтириш мақсадга мувофиқдир:

«Бир куни Искандарга дедиларки:

— Мунча кўп мамлакатларни идора қилурсиз. Ҳануз қаноат қилмайдурсиз. Искандар:

— Қаноат қилиш — оз нарсага хурсанд бўлиш, бир нарсадан ором олиб роҳатланиш — тўрт оёқлик ҳайвонларнинг ишидур,— деди».

Ёки:

«Бир камбағал киши фақир бўлгани учун бир бахил бойни (нг) эшигига бориб, мен, сиз садақа бермоқчисиз, деб эшитдим, мен ғоят даражада муҳтож ва мустаҳиқдурман, деди. Бахил бой баҳоналар қилиб дедикки:

— Мен садақамни кўрларга берурман деб аҳд қилган эдим, сан эсанг кўр эмассан.

Олим деди:

— Ғалат айтасан, ҳақиқий кўр мендурман. Чунки, маҳлуқотга ризқ берувчи зотдан юз ўғириб, сендек бир бахилнинг эшигига келибман.

Бу сўзни айтиб, олим қайтиб кетди. Олимни (нг) сўзи бахил хўжага ғоятда таъсир қилиб, изидан югурди. Олим қабул этмай кетди».

«Латойиф аз заройиф» асарининг IX боби шоирлар ҳаётига бағишланган бўлиб, унда Алишер Навоий ва бошқа шоирлар ҳақида кўп латифалар берилган.

Шундай қилиб, Комил Хоразмийнинг форс-тожик тилидан қилган таржималари ўзбек адабиётини янги асарлар билан бойитиб, ўзбек адабиётининг қўшни Шарқ халқлари адабиёти билан алоқасини мустаҳкамлашда муҳим восита бўлди.

Хулоса.

Комил Хоразмий адабиётимиз ва маданиятимизнинг машҳур арбобларидан биридир. Унинг энг муҳим тарихий хизмати шундаки, ў ўзбек классик адабиётининг илғор ва яхши традицияларининг меросхўри бўлиб майдонга чиқди ва уларни XIX асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда давом эттириб, у ерда прогрессив адабиётнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Комил Хоразмийнинг муҳим тарихий хизматларидан яна бири шуки, ўлка Россияга қўшилиб, халқимиз ўз тарихий тараққиётининг бурилиш даврини бошидан кечраётган бир замонда у ҳам адабий ижодида, ҳам амалий фаолиятида замонавий маданият учун, илғор рус маданияти учун, халқнинг юксалиши учун кураш олиб борди, реакционерларнинг ёвуз ниятларига зарба берди.

Комил Хоразмийнинг ижодий мероси биз учун фақат тарихий-маърифий қийматга эга бўлиб қолмай, муҳим амалий-тарбиявий аҳамиятга ҳам моликдир. Унинг халқ ва мамлакат манфаатлари йўлидаги олижаноб интилишлари ҳозирги авлодлар учун намуна бўлса, бу интилишлари йўлида ёзган бадий асарлари, жўшқин лирик шеърлари уларга завқ ва илҳом бағишлайди.

Аваз Ўтар (1884—1919)

ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Аваз Ўтар ҳақидаги
библиографияга
доир.

Аваз Ўтар ҳақидаги дастлабки маълумотлар революциядан илгариги манбаларда, шоир замондошлари асарларида учрайди. Чунки Аваз Ўтар истеъдодли шоир сифатида ўз замонасида кенг шуҳрат қозонган бўлиб, ўша давр илғор адабиётчилари диққатини ўзига жалб этган эди. XX аср бошларида Хоразмда яшаб ижод этган шоир Аҳмад Табибий ўзининг «Мажмуат-уш-шуаро» асарида Аваз Ўтар ва унинг бадиий таланти ҳақида қуйидаги мисраларни ёзган эди:

Аваз бириким шоири тозадур,
Вале тозалиқ ичра овозадур.

Камолига гар етса бу фан аро,
Бўлур назм аро фозили бебаҳо.

Шунингдек, XX аср бошларида ўтган шоир ва тарихчи Баёний ўзининг «Шажараи Хоразм шоҳий» асарида, хоразмлик тарихчи Жуманиёз Хевакий ўзининг «Тарихи гулшан» асарида Аваз Ўтарни бир неча марта тилга оладилар ва унинг шеърларидан намуналар келтирадилар.

Совет адабиётшунослигида Аваз Ўтар ижодини ўрганиш яқинда бошланган бўлишига қарамай, шоир ҳақида анчагина адабиёт майдонга келди.

Совет адабиётшунослигида Аваз Ўтар ҳақида ёзилган илк асар 40-йилларга тўғри келади. Чунончи, «Гулистон» журналининг 1940 йилги 10-сониди «Аваз Ўтар ўғли» сарлавҳали мақола босилди. 50-йилларда эса Аваз Ўтар ижоди билан қизиқиш

сезиларли даражада кучайди. Мактаб дарсликларида, олий ўқув yurtларининг программа ва қўлланмаларида Аваз Ўтар ҳақида берилган маълумотлардан, вақтли матбуотда эълон қилинган бир қатор мақолалардан ташқари, бу даврда шоир ижоди намуналарини ўз ичига олган тўпламлар ҳам нашр этилди, шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган китобчалар нашр этилди. Аваз Ўтар ижодини ўрганиш ва оммалаштириш соҳасида шоирнинг туғилганига 70 йил тўлиши муносабати билан 1954 йилда республикамизда ўтказилган юбилей катта аҳамиятга эга бўлди. Бу юбилейга тайёргарлик ва уни ўтказиш даврида совет адабиётшунослиги шоир Аваз Ўтар ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида янги-янги материалларни қўлга киритди ва улар билан кенг совет жамоатчилигини таништирди. Натижада, ҳозирги кунда Аваз Ўтарнинг ижодий мероси асосан тўпланиб, нашр этилди, шоир ижодини баҳолаш билан боғлиқ бўлган масалалар тугал ҳал қилинди. Чунончи, Аваз Ўтарнинг 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадаси муносабати билан нашр этилган «Танланган асарлар»и (ЎзССР ФА нашриёти, 64 бет) ва 1956 йилда нашр этилган анча мукамал «Танланган асарлар»и (Ўздавнашр, 319 бет) шоир ижодий меросини ўз ичига деярли тўла олган тўпламлардир.

Аваз Ўтар ҳаёти ва ижоди ҳақидаги газета ва журналларда босилган кўплаб мақолалардан ташқари, Юнус Юсуповнинг «Аваз» номли адабий-биографик очерки (1954) ва В. Мирзаевнинг «Аваз Ўтар ўғли — маърифатпарвар ва революцион-демократ куйчи» (1961) номли китоби ҳам босилган.

Демак, Аваз Ўтарнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида анча жиддий ишлар қилинган бўлса-да, ҳали унинг ижодий фаолияти етарли даражада мукамал ўрганилгани йўқ. Шоир Аваз Ўтар ҳақида монографик характерда жиддий асар ёзиб, унинг адабиётимиз ва маданиятимизни ривожлантириш соҳасидаги хизматларини ҳар томонлама ёритиб бериш совет адабиётшунослиги олдида турган галдаги вазифалардандир.

Аваз Ўтарнинг
таржimai ҳоли.

Аваз Ўтар ўғли 1884 йил 15 августда Хива шаҳрида ҳунарманд oilасида туғилди. Авазнинг отаси Полвонийёз Ўтар Гадойнийёз ўғли бўлиб, у сартарошлик касби билан шуғулланар эди. Халқ ўртасида уста Ўтар номи билан шуҳрат қозонган бу киши санъат-адабиёт ҳаваскори бўлиб, замонасининг илғор, илм-маданиятли кишилари билан яқин aloқада бўлар эди. Унинг уйида, кўпинча, Огаҳий, Комил Хоразмий, Мутриб Хонахаробий, Баёний ва бошқа шоирлар иштирокида адабий мажлислар ўтказилар, қизғин ижодий суҳбатлар уюштирилар эди. Бу ўтиришларда, табиийки, ёш Аваз ҳам иштирок этган.

Уста Ўтарнинг фарзандлари кўп бўлиб, у болаларини илм-маърифатли қилиш учун бутун куч ва ғайратини сарф этган.

Аваз саккиз ёшга киргач, уста Утар уни ўқишга берди. Зийрак Аваз муваффақият билан ўқиди. У ўн бир ёшида бошлангич мактабни битириб, Хива мадрасаларидан бирига ўқишга кирди.

Аваз Утарнинг мадрасадаги ўқиши ҳам муваффақиятли давом этди. Унинг санъат ва адабиётга бўлган қизиқиши айниқса зўр бўлиб, бу соҳаларни чуқур ўрганди. Аваз Утар Навоий, Бедил, Хўжа Ҳофиз каби Шарқ классиклари асарларини зўр ҳавас ва иштиёқ билан ўқиди. У форс-тожик адабиётининг намояндаларидан Фирдавсий, Абдурахмон Жомий асарларини, айниқса, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг «Хамса», «Чордегон» асарларини диққат билан ўрганди.

Аваз Утарда санъат-адабиётга ҳавас жуда эрта уйғонган эди. Бунда санъат ва адабиёт муҳиби бўлган отаси уста Утарнинг, унинг уйида ўтказилиб турган ўтиришларнинг таъсири, шубҳасиз, катта бўлган. Маълумотларга қараганда, Аваз Утар 14 ёшларидаёқ шеър ёзишга киришган, 18 ёшларида эса халқ ўртасида шоир сифатида танилиб қолган эди.

Аваз Утарнинг лирик шеърлари халқ ўртасида кенг тарқалди, қўшиқларга солиб куйланди. Янги ва ёш шоир ҳақидаги овозалар хон саройигача бориб етди. Бу даврда Хива саройида адабий ҳаракатни ташкил қилиш учун тиришган ва ўзи ҳам Феруз тахаллуси билан шеърлар ёзиб, сарой адабий ҳаётига бошчилик қилаётган Муҳаммад Раҳимхон соний Аваз Утарни ҳам саройга тортди. Шунинг учун ҳам Аваз Утар ижодининг илк давларида сарой адабиётининг таъсири кўриниб туради. У сарой шоирларига эргшиб, формалистик характердаги шеърлар яратди, мадҳиялар, қасидалар ёзди.

Аваз Утарнинг изланиш даври узоқ давом этмади, у аста-секин сарой маънавий ҳаётининг чиркин моҳиятини, сарой адабиётининг юқори аристократлар қўлида майшатпарастлик, айшират қуроли эканлигини англай бошлади, унга нафрат билан қаради. Зийрак ва ҳушёр шоир турмушни чуқурроқ ва тўлиқроқ ўрганган сари, ундаги ҳақсизлик ва адолатсизликни аёнроқ кўрди, феодал зулмига асосланган тузум шароитида яшашга мажбур бўлган меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволига ачиниш ва муҳаббат билан қаради. Натижада Аваз Утар «мадҳиябозлик» дан иборат сарой адабиётидан юз ўгира бошлади. Энди у ўз маънавий тараққиёти учун озиқ берувчи бошқа манбаларга мурожаат қила бошлади. Бу манба Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмийлар яратган прогрессив адабиёт традициялари эди. Бундан ташқари, Шарқ классик адабиёти традициялари, халқ оғзаки ижодиёти ва, ниҳоят, жаҳон адабиёти ҳам шоирнинг ижодий юксалишида муҳим роль ўйнади. Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида бу даврда ўлка халқлари маънавий ҳаётида рўй берган буюк ўзгаришлар, янги прогрессив характердаги ижти-

мой онгнинг туғилиб, кенг тарқалиши янги тарихий, шароитдаги ижтимоий ҳаёт ҳам, Аваз Утар дунёқарашининг такомилида шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Урта Осиё халқларининг ҳаммасида бўлгани каби, ўзбек халқи маънавий тараққиётида ҳам бу даврда етишган Муқимий, Фурқат, Завқий каби прогрессив-демократ шоирлар қаторига Аваз Утар ҳам келиб қўшилди ва Комилдан кейин адабиётда илғор халқпарварлик гояларининг Хоразмдаги қизгин тарғиботчиси бўлиб етиша бошлади.

Аваз Утар ўзининг ажойиб шеърларида инсофсиз амалдорларни, мунофиқ руҳонийларни, очкўз мулкдорларни шафқатсиз ва мурасасиз танқид қилиб, ўша замондаги адолатсизликни, порахўрликни, оғир зулмни фош этиб ташлади. Натижада сарой доираларидаги реакцион гуруҳлар шоирга душманлик назари билан қараб уни таъқиб остига олдилар. Қора гуруҳлар халқпарвар шоирнинг дамини кесиш, йўлига раҳна солиш учун унга қарши тўхматлар тўқидилар, бўхтонлар уюштирдилар. Шоир динсизликда, шаккокликда айбланди. Жосуслар унинг танқидий руҳда ёзган шеърларини хонга кўрсатиб, уни ёмонладилар. Муҳаммад Раҳимхон соний ясовулларига буйруқ бериб, шоирнинг қўлларига кишан солдириб, саройга, ўз ҳузурига олиб келтирди. Тошбўрон қилдиришни мўлжаллаган хон, халқ ғазабидан қўрқиб «200 дарра урилсин» деган буйруқ билан чекланишга мажбур бўлди. 200 дарра урилиб, ҳушидан кетиб қолган шоирни «жишни бўлди» деб эълон қилдилар ва уни Хива яқинидаги Оқмачит қишлоғида, «Бобо эшон» гўристонига уя қурган шайхлар ихтиёрига «даволаш учун» юбордилар.

Аваз Утар ўз ҳаётида бир неча бор бундай тўхмат ва ҳақоратларга йўлиқиб, «хон дарраси» зарбида азоб чекишга мажбур бўлган эди. Шоир Аваз Утар сўнгги марта 1909 йилнинг ёз фаслида хоннинг шундай жазосига гирифтор бўлган эди. Аваз Утар «Бобо эшон» мазористонида шайхлар қўлида бир неча ой мутасил азоб чеккандан сўнг, 1909 йилнинг охирларида банддан озод бўлади.

Лекин реакцион гуруҳларнинг бундай ваҳшийликлари Аваз Утар продасини бука олмади. Шоир ўз эътиқодида мустаҳкам туриб, янада изчиллик билан халқ душманларига, реакция, жаҳолат тарафдорларига қарши курашни давом эттирди.

Аваз Утар «мозористон азобидан» қутулгандан сўнг ота касби сартарошлик билан шугулланиб, умр кечирди ва ижодий ишини давом эттирди. Аваз Утар бу даврда Хоразмнинг илғор кишиларидан Матёқуб Отажонов, шоир Баёний, композитор ва шоир Чокар (Матюсуф Харратов) ва бошқалар билан яқин алоқа боғлаб ҳамкорлик қилди. Шоир, айниқса, илм-маданият янгиликлари билан қаттиқ қизиқди. Рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни ўқиб турди. Тошкентда чиқадиган газета ва журналлар билан бевосита алоқада бўлиб, ёзган шеър-

ларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттирди. Шундай қилиб, Аваз Утар демократ, маърифатпарвар шоир сифатида танила бошлади.

Аваз Утар «Мактаб», «Тил», «Топар экан қачон», «Фидойи халқим» каби маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари билан бир қаторда, «Уламоларга», «Сипоҳийларга», «Шайх», «Пора истар» каби кескин танқидий-сатирик асарларини яратди. Бу асарлар халқ ўртасида кенг тарқалди ва реакционерларни шарманда қилишда халқ қўлида катта қурол бўлди.

Лекин шоир доим хон ва реакционерлар таъқиби остида юрди. Муҳаммад Раҳимхон соний ўрнига Хива тахтига ўтирган ашаддий мутаассиб ва қонхўр Асфандиёрхон ҳам унга ўз зулмини ўтказди. Масалан, бу хон соғлиғи ночор бўлган шоирни яна 150 дарра урдириб жазолатди. Бу воқеадан сўнг Аваз Утар сил касали билан оғриб, ётиб қолди. Аваз Утарнинг касали кундан-кунга оғирлашиб борди ва у 1919 йилда 35 ёшида ўзи қуйлаган озодлик кунлари — Хоразм халқ революцияси (1920) яқинлашиб келаётган бир даврда бевақт вафот этди.

Аваз Утарнинг ижодий мероси.

Аваз Утар XIX асрнинг охирларидан бошлаб ижод қила бошлади. Шоирнинг ижодий йўли узоқ давом этмаган бўлса ҳам, лекин маҳсулдор ва кенг мазмунли бўлди.

Аваз Утар, асосан, поэзия соҳасида ижод этди. У ўзбек классик поэзиясининг ғазал, мухаммас, маснавий мустаҳзод, рубой, фард каби машҳур шаклларида ажойиб асарлар яратди. Лекин шоирнинг ижодий мероси тўла аниқлангани йўқ. Унинг ўз шеърларини тўплаб, девон тузгани маълум. У девоннинг иккита қўл ёзма нусхаси ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида (инв. №№ 942, 3451) сақланмоқда. Бу девонга шоир «Саодат-ул-иқбол» («Бахтли иқбол») деб ном қўйган. Бундан ташқари, XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида Хоразмда тузилган баёзларнинг ҳаммасида Аваз Утар шеърларидан намуналар учрайди.

Баъзи манбаларнинг кўрсатишига қараганда, Аваз Утардан қолган ижодий мероснинг умумий ҳажми 20 минг мисрадан ошиқроқдир. Табиийки, бу мероснинг кўпчилик қисми ғазал шаклида ёзилган лирик шеърлардан иборатдир. Аваз Утар ижодий меросида лириканинг кичик шакли бўлган қитъа, рубой ва фардлар алоҳида ўрин тутади. Кейинги асрларда етишиб чиққан шоирларнинг ҳеч бири бу шеърый шаклларга Аваз Утарчалик кўп эътибор бермаган. Чунки Аваз Утар бу шеърый шаклларда кўп машқ қилиш билан чекланмасдан, уларга янги руҳ, янги мазмун ҳам бағишлади.

Аваз Утар ижодий меросига хос бўлган хусусиятлардан яна бири шуки, у поэзиямизда кам учрайдиган шеърый шакллардан бири соқийномаларга ҳам анча эътибор бериб, улардан кенг

фойдаланди. Чунончи, шоирнинг 1956 йилда нашр қилинган «Танланган асарлар»ида 328 мисра шеърни ўз ичига олган тўртта соқийнома бор.

Аваз Утар асарларининг асосий қисми бизгача қўл ёзма девонларда ва баёзларда етиб келган бўлса-да, унинг 1914 йилдан кейин ёзган асарларининг бир қисми ўша замондаги вақтлий матбуот саҳифаларида ҳам босилган. Айниқса, Аваз Утар ижодининг энг мазмундор ва салмоқли қисми — унинг ижтимоий ва сиёсий темадаги лирикаси 1920 йил, Хоразм революциясидан кейин чиқа бошлаган «Инқилоб қуёши», «Хоразм хабарлари» газеталари саҳифаларида нашр этилган эди.

АВАЗ УТАР ИЖОДИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Ҳамма шоирларда бўлгани каби, Аваз Утар фаолиятида ҳам маълум юксалиш, эволюция кўзга ташланади. Аваз ўз ижодини кичик ҳажмдаги лирик шеърларни машқ қилишдан бошлади ва аста-секин маҳорат қозониб, поэтик жанрларнинг мураккаб тур ва шаклларига интилди. Аваз Утарнинг XIX асрнинг охирларидан 1919 йилгача, яъни қарийб 20 йилдан кўпроқ муддат давомида ижод қилган шеърый асарлари ўзининг мазмуни ва бадий хусусиятлари жиҳатидан турли характерга эга бўлиб, ўзида шоирнинг ижодий тақомилини акс эттиради.

Аваз Утар ижодий меросининг хронологияси тўлиқ аниқланган эмас. Айниқса, унинг девонидаги шеърларнинг қайси бири қачон ёзилгани ҳанузгача номаълум бўлиб келмоқда. Шунинг учун шоир ижодий эволюциясининг босқичларини аниқ белгилаш қийиндир, албатта. Шунга қарамай, баъзи маълумотларга суянган ҳолда, айниқса 1914 йилдан кейин ўша давр вақтлий матбуотида эълон қилинган асарларига суяниб, шоир босиб ўтган ижодий йўлни қуйидаги уч даврга ажратиш мумкин.

1. Аваз Утар ижодининг илк даври. Бу давр XIX асрнинг охирларидан 1905 йилгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу вақтларда Аваз Утар ёш шоир сифатида изланиш, ўрганиш даврини бошидан кечирди ва маълум даражада сарой адабиёти таъсирида бўлди.

2. Аваз Утарнинг 1905 йилдан 1914 йилгача бўлган даврдаги ижоди. Бу даврда Аваз Утар классик адабиётнинг энг яхши традицияларини давом эттирувчи демократ шоир сифатида камол топа бошлайди.

3. Аваз Утарнинг 1914 йилдан умрининг охиригача бўлган даврдаги ижоди. Бу даврда Аваз Утар демократ шоир сифатида яна ҳам мустаҳкам ва изчил позицияда туриб, ўз ижодида маърифатпарварлик ва озодлик мотивларини илгари суради.

Аваз Утар ижодининг
илк даври.

Аваз Утар ўз ижодини мавжуд адабий муҳит таъсири остида бошлади. Чунки эндигина адабиёт оламига қадам қўяётган ёш шоир ўз даврининг машҳур ва обрўли ижодкорларига эргашиши табиий эди. Аваз Утар ўз ижодини бошлаган даврда Феруз бошчилик қилаётган сарой адабиётидаги адабий ҳаракатнинг таъсири кучли эди. Бу ҳаракат тарафдорлари истеъдодли шоир сифатида етишиб келаётган ёш Аваз Утарни ҳам ўз манфаатларига хизмат қилдириш мақсадида уни хон саройига жалб этдилар.

Натижада Аваз Утар дастлабки вақтларда, сарой адабиёти руҳи ва тематикасида ишқий-эротик шеърлар ёзиш билан машғул бўлди. Аваз Утарнинг бу даврда яратган асарлари сарой адабиётига хос бўлган формализм, санъатпардозлик хусусиятлари билан характерланади. Уларда мазмунга эмас, сўз ўйинларига берилиш, формал приёмлар учун асар ғоясини қурбон қилиш хусусиятлари устун туради. Бундай хусусиятларга эга бўлган шеърлар Аваз Утар девонларида, оз бўлса-да, учрайди. Чунончи, шоирнинг «Хабар» радифли шеъри шу хилдаги асарларнинг бир намунаси:

Қосидо, бер ул суманбардин хабар,
Роҳати жон, шўх дилбардин хабар.

Қўзларимни ёритурга топмадим,
Орази хуршиди анвардин хабар.

Бенавоман қумридек эшитмайин,
Қадди шамшод ила ар-ардин хабар.

Не топа олдим жаҳон мулки аро,
Кокили мушк ила анбардин хабар.

Эйки гар билсанг қаерда эрканин,
Бер ҳамул шўхи ситамгардин хабар.

Топмадим ҳарчанд истиғфор этиб,
Ул паришон чашми кофардин хабар.

Эй Аваз, топғил демиш неча ғазал,
Шоир доно ҳунарвардин хабар.

Бу шеър Аваз Утарнинг дастлабки ижодий маҳсули бўлиб, у ўзининг ғоявий-бадий хусусиятлари билан сарой адабиёти намуналаридан фарқ қилмайди. Бу шеър тематик жиҳатдан ишқий-шаҳвоний характердадир. Образлар системаси жиҳатидан эса сарой шоирлари томонидан қайта-қайта ишлатилиб сийқалашган, таъсир кучини йўқотган иборалар, мажоз-истиоралардан

нарига ўтмайди («шамшод қад», «ар-ар қомат», «мушк анбар кокили», «паришон чашм» ва бошқалар). Чунки бу даврда ёш шоир Аваз Утар бадий маҳоратда мустақилликка эриша олмайди ва сарой адабиётининг мавжуд приёмларидан фойдаланиш билан чекланади.

Қуйидаги «салламно» радифли шеър ҳам Аваз Утар ижодининг илк даврига мансуб бўлиб, ғоявий ва бадий хусусиятлари жиҳатидан «хабар» радифли шеърдан фарқ қилмайди:

Уликка жон берур жонбахш гуфторингга салламно,
Мамот айлар тирикни чашми хунхорингга салламно.

Жаҳон дилбарлари кўрса рухсори жаҳонтобинг,
Бўлиб ҳайрон, дер эрди: бори дийдорингга салламно

Гул ўзни тарк қилғай уёлгандин чаман ичра,
Деюб қаддингни кўргач сарв рафторингга салламно...

Лекин «табъи тез» шоир Авазнинг бир нуқтада қотиб қолиши мумкин эмас эди. Истеъдодли шоир турмушда зийраклик билан ҳузатиб бориши натижасида ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини чуқур ўрганиб, ўз мушоҳадаларини бойитиб борди. Шунинг учун унинг ижоди такомиллаша бориб, секин-аста янги босқичга кўтарилди.

Аваз Утар ижодий фаолиятидаги иккинчи давр (1905—1914 йиллар) шоир ижодининг анча сермаҳсул давридир. Аваз Утар девонига кирган шеърларнинг кўпчилиги шу даврда яратилган.

Аваз Утар поэзияси мазмунан бой, шаклан ранг-барангдир. Аваз Утар поэзиясининг асосий темаси ишқий тематикадир. Бу тема орқали шоир чуқур инсоний ҳис-туйғуларни тараннум этди. Муҳаббат, садоқат, самимият, вафодорлик каби инсоний фазилатларни куйлаш Аваз Утар поэзиясининг етакчи ғоявий асосини ташкил этади. Аваз Утар поэзиясидаги муҳаббат лирикасининг бу моҳияти, киши меҳру вафода, ишқда, садоқатда камолотга эришади, деган ғояси қуйидаги ғазалда яхши ифода қилинган:

Вафоу меҳр эрур борҳо ҳисол манга,
Нетонгки етса агар ишқ аро камол манга.

Нечук мурод ила мақсад топай жаҳон ичра,
Ҳамиша толе эрур аро вубол манга.

Рақиб хайли эрурким ғаний бу оламда,
Аларнинг атласидин аҳсан эски шол манга,

Давомат ўлғусидур одатим вафо била меҳр,
Етушгуси бу жиҳатлар била завол манга.

Агарчи зийнати кўп жами Жам не ҳожатдур,
Ки яхшидур топилса синуқ сафол манга.

Аваз нетонги, ул ой қоматини ҳажрида,
Аламнинг остида қад бўлса бўй дол манга.

Аваз Ўтар поэзиясининг бадий-стилистик хусусиятлари ҳам диққатга сазовордир. Шоир деярли классик поэзиямиздаги ҳам-ма шеърӣй шаклларда чиройли намуналар яратди. Унинг девонида жўшқин ҳиссиётли, тийран фикрли кўпгина ғазал, мураббаъ ва мухаммаслар учрайди. Поэзиямизда камроқ учрайдиган мустаҳзод, мусамман, таржиъбанд, қитъа, соқийнома намуналари ҳам унинг девонида бор.

Аваз Ўтар шеърлари вазни, қофияси, радифи жиҳатидан ҳам юксак маҳорат билан яратилган асарлар бўлиб, уларда аруз вазнининг турли-туман кўринишлари, янги-янги вариантлари учрайди; унинг шеърлари ўз мазмуни ва шаклига муносиб шўҳ ва енгил вазнда ёзилган.

Аваз Ўтар ижодининг янги босқичга кўтарилиши даврида яратилган асарларнинг характерли хусусиятларидан бири шуки, шоир классик адабиётимизнинг энг яхши традицияларини давом эттириб, чиройли ва мазмундор лирик асарлар ижод қилди. Алишер Навоӣй, Лутфӣй, Фузулий каби шоирларнинг ғазалларига мухаммаслар боғлади. Аваз Ўтарнинг классик поэзия, биринчи навбатда, улуғ Алишер Навоӣй традицияларини муваффақият билан давом эттирганини кўрсатиш учун қуйидаги бир фактни келтириш kifоя.

Алишер Навоӣйнинг «Чор девон»ида:

Кўзинг не бало қаро бўлубдур,
Ким жонга қаро бало бўлубдур —

байти билан бошланадиган кичикроқ бир ғазал бор. Тазод усулида ёзилган бу ғазалнинг ўз тарихи бор. Алишер Навоӣйнинг «Мажолис-ун-нафоис»ида берган маълумотига кўра, бу байт аслида унинг самарқандлик дўсти Мирзо Алибек исмли истеъдодли бир шоирга мансуб бўлиб, Навоӣй у дўстининг ҳурмати ва хотираси учун бу байтни давом эттирган ва ғазал шаклида тугатиб, уни ўз «Чор девон»ига киритган. Икки машҳур талант маҳсули сифатида майдонга келган мана шу ажойиб ғазалга Аваз Ўтар мухаммас боғлаган. Шеърнинг тарихий аҳамиятини назарда тутиб, шунингдек, Аваз Ўтарнинг бадий маҳоратини намойиш қилиш мақсадида мухаммасни тўлиқ келтирамиз:

Дил ишқингга мубтало бўлубдур,
Ҳам расми вафо анго бўлубдур,
Ойини жафо санго бўлубдур,
Кўзинг не бало қаро бўлубдур,
Ким жонга қаро бало бўлубдур.

Кулба қилай ул санами лиқодин,
Кўнглин узиб аҳли бенаводин.
Ишқи аро зору мубталодин,
Бегона бўлубдур ошнодин,
Бегонага ошно бўлубдур.

Бўлса нетонг аҳли даҳр қурбон,
Ким лаб анга мисли ғунча хандон,
Ораз доғи ҳам чу моҳи тобон,
Ишқ ичра анинг фидоси ҳар жон,
Ҳар жонки санга фидо бўлубдур.

Ҳижрон аро чекса кўп жафони,
Демайки жафо, туман балони,
Фош айлабон ойини вафони,
Боқий топар улки бўлди фоний,
Раҳравга фано бақо бўлубдур.

Дилдўз бале ривояти ишқ.
Жонсўз, Авази, ҳикояти ишқ.
Бу нав дурӯр ниҳояти ишқ,
То тузди Навоӣй ояти ишқ,
Ишқ аҳли анга наво бўлубдур.

Ишқ ҳақида айтилган беҳисоб «ривоятлар», тўқилган сон-саноксиз «ҳикоятлар» ичида бу бадий парчадек таъсирчан, дилни жалб этиб, жонни ўртовчи «жонсўз» ва «дилдўз» лавҳа камдан-кам учраса керак. Масаланинг диққатга сазовор томони шундаки, Аваз Ўтар икки улуғ санъаткор томонидан зўр маҳорат билан ёзилган ғазалга маҳорат ва санъат борасида ҳеч ҳам қолишмайдиган мисралар илова қилиб, ажойиб мухаммас яратди.

Қитъа ва рубоӣйлар. Аваз Ўтар поэзиясида рубоӣй ва қитъалар алоҳида ўрин тутати. Қитъа ва рубоӣйларда ишқӣй, ахлоқӣй, фалсафӣй темалардан ташқари социал мотивлар — сатирик элементлар ҳам кўп учрайдик, бу мотивлар Аваз Ўтарнинг бу даврдаги поэзиясининг иккинчи характерли хусусиятидир.

Аваз Ўтарнинг фақат қитъа ва рубоӣйларидагина эмас, балки унинг лирик шеърларида — ғазалларида ҳам бундай сатира-лар бор. Масалан, «Шайх», «Икки шайх» шеърлари дин аҳллари-ни фош қилишга қаратилган бўлиб, улар сатирик аҳамиятга моликдир. Лекин сатирик тематика, айниқса, унинг қитъа ва рубоӣйларида кенг ишланган.

Аваз Ўтар поэзиясида текинхўр, мунофиқ дин аҳллари-ни — зоҳид, тақводор эшон ва риёкор шайхларни танқид қилиш катта ўрин тутати. Аваз Ўтар кичик шеърӣй шаклда — қитъа ва рубоӣй-ларда бу темани зўр маҳорат билан ишлади ва адабиётимизда-ги антиклерикал йўналишни янги, мазмунда ва жибадор на-муналар билан бойитди. Унинг баъзи рубоӣй ва қитъалари ўзи-

нинг юқори санъати, чуқур ва ўткир мазмуни билан Навоий ва Бобир рубойларини эслатади. Масалан:

Масжидга кириб субҳу шом, эй зоҳид,
Ҳосил санга эрмас эрса ком, эй зоҳид.
Дайр ичра киргил ҳамиша ихлос ила,
Ринд аҳли била ичкали жом, эй зоҳид.

Бу рубойда Аваз Ўтар мунофиқликни ўзига касб қилиб олган тақводор зоҳид ва обидлар устидан кулади. Умуман, Аваз Ўтар адабиётда Навоий ва Бобир йўлини муваффақият билан давом эттирувчи рубой устаси ҳисобланади. Қуйидаги рубой ҳам ҳеч эсдан чиқмайдиган жозибатор адабий лавҳалардан биридир:

Ёраб, мани ишқ бандидин айла халос,
Ҳам ёр сочин камандидин айла халос,
Зоҳид манга бергусидур озор баса,
Бул лаҳзада онинг пандидин айла халос.

Аваз Ўтар ўз рубойи ва қитъаларида фақат дин аҳллари устидан қулиб қолмай, балки жамият иллатларини ҳам изчиллик билан фош этади, халқ манфаати учун зарарли бўлган ҳодисаларни танқид қилади, меҳнаткашлар устидан зулм ўтказётган эксплуататор синф вакилларига лаънатлар ўқийди. Аваз Ўтар демократ шоир сифатида порахўрлик ва зулм асосига қурилган чирик феодал тузумини, сарой аристократиясини, амалдорларни қоралайди:

Ёмонларнинг ёмони андоқ одамдур жаҳон ичра,
Йироқ ўлғуси то ўлгунча инсофу диёнатдин.
Олиб мазлумлар молини юз минг зулму кин бирла,
Қилур беҳонумон хавф этмайин явми қиёматдин.

«Фалони» цикли.

Аваз Ўтар қитъалари ичида «Фалони» сўзи билан бошланадиган сатирик цикл учрайди. Қўпинча, тўрт ва олти мисрадан иборат бўлган бу шеъринг парчаларни шоир дин аҳллари, бойларга, амалдорларга ва бадфеъл одамларга бағишлайди. Масалан, бу циклга кирган қитъаларнинг бирида Аваз Ўтар зоҳидларни шундай фош этади:

Фалони зоҳиди худбинки, худбинлик қилур зоҳир,
Ўзини аҳли тақво пешвосидин ҳисоб айлаб.
Қилур ваъзи-насиҳат кундуз ўлса аҳли оламга,
Саҳарлар тоати ҳақ ўрнига нўши шароб айлаб.

Бошқа бир қитъада эса бойлар ва уларнинг феъл-атвори ҳажв остига олинади:

Фалон бозилга бўлсун борча дашном узра дашном
Ки фақр аҳлига жавр айлаб, ганийларга қилур инъон.

Танаъум аҳлига неъмат қўюб, оч аҳлига бермас.
Хуш эрди топса андоқ элни умри муддати итмом.

«Фалони» циклига кирган шеърларда демократ шоир жамиятнинг турли социал табақаларини, ҳатто, тахт эгаси бўлган хонни ҳам танқид қилади. Бу циклдаги шеърларда танқид объектининг номи тилга олинмаса ҳам, уларнинг маълум қисмида бутун жинояткорларнинг бош ҳомийси — хон тўғрисида фикр юритилади:

Фалони гарчи кўп олий насабдур,
Вале нодону жоҳил, беадабдур,
Адабдур издиёди бахту иззат,
Анга бу важҳдин махфи лақабдур.

Маълумки, Муҳаммад Раҳимхон соний вафотидан сўнг 1910 йилда Хоразм тахтига ўтирган Исфандиёрхон ўзининг ашаддий реакцион, фанатик сиёсати билан, ўтакетган беадаблиги, фахш-маишатпарастлиги билан тарихда машҳурдир. Унинг ҳукмронлиги даври Хоразм меҳнаткашларининг энг фожияли тақдирини ташкил қилади. Исфандиёрхон ўз ҳукмронлиги даврида ҳаётдаги ҳар қандай жонли интилишни бўғди, туғилиши мумкин бўлган ҳар қандай ёруғликни нодонлик, зулмат пардаси билан тўсди. Шунинг учун шоир Аваз Ўтарнинг хонга бўлган ғазаб ва нафрати гоё чексиз бўлиб, у «Фалони» циклидаги шеърларида ҳам, бошқа асарларида ҳам хонни қайта-қайта фош этди. Шоир ўзининг шеърларидан бирида хонга бўлган мурасасиз душманлигини қуйидагича кескин тусда ифодалаган эди:

Билинг ушбу замон ғамнокидурман,
Қуюб ўртанмиш элининг хокидурман.
Авазим, назм элин чолюкидурман
Бошин олмоққа хоннинг покидурман.

Бу мисраларда «Қуюб ўртанган эл» тилидан хитоб қилаётган шоирнинг исёнкорона руҳи, алам-ҳасратлари яққол ифода-ланган.

Демократ шоир учун хон ҳам, унинг атрофини ўраб олган катта-кичик амалдорлар ҳам, хонақоҳда алдаш тузоғини қурган шайх ҳам, бадфеъл мулкдорлар ҳам энг қабиҳ ва элга зарарли кишилар эди. Шунинг учун Аваз Ўтар уларнинг ҳаммасига қарши кескин ҳажвиялар ёзиб, халқ манфаати учун бутун куч-ғайратини аямай, изчил кураш олиб борди.

Аваз Ўтар поэзиясининг бу демократик, халқпарварлик моҳиятини кўрсатишда, шоир дунёқарашининг юқори савиясини исбот қилишда қуйидаги машҳур қитъа жуда характерлидир. Бу қитъада шоир жамиятнинг манфаатлари бир-бирига зид бўлган икки ижтимоий лагерга ажралиб қолганини содда, лекин ариқ ва жуда яққол ифодалаган:

Сипоҳи пора истар,
Мулла ижора истар,
Бечора чора истар,
Бир чора замон борму?!

Кўрамизки, Аваз Утар мавжуд ижтимоий тузумда яшаб, унинг мараз ва иллатларидан нафратланибгина қолмасдан, халқ учун нажот излайди, «бечораларга чора» ахтаради ва «бир чора замон» бормикан деб, келажакка умид ва ишонч билан қарайди.

**Аваз Утар ижодининг
сўнгги йиллари.**

1914 йилдан кейин рўй берган муҳим сиёсий ва тарихий ҳодисалар таъсири остида Аваз Утар ўз ижодий тақомилининг янги босқичига кўтарилди. Бу даврда Аваз Утар ижодида халқпарварлик ғояларини куйлаш изчил тус олиши билан бирга, унда янги мотивлар ҳам пайдо бўлди. Аваз Утарнинг бу даврдаги ижоди учун энг характерли хусусият унда маърифатпарварлик ва озодлик мотивларининг устун бўлишидир. Бу жиҳатдан Аваз Утарнинг ўша давр вақтли матбуотида эълон қилинган ва халқ ўртасида кенг шухрат қозонган «Халқ», «Уламоларга хитоб», «Сипоҳийларга», «Тил», «Мактаб», «Фидойи халқим», «Харб ваҳшийларига», «Топар экан қачон» каби асарлари ғоят муҳимдир.

Аваз Утар ўз ижодининг учинчи даврида ҳам ишқий темадаги лирик шеърлар ёзишни давом эттириш билан бирга, ижтимоий ҳаёт масалалари билан қизиқиб, сиёсий лириканинг ажойиб ва кучли намуналарини яратди. Чунончи, шоир юқорида номлари кўрсатилган асарларида ўз даврининг энг илғор ғояларини илгари суради. Бу асарлар ўз ғоявий-бадиий хусусиятлари жиҳатидан ўзбек адабиётида 1905 йилдан кейин туғилган янги типдаги поэзиянинг кучли ва яхши намуналаридир. Бу янги типдаги поэзияда кўрингани каби, Аваз Утар шеърларида ҳам революцион пафос сезилиб туради. Бу революцион пафос, даставвал, қулликка нафрат билдиришда, озод ва қувноқ ҳаётни улуғлашда, истиқболни, порлоқ келажакни куйлашда намоён бўлади.

Аваз Утар поэзиясида маърифатпарварлик ғояларининг туғилиши тарихий ва мантқиқий жиҳатдан маълум асосга эгадир. Хива хонлигида кўп асрлардан бери жаҳолат ҳукмронлик қилиб келар эди. Шариат нормалари, диний таълимот ақидалари ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларини занжирбанд қилиб олган бўлиб, замонавий илм-маданият, тараққиёт йўлларини беомон бўғиб турар эди. Иккинчи томондан эса Хива хонлигининг қўшниси бўлган Россияда, унинг мустамлакаси бўлган собиқ Туркистонда илғор рус маданиятининг таъсири секин-аста кўзга ташлана бормоқда эди. Мана шундай тарихий шароитда феодал ва руҳонийлар реакциясига зарба бериш, иж-

тимоий ҳаётда янгиликка, прогрессга йўл очиб бериш учун курашиш тарихий давр илгари сурган асосий масалалардан бири эди. Табиийки, бу масалани фақат жамиятнинг илғор қисми, халқ манфаатлари позициясида турган прогрессив тушунчали кишиларгина ҳал қилишга интилиши мумкин эди. Демократ шоир Аваз Утар ана шундай кишиларнинг бири бўлиб чиқди. Шоир ижодидаги маърифатпарварлик мотивларининг туғилиши ҳам шу тарихий зарурият билан белгиланади.

Аваз Утар маърифатпарварлик руҳидаги бир қатор асарлар ёзди. Улар ичида «Тил», «Мактаб», «Фидойи халқим», «Топар экан қачон» сарлавҳали шеърлар машҳурдир. Шунингдек, шоир ўзининг кўпгина ғазалларида, қитъа ва рубойларида ҳам бу темани ишлаб, илм-маданият, тараққиёт ғояларини илгари сурди.

Аваз Утарнинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари ичида «Тил» шеъри алоҳида хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу шеърда Аваз Утар маданият ва тараққиётнинг қизгин тарғиботчиси, ўрта аср қоқоқлигининг мурасасиз ва жасур душмани сифатида майдонга чиқади.

Аваз Утар «Тил» шеърида чет тилларни ўрганиш кераклиги тўғрисида гапирганда, замонавий маданий тилларни, биринчи навбатда улуғ рус тилини кўзда тутди. У бой рус тилини ўрганиш замонавий маданиятни эгаллаш учун бирдан-бир восита деб ҳисоблайди. Шунинг учун у ёшларга хитоб қилиб, тил ўрганинг, «тил фойдали кондир», у орқали илм хазинасига эга бўласиз, дейди.

Ғайри тилини саъй қилинг билгали ёшлар,
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек.

Аваз Утар ёшларга қилган бу хитобида тил ўрганиш фақат илм-маданиятга бўлиш учунгина эмас, балки уйғониш, ўз ҳуқуқини таниш, турмушни ўзгартиш, хўрликдан, зулм-ҳақоратдан қутулиш учун ҳам зарурдир, деган фикрни илгари суради. Маданий халқлар тилини ўрганиш фикрий уйғонишнинг муҳим воситаларидан биридир:

Хор бўлмасин онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан они бағри тўла қондир.

Аваз Утарнинг маърифатпарварлик ғоясини тарғиб қилувчи шеърларидан яна бири «Мактаб» шеъридир. Ғазал шаклидаги етти байтли бу шеърда мактабни илм-маданият манбаи сифатида улуғлайди:

Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ғам қайдидин озод этгуси мактаб.

Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактаб ким,
Балои жаҳлу нодонлики барбод этгуси мактаб.

Аваз Утарнинг бу шеърида ифода этилган мактаб ҳақидаги баъзи фикрларида мавҳумлик, қуруқ шиорбозлик сезилиб тура-да, ундаги мактаб-маориф тушунчаларини жадидлар «маорифчилиги» билан тенглаштириш мумкин эмас. Аваз Утар ижодидаги маърифатпарварлик мотивларининг майдонга келишини шоир фаолияти ва дунёқарашининг умумий йўналишига қараб баҳолаш керак. Ана ўшанда Аваз Утар демократ шоир сифатида, ўз ижодининг асосий ғоявий мотивлари жиҳатидан, умуман, жадидлардан, шу жумладан, «ёш хиваликлар» тўдасидан принципа фарқ қилгани яққол кўринади. Буни шоирнинг сиёсий лирикасида ҳам равшанроқ кўриш мумкин.

Шоир поэзиясида
сиёсий лирика.

Аваз Утар 1914 йилдан кейин сиёсий темада ажойиб шеърлар ёзди. Бу шеърлар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига тааллуқли бўлиб, уларнинг деярли ҳаммасининг ҳам ғоявий йўналиши ўткирдир. Чунки уларда сиёсий ҳаётни бошқариш, мамлакатни идора этиш масалалари тўғрисида фикр юритилади. Дин аҳллари ҳукмронлик қилган мамлакатда эса ҳамма вақт нодонлик, жаҳолат авж олган, халқ оммаси диний сафсаталар билан заҳарланган бўлади. Дин ҳамма вақт реакцияни кучайтириб, кучли эксплуатация қуроли сифатида мулкдорларга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам Аваз Утар «Уламоларга хитоб» шеърида дин аҳлларининг мана шу қабих қилмишларини жуда яққол очиб ташлайди ва уларни нодонлик, қоқоқлик, жабр-зулм айбдорлари, деб ҳисоблайди:

Бирингиз қози, бирингиз аъламу, муфти бўлиб,
Бу не оин эрдиким, сизлар намоён этдингиз.

Бизни айлаб, хору зору нотавон этмоқ учун,
Бермайин осори ҳурлик, банди зиндон этдингиз.

Аваз Утар уламоларга хитобан, «бу ифлос қилмишларингиз учун масъулсизлар» деганда жуда ҳақли эди. Чунки улар мамлакат истиқболи, хароб ва қашшоқ бўлган халқ ҳаёти учун жавобгар эдилар:

Бу фалокатлар учун масъул бўлурсиз оқибат,
Зулму истибод ила миллатни вайрон этдингиз.

Аваз Утар халқ тақдири билан боғлиқ бўлган масалаларни кескин ҳал қилиши, танқидий фикрларини қатъий айтиши ва, ниҳоят, услубининг чўрткесарлиги билан ажралиб туради. У реалист шоир сифатида мавжуд воқеликни рад этиб, ижтимоий тузум иллатларидан нафратланиш ва уларни зўр шижоат билан

танқид қилиш билангина чекланмади. Аваз Утар мавжуд тартибларни ўзгартиш мумкинлигини пайқади, порлоқ келажакка умид боғлади ва унга интилди. Шоир ижодидаги бу олижаноб интилиш унинг «Уламоларга хитоб», «Халқ», «Сипоҳийларга», «Йўқ бўлинг», «Харб ваҳшийларига», «Замон» каби шеърларида яна ҳам яққол акс этган.

«Уламоларга хитоб» ғазали олти байтдан иборат бўлиб, у 1917 йилда ёзилган. Айтиш мумкинки, шеър дин аҳлларига — уламоларга халқ номидан чиқарилган айбномадир. Маълумки, ўзбек хонликларида, шу жумладан, Хива хонлигида, ислом руҳонийлари жуда катта ҳуқуққа эга бўлганлар, ҳоким гуруҳлардан бири ҳисобланганлар. У даврларда мамлакат дин-шариат номидан идора қилинган. Шунинг учун ўзбек хонликларидаги, шу жумладан, Хива хонлигидаги идора усули диний-феодал идора усули (теократик идора усули) деб аталади. Шоир бундай идора усулида ҳукмрон мавқеда бўлган дин аҳлларини фош этади ва «бир кун аҳли замон» уйғониб сизлардан жавоб талаб қилади, дейди:

Бир кун сўрғай Аваздек, уйғониб аҳли замон,
«Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз».

Бу мисралар Аваз Утарнинг келгусига ниҳоятда зўр умид билан қараганини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам Аваз Утар турмушнинг доим асоратда, қулликда қолиб кетмаслигини, бир кун халқ уйғониб ўз ҳуқуқини қўлига олажagini равшан англаган ва бунга чуқур ишонган эди. Келажакка, истиқболга бўлган аниқ умид ва ишонч Аваз Утарнинг бу даврдаги шеърлари учун характерлидир.

«Сипоҳийларга» номли шеърида ҳам чуқур оптимистик ғоя равшан ифодаланган. Аваз Утар тўрт байтдан иборат бўлган кичкина, лекин зўр маъноли бу шеърида чекланмаган истибод асосига қурилган Хива хонлигидаги жабр-зулмга қарши исён кўтаради. Бюрократизм, порахўрлик авж олган хонлик идора усули халқни безор қилган, жонидан тўйдирган эди. Шунинг учун шоир зулмнинг таянчи бўлган сипоҳийларга ҳам халқ лаянати билдиради ва тарих ҳукмини чиқазади:

Дам-бадам бедоду жабру зўрликлар айлабон,
Солма мазлум аҳлининг кўнглига мундоқ изтироб.

Мунчаким зулм айлагунг, бордир мукофоти замон,
Оқибат бир кун анга масъул бўлиб бергунг жавоб.

Аваз Утар золимларга нафрат билдириш ва халқда уларга қарши ғазаб уйғотиш билан чекланиб қолмайди. У конкрет тарихий вазиятдаги ҳодисаларни диққат билан ўрганиб, улардан тўғри хулосалар чиқаришга ва меҳнаткаш халқ оммасида рево-

люцион руҳни кўтаришга интилади. Улуғ Октябрь революцияси арафаларида ёзилган бу шеърда Аваз Ўтар «хуррият» бўлишини халқ учун озодлик қуёши чиқишини ифодалайди. Бу турмушдаги реал ҳақиқат эди. Аваз Ўтар бу ҳаёт ҳақиқатини шеърӣ тил билан ифода қилиб, меҳнаткаш халқни курашга илҳомлантирди.

1905 йилдан кейин кучайган миллий озодлик ҳаракати ва революцион кўтарилиш Аваз Ўтар каби илғор шоирлар ижодида таъсир қилиб, уларнинг асарлари орқали халқ ичига борган сари кенг, чуқур тарқалиб борди. «Хуррият»га бўлган ишонч меҳнаткашларнинг курашга, ғалабага бўлган интилишини мустаҳкамлар эди. Шоир Аваз Ўтар:

Бор умидим тездан бўлғуси хуррият кун,
Эй Аваз, қолмас булут остида донм офтоб —

деб, яқин келгусида бўлажак тарихий ўзгаришлардан дарак берди ва бу улуғ ғояни халқ ўртасида тарқатишга интилди.

«Халқ» газали 1917 йилда ёзилган етти байтли шеър бўлиб, у Аваз Ўтар сиёсий лирикасида алоҳида ўрин тутди. Айтиш мумкинки, бу шеър ўзининг ғоявий моҳияти жиҳатидан Аваз Ўтар сиёсий лирикасининг якунидир. «Халқ» шеърда шоир озод, қувноқ, фаровон ҳаётни куйлаши билан бирга, тўғридан-тўғри халққа мурожаат қилади ва уни золимлар зулмига барҳам бериш учун уйғонишга, курашга чақиради.

«Халқ» шеъри демократ шоир Аваз Ўтар поэзиясидаги халқпарварлик ғояларини намойиш қилувчи энг кучли шеърлардан биридир. Шеърда халқ ҳолига ачиниш, золимларга чексиз нафрат билдириш жуда бой лирик туйғулар билан ифода этилган. Шеър халқнинг «зулм тиги билан бағри пора-пора» бўлганлиги тўғрисидаги мисралар билан бошланади:

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиги бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.

Шеър халқни уйғонишга чақиради билан тугайди. Аваз Ўтар агар замон кўзини очиб уйғонса, халқ зулмдан, хўрликдан қутулади, деган хулоса чиқаради:

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон.
Эй Аваз, бўлмас шунингдек борҳо овора халқ.

«Йўқ бўлинг» шеъри Аваз Ўтарнинг миллий буржуазия вакиллари — жадидларга, Хоразм шароитида эса ёш хиваликларга бўлган муносабатини кўрсатиш жиҳатидан муҳимдир. Шеър 1917 йил февраль революциясидан сўнг ёзилган. Беш байтдан иборат бўлган ғазал шаклидаги бу шеърни Аваз Ўтар «эрк», «хуррият» деб шовқин кўтарувчи, лекин ўзлари «савдо-сотиқ бозорида

жавлон» урувчи миллий буржуазия намояндаларини фош этишга бағишлайди:

Йўқ бўлинг тездан кўзимдин халқаро шармандалар,
Халқ ғамидан ўзни нарроқ тугучи бегоналар.

«Хуррият эрк» дебонки, ёлгон алфозлар била,
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар.

Қайсингизни кўрди эл капча билан ёп қозғонин,
Борингиз савдо-сотиқ бозорида жавлоналар.

Аваз Ўтар маълум вақт жадидларнинг, ёш хиваликларнинг «хуррият», «адолат» ҳақидаги сўзларига қулоқ солган ва ишонган бўлиши мумкин. «Хуррият» шеъри, эҳтимол, шу давр кайфиятининг маҳсули сифатида майдонга келгандир. Лекин бу кайфият узоқ давом этмади. Аваз Ўтар миллий буржуазия шиорларининг асл моҳиятини тезда фаҳмлади. Шундан кейин халқ манфаатидан узоқ бўлган у шоирлардан воз кечибгина қолмай, унга қарши кураш ҳам олиб борди. Унинг «Йўқ бўлинг» шеъри худди шу процесснинг натижаси сифатида майдонга келди. Шундай қилиб, Аваз Ўтарнинг жадидларга — ёш хиваликларга муносабати масаласи қисқа муддатли, ўткинчи англашилмовчилик тарзида қаралиши керак.

Аваз Ўтарнинг ўз ижодининг илк давридаги ўқиш, ўрганиш ва изланиш вақтларининг ҳисобга олмаганда, у бутун фаолияти давомида демократ шоир сифатида ижод қилди. 1905 йилда ёзилиб, ўша вақтда Самарқанд матбуотида эълон қилинган «Ҳарб ваҳшийларига» сарлавҳали шеъри ҳам буни яққол кўрсатиб туради. Бу шеърини Аваз Ўтар жаҳон уруши оловини ёқувчи империалистларга қарши қаратади. Унда шоир урушни халқлар бошидаги кулфат сифатида қоралайди, унинг халққа ва мамлакатга келтираётган даҳшатларини, ваҳшатларини тасвирлайди:

Эй олами анжум аро ором суранлар,
Сизларда дахи бормудур аҳком суранлар.

Миллионлара бир кимсами қилғучи ҳукумат,
Кибр ила ғуруру, ҳасаду, кину, хусумат.

Зулм ила ситам қилғучи бир-бирига бисёр,
Муҳтож Аваздек тамом хом суранлар.

Аваз Ўтар бу шеърда уруш ва унинг даҳшатли оқибатларига қарши чиқиб, кенг халқ оммасининг фикрини, психологиясини ифодалади. Бу даврда В. И. Ленин бошчилигидаги Коммунистик партия ҳам урушга қарши қизғин ташвиқот олиб борар, чоризм мағлубияти учун, империалистик урушни граждандар урушига айлантириш учун изчил кураш олиб борар эдики, бу ҳам кенг

халқ оммасининг манфаатини ҳимоя қилишдан бошқа нарса эмас эди. Аваз Утарнинг бу масалада тутган позицияси ҳам унинг охиригача халқ ишига содиқ қолган демократ шоир эканини кўрсатди.

Хулоса.

Аваз Утарнинг ўзбек адабиёти тарихидаги хизмати каттадир. У ўзбек демократик адабиётининг туғилиши ва тараққий этишида ўз ижодий фаолияти билан улкан ҳисса қўшган истеъдодли шоирдир. Шунинг учун демократ шоирлар тўғрисида гап борганда, Муқимий, Фурқат ва бошқалар қаторида Аваз Утар ҳам қонуний равишда тилга олинади.

Аваз Утарнинг Хоразмда ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги роли айниқса диққатга сазовордир. Аваз Утар Хоразмдаги прогрессив адабий оқимнинг меросхўри ва давом эттирувчиси-дир. XIX асрда Хоразмдаги адабий ҳаракатда Мунис Хоразмий, Огаҳий, Комил Хоразмийлар бошлаган прогрессив йўлни XX аср бошларида, янги тарихий шароитда Аваз Утар давом эттирди ва уни юқори тараққиёт босқичига — демократик адабиёт босқичига кўтариб, ўзбек адабиёти тараққиётида шарафли ўринни ишғол қилди.

УЧ РЕВОЛЮЦИЯ ДАВРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

(1905—1917 йиллар.)

1905—1917 йиллар орасидаги давр жуда бой ва муҳим ижтимоий ҳодисаларни ўз ичига олган даврдир. Бу қисқа, лекин шиддатли йилларда уч революция — 1905—1907 йиллардаги биринчи рус революцияси, 1917 йил февраль буржуа революцияси ва, ниҳоят, Улуғ Октябрь социалистик революцияси бўлиб ўтди. Бу давр ўзининг асосий мазмуни ва характери жиҳатидан пролетар революциялари давридир.

1905 йил ва ундан кейин ижтимоий ҳаётда рўй берган муҳим тарихий ҳодисалар, пролетар синфи раҳбарлиги остида олиб борилган озодлик кураши ва революцион ҳаракатлар адабий ҳаётда ҳам акс этмай қолиши мумкин эмас эди. Бундан ташқари, чоризм атрофига уюшган ва революцияга қарши кураш олиб бораётган эксплуататорларнинг ашаддий реакцион гуруҳлари бор эдики, улар манфаатини ҳимоя қилувчи реакцион адабиёт ҳам мавжуд эди. Шундай қилиб, ҳамма даврларда бўлгани каби, бу даврдаги адабий ҳаёт ҳам жамиятдаги бир-бирига қарама-қарши бўлган социал кучлар курашининг акс эттирувчи икки лагерга — революцион адабиёт ва реакцион адабиёт лагерига ажралган эди.

ТАРИХИЙ ДАВР ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi ўлқа халқлари ҳаётининг ҳамма соҳаларида катта ўзгаришлар ясаганидек, социал табақаланишда ҳам сезиларли силжишлар вужудга келтирди. Саноатнинг аста-секин ривожлана бориши натижасида маҳаллий халқдан ишчилар синфи юзага кела бошлади. Улар турли сано-

ат тармоқлари, айниқса, темир йўл корхоналарида бўлган рус ишчилари билан ёнма-ён туриб ишладилар.

Ўрта Осиёда ишчилар ҳаракатининг бошланиши XIX асрнинг 90-йилларига тўғри келади. 1898 йил февраль ойида Қўқонда, июнь ойида Самарқандда бўлиб ўтган воқеалар ишчилар ҳаракатининг стихияли характердаги дастлабки кўринишларидан эди.

XX аср бошларида Ўрта Осиёнинг турли жойларида, айниқса, саноат корхоналари бўлган районларда дастлабки марксистик тўғарақларнинг тузилиши, социал-демократик ташкилотларнинг пайдо бўлиши ишчиларнинг онгли ва ташкилий ҳаракат қилишига замин ҳозирлади. Бу процесс ўз навбатида маҳаллий халқ ўртасидан чиққан ишчиларни ҳам революцион ҳаракатга тортди, маҳаллий ишчилар, меҳнаткашлар рус пролетариати бошчилик қилаётган умумроссия социалистик ва революцион ҳаракатига бевосита иштирок эта бошладилар. Ўрта Осиёда революцион ҳаракатнинг кучайишида чор самодержавие томонидан ўлкага сургун қилинган рус профессионал революционерлари катта роль ўйнадилар. Чунончи, сиёсий масалада айбланиб, Қозон шаҳридан сургун қилинган В. Д. Корнюшин, Феофанов, Филиппович ва А. Р. Бахиревлар Тошкентда яшаб, революцион фаолиятларини давом эттирганлар.

Самарқандда эса сиёсий муҳожирлар орасида социал-демократ М. В. Морозов, Г. И. Шавдия, Е. Д. Кукулевлар иш олиб борганлар. Бундан ташқари, анчагина рус социал-демократлари Ўрта Осиёда революцион ҳаракатни кучайтириш мақсадида ихтиёрий равишда бу ерларга келганлар. 1903 йилда Чита шаҳридан Тошкентга келган социал-демократ Р. С. Баранов, 1904 йилнинг охирларида РСДРПнинг II съездида Батуми комитетидан делегат сифатида иштирок этган революционер А. Г. Зубаров, 1905 йилнинг бошларида Томск шаҳридан келган М. М. Бузанский ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўрта Осиёнинг Тошкент, Ашхабод, Самарқанд, Красноводск, Қўқон ва бошқа йирик шаҳарларида социал-демократик ташкилотлар ташкил этилди. Бу ташкилотлар Марказий Россия ва Закавказье коммунистлари билан мустақкам алоқа боғлаб, марксизм-ленинизмнинг революцион таълимотини маҳаллий халқ ўртасида кенг тарқатишга киришди. Бу даврда Марказий Россиядан «Искра», «Вперёд», «Пролетарий», «Борьба» газеталари ҳам «Заря» журнали оlinиб турилди. Марксизм-ленинизм классикларининг асосий, энг муҳим асарлари ҳам меҳнаткаш халқ ўртасида маълум бўлган ва катта қизиқиш билан ўқилган. Булардан ташқари, маҳаллий социал-демократик ташкилотлар ҳам кун сайин кучайиб, турли варақалар, прокламациялар чиқариб турган. XX аср бошларида чиқиб турган «Русский Туркестан», «Самарқанд», «Рабочий» номли газеталар Туркистон со-

циал-демократларининг органи бўлиб, халқ ўртасида системали революцион ташвиқот олиб борган эди.

Шундай қилиб, социал-демократик ташкилотларнинг олиб борган ташкилий ишлари натижасида меҳнаткаш халқ ўртасида марксча-ленинча революцион таълимот борган сари чуқур томир отди. Кенг меҳнаткаш халқ оммаси пролетар синфи атрофига мустақкам уюшди, чоризмга қарши курашда чиниқди. 1905—1907 йил революцияси даврида ўзбек меҳнаткашлари ҳам ижтимоий ҳаракатларда қатнашдилар ва рус революционерлари билан бир сафда бориб, «Йўқолсин самодержавие», «Йўқолсин капитализм» шиорларини баланд кўтардилар, ўзларининг сиёсий ҳуқуқлари учун курашдилар.

Бу даврда революцион ҳаракат фақат саноат корхоналаридаги ишчилар синфини галаёнга солиб қўймай, қишлоқ меҳнаткашларини, камбағал деҳқонларни ва солдатларни ҳам ўзининг қудратли ҳаракати кучогига олган.

Ўзбек меҳнаткашларининг озодлик йўлида олиб борган курашларида 1916 йил воқеалари алоҳида аҳамиятга эгадир. 1916 йилги халқ қўзғолонининг бошланишига чор ҳукуматининг шу йил 25 майда маҳаллий халқдан фронт орқасидаги ишларга одам олиш тўғрисида чиқарган фармони сабаб бўлди. Подшоҳ фармонининг ҳамма оғирликлари меҳнаткаш халқ устига тушгани учун бусиз ҳам жабр-зулмдан эзилиб, жонидан тўйган халқ чексиз адолатсизликка қарши бош кўтарди. Ахир 1914 йилда бошланган биринчи жаҳон уруши даврида халқ бениҳоя таланиб, оғир ҳаёт кечиршга мажбур бўлди. Бу даврда турлитуман солиқлар, янги-янги тўловлар, «фронтга ёрдам» ниқоби остида халқни талашлар авж олди. Масалан, Туркистон аҳолисидан уруш фойдаси учун уч миллион пуд чигит мойи, 200 минг пуд совун, икки миллион 400 минг сўм пул, 70 минг от йиғиб олинди. 1915 йилнинг январь ойида эса маҳаллий аҳолининг ҳарбий хизматдан озод қилинганлиги бадалига яна янги солиқ солинди. Бу солиқ шу қадар катта эдики, у ўрта ҳисобда ҳар бир хўжалик даромадининг 21 процентини ташкил этар эди.

Ана шундай оғир шароитда яшаган халқ галаёнга келмай иложи йўқ эди. Ижтимоий ҳаётда чуқур томир отган зулм, социал адолатсизлик, давлат аппаратларидаги бюрократизм 1916 йилги халқ қўзғолонининг ижтимоий илдизлари эди. Халқ ўртасида «Мардикор воқеаси» деб юритиладиган бу қудратли озодлик ҳаракати чоризм тахтини ларзага келтирди.

Бу даврдаги маҳаллий халқда бўлган революцион руҳ, уларнинг озодлик ҳаракатига рус революционерларининг бошчилик қилиши, 1916 йилги Тошкент қўзғолони буюк ёзувчимиз Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида гоят зўр маҳорат билан бадний ифодаланган. Бу роман революция арафаларида маҳаллий меҳ-

наткашларнинг озодлик йўлида олиб борган курашларининг ҳаққоний тасвиридир.

Ўзбекистондаги 1916 йил қўзғолони кенг халқ оммасининг чор ҳарбий феодали империясига ва унинг шериклари бўлган маҳаллий эксплуататорларга қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати эди. Чор самодержавиясининг йўқотиш, эксплуататорларнинг жабру зулмини тугатиш бу қўзғолоннинг асосий шиори эди. Шунинг учун 1916 йилги қўзғолоннинг аҳамияти каттадир. У чор самодержавиясига қаттиқ зарба бўлди ва меҳнаткаш халқ оммасининг ўз куч-қудратига бўлган ишончини мустаҳкамлади.

МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ ҲАЁТ. РЕВОЛЮЦИОН АДАБИЁТНИНГ ТУҒИЛИШИ

1905 йилдан кейин кучайиб бораётган революцион ҳаракатларнинг бевосита таъсири остида маданий ва адабий ҳаётда ҳам кескин ўзгаришлар рўй берди. Ижтимоий ҳаёт ҳодисалари замида идеологик устқурманинг, шу жумладан, маданий ва адабий ҳаётнинг аста-секин ўзгариши тўғрисидаги марксизм-ленинизм таълимоти бу давр мисолида ҳам аён кўриниб туради. В. И. Ленин 1905 йилги биринчи рус революциясининг аҳамияти тўғрисида сўзлаб: «Жаҳон капитализми ва 1905 йилги рус ҳаракати Осиёни тамоман уйғотди. Ўрта аср турғунлиги остида эзилиб ёввойиlashган юзларча миллион аҳоли янги турмушга ва одамнинг элементар ҳуқуқлари учун, демократия учун курашга уйғонди»¹,— деган эди.

Ҳақиқатан ҳам, ўша давр ва тарихий шароит кун тартибда инсоннинг элементар ҳуқуқлари учун, демократия учун кураш масаласи кўндаланг бўлиб турар эди. Осиёнинг кўҳна маданият-ли халқлари уйғонди. Ўзбек халқи ҳам, Россиянинг бошқа халқлари қаторида, янги замоннинг янги талаблари асосида озодлик учун курашга отланган, умумдемократия ва социалистик ҳаракатга қўшилган эди.

Умумий сиёсий ҳаётдаги ўзгариш маданий ҳаётнинг ҳамма тармоқларига ўз таъсирини кўрсатди. Матбаачилик, нашриёт ишларининг жонлиги, кўплаб газета ва журналларнинг нашр этила бошлаши, маориф ва мактаб ишларига бўлган эътиборнинг сезиларли даражада ортиши, санъатнинг айрим тармоқларининг, айниқса, театр соҳасининг ривожланиши ана шу умумий маданий кўтарилишнинг аён белгилари эди. Бу даврда Қўқонда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Самарқандда Абдуқодир Шакурый, Сайидахмад Сиддиқий, Тошкентда Саидрасул Азизов каби машҳур маърифатпарвар педагоглар иш олиб борганлар. Шунингдек, анчагина нашриётчи ва журналистлар, театр ва

илм-маданият арбоблари ўз фаолиятини давом эттирган. Бу даврда адабиёт ижтимоий ҳаётнинг марказида туриб, энг жонли ва ҳаётий масалаларни ўзида акс эттириб турган жанговар соҳа бўлиб қолди. Завқий, Аваз Утар, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Абдулла Авлоний, Баёний ва бошқа жуда кўп шоирлар бу даврда мавжуд бўлган адабий йўналишларнинг фаол иштирокчилари эдилар.

Ўзбекистон шароитида 1905 йилдан кейинги маданий ҳаётнинг энг характерли ва асосий нуқтаси шундаки, бу даврда марксизм-ленинизм таълимоти халқ ўртасида кенг тарқалиб, чуқур томир ота бошлаган эди. Коммунистик партиямиз томонидан илгари сурилаётган ва пролетар синфи бошчилигида ўтказилаётган революцион назария шу давр маданий ҳаётининг асосий моҳиятини, бош тараққиёт йўлини ташкил этади. Маданий ҳаёт ҳодисаларини, шу жумладан, адабий ҳаёт ҳодисаларини баҳолашда мана шу хусусиятни, тараққиётнинг ана шу бош йўлини асос қилиб олиш зарур.

Бу давр ижтимоий ва маданий ҳаётидаги социал кучлар ўртасида рўй бераётган синфий курашнинг мураккаблиги мактаб-маориф масалаларида ҳам равшан акс этади. Маълумки, турли воситаларни ишга солиб маърифатга ташвиқ қилиш, эски мактаблардаги схоластикани, ўрта аср тарбия методларини танқид қилиш XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб иқид этган Муқимий, Комил Хоразмий, Фурқат каби атоқли шоирлар ижодида етакчи мотив эди. Бу демократ шоирларнинг бошлаб берган йўлини XX аср бошларида прогрессив-маърифатпарвар педагоглар — тошкентлик Саидрасул Саидазизов, наманганлик Исҳоқхон Жўнайдуллаев — Иброт, самарқандлик Абдуқодир Шакурый ва бошқалар давом эттирдилар ва «усули савтия» ёки «усули жадид» деб аталган янги усулдаги мактабларни ташкил этиб, кенг халқ оммаси ўртасида илм-маданият тарқатиш учун қизғин кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар педагоглар XIX асрнинг иккинчи ярмида туғилган маърифатчилик ҳаракатининг меросхўрлари бўлиб, ўз даврларининг илғор, пешқадам кишилари эдилар. Мактаб-маориф соҳасидаги бу ҳаракат билан жадидларнинг «усули жадид» мактабларини бир-бирига аралаштириш ярамайди. Маърифатпарвар педагоглар илгари сурган мақсад-ғоялар ижтимоий онг тараққиёти тарихида XX аср бошларидаги прогрессив ҳодиса бўлса, жадидларнинг маорифчилик ғоялари миллий буржуазия мақсадларига бўйсундирилган ҳаракат эди. «Янги усулда мактаб ташкил қилиш иши жадидлар келиб чиқишидан кўп йил аввал бошланган бўлиб, у зўр прогрессив ҳаракат эди, унга дастлаб илғор муаллимлар — маърифатчилар асос солган эдилар»¹.

¹ И. Мўминов. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан, ЎзССР ФА нашриёти. Т., 1960, 99-бет.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 19-том, 71-бет.

Тарихда ижтимоий ҳодисалар соф ҳолида учрамаганидек, бу давр адабиёти ҳам бир-биридан фарқ қилувчи бир неча ҳодисаларни ўз ичига олади ва мураккаб адабий процесс сифатида давом этади. Бу давр адабий ҳаётида кўзга ташланиб турган муҳим элементлардан бири, асосан, Завқий, Аваз Утарлар ижодида давом этиб келаётган демократик ғоялардир. Бу давр адабиётида Фурқат ижодида куйланган маърифатпарварлик мотивлари ҳам бор эди. Бу мотив, айниқса, маърифатпарвар педагоглар ижодида яққол намоён бўлади, улар томонидан изчил давом эттирилади. Лекин маърифатпарварлик мотивлари бу давр адабиётининг етакчи белгиси ҳисобланмайди, бош тараққиёт йўлини белгилаб бермайди. Бу мотивлар ўтмишдаги адабиётдан ўтган прогрессив мерос сифатида яшайди, адабиётнинг янги авлоди томонидан ижодий равишда ўзлаштирилиб, давом эттирилади ва юқори поғонага кўтарилади. Бу давр адабиёти учун характерли ва муҳим бўлган асосий мотив кенг меҳнаткаш халқ оммаси диққатини борган сари ўзига кўпроқ жалб этиб бораётган революцион интилиш ва кайфиятларини ифода қилувчи революцион адабиёт бўлиб, у эндигина туғилиб келаётган эди. 1905 йилдан кейинги адабий ҳаётда революцион ғояларнинг туғилиши ва тараққий этишида В. И. Лениннинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу мақола революцион пролетариатнинг санъат-адабиёт соҳасидаги платформасини тугал ва чуқур баён этар эди. В. И. Ленин адабиёт ва санъатнинг пролетар синфининг революцион курашларидаги ўрни ва аҳамиятига юқори баҳо бериб, «Адабиёт иши умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак», — деб таъкидлади. В. И. Ленин адабиётнинг конкрет тарихий даврдаги вазифасини белгилаб, адабиёт халқчил ва партиявий бўлиши, коммунистик партия программасини амалга ошириш учун, революция иши учун хизмат қилиши лозим, деб уқтирди.

1905 йилдан кейинги давр адабиётида А. М. Горький ижоди ҳал қилувчи роль ўйнади. Бу буюк ёзувчи ўз ижодий кучи ва истеъдодини революцияга бағишлади, меҳнаткаш халқнинг озодлиги учун курашди. А. М. Горький ўша даврда адабий ҳаракатнинг марказий фигураси эди. Унинг атрофига Вересаев, Брюсов, Серафимович, Демьян Бедный каби пролетар ёзувчи ва шоирлари уюшиб, янги адабиёт яратиш учун қизғин ижодий меҳнат қилдилар. А. М. Горький 1906 йилда «Она» романини ёзиш билан социалистик реализм адабиётига асос солди. В. И. Ленин «Она» романига жуда юксак баҳо бериб, уни пролетар иши учун фойдали асар эканини таъкидлади: «Жуда вақтида ёзилган китоб, — деган эди. В. И. Ленин, — чунки кўп ишчилар революцион ҳаракатга онгсиз равишда, стихияли равишда қатнашардилар, мана энди улар «Она»ни ўқиб ўзлари учун катта манфаат олажаклар».

Коммунистик партиянинг оқилона ва қаҳрамонона йўлбошчилиги остида олиб борилган революцион курашларнинг бевосита натижаси сифатида буюк рус революцион адабиёти туғилди. Рус революцион адабиёти мамлакатимиз халқлари революцион онгининг ўсишига ва бу халқларда революцион ҳаракатни акс эттирувчи адабий асарларнинг вужудга келишига самарали таъсир кўрсатди.

Ижтимоий ҳаёт заминида ва рус революцион адабиётининг бевосита таъсири остида 1905 йилдан кейин ўзбек адабиётида ҳам революцион ғоялар туғила бошлади, ўзбек революцион адабиётининг дастлабки намуналари майдонга келди. Революцион адабиётнинг ўзбек адабиёти тарихидаги аҳамияти шундаки, ўзбек адабиёти тарихида узоқ асрлардан бери ҳал бўлмаётган озодлик, эркин ҳаёт проблемаси революцион адабиётнинг туғилиши билан ҳал қилинди.

Революцион адабиётнинг 1905 йилгача бўлган ўзбек адабиётининг ҳамма тараққиёт босқичларидан фарқи шуки, бу адабиёт ижобий идеални куйлаш, тараннум этиш билан чекланиб қолмади, балки шу ижобий идеални амалга ошириш учун актив кураш олиб борувчи, ҳаётни қайтадан қуриш учун интилувчи қаҳрамонни — ижобий қаҳрамонни ҳам яратди.

Ўзбек адабиётида революцион ғояларнинг туғилишини кўрсатиши жиҳатидан революциядан илгариги халқ оғзаки ижодитининг энг яхши намуналари, шунингдек атоқли шоир ва ёзувчиларимиздан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва С. Айнийлар ижоди диққатга сазовордир.

Ҳамма даврнинг энг илғор адабиёти ҳисобланган оғзаки халқ ижодида революцион ғоялар 1905 йил революцияси арафаларида туғилди. Бу жиҳатдан фольклордаги «Номоз ўғри» темаси характерлидир.

1905 йил революцияси даврида деҳқонлар норозилигининг ифодаси сифатида Самарқанд атрофларида кўтарилган Номоз ҳаракати машҳурдир. Номоз раҳбарлиги остида кўтарилган бу халқ ҳаракати эксплуататор синфлар зулмига қарши кўтарилган халқнинг стихияли норозилигини ифода этар эди. Бу ҳодиса ўша давр адабиётида, хусусан, фольклорида зўр муҳаббат билан куйланди. Бахшиларнинг қўшиқларида Номоз золимларидан ўч олувчи қаҳрамон сифатида таърифланган. Халқ шоирларидан Нурман Абдувой ўғли бу воқеага бағишлаб «Номоз» достонини яратган ва Номознинг қаҳрамонликларини халқ ўртасида куйлаб, халқни озодлик курашига илҳомлантирган. Манбаларда кўрсатилишича, Нурман Абдувой ўғли бу достони учун Каттақўрғон ҳокими томонидан қўлга олиниб, уч ярим йил қамоққа ҳукм қилинган.

Нурман шоир ўз достонида халқ қаҳрамони Номоз ва унинг тарафдорлари томонидан олиб борилган шиддатли курашлар

чор ҳукуматини ҳам, Бухоро амирини ҳам жиддий ташвишга со-
либ қўйганини ҳаққоний куйлади:

Бедав миниб сағрисини силатти,
Амир, подшони тахт устида йиғлатти,
Ҳеч кўрмадим Номоздай азаматти.

Неча йиллар давомида халқ ўчини олиб, душманларни қақ-
шатиб юрган Номоз қаҳрамонликларини Нурман шоир дoston-
чилик традициясига хос услуб билан шундай тасвирлайди:

Оти Номозбекдир, ўзи шер эди,
Саллотларга оч бўридай дориди,
Ўн тўрт бўлис ушлаёлмай ҳориди
Остига мингани учар қуш эди,
Номоздай қарчиғай бордир жаҳонда.
Сайр этди мана бу икки даштини,
Шул бузгандир Моховхона¹ рашини
Қамоқдан озод қиб олтиш кишини
Рустам қилолмайди, қилган ишини,
Номоздайин полвон бордир жаҳонда².

Бу даврдаги халқ оғзаки адабиётида, шу жумладан, халқ
қўшиқларида мавжуд тузумни лаънатлаш мотивлари, ҳоким,
бек ва амалдорларнинг кирдикорларини фoш этиш тенденцияси
кенг акс эттирилади. Чунончи, меҳнаткаш халқ оммасининг кай-
фияти, психологияси, стихияли интилиши ва курашлари қўшиқ-
ларда шундай куйланади:

Хону бекни ер ютсин,
Ернинг қаърига кетсин.
Қозиларнинг қорнига
Қора қозик қоқилсин.

Қуйидаги қўшиқда ҳам мавжуд ижтимоий тузумни рад этиш,
унинг ҳукмрон намояндаларини лаънатлаш мотиви равшан ифо-
да этилган:

Оқар сувинг сув эмас, лой балчиғи,
Қуриб кетсин бу хонларнинг аччиғи.
Золимларни ўлди деб келса хабар,
Йўлда қолар юрагимнинг санчиғи.

Кўкгина каптар боради жойига,
Ким қулоқ солгай бировнинг зорига.
Дод, деб борсанг қозининг олдиға,
Осиласан подшонинг дорига.

1905 йил атрофларида меҳнаткаш халқ оммасида кучайган ре-
волюцион руҳ адабиётда борган сари кенгроқ акс эта бошлади.

¹ Самарқанд турмаси.

² Ўзбек фольклори. Хрестоматия. Тузувчи Х о д и З а р и ф. Тошкент, 1939,
288- бет.

Биринчи жаҳон уруши даврида ва 1916 йиллар атрофида золим-
ларни танқид қилувчи асарлар қаторида, подшо ҳукуматини ағ-
даришга чақирувчи революцион қўшиқлар ва шеърлар яратилди.
Бу дастлабки революцион асарларда чор мустамлакачилари ҳам-
да уларнинг малайлари бўлган маҳаллий эксплуататорлар га-
заб ва нафрат билан тилга олинади. 1916 йил воқеалари муноса-
бати билан яратилган «Николай қон жаллоб», «Минг лаънат»,
«Золим» каби халқ қўшиқлари, шоир Пўлканнинг «Мардикор»
сарлавҳали қўшиғи, Фозил шоирнинг «Жиззах қўзғолони» дос-
тони, «Чигиртка», «Қаҳатчилик» сарлавҳали термалари ва бош-
қалар революцион кайфиятни ифода қилувчи фольклор намуна-
ларидир. Қуйидаги қўшиқларда давр ва халқнинг революцион
руҳи, мавжуд тузумдан норозилик кайфияти, бу тузумни ағда-
риб, адолатли ва озод ҳаёт қуриш учун курашга чақириш мотив-
лари яққол ифодаланган:

Ошқовоқни қайнатиб,
Егини олган хўжайин.
Меҳнаткашни ишлатиб,
Жонини олган хўжайин.

Бахмал пўстин оғир деб,
Отга солган Сайид Аҳмад.
«Йигитларни биз берамиз», деб,
Хатга солган Сайид Аҳмад.

Поездингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.

Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги
Двинскага кетказган
Николай золим замбараги.

Двинскага йўл бўлсин,
Тахти тожи кул бўлсин
Йигитларни қийнаган
Николайнинг йўқ бўлсин.

1916 йил атрофларида яратилган халқ қўшиқларининг асо-
сий мақсадини «Николай золим» ҳукуматини йўқ қилиш ғояси
ташқил этади. Масалан, мардикорга борган ўзбек ишчиси ти-
лидан айтилган қўшиқнинг қуйидаги парчасида бу ғоя равшан
таъкидланган:

Қорда қарағай кесганман.
Ҳеч бир ҳақимдан кечмайман.
Бизни ишлатган Николайни
Тахтдан ағдармай қўймайман.

Халқ оғзаки ижодида куйланган бу асосий революцион ғоянинг ёзма адабиётда ҳам акс этиши табиий эди, албатта. Маълумки, XX аср бошларида Завқий, Аваз Утар каби демократ шоирлар ижодида озодлик мотивлари катта ўрин тутган эди. Булар ижодида куйланган келгуси озод ҳаёт романтикаси 1905 йилдан кейин ижод эта бошлаган Ҳамза, Айний каби шоир ва ёзувчилар томонидан давом эттирилди. Улар демократ шоирлардаги истиқбол қайғусини, келгуси озод ҳаёт тўғрисидаги қўшиқларни даврнинг илғор ғоялари билан бойитиб революцион адабиёт даражасига кўтардилар. Агар ўзбек адабиёти XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида демократ адабиёт даражасига кўтарилган бўлса, XX аср бошларида у марксизм-ленинизм ғояларидан илҳомланиб, пролетар синфининг озодлик йўлидаги курашларидан озиқланиб, революцион адабиёт даражасига кўтарилди ва ўзининг, кичик бўлса-да, дастлабки намуналарини яратди. Бу жиҳатдан ўзбек совет адабиётининг асосчиси шоир ва драматург Ҳамза Ҳакимзода ҳамда тожик совет адабиётининг асосчиси С. Айний бошчилигида ижодий фаолиятда бўлган Сўфизода, Мирмуҳсин Шермуҳамедов (Фикрий), Абдулла Авлоний, Дилшод, Анбар отин, Мутриб Хонахаробий, Чокарнинг Октябрь революциясидан илгариги ижодлари характерлидир.

Сўфизода — Муҳаммадшариф Сўфизода (тахаллуси — Ваҳший) 1869 йил 29 январда Чустда (Фарғона водийси) камбағал ҳунарманд оиласида дунёга келди. Сўфизода бошланғич маълумотини ўз юрти Чустда олгандан сўнг, ўсмирлик, йигитлик чоғларини Фарғона водийсининг турли шаҳарларида (Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа ерларда) ўтказди. Сўфизода ёшликдан адабий-ижодий ишлар билан қизикди ва замонасининг Муқимий, Фурқат, Завқий каби илгор шоирлари билан танишди, ҳамкорлик қилди.

Сўфизода жасур табиатли, тўғри сўзли, тиниб-тинчимас, ғайратли одам эди. Сўфизоданинг илк ижодий фаолияти даврига мансуб шеърларининг бирдан олинган қуйидаги байт:

Буни масжид деюрлар, на само аҳлига манзилдур,
Боринг, эй сўфилар, эшак каби саҳрога ҳангранглар¹.

шоирнинг кескин услубидан, ижодининг танқидий йўналишидан дарак бериб туради. Шоир билан расмий доиралар ўртасида шу ва шунга ўхшаш сабаблар заминидан туғилган келишмовчиликлар асосида Сўфизода она юртини ташлаб чиқишга ва ўз умрини узоқ муддат чет ўлкаларда ўтказишга мажбур бўлади. Сўфизода Ўрта Осиёнинг турли вилоят ва шаҳарларида (Қорақалпоғистон, Туркменистон, Хоразм) бўлишдан ташқари, чет мам-

¹ Сўфизода, Тароналар. Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Т., 1968.

лакатларда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида — Афғонистон, Туркия, Ҳиндистон, Арабистон ўлкаларига ҳам саёҳат қилган, турли ишлар билан машғул бўлиб анча вақтлар у ерларда яшаган Сўфизода Кавказнинг Тифлис ҳамда Боку шаҳарларида бўлиб, озарбайжон, татар матбуоти билан танишади, ўша даврнинг Жалил Муҳаммад Қулизода, Собир Тоҳирзода, Муҳаммад Ҳодий, Абдулла Тўқай каби илгор маданият арбобларининг ижодини ўрганади. Қозон, Оренбург, Боқчасаройда, шунингдек, Тифлис ва Бокуда чиқадиган прогрессив руҳдаги газета ва журналларни мунтазам ўқиб боради. 14 йил (1899 йилдан 1913 йилгача) давом этган бу саёҳатдан сўнг Сўфизода 1913 йилда Чустга қайтади ва бу ерда янги усулдаги мактаб очиб, маориф ишлари билан шуғулланади. Лекин бу гал ҳам ҳақиқатгўй шоир Сўфизода Чустда узоқ яшай олмайди. 1915 йилда шоир яна чет элларга саёҳат қилади. Афғонистонда шоир ўтин териб, ҳаммомда гўлоҳлик қилиб юрганида «Сироул ахбори афғония» газетасида унинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари босилади. Газетадан бу шеърларни ўқиган Хабибуллаҳон шоирни чақириб олиб, маориф ишларига қўяди. Кейинроқ шахзода Омонуллоҳон уни маориф министрлигига ишга олади. 1918 йилда тараққийпарвар афғон амира Омонуллоҳон шоирни ҳукумат делегациясига таржимон қилиб юборади. Сўфизода афғон делегацияси составида расмий вазифа билан Совет Иттифоқига келади. У қулай фурсатдан фойдаланиб, Афғонистон ҳукуматининг розилиги билан унга юклатилган расмий вазифадан истеъфо беради ва бир умрга жонажон халқ билан биргаликда яшаш ва ишлаш учун ўз Ватанида қолади.

Сўфизода шундан сўнг қизғин ижодий ишга берилиб, Туркистонда ёш Советлар давлатини мустақамлаш ва ривожлантириш йўлида ҳормай-толмай кураш олиб боради. Шоир Сўфизоданинг халқ ва Ватан олдидаги хизматларини тақдирлаб, Ўзбекистон шўролар ҳукумати 1926 йилда унга «Ўзбекистон халқ шоири» деган фахрий унвон беради.

Сўфизода 1937 йилда 68 ёшида вафот этди.

Сўфизода ижодий мероси лирик ва сатирик шеърларни ўз ичига олади. Унинг катта эпик жанрда ижод этиб, «Байрам нашидалари» (1934) номли лирик дoston ёзгани ва бир қатор драматик лавҳалар яратгани ҳам маълум.

Сўфизода ижоди 1905 йилдан кейинги адабиётимизга мансуб бўлиб, у ўзининг изчил демократик йўналиши, ўткир сатирик услуби, революцион руҳи билан характерлидир. Шоир ижодининг бу йўналиши, яъни унинг изчил демократик принципларга таянганлиги унинг ўзи томонидан ҳам таъкидлаб кўрсатилган.

Қалам бирлан курашдим, сўзни ёздим кўпни нафъига,
Сиёҳим, сурман дилсув анга нури басардандир.

Қўлингдан келса ётган камбағални тур, деб уйғотгин,
Қараб кўр, шоҳу, баргу мева асли бир самардандир.

«Камбағални тур, деб уйғотиш», уни озодлик учун курашга даъват этиш шу давр адабиётининг, шу жумладан, Сўфизода поэзиясининг революцион мазмунини ташкил қилади.

Озодлик романтикасини куйлаш, кўтаринки революцион кайфият, меҳнаткаш халқни курашга даъват этиш Сўфизода шеърларида тез-тез учраб турадиган мотивлардандир.

Оч кўзингни, камбағал, ғафлатни бошингдан ошир!
Бермағил фурсатни илгингдан, ҳарифингни шошир!

Ҳар киши ўз бошини ўз бармоғи бирла қашир,
Ички дардингни агар ёт бўлса ёрингдан яшир,

Дўстим, алданмағил, бегонадан бўлмас даданг,
Тол ёғочидан бўларму лукидонингга маданг.

Сўфизода Улуғ Октябрь революциясидан сўнг совет тематикасида ажойиб шеърлар ёзди. У Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ҳамза бошчилик қилаётган янги адабиётни яратишда унинг пойдеворида дастлабки ғиштни қўйганлардан бири ҳисобланади. Янги замонни қувонч билан қарши олиш, унинг ҳаётда яратаётган янгиликларини табриклаш, бу янги ҳаётга тўсқинлик қилаётган иллатларни аёвсиз фош этиш Сўфизоданинг совет даври ижодий фаолияти учун характерлидир. Шоир ўзбек совет вақтли матбуотининг актив ва жанговар курашчиси сифатида унда мунтазам иштирок этиб келди.

Баланд эт ҳимматингни, мард бўл мардона меҳнаткаш,
Ҳақиқий большевиклар фирқасини ортидан эргаш,

Вафо, андешали, озода маслаклар билан бирлаш,
Мунофиқ, муттаҳам шаллақиларнинг чораси ҳайдаш,

Кесиб ташлаш керак носур бўлган сакта аъзони,
Асокаш бўлса шабкўр тентиратгай йўлда аъмони.

Сўфизода классик поэзиямизнинг энг яхши традициялари руҳида камол топиб, 1905 йилдан кейинги революцион давр билан бирга қадам ташлаган ўз замонасининг пешқадам шоирларидандир.

Абдулла Авлоний. Авлоний 1878 йилда Тошкентда камбағал ҳунарманд (тўқувчи) оиласида туғилди. Абдулла, аввал, мактабда, сўнг мадрасада таълим олди. 1900 йилда Авлонийнинг отаси вафот этгандан сўнг, унинг ҳаёт йўлида катта ўзгариш рўй берди. У мутолаани, ўқиш, ёзишни қўйиб, оддий меҳнат билан шуғулланишга мажбур бўлди, сувоқчилик, бинокорлик касбларини эгаллаб, тирикчилик ўтказди.

1905 йилда рус революцияси ва унинг таъсирида содир бўлган воқеалар Абдулла Авлоний қарашларига, шунингдек, иш фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Адабий-ижодий иш билан кўпдан бери ҳаваскор сифатида шуғулланиб келаётган Абдулла Авлоний ижоди ижтимоий мазмун билан бойиди, унда жиддий ҳаётий тематика майдонга келди. Абдулла Авлоний аввал Тошкентда чиқадиган газеталарда ўз шеърлари билан қатнашиб турди, кейинроқ, 1907 йилда ўзи «Шухрат» номи билан газета нашр этишга киришди. Лекин газета узоқ давом этмай (10 марта чиққач) чор маъмурларининг таъқибига учради ва тез орада бутунлай ман этилди. Шундан бошлаб Абдулла Авлонийнинг тараққийпарвар маданият арбоби суфатидаги актив фаолияти бошланди: У «Жамияти хайрия»лар очди, театр труппаларида ишлади, газеталарга («Садои Туркистон», «Турон») редакторлик қилди. Абдулла Авлоний фаолияти жадидлар ва уламо жамияти — «Шўрои ислом» чилар қаршилигига бир неча бор дуч келган бўлса-да, улар зарбасига бардош бериб, революцияга қадар давом этиб келди, Совет ҳокимияти даврида эса барқ уриб яшнади.

Абдулла Авлоний 1918 йилда большевиклар партияси сафига кирди. Шундан кейин унинг ижтимоий фаолияти бошланди. 1919 йилда у қўшни дўст мамлакат Афғонистонда дипломатик вазибаларда ишлади. Ватанига қайтгач, журналистлик фаолиятини давом эттириб, «Иштирокиюн», «Қизил байроқ» газеталарида редактор бўлиб ишлади. 1924—1929 йилларда Абдулла Авлоний В. И. Ленин номидаги Тошкент ҳарбий мактабида ўқитувчилик қилди. Айни замонда адабий-ижодий ишларини ҳам давом эттирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этди.

Абдулла Авлоний ижоди кўп қирралидир. Ундан қолган ижодий мерос адабий-бадиий, педагогик ва илмий-тарихий руҳдандир. Авлонийнинг эълон қилинган муҳим асарлари:

1. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар. I—II—III—IV жузълар. 1912—1916 йиллар орасида Тошкентда литография йўли билан нашр этилди. Кичик ҳажмдаги лирик шеърларни ўз ичига олади.

2. Биринчи муаллим. Алифбе китоби. 1915 йилда босилди.

3. Иккинчи муаллим. Уқув китоби. 1917 йилда босилди.

4. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. 1917 йилда босилди.

Абдулла Авлоний асосан шоирдир. Унинг ижодий меросида тўрт китобдан иборат бўлган «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» асари асосий ўринни ишғол қилади. Шоир «Ҳижрон» таҳаллусини қўллаган. Авлоний поэзиясида 1905 йилдан кейинги адабиётимизга хос бўлган ижтимоий мазмун ва оппозицион-революцион кайфият акс этган. Тўғри, унинг поэзиясида ўша давр реакцион адабиётига, айниқса, буржуа жаид адабиётига ман-

суб бўлган мотивлар учрайди, лекин бу мотивлар ўткинчи, вақтинчалик ҳодиса эди. Абдулла Авлоний қарашлари ва интилишларида демократизм, халқпарварлик йўналиши етакчи ўринни ишғол қилади. Ижтимоий тузумдан қаноатланмаслик, ҳукмрон тартибларни танқид қилиш, социал адолатсизликларни лаънатлаш Абдулла Авлонийнинг революциядан илгариги шеърляри учун характерлидир. Унинг поэзиясида истиқбол ҳақидаги ўйларни ардоқлаш, романтика кўриниб туради:

Ҳар ғамнинг поёни бордур, ҳар аламнинг охири,
Ҳар зимистоннинг баҳори, ҳар ҳазоннинг охири,
Инқилоб бўлмак табиий ҳар замоннинг охири,
Шодлиққа дўнмаюрми ҳар фиғоннинг охири.

Абдулла Авлоний поэзиясида яратилган лирик қаҳрамон ўзининг жанговарлик, ҳужумкорлик руҳи билан, озодлик учун курашдаги актив ҳаракатлари билан ўзбек революцион адабиётини тўлдиради, унинг янги-янги қирраларини очиб беради. Авлоний революцион адабиётга мансуб бўлган бошқа ўзбек шоирлари сингари ишчиларга хитобан шеърлар ёзади ва халқ озодлиги, эркинлиги учун курашга чақиради.

Етма, ишчи, ухлама,
Бойларга қул бўлурсан.
Кўзларинг, оч, мудрама
Хўрликдан қутулурсан.
Ўйгон ишчи, илгари бос, илгари,
Бор эди бир замонлар,
Тор эди сенга жаҳон,
Чекиб оху фиғонлар,
Рангларинг эди сомон,
Ўйгон ишчи, илгари бос, илгари.

Бу келтирилган мисралар ўзининг бадий-образли қурилиши, вазни, қофия тузилиши, услуби билан янги пайдо бўлаётган ўзбек революцион поэзиясининг типик намунаси бўлиб, ритм-оҳанг хусусиятлари билан Ҳамза ва Айний революцион кўшиқларини эсга туширади.

Мирмуҳсин—Фикрий. Мирмуҳсин Шермуҳамедов 1895 йилда Тошкентда камбағал ҳунарманд (маҳсидўз) оиласида туғилди. Мирмуҳсиннинг 1886 йилда туғилган акаси Мирмулла Шермуҳамедов ўз замонасининг илғор фикрли, ўқимишли кишиси бўлиб, санъат-адабиётга ҳаваскор одам эди. Мирмуҳсин ана шундай муҳитда тарбияланиб, улғайди ва прогрессив тушунчали шоир, жасур журналист бўлиб етишди.

Мирмуҳсин «Фикрий», «Муҳсиний», «Муҳсин» тахаллуслари билан шеърлар ёзди. Унинг илк шеърлари Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида 1912 йилдан бошлаб нашр этилди. Сўнграқ Мирмуҳсин — Фикрий Оренбург-

да чиқадиган тараққийпарвар йўналишдаги «Шўро», Самарқандда чиқадиган «Ойна» журналларида, Тошкентда чиқадиган «Турон», «Садон Туркистон» ва бошқа газеталарда актив иштирок этди. Мирмуҳсиннинг фикрий такомилида, ижодий камол топишида ички Россияда, Уфа шаҳридаги «Олия» мадрасасида ўқиши (1916—17 йиллар) муҳим роль ўйнади. «Олия» мадрасасининг Россиядаги катта ижтимоий ҳаракатга яқин жойда бўлиши, бу ҳаракат акс садоларининг бу ерга тезроқ ва аниқроқ етиб келишидан ташқари, бу ўқув юртида татар прогрессив зиёиларидан машҳур ёзувчи Олимжон Иброҳимов, Фотиҳ Сайфи, Мажид Ғафурий ва бошқалар дарс ўқир эдилар ва янги илғор ғояларнинг талабалари ўртасида чуқур томир отиши учун кенг йўл очиб берар эдилар.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов тўғри сўз, жасур ва кучли, иродали журналист эди. У реакциянинг ҳар қандай кўринишларига чуқур нафрат билан қарар ва халқ манфаатини, тараққиёт ва янгиликни қаттиқ туриб, ҳимоя қилар эди. Мирмуҳсин характерлидаги бу қатъият ва жанговарлик унинг шеърларида, публицистик мақолаларида аён кўриниб туради. Бу жиҳатдан Абдулла Авлоний муҳаррирлиги остида Тошкентда чиқаётган «Турон» газетасида босилган (1917 йил, 2-сон) «Тарихий икки воқеа» номли мақоласи диққатга сазовор. Мақолада Мирмуҳсин «Қози калон, қушбеги, офтобчаси» ва бошқа юрт-эл баданига зулукдек ёпишиб олган текинхўрларни «зарарли микруплар» деб атаган ва Бухоро амирлиги, Хива хонлигидаги халқнинг аянч аҳволини зўр ачиниш билан тасвир қилиб берган эди. Бу мақола реакционерларнинг ҳамма гуруҳ ва тоифаларини даҳшатга солди. Улар «шаккоқ ва даҳрий» Мирмуҳсинни ўлим жазосига ҳукм қилиб, тошбўрон қилишга фатво бердилар. Мирмуҳсин Шермуҳамедов Тошкентдаги прогрессив кучлар ёрдамида қочиб қутулди ва яна Уфадаги «Олия» мадрасасида паноҳ топди.

Мирмуҳсин Октябрь социалистик революциясини Уфада қучоқ очиб қарши олди ва бутун шоирлик талантини, журналистлик қобилиятини революция ишига бағишлади.

Еш Советлар давлатига қарши уюштирилган ҳарбий ҳужумлар оқибатида бошланиб кетган граждандар уруши даврида Мирмуҳсин ихтиёрий равишда Совет қуроли кучлари қаторидан жой олиб, Ватан душманларига қарши курашга отланди. Мирмуҳсин 1918 йилда Шарқий фронтнинг 5-армияси сафида жангчи-журналист сифатида узоқ давом этган фронтдаги жанговар ҳаётини бошлади. У 1919 йил бошларида «Ишчилар дунёси» газетасига муҳаррирлик қилди. 1919 йилнинг апрель ойидан бошлаб Шарқий фронт газетаси «Қизил юлдуз» редакциясида адабий ходим бўлиб ишлади.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов коммунист-большевиклар партиясига шу фронтда 1919 йил 24 мартда қабул қилинган эди.

1920 йил бошларида Оренбург пробкаси тугатилиб, Совет Туркистонига йўл очилгач, Мирмуҳсин Ашхобод фронтга келиб, ўз фаолиятини давом эттирди, сўнграқ Туркистон fronti ихтиёрига ўтиб, Туркистон ўлка комитети нашри бўлган «Иштирокиюн» газетасида (1920 йил 1 февраль) муҳаррирлик вазифасини бажаришга киришди. Шундай қилиб, Мирмуҳсин умрининг охиригача партия матбуотининг жанговар ўринларида ишлаб келди.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов 1929 йил 4 августда тасодифий воқеа натижасида фожияна ҳалок бўлди.

Мирмуҳсин Шермуҳамедовдан қолган ижодий мерос ҳали тўпланмаган ва нашр этилмаган. Бу мероснинг асосий қисмини поэтик асарлар ташкил қилади. Мирмуҳсин меросида публицистик мақолалар ҳам салмоқли ўринни ишғол қилади. Унинг роман ёзгани ҳам маълум. «Бефарзанд Очилдибой» деб номланган бу романнинг бир қисми «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (1914 йил, сентябрь, октябрь сонларида) эълон қилинган.

Мирмуҳсин ўзининг илк шеърларидан тортиб, публицистик мақолалари, бадий прозаик асарларигача ҳамма ерда янги, бахтли, озод ҳаёт учун курашувчи изчил революционер сифатида гавдаланиб туради. Унинг шеър ва мақолаларида мактаб-маориф масалалари, замонавий маданиятни, хусусан, улуг рус маданиятини, бунинг учун эса рус тилини ўрганиш зарурлиги ғояси қайта-қайта таъкидланади. Революциядан кейин маданий инқилоб йиллари Шермуҳамедов бу темада ёзган мақолаларидан бирида маданий маориф жабҳасида социализм ғоясининг софлиги, мактаблардаги коммунистик тарбия соҳасида партия йўлини оғишмай ўтказиш учун кураш вазифалари тўғрисида сўзлаб қуйидаги сатрларни ёзган эди.

«Бизда чин социалист ўқитувчилар бўлмовиндан фойдаланиб кўп мактабларга иттиҳод туркчилар, панисломистлар, туҳрончилар, ватанчилар, миллатчилар, динчилар — ҳаммаси кириб ўтирдилар. Натижада кўп ўқувчилар оғуланди, мияси чириди, социализмдан заррача маълумот ололмади» («Иштирокиюн» газетаси, 1920 йил, 5 май).

Мирмуҳсиннинг Туркистон халқлари ўртасида революцион ғояларни тарғиб қилишда қилган хизматлари, жонбозликлари, революция солдати сифатида олиб борган принципиал курашлари унинг ўлими муносабати билан Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Комитети билдирган таъзиясида алоҳида таъкидлаб ўтилади.

«Ўзбекистон Коммунист (большевиклар) фирқаси Марказий Кўмитаси Ўзбекистоннинг энг эски, чинакам инқилобчиси, Туркистон уруш жабҳасининг биринчи ўзбек қизил солдати, большевиклар матбуотининг биринчи интернационалист ўзбек муҳар-

рири Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг вақтсиз ва фожиялик тасодиф орқасида кураш майдонини қолдириб кетишига ўзининг қаттиқ таъзиясини баён қилади ва бутун инқилобий содиқ ва фидойи кучларни Комфирқа байроғи тагига тўпланиб, яна ҳам шиддатлироқ курашга ва у ишлаган ишни охирига етказишга даъват этади.

Ўзбекистон Марказкўми».

(«Қизил Ўзбекистон», 1929 йил, 9 август, 184-сон).

Мирмуҳсин Шермуҳамедов — Фикрий ўз поэтик ижоди ва публицистик фаолияти билан 1905 йилдан кейинги ижтимоий-маданий юксалишимизда катта роль ўйнади ва ўзбек революцион адабиётининг туғилишига муносиб ҳисса қўшди.

Мутриб Хонахаробий. Муҳаммад Ҳасан Мутриб 1870 йилда Хивада туғилди. Унинг отаси Ҳожи Табиб асли келиб чиқиши Хоразм қўлларидан бўлиб (у даврларда Хоразмда расмий қўл савдоси борлиги эсга олинсин) шахсий қобилияти ва истеъдоди орқасида табобат (медицина) соҳасида катта маълумот қозонди ва Ҳожи Табиб номи билан шуҳрат топди.

Муҳаммад Ҳасан шу оилада тарбияланиб, улғайди, мактаб, мадрасаларда ўқиди. У адабиётдан ташқари музикага ҳам қизиқди, жиддий шуғулланиб, бу соҳада катта муваффақиятлар қозонди. Ўз фаолиятининг шу томонига аҳамият бериб, шоирлик таҳаллусига ҳам «созанда» маъносига «Мутриб» сўзини танлади. «Хонахаробий» сўзи эса таҳаллусга кейинги плов қилинган сўз бўлиб, у шоирнинг ижтимоий аҳволидан, хароба уйларда, камбағал, қашшоқ ҳаёт кечирганидан дарак беради.

Мутрибнинг шеърий истеъдодидан ва музика соҳасидаги билимидан хабар топган Хива хони Муҳаммад Раҳимхон соний (Феруз) уни саройга тортган бўлса-да, бундан ҳеч натижа чиқмади: шоир хон раинга бўйинсунмаганидек, хон ҳам шоир шеърларида қуйланган мотивни ҳазм қила билмади.

Мутриб Хонахаробий Аваз Ўтар, Баёний, Чокар каби илғор шоирлар плеядаси ижодий фаолиятида актив иштирок этиб кўп лирик ва сатирик шеърлар ёзди. Мутриб яратган шеърлар девон ҳолида тўпланган. Унинг қўл ёзма нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўл ёзмалар фондида сақланади (инв. № 903-V, 906-VII).

Мутриб Хонахаробий ижоди учун хонлик тузумига нафрат билан қараш, феодал зулмини қоралаш, меҳнаткаш халққа ҳурмат ва муҳаббат билдириш, унинг бахти ва ёруғ истиқболи учун кураш мотивлари хосдир. Халқпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган мазмундор асарлар, исёнкорлик руҳида ёзилган танқидий шеърлар Мутриб поэзиясида кўплаб учрайди.

Кўрунг зодимлар этди юртни ғорат,
Олиб юртдин хирож, этди иморат.

Солиб ҳар ерда юз айвону кайвон:
Кўрунг бўлғусидир охирда вайрон.

Дамодам ўртатиб бечораларни,
Солиб меҳнатга бағри пораларни.

Мутриб Хоразм инқилобини қучоқ очиб қарши олди ва унинг биринчи кунларидан бошлаб ўз куч-қобилиятини унга бағишлади. Мутриб 1921 йилдан чиқа бошлаган «Хоразм хабарлари» газетасида адабий ходим бўлиб ўз фаолиятини бошлади. Кейинроқ «Инқилоб қуёши» газетасига ўтди. Бу газета саҳифаларида, шунингдек, «Юғурмия» адабий тўпламида Мутрибнинг кўп революцион шеърлари, янги озод даврни улугловчи асарлари босилди.

Хонлар замонида азоб-уқубатлар ичида яшаб, инқилоб тўфайли халқ билан бирга озод бўлган ва бу тарихий воқеани қувонч билан куйлашга киришган шоир узоқ яшай олмади, у 1925 йилда 55 ёшида Хивада вафот этди.

Чокар. Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Ёқуб ўғли Чокар (хизматкор маъносида) 1881 йилда Хивага яқин Шомохулум қишлоғида ҳунарманд оиласида дунёга келди. Чокар яшаган, ўқиган, тарбияланган муҳит илғор тенденцияга эга бўлган санъат-адабиёт аҳлларида ташкил топган эди. Зотан Чокарнинг отаси ҳунарманд бўлса-да, санъат-адабиёт билан қизиқар ва ўз маҳорати билан Хоразмда донг қозонган музикачилардан бири эди.

Чокар бошланғич маълумотни олиб, мадрасага ўқишга киргандан сўнг яна ҳам яхши, илғор адабий муҳитга тушди. У Аваз Утар, Ходим, Амин ва бошқа шоирлар билан дўстлашди, ижодий ҳамкорлик қилиб, улар таъсирида камол топди. Чокар адабий-ижодий иш қаторида отаси таъсирида музика билан ҳам шуғулланди ва бу соҳада катта натижаларга эришди.

Чокарнинг Хоразм революциясигача бўлган ижоди ўша давр адабиётининг илғор тенденциялари руҳида шаклланди. Классик адабиётнинг энг яхши традициялари, турмуш иллатларини танқид қилувчи сатирик йўналиш Чокар поэзиясининг етакчи мотивини ташкил қилади.

Чокар классик поэзиямиздаги антиклерикал йўлни давом эттириб, зоҳидлар, шайхларга, риёкор дин аҳлларига қарши ўткир, мазмундор сатрлар ёзди:

Зоҳидки, ўзи либоси малла,
Ўғрига шеригу, ғара далла.

Қайд эткали барча олам аҳлин,
Макри тузоқин қураб чу жалла.

Жоним совумаски они қилсам
Чопиб қилич ила икки палла.

«Шайх» радифли шеър эса Алишер Навоийга назира тарзида ёзилган бўлиб, катта ижтимоий қийматга эгадир:

Насиҳат менга берма, эй лода шайх,
Қилиб беҳуда сўзлар омода шайх.

Риё бирла оздурғали халқни,
Ёзарсен сув устига сажжода шайх.

Чокар адабиётнинг жамиятдаги роли, бурчи каби масалаларни тушуниш ва ҳал қилишда Аваз Утар билан ҳаммаслақ ва ҳамкор эди. Чокар Аваз Утар изидан бориб, мавжуд тартибларга қарши бош кўтарди ва исёнкорлик руҳида асарлар ёзди. Чокардан келтирилган қуйидаги ҳукмрон гуруҳларга хитобан айтилган мисралар Аваз Утардаги романтикани эслатади:

Эйки, сизлар қилдингизлар мулку миллатни хароб,
Айлади бечоралар бағрини ситам ўти кабоб.

Чора бечора тилоса, пора сипоҳи тилар,
Мулла бир ёндин ижорасин сўраб бергай азоб.

Чокар мактаб-маориф соҳасида ҳам жонбозлик кўрсатди. У Хоразм революциясининг биринчи кунларидан бошлаб маданий-оқартув жабҳасида ишлади: маориф назоратида масъул секретарлик, мактаб ва техникумларда музикадан ўқитувчилик қилди, театрда ишлади. Чокар музика соҳасидаги фаолиятини Самарқандда музика илмий-текшириш институтида ҳам давом эттирди. Бу ерда ўзбек композиторларидан Мутал Бурхонов, Мухтор Ашрафий, Толибжон Содиқов ва бошқалар Чокардан таълим олдилар.

Чокар 1940 йилдан кейин Тошкентда Навоий номли театрга ишга ўтиб, умрининг охиригача шу ерда ижодий меҳнат қилди. Чокар 1952 йилда Тошкент шаҳрида вафот этди.

Чокарнинг адабиёт-санъат соҳасидаги самарали хизматларини тақдирлаб, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми унга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган юксак унвон берди.

БУРЖУА ЖАДИД АДАБИЁТИ ВА УНИНГ РЕАКЦИОН МОҲИЯТИ

Жаҳид адабиёти ўзбек миллий буржуазиясининг идеологик жарчиси сифатида майдонга келди ва бутунисича миллий буржуазиянинг хусусиятларини ўзида акс эттирди. Ўзбек миллий буржуазиясининг моҳияти ва хусусиятлари эса у туғилган тарихий давр мазмуни ва характери билан белгиланар эди.

Ўзбек миллий буржуазияси 1905 йилдан кейинги тарихий шароитда, пролетар синфининг революцион ҳаракатлари қудратли тус олган бир даврда тарих саҳнасига чиқди. Ўзбек миллий буржуазияси тарих саҳнасига чиққан давр В. И. Ленин таърифлаганидек, пролетар революциялари даври эди. Бу даврдаги асосий жанговар масала пролетар синфи бошчилигида ижтимоий ҳаётда тубдан революция яшаш, эксплуатациянинг ҳар қандай кўринишларига бир йўла барҳам бериб, бутун меҳнаткаш халқларни умрбод озодликка олиб чиқиш масаласи эди. Жамиятдаги синфларнинг, ижтимоий табақаларнинг социал қиёфаси даврининг мана шу асосий масаласига бўлган муносабатлари билан белгиланар эди.

Ўзбек миллий буржуазияси пролетар революциялари даврида тарих саҳнасига чиққани учун ўз синфий табиати билан реакцион моҳиятга эга эди. Шунинг учун у революцияга қарши борди, ишчилар синфи бошчилигидаги озодлик ҳаракатининг душмани сифатида иш кўрди, чоризм билан, метрополия буржуазияси билан апоқ-чапоқ бўлиб, ўзининг синфий манфаатларини ҳимоя қилишга тиришди.

Ўзбекистон коммунистик партияси тарихи очерклари китобида миллий буржуазиянинг реакцион моҳияти ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

«Унинг (миллий буржуазиянинг) асосий қисми жадидлар сиймосида (Маҳмуд Беҳбудий, Мунаввар қори) чор самодержавиеси билан иттифоқ тузишга умид боғлади ва ҳар қандай революцион ҳаракатга тамоман қарши чиқди. Жадидлар буржуа-либераль партияси кадетлар тарафдори бўлиб уларнинг конституцияси подшоҳ монархияси ҳақидаги программасини ёқлар эдилар»¹.

Лекин шунинг ҳам айтиб ўтиш лозимки, ҳамма халқларда ҳам миллий буржуазия ҳамма вақт реакцион моҳиятга эга бўлавермаган. Марксизм классикларининг капитализм феодализмга нисбатан жамият тараққиётининг юқори босқичи эканлиги, шу маънода буржуазиянинг жамиятда маълум прогрессив роли борлиги тўғрисидаги таълимоти маълумдир. Лекин империализм ва пролетар революциялари даврида майдонга келган Ўрта Осиёдаги миллий буржуазия эса тарихда реакцион роль ўйнаб келди. Бу буржуазия, ишчилар синфининг озодлик учун, социалистик революция учун олиб бораётган курашига қарши чиқди ва шу мақсадда чоризм билан мустаҳкам иттифоқ тузди. Чоризм эса социалистик революцияга қарши рус буржуазияси, миллий буржуазия ва феодал гуруҳларнинг бирлашган кучларини уюштирди.

¹ Очерки истории коммунистической партии Узбекистана. Изд-во, «Ўзбекистон», Ташкент, 1974. стр. 26.

В. И. Ленин пролетар революциялари давридаги миллий буржуазиянинг бундай хусусиятини ҳамма вақт назарда тутиб туриш ва уни доим фош этиб бориш кераклиги тўғрисида сўзлаб, шундай деган эди: «Шунинг учун социал-демократия бутун кучини сарф қилиб, барча миллат пролетариатини ва меҳнаткаш синфларини, «ватан» ҳақида ширин ва қизгин гаплар гапириб пролетариатни бўлиб юборишга ва унинг эътиборини бошқа миллат буржуазияси ҳамда чор монархияси билан ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий иттифоқ тузадиган буржуазиянинг қилмишларидан четга чалғитишга ҳаракат қилувчи «ўз» буржуазиясининг миллатчилик шиорларига учиб тўғридан-тўғри алданишдан огоҳлантириш лозим»¹.

Ўзбек миллий буржуазияси чор самодержавиеси билан биргалашиб, унинг паноҳига суқулиб олиб, меҳнаткаш халқнинг ишчилар синфи бошчилигидаги қудратли озодлик ҳаракатини бўғишга ҳаракат қилди. 1905 йилдан кейин революцион ҳаракат зўрайган сари миллий буржуазиянинг реакцион моҳияти равшанроқ тус ола бошлади ва очиқдан-очиқ контрреволюцион позицияга ўтиб кетди.

Миллий буржуазия вакиллари бўлган жадидларнинг контрреволюцион қиёфаси ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг энг муҳим давларида яққол кўзга ташланиб туради. Чунончи, жадидларнинг контрреволюцион қиёфаси биринчи жаҳон уруши йилларида урушнинг ёқлаб халқни чоризмга иттифоқ қилишга даъват этишида, 1916 йил қўзғолонлари даврида халқни чор ҳукумати буйруқларини сўзсиз бажаришга чақиринишда, халқ озодлик ҳаракатини бўғишга, бостиришга уринишда, февраль революцияси вақтида муваққат ҳукумат пинжиги кириб олиб социалистик революцияга қарши тиш-тирноғи билан курашинишда равшан намоён бўлди. Масалан, 1916 йил 25 июлда подшо ҳукуматининг мардикор олиш ҳақидаги фармони халқ оммаси томонидан нафрат ва ғазаб билан кутиб олинган бир пайтда жадидлар халқни «подшога садоқат билан хизмат қилиш»га чақирдилар. Шу йилнинг 18 сентябрида Тошкентда мардикорликка олинган халқни фронт орқасига ишга жўнатиш муносабати билан уюштирилган маросим бу жиҳатдан жуда характерлидир. Бу маросимга жадидлар подшо суратини кўтариб келиб, унга фронтда зафар тилаб, дуою саломлар йўлладилар. Улар Тошкент вокзалида ўтказилган митингга узундан-узоқ шеърлар ўқиб, халқ бошига мусибатлар келтирган бу кунни «Улуғ тарихий кун» деб эълон қилдилар.

Жадидларнинг тарихда ўйнаган бундай реакцион роли улуғ совет ёзувчиси Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Абдушукур образида ҳам ўзининг ёрқин ва ҳаққоний ифодасини топган.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 19- том, 247- бет.

«Туркистоннинг ҳамма областларида, Бухоро ва Хивада миллий буржуазиянинг, уламоларнинг, пантуркистларнинг революцияга қарши курашда бирлашган ягона фронтлари майдонга келди. Лекин маҳаллий аксилниқилобнинг хуружга келган ҳаракатлари рус пролетариати билан борган сари мустаҳкам иттифоқ тузиб олган меҳнаткаш халқ оммасининг қудратли революцион — озодлик курашлари қаршисида ҳолдан тойди, пучга чиқди»¹. Жадидлар ватан хоинлари эди. Улар империалистик давлатлар ҳимоясига суяниб, хонлар — феодаллар ҳокимиятини тиклаш учун, Ўрта Осиёни Россиядан ажратиб олиш учун, ўзбек меҳнаткашларини унинг дўсти ва озодлик йўлидаги курашида ҳамкори бўлган рус пролетариатидан жудо қилиш учун тирришдилар. Шунинг учун улар пантуркизм, панисломизм каби ашаддий реакцион назариядан ўзларининг идеологик қуроллари сифатида фойдаландилар. Жадидлар бу назарияга суяниб, гоҳ «турк давлати», гоҳ «ислом давлати» тузмоқчи бўлдилар. Жадидларнинг бу хаёллари эса XX аср бошларида, империализм ҳукмронлиги шароитида Ўрта Осиёни йиртқич империалистик давлатлар мустамлакасига айлантиришдан бошқа нарсаси эмас эди.

Октябрь революциясидан кейин жадидлар очикдан-очик контрреволюция лагерига ўтиб кетдилар. Англия, Америка ва Туркиядан ёрдам олиб босмачилик ҳаракатини уюштирдилар, қўлларига қурол олиб, ёш советлар республикасига қарши курашдилар. Тарихдан маълумки, партиямиз раҳбарлиги остида, улуғ рус ишчилар синфининг ёрдами орқасида ўзбек меҳнаткашлари ҳам, бошқа қардош халқлар билан биргаликда, бир умрга зулм-адолатсизликдан қутулиб, эксплуататорларнинг ҳар қандай хуружларини тор-мор келтирдилар.

Жадид адабиётининг мазмуни ва моҳияти ўзбек миллий буржуазиясининг тарихда ўйнаган ана шундай реакцион роли билан белгиланади. Жадид адабиётининг реакцион ва контрреволюцион моҳияти унинг алоҳида намояндалари фаолиятида кўринганидек, алоҳида намуналаридан ҳам очиқ-ойдин намоён бўлади. Жадид адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан Маҳмуд хўжа Бехбудий, Ҳожи Муин ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Жадидлар ўзбек миллий буржуазиясининг идеологиясини халқ ўртасида кенг тарғиб қилиш мақсадида газета ва журналлар чиқаришга киришдилар. Натижада 1905 йилдан кейин бир неча газета ва журналлар майдонга келдики, уларнинг муҳимлари қуйидагилардир:

«Хуршид» — ҳафтада бир марта чиқадиған сиёсий ва адабий газета бўлиб, унинг муҳаррири Туркистон жадидларининг машҳур намояндаларидан

¹ Очерки истории коммунистической партии Узбекистана изд-во, «Ўзбекистан», Ташкент, 1974, стр. 45.

Мунаввар қори Абдурашидхонов эди. Газетанинг актив иштирокчиларидан бири Худоёрхоннинг ўғли Фансуллобек эди. 1906 йилда газетанинг бир неча сони чиқиб, сўнг дом-дараксиз бўлиб кетди.

«Тиждор» газета Тошкентнинг машҳур боёнларидан Саидкарим Саидзимбой бошчилигида 1907 йилда чиқарила бошлади. Ҳаммаси бўлиб газетанинг 36¹ сони босилди.

«Осиё» газети 1908 йилда майдонга келиб, 5 сони чиқиши билан тўхтаб қолди.

«Садон Туркистон» газети 1914 йилда Тошкентда чиқазилаган бўлиб, унинг муҳаррири Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев эди. Мунаввар қори, Тўлаган Хўжамёров Тавалло ва бошқалар газетанинг актив иштирокчилари бўлган. Ҳаммаси бўлиб газетанинг 66 сони чиққан.

«Садон Фарғона» газети 1914 йилнинг 3 апрелидан бошлаб ноябрь ойигача чиққан.

«Ойина» — 1913 йил августдан бошлаб Самарқандда чиқа бошлаган журнал бўлиб, унинг муҳаррири Туркистон жадидларининг машҳур намояндаларидан Маҳмудхўжа Бехбудий эди. Журнал уч йил давомида, яъни 1915 йил июнь ойигача чиқиб турган.

«Ал-ислоҳ» журнали 1915 йилда Тошкентда чиқа бошлаган. Унинг муҳаррири машҳур жадидлардан Абдурахмон Сайёх бўлган.

Бу газета ва журналлар миллий буржуазиянинг халқ манфаатларига зид бўлган пантуркизм, панисломизм ғояларини тарғиб қилгани учун кенг халқ оммаси томонидан яхши қарши олинмади. Шунинг учун уларнинг умри қисқа бўлиб, чиқишидан кўп ўтмай, тезда тўхтаб қолаверди.

Жадид адабиётининг купчилиги намояндалари кичик ҳажмдаги шеърлар ёзиш билан машғул бўлдилар. Жадид адабиётида бадний проза йўқ, замонавий мазмундаги роман ва повестлар учрамайди. Драматургия соҳасида жадидларнинг баъзилари, чунончи, Бехбудий, Ҳожи Муин дастлабки тажриба тариқасида асарлар ёзган бўлсалар ҳам, улар ўзбек адабиёти тарихи тараққиётида жиддий роль ўйнай олмади.

Жадид адабиёти мазмуни ва ғоявий йўналиши жиҳатидан, юқорида кўрсатилганидек, миллий буржуазия идеологиясини тарғиб қилади. Унинг бу тематик ва ғоявий йўналиши, синфий чекланганлиги ундаги бадний хусусиятларни белгилаб беради. Жадид адабиётининг турмушнинг кенг кўламда, реалистик лавҳаларда акс эттириши мумкин эмас эди. Чунки унинг реакцион идеологияси, синфий манфаати ва, ниҳоят, пантуркизм, панисломизм каби реакцион ғояларни тарғиб қилиши реализмни инкор этар эди.

Жадид адабиётинда кенг тарқалган жанр поэзия эди. Жадид адабиётчиларининг деярли ҳаммаси шеърлар ёздилар. Жадид адабиётининг поэзия мазмун жиҳатидан бир хиллиги, қашшоқлиги билан, бадний жиҳатдан бўшлиги, юзакилиги билан ажралиб туради. Жадид поэзияси «ватан», «миллат» номидан ваъз-хонлик қилувчи ташвиқий адабиётдир.

Жадид шоирларидан бири Тавалло таҳаллуси билан ижод этган Хўжамёр ўғли Мулла Тўлагандир. Тавалло, асосан, шеър-

лар ёзган. У ўз шеърларини «Равнақул ислом» («Ислом равнақи») номи билан тўплаган. Бу тўплам 1917 йилда Тошкентда литография йўли билан нашр этилган. Тўпламга кирган шеърларнинг гоёвий-эстетик хусусиятларини унинг панисломизм характерига номи («Ислом равнақи») нинг ўзиёқ белгилаб беради. Шундай қилиб, Таваллонинг революциядан илгариги ижоди мазмун, гоёвий йўналиш ва эстетик принциплари жиҳатидан жадид адабиётига мансубдир.

Жадид адабиётида маърифат масаласида ҳам кўп жар солинган бўлса-да, бирор янгилик яратилгани йўқ. Жадид адабиёти бу масалада ҳам нотўғри, халқ манфаатига зид позицияда турди.

Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи жадидлар тарих майдонига чиқмасдан анча илгари, XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ маданий уйғониш даврига қадам қўйган эдилар. Халқ ҳаётида бу муҳим даврнинг бошланишида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi, илгор рус маданиятининг кенг халқ оммаси ўртасида аста-секин ёйила бошлаши муҳим роль ўйнаган эди. Аҳмад Дониш, Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар ва бошқалар бу маданий уйғонишнинг вакиллари сифатида кенг халқ оммаси ўртасида илм-маданиятни тарғиб этдилар, қолоқлик, нодонликни қоралаб, халқни юксалишга, прогрессга бошладилар.

Жадид адабиётида тарғиб қилинган маърифат ўзбек халқи учун босиб ўтилган босқич бўлишидан ташқари, ўзининг тор мазмуни, буржуазия манфаатларига мослиги билан ҳам унга ёт эди. Жадидлар кўзда тутган маърифат саводли, ҳисоб-китобдан хабардор бўлган савдогарлар, амалдорлар тайёрлашнинг мақсад қилиб қўяр эди холос. Мана шундай мазмун ва характердаги маърифат мотиви жадид поэзиясида қайта-қайта ишланди, сонсаноксиз шеърлар ёзилди. Лекин ҳамма гап шундаки, Фурқат, Аҳмад Дониш, Комил Хоразмий каби прогрессив шоирларда маърифат — халқни уйғонишга, тараққиётга даъват қилган бўлса, жадидларда бу мотив саводли савдогарлар тайёрлаш мақсадига бўйсундирилди. Афсуски, бу мотив узоқ вақтлар давомида жадидларнинг ижобий томони ва жадид адабиётининг фазилати сифатида талқин этиб келинди.

Жадид адабиёти драма жанрида ҳам айрим тажрибалар ўтказди. Жадид ёзувчиларидан биринчи марта драма ёзган киши Маҳмудхўжа Беҳбудий бўлди. Беҳбудийнинг «Падаркуш» («Ота ўлдирувчи») номли драмаси уч пардали, тўрт кўринишли фожиа бўлиб, 1911 йилда ёзилгандир.

Мазмуни, характери ва мотиви жиҳатидан жадид драмаларининг типик намунаси бўлган «Падаркуш» фожиасининг қисқача мазмуни қуйидагичадир:

Тошмурад илм қадрига етмайди, бой отасининг: «Менинг давримда ўйнаб қол»,— деган сўзига асосан ялло қилиб, умрини айш-ишрат билан ўткази бошлайди. Натижада отасининг берадиган пуллари унинг **фоҳишахона**лардаги маишати, ичкилигига етмай қолади. У безори ўртоқлари билан биргалашиб, отасининг пули турадиган сандиқни ўғирламоқчи бўлади. Кечаси Тангриқул исмли безори дўсти билан отасининг уйига бостириб кириб, сандиқни олиб қочмоқчи бўлганида отаси уйғониб, дод-фарёд кўтаради. Шу вақт Тошмурад Тангриқул билан биргаликда отасини ўлдириб, пулни олиб қочади. Тошмураднинг қовоқхонада Тангриқул билан бирга айш-ишрат қилиб ўтирганида полиция томонидан қўлга олинishi билан асар воқеаси тугайди.

Асар мазмунидан кўриниб турибдики, унинг асосини жадид адабиётига хос бўлган маърифат мотиви ташкил этади. Автор: «ўқимаган одам безорилик йўлига кириб, хор бўлади»,— демоқчи бўлади. Жадид адабиётидаги «бойлик орттириш учун илм ўрган» деган бу тезис турли вариантларда, турли усуллар билан кенг ташвиқ қилинди, жумладан, қатор драмалар ҳам ёзилди.

Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмасига тақлидан ёзилган драмалардан Ҳожи Мушнинг «Мазлума хотин», «Жувонбозлик қурбони», «Кўкнор», Абдулла Бадрийнинг — «Жувонмарг», «Бойвачча», «Аҳмоқ», Нусратулло Қудратулланинг «Тўй» асарларини ва бошқа драмаларини кўрсатиш мумкин. Инсценировка тарзида ёзилган кичик сюжетли ва бир хил пландаги бу драмаларда бир гоё — «ўқимасдан туриб бой бўлиш мумкин эмас» деган гоё илгари сурилади.

Жадид адабиётига мансуб бўлган драмаларнинг яна бир характерли намунаси Ҳожи Мушнинг «Мазлума хотин» драмасидир. Драма 1915 йилда ёзилиб, 1916 йилда литография йўли билан нашр этилган.

«Мазлума хотин» драмасининг қисқача мазмуни қуйидагичадир:

Эски тушунчани баёнлардан бири Узоқбой хотини Тансиқой устига хотин олмоқчи бўлади. Жадид муаллими панд-насихатлар қилиб, бойни бу йўлдан қайтармоқчи бўлади, аммо мутаассиб руҳоний ва домалар унга ўз мақсадини амалга оширишда ёрдам қиладилар, шариат номидан йўл-йўриқ топиб берадилар. Натижада бой Суярой исмли ёш қизни хотинликка олади. Энди Тансиқой ҳам Суяройнинг, ҳам бойнинг сиқувида эзилади, ҳўрланади. Охири Тансиқой сил касалига гирифтор бўлиб, бевақт вафот этади.

Демак, «Мазлума хотин» драмаси ўзбек хотин-қизларининг жамиятдаги ҳуқуқсиз ҳаётларини тасвир этишга бағишланган. Лекин ҳамма гап шундаки, бу тема драмада ниҳоятда юзаки очиб берилган. Драмада натурализм устун бўлиб, реал ҳаёт ҳақиқатлари кўрсатилмайди. Шу маънода хотин-қизларнинг жамиятдаги ҳуқуқсиз ҳаётларига қарши исён ҳам, кураш ҳам йўқ. Бу ҳуқуқсизликка қарши чиқмоқчи бўлган муаллим жадидлар психологиясини ўзида акс эттириб, пассив ҳаракат қиладди, бой.

га панд-насиҳат қилишдан нарига ўтмайди. «Мазлума хотин» — Тансиқой эса ўз ҳуқуқсизлиги ва ҳақоратланишига қарши нафрат ҳам билдирмайди, исён ҳам кўтармайди, аксинча, пассив кузатувчи бўлиб тураверади.

Революциядан илгариги ҳаётимизнинг муҳим ва марказий проблемаларидан бири — жамиятда хотин-қизлар маъқеи масаласи жадид ёзувчиси Ҳожи Муин томонидан ана шундай чала ва юзаки ҳал қилинади. Ҳожи Муиннинг «Мазлума хотин» драмаси ўзининг мазмуни ва ғоявий йўналиши билан жадидларнинг ижтимоий ҳодисалар тўғрисидаги «енгил реформалар концепсияси»-ни акс эттиради.

Жадид драмаларининг мазмун жиҳатидан саёз, бадий жиҳатдан ғоят бўш эканлигини кўрсатиш учун уларни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ёзган драмаларга қиёс қилиш кифоя. Чунончи, Ҳамза Ҳакимзоданинг, тахминан, шу даврларда ёзган «Заҳарли ҳаёт» фожиаси ўзицинг ғоявий-бадий хусусиятлари, ҳаёт проблемаларини ҳал қилишдаги тийранлиги билан жадид драмаларидан тенглаштириб бўлмайдиган даражада юқори туради. «Заҳарли ҳаёт» драмасида социал тузум асосларига қарши кескин норозилик билдирилади, унинг қонун-қоидаларига қарши исён кўтарилади. Бу ҳол драманинг бош қаҳрамонларидан Марямхоннинг заҳар ичиб ўлишида, Маҳмудхоннинг ўзини-ўзи ўлдиришида равшан кўринади. Авторнинг эстетик идеалига кўра, ўша давр ҳукмронлари ўрнатган тартиблар ёш прогрессив авлод учун «заҳарли ҳаёт» бўлиб, улар ҳаётини заҳарлар ва бевақт қурбон қилар эди.

Демак, жадид адабиёти ҳаёт ҳақиқатларини кўрсатиш учун ожизлик қилади. У турмушга буржуазия — жадидлар кўзи билан қарайди ва ҳаёт оқими сатҳидаги майда-чўйда воқеаларни олиб, уларни юзаки тасвирлайди. Ҳаёт ҳодисаларининг чуқур мазмуни оча олмайди, жамият ҳодисаларининг моҳиятини кўра олмайди. Миллий буржуазиянинг синфий манфаатлари адабиётнинг ижодий йўлини бўғади, методини чеклаб қўяди. Натижада жадид адабиёти халқ ҳаётидан узоқ бўлиб, реалистик адабиёт даражасига кўтарила олмаган, ҳаёт икир-чикирлари орасида ўралашиб қолган натуралистик адабиёт бўлиб қолади.

* * *

Шундай қилиб, 1905—1917 йиллардаги адабий ҳаётни кўздан кечирганда, реакцион адабий лагерь билан прогрессив адабий лагерь ўртасидаги кураш масаласига алоҳида эътибор қилиш зарур. Ҳамма даврда бўлгани каби, бу даврда ҳам ижтимоий ҳаётдаги синфий курашнинг акс садоси адабиётда намоён бўлди.

Бу даврдаги прогрессив характердаги адабиётнинг асосий хусусиятлари тўғрисида фикр юритганда, биринчи навбатда, бу

адабиётда тор ишқий темага берилишдан қочиш ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган темаларни кучайтиришга интилиш майллари устун бўлганини кўрсатиб ўтиш лозим. Масалан, шоир Абдулла Авлоний диний-мистикани тарғиб қилган Юсуф Саръёмийнинг «Ғалат» радибли шеърига жавобан ёзган шеърида Саръёмийга шундай эътироз билдиради:

Илм лофин урдинг эл қошида манманлик қилиб,
Қўлда тасбеҳ мағизсиз, бош узра дасторинг ғалат.¹

Бошқа бир ўринда ҳам Абдулла Авлоний «шайх, сўфилар» сафсаталари тўғрисида фикр юритиб, улар кўрсатган йўл бошдан-оёқ «алдамчилик»дан иборат эканлигини таъкидлайди:

Шайх, сўфилар санга дунё нажас деб кўрсатур,
Мақсадидур алдамоқ сан тарки дунёни унут.²

Адабий фронтдаги синфий кураш эпизодларидан яна бири демократ шоир Завқийнинг 1915 йилда «Ал-ислоҳ» журнали саҳифаларида олиб борган курашидирки, бу ҳақда ўз ўрнида батафсил фикр юритилган эди.

Адабий фронтдаги кураш тўғрисида гап борганда, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа бир эпизодни ҳам эслаб ўтиш фойдалидир. Маълумки, Ҳамза ўз ижодий фаолиятида демократ-маърифатпарвар ва революцион шоир сифатида илгор позицияда турди ва халқ манфаатини ҳимоя қилди. Ҳамза ижодидаги бу ижодий-эстетик принциплар реакцион лагерни, шу жумладан, жадид шоирларни ғазаблантиради. 1914 йил атрофларида Ҳамза «Садои Туркистон» ва «Садои Фарғона» газеталарида ўзининг социал мазмундаги шеърлари, сатирик асарлари билан актив иштирок этиб юрган вақтларида жадидлар демократ шоирларга, биринчи навбатда, Ҳамзага «урфодатдан, ҳажвдан гапирманглар» деб хитоб қиладилар ва келишувчиликка, муросозликка чақирадилар. Ҳамза Ҳакимзода жадидларнинг бу ҳаракатига жавобан «Гапур» сарлавҳали шеър ёзади ва «Ҳар икки Садоя» хитобан, «Гапурманглар» шеърига жавобан, — деган изоҳни ёзиб, шеърнинг мунозаравий характерини таъкидлаб ўтади.

Ҳамзанинг «Гапур» шеъри ижодий программа характеридаги шеърлардан бўлиб, шоирнинг эстетик принципларидан дарак беради. Бу шеърда Ҳамза илгари сурган ижодий эстетик принциплар демократ шоирлар ижодий йўлининг давоми бўлиб, реалистик принципларга асосланади.

¹ Абдулла Авлоний, «Ғалат» шеъри. «Садои Туркистон», 1915, 54-сон.

² Абдулла Авлоний, «Унут» шеъри. Ўша газета, 1914, 17-сон.

Ҳамза Ҳакимзоданинг 1917 йилда ўзи ташкил қилган «Кенгаш», «Хуррият» журналларида олиб борган курашлари ҳам диққатга сазовордир. Маълумки, бу даврда вақтли буржуа ҳукуматининг маъмурлари, шунингдек, жадид адабиётчилари Ҳамзага қаттиқ ҳужум уюштирганлари учун у ўз мақолаларидан бирида, «тилимни сўзловдан, қаламимни ёзувдан тўхтатдилар...», деб зорланишга мажбур бўлган эди.

Адабий фронтдаги курашни кўрсатадиган бундай фактларни кўплаб келтириш мумкин. Умуман, 1905 йилдан кейинги мураккаб тарихий вазиятда адабий лагерлар ўртасида кескин ажралиш юз бериб, қизғин кураш давом этди.

Эндигина туғилган, лекин истиқболи порлоқ бўлган революцион адабиёт мана шундай реакцион ва контрреволюцион жадид адабиётига қарши курашда чиниқди, ўсди. Революцион адабиёт меҳнаткаш омманинг миллий ва колониал зулмга, эксплуататорлар ўрнатган адолатсиз тузумга қарши олиб борган озодлик ҳаракатининг юксалишига ёрдам берди, халқ оммасининг қуроли сифатида халқ манфаати учун хизмат қилди. Революцион адабиёт ўзбек классик адабиётининг қонуний меросхўри бўлиб, ўзининг энг яхши традициялари билан ўзбек совет адабиётини бойитди.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙНИНГ РЕВОЛЮЦИЯДАН ИЛГАРИГИ ИЖОДИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўз ижодий фаолиятини 1905 йил арафаларида бошлади. Ҳамза Ҳакимзода Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар анчагина асарлар яратиб, маълум ижодий эволюцияни бошидан кечирди. Унинг революциядан илгари ёзган асарлари сон жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам диққатга сазовор асарлардир.

Ҳамза Ҳакимзода адабиёт оламига кирган вақтдаги тарихий давр ўзининг воқеаларга бойлиги, адабий платформалар ўртасидаги ажралишнинг кескинлиги билан характерланади. Бу даврда, бир томондан, демократик адабиёт изчил позицияда туриб, халқ манфаатлари учун олиб борилаётган курашни давом эттирмоқда эди, иккинчи томондан, ҳоким синфнинг ҳоким идеологиясини ташувчи диний-мистик ва реакцион жадид адабиёти мавжуд эди. Ана шундай мураккаб шароитда яшаган Ҳамза Ҳакимзода бошдан оқ прогрессив адабий платформада туриб, халқ иши учун кураш олиб борди.

Ҳамза Ҳакимзода ўз ижодини кичик ҳажмдаги лирик шеърлар ёзиш билан бошлади. У ўз ижодининг илк даврида Ниҳоний тахаллуси билан шеърлар ёзди. Кейинроқ бу шеърларни «Девони Ниҳоний» номи билан тўплади. «Девони Ниҳоний» шоирнинг

1905—1914 йиллар орасида ёзган лирик, сатирик ва юмористик шеърларини ўз ичига олади. Девонда 197 шеър бор. Бу шеърлар классик поэзиямизнинг турли шаклларида ёзилган бўлиб, улар ичида 168 ғазал, 1 маснавий, 17 мухаммас, 5 мусаддас, 3 мураббаъ бор. Девондаги шеърларнинг 185 таси ўзбек тилида 10 таси форс-тожик тилида, 2 таси ширу-шакар усулида аралаш тилда, русча-ўзбекча ёзилгандир.

«Девони Ниҳоний» тўпламидаги шеърларни ёзишда шоир шаклан классик поэзиямиз изидан бориши билан бирга, мазмун, ғоявий йўналиш ва тематика жиҳатидан ҳам классик поэзиямиз традициясига эргашган. Улар, асосан, ишқий шеърлардир. Лекин Ҳамза Ҳакимзоданинг шу даврдаги шеърларидаёқ социал тематика кўрина бошлайди. У ўз поэзиясининг тематик доирасини кенгайтиришга интилиб, ҳаётини проблемалар ҳақида ажойиб мазмундор, реалистик шеърлар ёзади. Ҳамзанинг бу даврдаги лирик шеърларидан намуна сифатида унинг «Рамазон» шеърдан парча келтириш мумкин:

Оҳ қилдинг эй жаҳолат, илмсизни оқибат,
Парча нонга бошини ҳам, номуни барбоддур.

Бу кунни барча ясангай турфа алвонлар кийиб,
Осмон, гўё, оёқ остида барафтоддур.

Камбағаллар титрашиб юргай яланғоч изғишиб,
Оҳ, бу фақирлик асорат онлара сайёддур.

Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёши шашқатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёддур...

Ўйлама ўлгунча ҳар ким бу разолатда кетар,
Шоҳлар бир кун гадо, бир кун гадо шаҳзоддур.

Бир етимга тева бўлмоқ шоҳи Аҳмадга надир,
Бир етим дилшоддир, даргоҳи акбар шоддур.

Ҳақ қули бўлсанг ҳақиқат ринтасин тутгил мудом,
Зоҳиру ботин ҳақиқат наҳрдин ободдур.

Эй Ниҳон бўйла, мусулмонлиқ ила шармандасан,
Зоҳиринг тақлид-уммат, ботининг ифсоддур.

Классик поэзиямизда диний ақиданинг энг зарарли қоидаларидан бири бўлган рамазон тўғрисида анчагина шеърлар бор. Чунончи, Муқимий, Мунис Хоразмий, Оғаҳий, Комил Хоразмий рамазон тўғрисида бир қанча шеърлар ёзганлар. Лекин Ҳамза Ҳакимзоданинг «Рамазон» шеъри ўзининг ғоявий-бадий хусусиятлари билан адабиётимизда шу вақтгача рўза тўғрисида ёзилган шеърлардан фарқ қилади. Аввало, бу фарқ шундаки, бу шеърда социал йўналиш бўртиб туради, рамазондан ўз манфаатлари йўлида фойдаланувчи «зоҳидлар, мусулмонлар»ни

танқид қилиш, «парча нонга зор етимлар»га ачиниш кўзга равшан ташланади. Иккинчидан, шеърнинг «Шоҳлар бир кун гадо, бир кун гадо шаҳзоддур» мисраси унга алоҳида мазмун ва руҳ бахш этган. Бу мисрада ёш шоир Ҳамза ҳаётда ўзгариш бўлишини, социал адолатсизликка барҳам берилишини орзу қилади. «Рамазон» шеъри Ҳамзанинг илк шеърларидаёқ чуқур социал мотивлар илгари сурилганидан далолат беради.

«Девони Нихоний» тўпламида юмористик шеърлар ҳам учрайди. Ҳамза Ҳакимзода бу жанрда ҳам классик поэзиямиз, айниқса, Муқимий даври адабий традицияларини давом эттириб, кишини жалб этувчи юмористик шеърлар яратди («Ҳажв дар ҳаққи машина», «Ҳажви пашша», «Ҳажв дар ҳаққи як жувон» ва бошқалар). Шоирнинг юморларидан намуна тариқасида «Ҳажви пашша» шеърдан бир парча келтирамиз:

Тошканд аро кўп эркан искаб топор пашша,
Ҳар ҳовлида ададсиз милён ҳазор пашша.

Аср ўлмайин чиқарлар найзаларини тезлаб,
Епун аскаридек рад-рад қатор пашша.

Чаққанда тоқат этмай, қочсанг туриб жойингдан
Тонг отқуча кетингдан қувлаб чиқор пашша.

Шомдан қулоқ тагида то субҳи базм айлаб,
Танбур чалур, нагора, қўшнай, дутор пашша...

Қолмай баданда зарра қондан нишона ҳаргиз,
Машинасини тиркаб қўймай сўроқ пашша.

Ўз аҳлидин суд ўлмай, қонига қорни тўймай,
Вокзал, чиқиб, мусофир, пойлаб, ётор пашша,

Демаски, «бу мусофир, йўқдир баданда қони»,
Қонча Нихоний бўлсанг, искаб топор пашша.

Ҳамза Ҳакимзода шеърлари ичида мактаб-маорифни таъриф этувчи, илм-маданиятни тарғиб қилувчи асарлар кўп учрайди. Чунки шоир Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий каби маърифатпарварлар йўлини давом эттирувчи қизгин тарғиботчи сифатида ижод этади. Унинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърларидан намуна сифатида «Китоб» шеърини келтириш мумкин:

Ҳар муроднинг бошидур, ҳар муддаонинг гавҳари,
Ҳар маразларнинг шифоси, яъни Луқмондир китоб.

Қўзни нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидир.
Ҳар қоронғу дилга гўё, моҳи тобондир китоб.

Ҳар балодин асрағувчи, энг муҳим қиммат яроғ,
Тири ваҳшат, ханжари зиллатга қалқондир китоб.

Шеърнинг бадий хусусиятларидан кўриниб турганидек, у Ҳамза ижодининг илк намуналаридан биридир. Демак, Ҳамза

ўз ижодининг бошланишидаёқ маърифатпарварлик ғоялари билан ғоят қизиққан ва бу темада шеърлар ёзган.

«Девони Нихоний» тўпламидаги шеърларнинг ҳаммаси аруз вазида ёзилган. Шоир қофия, радиф, бадий тасвир воситалари ва образлар борасида ҳам классик адабиётимизга эргашади. Шундай қилиб, «Девони Нихоний»даги асарлардан маълум бўлишича, Ҳамза Ҳакимзода ўз ижодининг илк даврларидаёқ ўзбек классик адабиётининг энг яхши традицияларини давом эттирувчи демократ-маърифатпарвар шоир сифатида майдонга чиққандир.

Ҳамзанинг
ўқиш китоблари.

Ҳамза Ҳакимзоданинг таржимаи ҳолидан маълум бўлишича, шоир икки йил давом этган чет эллардаги саёҳатидан қайтгандан сўнг (1914), адабий-ижодий ишини давом эттириш билан бирга, педагогик иш билан ҳам машғул бўлган. У Қўқонда «Дорилятим» («Етим болалар мактаби») номи билан мактаб очиб, унда ўзи ўқитувчилик қилган, мактаб учун зарур бўлган қўлланмаларни ҳам ўзи тузган. Шундай қилиб, Ҳамзанинг «Енгил адабиёт», «Қироат китоби», «Ўқиш китоби» номлари остида педагогик характердаги учта китоби майдонга келган.

«Енгил адабиёт» китоби биринчи синф болалари учун қўлланма бўлиб, у 1914 йилда шеърый йўлда ёзилгандир. Китобнинг бош қисмида илм ўрганишнинг аҳамияти ҳақида қисқача муқаддима ясалгандан кейин ахлоқий характердаги ҳикоялар берилади.

«Ўқиш китоби» асари ҳам 1914 йилда шеърый йўлда ёзилган бўлиб, ахлоқий темадаги ҳикояларни ўз ичига олади. Тўпламда олти та ҳикоя берилган. Бу ҳикоялар манбалардан, кўпроқ Шарқ адабиётидан, рус классик адабиётидан олинган бўлиб, Ҳамза уларни ижодий қайта ишлаб, шеърый шаклга солган. Чунки, «Ҳиёнатдан хижолат» сарлавҳали биринчи ҳикоя Л. Н. Толстойдан, «Тошбақа билан Чаён ҳикояси» номли учинчи ҳикоя эса Гулҳанийнинг «Зарбулмасал» асаридан олинган.

«Қироат китоби» эса иккинчи синфлар учун қўлланма бўлиб, у 1915 йилда прозаник усулда ёзилган. Бу китобда берилган ҳикояларнинг ҳаммаси ахлоқий-дидактик характердаги асарлардир. Китоб тўққиз бобдан иборат бўлиб, уларда турли ахлоқий масалалар: адаб, жаҳл, кибр, илм ва бошқа шу каби масалалар тўғрисида фикр юритилади. Автор баён қилинган ҳар бир фикрнинг исботи учун биттадан ҳикоя келтиради.

Ҳамзанинг
шеърый тўпламлари.

Ҳамза Ҳакимзода 1915—1917 йиллар орасида ўзининг машҳур шеърый тўпламларини яратди. Бу тўпламлар умумий бир ном билан — «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар» номи билан юритилиб, ўз вақтида Қўқонда литография йўли билан бошилгандир. Бу серияга кирувчи китобларнинг ҳар бири яна ало-

ҳида ном билан аталади: «Оқ гул», «Қизил гул», «Яшил гул», «Сариқ гул», «Пушти гул», «Сафсар гул».

Ҳамзанинг миллий куйларга миллий шеърлар ёзиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Ҳамза халқ оғзаки ижодига, шу жумладан халқ қўшиқларига жуда қизиққан ва ўз ижодида унинг бойлигидан кўп фойдаланган. Ҳамзанинг миллий куйларга ёзилган ашулаларининг майдонга келиши ҳам унинг халқ ижодига бўлган ана шундай муносабати натижасидир. Шоир ўз шеърларининг омма ўртасида кенг тарқалишини ва уларга яқин бўлишини назарда тутиб, халқ куйларидан бир восита сифатида фойдаланади.

«Оқ гул» 1916 йилда Қўқонда нашр этилди. Унда тўрт шеър берилган бўлиб, уларда шоир халқни уйғонишга, тараққиётга, илм ўрганишга чақиради.

«Қизил гул» 1916 йилда Қўқонда нашр этилди. Ун икки бетдан иборат бўлган бу тўпламда лирик характердаги шеърлардан ташқари, дин аҳлларига қарши қаратилган бир сатирик шеър ҳам бор. Бу шеър:

Этагидан ушламам, хайр қил, деб мушламам,
Ночор олам хушламам, назр бергач ўзлари —

мисралари билан бошланадиган «Эшон поччам» сарлавҳали машҳур сатирадир.

«Яшил гул» 1916 йилда Қўқонда нашр этилди. Тўпламдаги шеърларнинг кўпчилиги маърифатпарварлик руҳида ёзилган. Олия Бону исмли татар қизига ёзилган мактуб шаклидаги шеър ҳам шу тўпламда берилган. Булардан ташқари бир сатирик шеър ҳам бор.

«Сариқ гул» 1916 йилда Қўқонда нашр этилди. Тўплам 12 бетдан иборат бўлиб, унда тўрт шеър берилган. Ҳамзанинг:

Эшонларнинг ҳолидан,
Сўз очма аҳволидан,
Ҳамон тамаъ ишлари,
Халойиқнинг молидан —

мисралари билан бошланадиган «Эшонлар» сарлавҳали машҳур сатираси биринчи марта шу тўпламда босилган эди.

«Пушти гул» 1916 йилда Қўқонда нашр этилди. Тўпламда бешта шеър бор. Шеърлар асосан маърифатпарварлик руҳидаги лирик асарлар бўлиб, улардан бири сатирик характердадир.

«Сафсар гул» 1917 йилда Қўқонда нашр этилган. Бу китоб «Ёдгори ҳуррият ёки ватан ишчилари» номи билан ҳам аталади. Тўплам ун икки бетдан иборат бўлиб, унда тўртта шеър берилган. Китоб номида таъкидланганидек, тўплам умуман «Ватан ишчилари» га, яъни 1916 йилги мардикор воқеасига бағишланган. Тўпламдаги шеърларнинг ҳаммасида ҳам узоқ элларда,

фронт орқасида оғир меҳнат остида эзилаётган ўзбек йигитлари — мардикорларининг кулфатли ҳаёти, уларнинг ички кечинмалари, ҳис-туйғулари зўр бадний маҳорат билан куйланади. Ҳамза Ҳакимзода поэзиясида мардикор тематикасининг ишла-ниши буржуа-жадид шоирларининг бу темага бўлган муносабатларидан принципиал фарқ қилади. Агар жадидлар мардикорларга хитоб қилиб, уларни подшога садоқат билан хизмат қилишга чақирган бўлсалар, Ҳамза жафокаш мардикорларга зўр ачиниш билан қарайди, уларнинг ғам-ғуссаларига шерик бўлади. Ҳамза Ҳакимзода социал лирикасининг энг кучли намуналаридан бўлган машҳур «Соғиниб», «Салом айтинг» шеърлари биринчи марта ана шу тўпламда эълон қилинган эди.

Ҳамза ижодида 1914 йилдан кейин, яъни унинг чет элларга қилган саёҳатидан қайтиб келганидан сўнг, қисман жадид адабиётининг таъсири кўринади. Лекин бу таъсир қисқа муддатли ва ўткинчи эди. Айниқса, 1916 йил воқеаларидан сўнг, жадидларнинг узил-кесил чоризм малайига айланиб, уларнинг асл қиёфалари яққол маълум бўлгандан сўнг Ҳамза улар билан бутунлай алоқасини узди, ҳатто уларга қарши кураш бошлади. Ҳамза ижодидаги бундай бурилиш жуда кўп фактлар ва адабий ҳужжатлар билан исбот қилинади.

Ҳамза Ҳакимзода революциядан илгари Ҳамзанинг прозаик ва драматик асарлари. поэзия соҳасида ижод этиш билан чекла-ниб қолмай, проза ва драматургия соҳасида ҳам ўз истеъдодини намоён қилди.

Ҳамзанинг революциядан илгари ёзган прозаик асарларини ичида «Янги саодат ёхуд миллий роман» номли асари алоҳида ўрин тутди. Роман 1915 йилда Тошкентда литография йўли билан нашр этилди. Романда қиморбозлик оқибатида хароб бўлган ва oilаси бузилган Абдуқаҳҳор саргузаштлари ҳикоя қилинади. Роман Абдуқаҳҳорнинг қайтадан одам қаторига қўшилиб, саодатга эришини ва oilасига қайтишини тасвирлаш билан тугайди. Романда тасвирланганича, Абдуқаҳҳор ўз ўғли Алижоннинг ўқиб олми бўлиб этишини натижасидагина бошига тушган кулфатлардан қутулиб, саодатга эришади. Романда: ўқисанг, олми бўлсанг, хор бўлмайсан, деган ғоя илгари сурилади.

Ҳамза революциядан илгари бир неча драматик асарлар ҳам ёзган. Булар ичида «Заҳарли ҳаёт» пьесаси алоҳида диққатга сазовордир. «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» тўрт пардали фожиа бўлиб, у 1916 йилда Тошкентда нашр этилди. Фожианинг асосий ғоявий мазмуни адолатсиз тартиблар ўрнатилган тузумда виждонли ва онгли, ўз қадр-қийматини билган кишилар учун ҳаёт оғу-заҳардан иборат эканини кўрсатишдир. Фожианинг ғоявий мазмуни икки онгли ва номусли ёш қалбнинг бир-бирига бўлган муносабатида, улар билан ҳукмрон муҳит

Ўртасидаги қарама-қаршилиқда, бу конфликтнинг фожиали равишида ҳал бўлишида кўрсатилади. Асарнинг бош қаҳрамонларидан бири мутаассиб бой Мирза Ҳамдамнинг ўғли Маҳмудхон, иккинчиси камбағал, оддий косибнинг номусли ва ифбатли қизи Марямхондир. Маҳмудхон Марямхонни севади, лекин мутаассиб бой бундай самимий ва эркин муносабатларга қарши чиқади. Бунинг устига Марямхонни тўрт хотин устига қари эшонга хотинликка бермоқчи бўладилар. Бундай адолатсизликларга, зўрлик ва ҳақоратларга чидай олмаган Марямхон заҳар ичиб ўлади. Маҳмудхон ҳам ўзини ўзи ўлдиради.

«Заҳарли ҳаёт» фожиаси ўзининг ғоявий ва бадий хусусиятлари билан фақат Ҳамза Ҳакимзода ижодидагина эмас, балки ўзбек драматургияси тараққиётида ҳам катта аҳамиятга моликдир. «Заҳарли ҳаёт» ўзбек драматургиясининг жиддий тўнғич асари бўлиш билан бирга, Ҳамза ижодий тақомилидан ҳам дарак беради. Бу фожида драматургиямиз тарихида биринчи марта оддий меҳнаткаш халқ вакиллари асосий қаҳрамон сифатида иштирок этади. Ҳамза бу асарида халқпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илгари суриб, драматургияни демократлаштиради.

Ҳамза Ҳакимзода революциядан илгари журналист сифатида ҳам иш олиб борди. У Қўқонда 1917 йилда нашр этилган «Кенгаш» номли журналда муҳаррирлик қилди. Бу журнал чор маъмурияти томонидан ёпилгандан сўнг, у бир неча вақт «Хуррият» журналида ҳам (бу журнал 1917 йилнинг ўрталарида босилиб турган) муҳаррир бўлиб ишлади.

Ҳамзанинг
сиёсий лирикаси.

Ҳамзанинг революциядан илгариги ижодий мероси ичида унинг 1916-1917 йилларда яратилган сиёсий лирикаси алоҳида аҳамиятга моликдир. Бу сиёсий лириканинг машҳур намуналари сиёсатида унинг «Соғиниб», «Салом айтинг», «Шундоқ қолурму», «Ҳой ишчилар» шеърларини кўрсатиш мумкин.

Демократ ва маърифатпарвар шоир Ҳамза Ҳакимзоданинг дунёқараши 1916 йил воқеалари таъсири остида яна ўзгарди. Энди у ўз асарларида меҳнаткаш халқ оммасида кучайиб бораётган революцион кайфиятни куйлашга киришди. Ҳамзанинг революцион адабиётнинг энг яхши намуналаридан ҳисобланган юқоридаги шеърларни яратишда рус революцион адабиётининг таъсири катта бўлди. Шоир ўзининг «Соғиниб», «Салом айтинг» каби шеърларида 1916 йилги халқ озодлик ҳаракатларини қувватлади ва халқ манфаатини ҳимоя қилди. Ҳамза мардикорликка олинган бир ўзбек йигитининг тилидан айтилган қуйидаги мисраларда бутун меҳнаткаш халқнинг золимларга қарши нафрат ва ғазабини умумлаштирган эди:

Қаттиқ тегма менга мунча юзбошим,
Оқизма кўп ғамим узра кўз ёшим,

Юрак бағрим ўзи ҳадсиз эзилган,
Юрту ватан, элларимни соғиниб.

Ҳамза Ҳакимзода поэзиясидаги революцион кайфият, айниқса, унинг 1917 йил февраль революциясидан кейин ёзган шеърларида равшан кўринади. Бу жиҳатдан «Шундоқ қолурму» шеъри жуда муҳимдир. Шунини таъкидлаб ўтиш зарурки, Ҳамза дастлаб февраль революциясининг асл моҳиятини тушуниб етмади, уни «Хуррият» деб секин билан қарши олди. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, февраль революциясининг контрреволюцион моҳиятини, буржуазиянинг — жадидларнинг хоинлигини англади ва бутун кучи билан уларга қарши кураш бошлади, юз берган аҳволнинг шундай қолмаслигига чуқур ишонч билдириб, хоинларни фош этди:

Шундоқ қолурму, қолурму
Ҳамон ваҳшатда қолурму?!
Нафс, шаҳват қурбонлари,
Сизга ишониб бўлурму?!
Туркистоннинг истиқболи,
Сиз хонларга қолурму?!

Шоир ватан хоинларига нафрат билдириш билан чекланиб қолмади, халқни — ишчилар ва эзилган меҳнаткашларни курашга, жангларда озодликни қўлга киритишга чақирди. Чунинчи, шоир 1917 йил февраль революциясидан кейин ёзган «Ҳой ишчилар» шеърида шундай жанговар мисралар яратди:

Ҳой ишчилар,
Эзилган меҳнатчилар,
Битсин золим бойлар!
Эркинни қўлдан берма,
Яша, хизматчилар!

Қуrolлан меҳнатчилар,
Бўлсин дунё сенинг!
Бас энди қўллик кўриб,
Асрлар келганинг!

Ҳамза Ҳакимзода революциядан илгариги даврда яратган поэзияси билан, айниқса, сиёсий лирикаси билан ўзбек шеърлятида ғоят зўр ўзгариш ясади. Ҳамза Ҳакимзода революцион ғоялар билан суғорилган шеърларини ижод қилар экан, шу жанговар мазмунни ифода қила оладиган янги адабий услуб, янги шеърый шакл ҳам яратди. У поэзияга бармоқ вазнини олиб кириб, уни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлади. У шеърый шакллар масаласида ҳам янгилик яратди. Ҳамза ғазал, мухаммас ва бошқаларни янги шакллар билан, халқ қўшиқларига хос бўлган шеърый шакллар билан бойитди.

Ҳамза Ҳакимзода услуб, бадий тил масалаларида ҳам новатор шоирдир. Унинг поэтик лексикаси халқ жонли тили, рус тили элементлари ҳисобига бойиди.

Ҳамза Ҳакимзоданинг ҳам мазмун, ҳам бадий шакл жиҳатидан янги типдаги шеърни яратиши унинг ўзбек шеърини тараққиёти йўлидаги тарихий хизмати эди. Ҳамза ўзбек революцион адабиётининг туғилишида ўз ҳиссасини қўшган чинакам новатор шоирдир.

САДРИДДИН АЙНИЙНИНГ РЕВОЛЮЦИЯДАН ИЛГАРИГИ ИЖОДИ

Тожики совет адабиётининг асосчиси, ўзбек совет адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири, улуг сўз устаси Садриддин Айний 1878 йилда Бухоро область Ғиждувон районуни қарашли Соктаре қишлоғида деҳқон оиласида туғилди. Айний бошланғич маълумотни Ғиждувон мактабларининг бирида олгандан сўнг Бухорога келиб, «Мир Араб» мадрасасида ўқиди.

С. Айнийнинг отаси ўз замонасининг ўқимишли ва илғор фикрли кишиси бўлган. У киши санъат ва адабиётга қизиққан. Бу ҳол эса Айнийда жуда эрта бадий завқ уйғотишга таъсир кўрсатган, албатта. Айний ўз таржимаи ҳолида болалик чоғларини эслаб: «Шеърларни севар эдим,— деб ёзади,— уларнинг мазмунига яхши тушунмасам ҳам, оҳанги мени завқлантирар эди. Баъзи шеърларни ёдлашга тиришар эдим. Саъдий, Ҳофиз, Бедил, Сойиб, Навоий ва Ғузулий каби шоирларни «вали», уларнинг шеър яратишларини эса бир мўъжиза деб ҳисоблар эдим».

С. Айний 1905 йилдан бошлаб ижод қила бошлади. 1935 йилда унинг ижодий фаолиятига 30 йил тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилган эди.

Айний дастлабки вақтларда кичик ҳажмдаги лирик шеърлар ёзди. Унинг ўқитувчилик қилгани ва мактаб учун қўлланмалар тузгани ҳам маълум. Тожики тилида ёзилган «Алифбо китоби», «Ўқиш китоби» 1905 йилдан кейин очилган янги усулдаги мактаблар учун С. Айний томонидан тузилган қўлланмалардир.

С. Айнийнинг адабий-ижодий ва илмий фаолияти ниҳоятда оғир шароитларда ўтган. Мутаассиб диний идеологиянинг макони, феодал деспотизмининг мужассам тимсоли ҳисобланган Бухоро хонлиги зулми таъқиби остида ижод этиш, маданият, тараққиёт ва адолат учун курашиш ниҳоятда қийин эди. Чиндан ҳам, Айнийнинг революциядан илгариги фаолияти кулфатлар, фожиалар, руҳий ва жисмоний азоблар билан тўла. 1918 йилда ёзувчининг кичик укаси Сирожиддин Бухоро амири томонидан фожиали равишда ўлдирилди, кейинроқ (1922) катта акаси ўз қишлоғи Соктареда босмачилар томонидан ўлдирил-

ди, мол-мулки таланиб, уй-жойи вайрон қилинди. Айнийнинг ўзи эса 1917 йилда Бухоро амирининг жосуслари томонидан қўлга олиниб, зиндонга («обхона» га) қамалди. Бухоро амири Айнийни 75 дарра уриб жазолашга ҳукм қилди. Жуда оғир ярадор бўлган С. Айнийни рус солдатлари амир зиндонидан озод қилдилар ва Самарқандга келтириб даволадилар.

С. Айнийнинг 1915—1916 йилларда Қизил Тепадаги пахта тозалаш заводида ишчи бўлиб ишлаши унинг дунёқарашининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда ёзувчи тожик ва ўзбек ишчилари ҳаёти билан яқиндан танишиш билан бирга, кун сайин чуқур томир отаётган революцион идеология билан ҳам танишди. Бундан ташқари, С. Айний ижодининг такомиллашувида, унда революцион ғояларнинг туғилишида рус революцион адабиёти ҳам самарали таъсир кўрсатди.

1905 йилдан кейинги ўзбек адабиётида, шу жумладан, С. Айний ижодида революцион ғояларнинг туғилишида пролетариат гимни «Интернационал» ва «Марсельеза»ларнинг аҳамияти каттадир.

1905—1907 йил революцияси даврида Туркистондаги социал демократик ташкилотлар томонидан «Марсельеза» тексти билан революцион варақалар чиқазилган ва аҳоли ўртасида кенг тарқатилган эди. Бу варақалардаги «Марсельеза» XVIII асрдаги улуг француз революцияси даврида яратилган «Марсельеза» бўлмай, «Рабочая Марсельеза» деб аталган рус революцион қўшиғи эди. Бу қўшиқ «Марсельеза» куйида ижро қилинар эди. Бу революцион қўшиқнинг халқ кайфиятига бўлган кучли таъсирини, унинг ўз даврида машҳур бўлганини ва кенг тарғиб қилинганини шундан ҳам билиш мумкинки, театрларда томоша вақтида, парда ораларидаги танаффус вақтида халқ артистлардан «Марсельеза» марши ижро этишни талаб қилар эди.

1905 йил апрель ойида Черняев станциясидаги ишчиларнинг иш ташлаши муносабати билан Тошкент РСДРП группаси «Ўрта Осиё темир йўлининг барча ишчиларига» сарлавҳали прокламация чиқариб, бутун темир йўл ишчиларини самодержавиега қарши кескин курашга чақирди. Бу прокламация пролетар гимни Интернационалнинг қуйидаги мисралари билан тугар эди:

Никто не даст нам избавленья,
Ни бог, ни царь и не герой.
Добыёмся мы освобожденья,
Своею собственной рукой.

(Озодликни ҳеч ким бермайди бизга,
На тангри, на шоҳ ҳам на баҳодир.
Чунки ҳурриятни курашларда биз —
Ўз қўлимиз билан топишга қодир.)

Рус революцион адабиётининг жанговар намуналари бўлган бу асарлар ўзбек адабиёти тараққиётига бевосита таъсир кўр-

сатди ва сезиларли из қолдирди. Бу жиҳатдан С. Айний ижоди жуда характерлидир.

С. Айний Бухорода халқ Шўролар жумҳурияти тузилганга қадар меҳнаткаш халқ оммасининг амирлик истибдоди давридаги озодликка бўлган интилиши ва курашларини ифода этиб, қатор революцион қўшиқлар, маршлар ёзди. Ўзбек ва тожик тилларида ёзилган бу асарлар «Инқилоб учқунлари» ва «Ахкари инқилоб» номи билан икки китобга тўпланди ва сўнгроқ, 1923 йилда Бухорода нашр этилди.

Тўпламлар ҳажми у қадар катта эмас. Масалан, «Инқилоб учқунлари» тўпламида йигирмага яқин шеър бор. Бу шеърлар 1917—1920 йиллар орасида, яъни Бухоро халқ революциясидан илгари ёзилган.

Тўпламга кирган шеърларнинг гоёвий йўналишини, умуман, С. Айний ижодининг бу даврдаги бадиий-эстетик платформасини аниқлашда тўпламда берилган қуйидаги икки мисрала эпиграф жуда муҳимдир:

Халқ уйин бедод ила куйдурсанг, эй бедодгар,
Куйдирар қасрингни охир «Инқилоб учқунлари».

Бу эпиграф тўпламга тасодифан қўйилган эмас. Тўплам бошдан-оёқ революцион руҳ билан сўғорилган бўлиб, унда амирлик ҳокимиятини ағдариш, озодликка чиқиш гоёлари илгари сурилади.

Тўпламга кирган шеърларнинг бири «Хуррият марши» бўлиб, у «Марсельеза»га ўхшатма тарзида, ундан илҳомланиб ёзилгандир. Шеърнинг бу хусусиятини авторнинг ўзи ҳам таъкидлаб ўтади: унга қавс ичида «Марсельеза» деган иккинчи ном ҳам қўяди. «Хуррият марши» темаси жиҳатидан ҳам, бадиий хусусияти жиҳатидан ҳам рус революцион қўшиғи «Марсельеза»ни эслатади:

Илгари, илгари, эй йўлдошлар,
Адолат, мусоват йўлига,
Бирлашинг, ишлашинг, эй қўлдошлар
Қолмангиз золимлар қўлига.

Рус революцион адабиётидан бевосита ўрганиш, унга эргашиш тўпламдаги бошқа шеърларда ҳам, чунончи, «Байналмилал марши» ёки «Интернационал» шеърида ҳам равшан кўриниб туради. С. Айний ўз шеърини, худди революцион гимндагидек, ишчилар синфига хитоб билан бошлайди:

Уйгон, дунё ишчиси, турғил,
Яқинлашди ойдин кунлар.
Еруғ дунёга чиқ, ғайрат қил,
Қўп кўрдинг қоронғу тунлар.

Дунёни буз, янгидан тузат,
Керак эмас эски дунё,
Золимлар дунёсини титрат,
Мазлумлар кўрсинлар сафо.

С. Айнийнинг эстетик идеали бу бандларда жуда аниқ баён қилинган. У ишчилар синфининг революцион кучларига беҳад ишонади, унга мурожаат қилиб, чириган эски амирлик дунёсини парчалаб ташлашга чақиради. Бу революцион чақириқлардан сўнг гимн мисраларидан олинган қуйидаги «нақорат» келади.

Сўнгги уруш бўлур бу,
Қонли уруш бўлур бу,
Байналмилал юриш бу,
Қаттиқ юриш бўлур бу.

Бу келтирилган икки шеър С. Айнийнинг революциядан илгариги ижодий қиёфасини белгилаш учун кифоя қилса-да, унинг тожик тилида ёзилган шеърдан бир парча келтирамиз. Бу шеър 1918 йилда шоирнинг укаси Сирожибдиннинг амир томонидан ваҳшиёна ўлдирилиши муносабати билан марсия тарзида ёзилган эди:

Хоҳам он хонаи бедоду ситам вайрон бод,
Хоҳам он маҳкаман жавр мазористон бод.

Хоҳам он тахтоки, шуд бонси бадбахти мо,
Реза-реза шуда бо хоки сиёҳ яксон бод...

Хоҳам он муфтию, он қозию, он шоҳу ваъзир
Сарнағун гашта ба хуни худашон галтон бод.

(Мазмун: Зулм ва ситам уйи вайрон бўлишини, зулм маҳкамаси мазористонга айланишини, бахтсизлигимизга сабаб бўлган бу тахтнинг парча-парча бўлиб, қора тупроққа кўмилишини, муфти, қози ва вазирларнинг ўз қонига беланиб, ер билан яксон бўлишини истар эдим.)

С. Айнийнинг «Инқилоб учқунлари» тўпламига кирган шеърларининг яна бир характерли хусусияти шуки, уларда мактаб, илм-маданият тарғиб қилинади. Революцион шоир бу шеърларида маърифатчи сифатида ҳам майдонга чиқади. Бундай шеърларидан намуна сифатида «Мактаб марши», «Биринчи май марши» каби шеърларини кўрсатиш мумкин.

С. Айнийдаги чуқур ватанпарварлик туйғуси «Гурбат ёдгори ёки ватан ёди» шеърида яхши ифодаланган. Ҳазал шаклидаги олти байтлик бу мазмундор лирик шеър қуйидаги мисралар билан бошланади:

Эй ватан, бошимга мушкул тушди ҳижронинг сенинг,
Бенаво бошим ўлайди кош қурбонинг сенинг.

С. Айний ўзининг «Кун чиқарлиларга хитоб» сарлавҳали шеърини «Шарқ ва ғарб ишчиларининг иттифоқи шарафига» бағишлайди. Бу шеърда революцион шоирдаги интернационализм руҳи яхши ифода этилган.

Шундай қилиб, С. Айний Бухоро революциясига қадар амир зулми ҳукмронлик қилиб турган оғир бир тарихий шароитда яшаб ижод этди ва революцион адабиётнинг кичик, лекин порлоқ намуналарини яратди. Айнийнинг революциядан илгариги ижодий фаолиятининг асосий моҳияти ва аҳамияти ҳам шундадир. Лекин Айнийнинг революциядан илгариги ижодини бир тарафлама баҳолаш тўғри бўлмайди. Унда камчиликлар, ёт адабиётнинг таъсири ҳам бўлган. Масалан, Айнийнинг ўзи ҳам таржимаи ҳолида революциядан илгариги даврдаги ижодига жаҳид адабиётининг қисман таъсири бўлганлиги тўғрисида сўзлайди. Лекин бу таъсир қисқа муддатли ва ўткинчи эди. Улуғ Октябрь революциясидан сўнг буюк сўз санъаткори сифатида юқори ижодий такомил босқичига кўтарилиб, катта полотнолар яратган реалист ёзувчи ўзининг бош ва етакчи ижодий йўлини оғишмай давом эттирди ва совет адабиётининг фахри бўлган улкан санъаткорлар қаторидан жой олди.

Анбар отин

Номин адабиётимизга кейинги вақтларда, 60-йилларнинг бошларида маълум бўла бошлаган талантли шоираларимиздан бири Анбар отиндир. Анбар отин демократик адабиётнинг ёш авлодига мансуб шоирадир. У ўз ижодий фаолиятида Муқимий бошчилик қилган демократик йўлни ҳароратли ва саботли давом эттирди. Анбар отин 1905 йилдан кейинги янги тарихий шароитда адабиётимизни юқори тараққиёт босқичига кўтаришда ўзининг ажойиб, ноёб асарлари билан актив иштирок этган ўзбек революцион адабиётининг кўзга кўринган намоёндаларидан биридир.

Анбар отиннинг таржимаи ҳоли. Анбар отин 1870 йилда Қўқонда камбағал ҳунарманд (қосиб) оиласида дунёга келди. Анбарнинг отаси Фармонқул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг набирасидир. Шоиранинг онаси Ашурбиби қўқонлик Абдулғани исмли қосибнинг қизи бўлган.

Фармонқул, тахминан, 1865-66 йилларда тирикчилик тақозоси билан Марғилондан Қўқонга келиб қолган шу ерда уй-жой қилиб, турғун бўлиб қолган. Анбар отин ўзининг шеърини таржимаи ҳолида ижтимоий аҳволи, ота-оналарининг касби кори тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

Отам — Фармонқулийи Марғилоний,
Онам — Ашурбийийи Қўқоний.
Алар белбоқчи-бўзчи эрди касби,
Ҳамиша маккайидин эрди нони,
Қим «бўзчи ёлчимас белбоқча» доним,
Яна жуфт бўлмас эрди бир чопони.

Анбар отин оилада бош фарзанд эди. У улғайиб мактаб ёшига етгач, қизлар мактабига қатнади. Унинг маънавий ҳаётида

муҳим из қолдирган бу мактабда ўз замонасининг пешқадам аёлларидан бири бўлган шоира Дилшод отин ўқитувчилик қилар эди. Дилшод отин ўз қўлида тарбия кўраётган қизларга меҳрибон ва ғамхўр бўлиб, хусусан Анбар отинга алоҳида муҳаббат қўйган эди. Дилшод отин ўзининг «Тарихи муҳожирон» («Муҳожирлар тарихи») номли асарида ўз мактаби, унда ўқиётган қизлар, Баҳри отин, Тўти қиз каби шоира бўлиб етишаётган талантлар тўғрисида сўзлар экан, Анбар отин номини алоҳида диққат ва эътибор билан тилга олади ва унинг порлоқ истиқболидан шундай дарак беради:

«Анбар отин бугдой ранг, сунбул соч, оҳу кўз, ой юзли, ахлоқи ҳамида ва одоби писандида соҳибидур. Бу саккиз яшар қизча ёшлигига қарамай ҳазрати Навоий назмиётларини ўрганишга беҳад қизиқади. Бу ожиза саккиздан ўн тўрт ёшгача адаб таълимига машғул бўлди. Умидим борки, бу қизча катта шоира бўлғуси»¹.

Ҳақиқат ҳол Дилшод отин умид қилганидек бўлиб чиқди: Анбар отин ёш вақтидаёқ талантли шоира бўлиб етишди. Анбар отин талантининг ўзига хос хусусияти шунда эдики, у чуқур мазмундор, халқчил лирик шеърлар билан бирга ўткир сатирик асарлар ҳам ёзар эди.

Маълумотларга қараганда Анбар отин ўратепалик Зоҳидхўжа исмли кишига турмушга чиққан. Зоҳидхўжа ўз замонасининг Наирӣ, Рожӣ, Мирза Ҳўқандӣ каби шоирлари билан дўстона алоқада бўлган, Муқимӣ, Фурқат, Завқийларни ҳам таниган, уларга ихлосманд бўлган, замонасининг илғор тушунчали кишиларидан биридир. Анбар отин оилавий ҳаётида тўрт фарзанд кўрган:

Мани фарзандларим тўрт бўлдию бас,
Мўминхўжам эди андак ёмон.

Бибиҳон — роҳати жоним, анисим,
Ғариблик, дардманлик дармон...

Етиб қолдим, мураббим бўлди шу қиз,
Анинг бирла топиб жоним омон,

Усмонхўжа — ҳалиму қобилимдур,
Ўқитди устод Хайруллохон.

Мани дардимга қўшди минг аламлар,
Вафот эткан қизим ул Оминахон.

Бу мисралардан кўриниб турадики, Анбар отиннинг икки ўғли, икки қизи бўлган, қизларидан бири Оминахон шоира ҳаёт

вақтидаёқ вафот этган. Бу мисралардан яна шу парса ҳам маълум бўладики, шоира қандайдир «ғариблик, дардманлик» натижасида «етиб қолган» ва унинг бу мусибатли кунларида дардига меҳрибон қизи — Бибиҳон яраган, «жонига роҳат» бахш этиб, дардига ором берган. Шоиранинг бу ўрнида, шунингдек, бошқа шеърларида ҳам тез-тез тилга олинадиган бу огир мусибатга боис бўлган дард нимадан иборат эди?

Тўғри сўз, жасур табиат ҳажвгўй шоира асарларининг ўткир тигига дуч келган унинг душманлари кўп эди. Шоиранинг пайига тушган, қулай-фурсатни пойлаб юрган унинг ғанимлари бир ўтиришда атайлаб жанжал чиқариб, тўполон кўтарадилар, шу тала-тўпда шоирага ҳужум бошлаб, уни баланд зинадан итариб юборадилар. Бехосдан йиқилган шоиранинг оёғи шикастланади ва ётиб қолади. Олдин арзимас бўлиб кўринган кичик дард кейинроқ улғайиб кетади, шоиранинг икки оёғини бутунлай ишдан чиқаради. Шундай қилиб, бутунлай шол бўлиб қолган шоира умрбод ҳаракатдан маҳрум бўлиб, қолган ҳаётини «дардманлик» ёстиғига бош қўйиб ўтказишга мажбур бўлади.

Узоқ давом этган (бу воқеа эҳтимол XX асрнинг бошларида рўй бергандир) ва фожиона тус олиб кетган бу «дардманлик» даврида шоирани рус врачлари боққанлар. Врачлар муолижаси Анбар отин дардига шифо бўлиб, уни ўрнидан турғазиб юбора олмаган бўлса-да, лекин улар шоирага беҳад қимматли маънавий озуқа берганлар, руҳан тетик, бардам яшашига дармон бўлиб турганлар. Қўқонда яшаб, маҳаллий халқ ўртасида илғор, революцион ғояларни тарқатишда катта ишлар қилаётган бу рус зиёлилари номини Анбар отин бир неча шеърларида, шунингдек, ўзининг фалсафий рисоласи «Фалсафани сиёҳон» асарида зўр ҳурмат ва муҳаббат билан тилга олади.

Анбар отин умрининг сўнгги дақиқаларигача ёзишдан қолмади. Тўшакка миҳланган шоира учун ижод этиш ҳаётӣ зарурият бўлиб қолган эди. У фақат шеър ёзиш имкониятигагина эга бўлиб, бутун ўй-туйғуларини, кечинмаларини баён қилиб шеър тўқишдан, олижаноб умидларини, яхши ниятларини авлодларга қолдиришдан тасалли олар эди.

Анбар отиннинг неча ёшда, қачон вафот этгани ҳақида маълумот йўқ. Унинг «Фалсафани сиёҳон» асари 1910 йилда ёзилган. Бошқа шеърларида ифода қилган мазмунга қараганда, у биричи жаҳон уруши даврида («Эмди бу Гермон кўтарди янги жангни дунёда») ҳаёт эди, ижод этарди. Лекин бу зийрак ва ўта замонавий шоира асарларида «ҳуррият», «революция» бўлганлиги тўғрисида гап учрамайдиги, бундан шоиранинг 1917 йил воқеаларигача етиб келмаган, орзиқиб кутган озодлик кунларини кўрмаган, деган хулосага келиш мумкин.

¹ Дилшоиди Барно ва мероси адабий. Нашриёти «Ирфон» Душанбе, 1970. (45-саҳифа.)

Анбар отиннинг ижодий мероси. Анбар отин ижодий мероси тўлиқ тўпланган эмас. Ундан кичик ҳажмдаги лирик шеърларни ўз ичига олган девон ёки мажмуа етиб келган. Мажмуада 90 га яқин лирик шеърлар бор. Бундан ташқари, 1966 йилда ўратепалик шеърят мухлиси Ғафур Ҳасанов ёрдамида Ленин-ободдан шоиранинг яна бир кичик шеърий тўплами топилди. Бу тўламга шоиранинг тўрт, олти, баъзан саккиз мисрадан ташкил топган қитъалари киритилган. Уларни шоира «якка байтлар» деб атайдиган ва тўламда араб алифбеси тартибида жойлаштиради. Анбар отин ижодий меросида «Фалсафани сиёҳон» («Қоралар фалсафаси») рисоласи алоҳида ўрин ишғол қилади. 1910 йилда ёзилган бу рисола фалсафий трактат бўлиб, унда шоира дунёқарашининг кўп томонлари акс этади. Шоира ўзининг жамият тузуми ҳақидаги ижтимоий, сиёсий қарашларини, ҳаёт ва истиқбол ҳақидаги орзу-умидларини, романтик интилишларини, шунингдек адабиётнинг жамиятдаги бурчи, адабий ҳаётдаги курашлар ҳақидаги эстетик қарашларини фавқулодда чуқур ва аниқ формада ўз рисоласида ифода қилиб беради.

Анбар отиннинг ҳажм жиҳатидан кичик, лекин мазмун жиҳатидан бой ва муҳим ижодий мероси 60-йиллардан бошлаб оммалашди. Унинг асарлари биринчи мартаба «Шеърлар» номи билан (3 — 63-бетлар) 1963 йилда Ўзбекистон ССР Давлат бадий адабиёт нашриётида чоп этилди. Шоиранинг иккинчи тўлдирилган асарлари тўплами 1970 йилда «Шеърлар, рисола» номи билан (3 — 108-бетлар) яна шу нашриётда босмадан чиқди. Бу ҳар икки тўламни филология фанлари кандидати Фотима Хусаинова нашрга тайёрлаган.

Анбар отин ижоди ҳақида адабиётшунос олимлардан профессор Лазиз Қаюмов, Фотима Хусаинова, Туроб Акбархўжаев ўртоқлар бир неча мақолалар, брошюра эълон қилдилар. (Ф. Хусаинова — Демократ шоира Анбар отин. Тошкент, 1964, 3—33-бетлар.)

Шубҳасиз, эълон қилинган материаллар Анбар отин ижодий меросининг ҳаммаси эмас. У ҳали янги-янги материаллар билан бойиши, тўлиб бориши турган гап. Шоира меросини тўплаш, ижодини ўрганиш борасида адабиётшунослигимиз олдида ҳали катта вазифалар турибди.

Анбар отин ижодий фаолиятининг қачондан бошланганини ҳужжатлар асосида тайинлаш имкониятига эга эмасмиз. Унинг шеърларига, ўтмиш шоирларида бўлгани каби, тарих қўйилмаган. Шунга қарамай, шеърларнинг мазмуни ва умумий руҳига қараб, яна баъзи қўшимча материалларни ҳисобга олиб, шоира ўз ижодий такомилида икки босқични ўтган, деган хулосага келиш мумкин: шоиранинг демократ ва маърифатпарвар сифатида ижод этган даври ва унинг ижодида революцион мотивларнинг пайдо бўлиши даври.

Анбар отин демократ ва маърифатпарвар шоира.

Анбар отин ўз ижодининг ғоявий-эстетик асослари, бадий принциплари билан, умумий руҳи ва интилишлари билан биринчи қадамидан бошлаб, бутунисича, демократик адабиётга мансуб шоира сифатида ижод этишга киришди. Натижада XIX аср охирлари, XX аср бошлари даври адабиётининг энг илғор тенденциялари шоира ижодида ўз ифодасини топди. Чунончи, адабиётнинг воқеликка эстетик муносабати ва ижтимоий функцияси, халқ ҳаёти ва унинг адабиётда акс этиши масаласи, хотин-қизларнинг жамиятдаги аҳволи ва тақдири, жамият ижтимоий тузумидаги адолатсизликлар, ярамас қонун-қоидалар, ниҳоят, халқлар дўстлиги, биринчи навбатда рус-ўзбек халқлари ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик масаласи ва шунинг сингари давр ижтимоий ҳаёти кун тартибида турган асосий масалаларни Анбар отин ажойиб изчиллик ва донолик билан ҳал қилди, шу мавзуларда чуқур мазмундор асарлар яратиб қолдирди.

Анбар отин ижодидаги илғор тенденцияларни кўрсатиш жиҳатидан шоиранинг ўтмиш адабий меросга муносабати масаласи жуда характерлидир. Анбар отин ўтмиш маданиятининг улур арбобларидан ўрганишни, таълим олишни ўзининг биринчи бурчи деб билади:

Агар устои адабни изласанг, Анбар отин,
Сан Павоний таълимининг доим муталаа қил!

«деб хитоб қилади шоира ўз-ўзига. Бу масалада Анбар отин жуда изчил ва аниқ позицияга эга. У ўтмишнинг яхши адабий традицияларини қабул қилишга чақириш билан бирга, унда зарарли тенденциялар, қолоқ элементлар бор эканини ҳам эсдан чиқармайди ва ундай тенденциялардан воз кечиш зарурлигини таъкидлайди, ҳаттоки, уларни қаттиқ танқид қилиш даражасигача кўтарилади. Шоира ўтмишдаги шундай зарарли тенденция сифатида диний таълимотларни ташвиқ қилувчи адабиётни кўрсатади. Турли диний тариқатларни, шу жумладан, нақшбандийлик ва яссавийлик сулуқларини тарғиб қилувчи диний адабиётга диққатни жалб қилиб, уларнинг зарарли оқибатлари ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Ваҳоланки, бу замона ҳукмронларига фақат дин аҳли ҳомий эмас, балки боз мосувойи нақшбандий ва Яссавий силсилаларини шайх ва сўфийлари ҳам луқма солуб, халқ бошига оғирроқ зулм солишга фатво берсалар, боз бечора халқни золим зулмига рози бўлиб тоқат қилмоққа, фақат оллоҳ демоққа насихат қилурлар, чунончи, яссавийлар айтур:

Золим агар зулм айласа оллоҳ дегил,
Бош ёрғунча калтакласа воллоҳ дегил...

Бу нақшбандийлар боз бошқа лафз бирла зулмга тоқат қилмоқни тарғиб қилурлар. Чунончи:

Майли душман оғу солса ошингга,
Дод этибон тошлар отма бошингга»¹.

Бу сўзлардан кўриниб турибдики, Анбар отин диний адабиётнинг ижтимоий функциясини яхши тушунган ва унинг реакция-он моҳиятини очиқ-ойдин кўрсатиб берган.

Ўтмиш адабий ҳаётни баҳолашда бундай юқори принципиал тушунчага эга бўлган шоира ўз даври адабий ҳаётини ҳам шу принцип асосида баҳолайди ва уларга ўз муносабатини белгилайди. Анбар отин даврида ҳам халққа ғамхўр шоирлар бўлгани каби ўз ижоди билан ҳоким синфларга хизмат қилаётган, халқдан узоқ шоирлар ҳам бор эканини таъкидлаб кўрсатади. Хазиний, Мухъийдек реакция-он шоирларни у ўз асарларида танқид қилиб, уларга шоирлик номи хайф деб ҳисоблайди:

Эй Камий, шоирлик узра мунча қилманг лоф-қоф,
Мухъийдек мунча узоққа бордингиз то кўҳи Қоф.

Ул Хазиний пайрави бўлмоқ ила топмас назар,
Шоир ўлмоқдин умиди бўлса, қилмас ҳеч лоф.

Умуман, Анбар отин поэзиясида шеър моҳияти, шоирлик бурчи, адабиётнинг ижтимоий функцияси каби масалалар катта ўринни ишғол қилади ва кенг ёритилади. Бу масалаларни ҳал қилишда ва алоҳида ёзувчилар фаолиятини баҳолашда Анбар отин учун асосий мезон ҳаёт ҳақиқати ва халқ манфаати ҳисобланади. Анбар отин эстетиканинг бу марказий масаласида принципиал позицияда туради, халқ манфаатидан, ҳаёт ҳақиқатидан узоқ бўлган адабиётни қоралайди, шоирни танқид остига олади. Анбар отин ўзининг «Фалсафани сиёҳон» асарида бу масалага махсус тўхтаб шоир ким ва қандай бўлиши керак, деган саволни қўяди ва ўз асарларида ҳаёт ҳақиқатларини куйлаган кишигина шоир деган шарафли номга сазовор бўлади, дейди:

«Маҳфий эмаски, ҳар шоирда ўткир ботиндаги, яъни ҳаёт ичидаги сирларни кўрадиган кўз бўлур. Ушал ўткир кўз билан бошқалар кўрмаган сирларни мушоҳида қилуб, адаб ҳаририга буркаб, арзи маънисини нафис иборалар илан тараннум этар»².

Ҳаёт ичидаги сирларни «кўриш ва уларни ўз асарларида акс эттиришга интилиш» кераклиги тўғрисидаги бу тезис Анбар отиннинг жуда кўп шеърларида такрорланиб, ривожлантири-

лади, яна ҳам аниқроқ формаларда ифода этилиб, халққа хизмат қилиш керак деган мазмунни касб этади. Шундай қилиб, шоира ижодида халқчиллик ғоялари шаклланади:

Одамда бўлса гар яхши тилак,
Халқ учун тебратгуси доим билак.

Анбар отин бошқа ўринда ўз ижоди, бутунисича, «Эл ғами» учун йўналтирилганини айтади:

Эл ғамидин ўзгароқ ўлмас бу хат,
Шунча қилсам бир йўли бўлмас ғалат.

Йўлларимда жару кўҳ, қиру қиёт,
Шул сабаб юрганда қилгум эҳтиёт.

Яна бошқа ўринда:

Менга халқ рўзгори бўлди устоз,
На сифат китоби, на таку тоз.

Яна бир мисол:

Кимсаки халқ ғамидин ғами бўлурса, анго сан,
Ёндошиб, ҳар ишида ул ила мутонба қил.

Анбар отиннинг адабиёт, шеър ва шоирлик бурчи, унда халқ манфаати учун курашини кераклиги ҳақидаги қарашлари Муқимийга бағишлаб ёзган шеърда маънавий хулосаланади ва шоирнинг охиригача халқчил бўлган интилишларини, изчил демократик позициясини яққол намойиш қилади:

Эй Муқимий, эрлар ичра куйлангиз сиз ҳар мудом,
Негаки, мандек аёлларга эрур куйлаш ҳаром.

Бебизоатлик агар эл ичра бўлса айбингиз,
Бўйла қонун кашф этканлардан олинг сиз интиқом.

Сиз каби ростгўйлар ҳоло ҳушомадга ғализ,
Вақти келгай сўзларингиз топқуси олий мақом¹.

Мол-мулксизлик («бебизоатлик») айб деб ҳисобланган порасо, номувофиқ жамиятда қадр-қиймат топмаган халқпарвар шоирга ҳақиқий баҳосини берадиган, унга «олий мақом»лик бағишлайдиган адолатли ва ҳур-озод замонлар келажигини шоира Анбар отин чуқур ишонч ва қаноат билан айтади.

Анбар отин ижодидаги халқпарварлик, демократизм ўз ўзидан унинг поэзиясида танқидий йўналишни туғдирди. Халққа меҳр-муҳаббат қўйган, унинг оғир ҳолига ачиниш билан қараган шоира жамиятдаги бутун ҳодисаларни халқ манфаати

¹ Анбар отин, Шеърлар, рисола. Тошкент, 1970, 105-бет.

² Уша китоб, 97-бет.

¹ Уша китоб, 36-бет.

нуқтаи назаридан баҳолади, халқ ҳаёти учун зарарли бўлган ҳамма ҳодисаларни рад этди, танқид остига олди. Мулкдорлик асосига қурилган жамиятда эса бутун тартиб, ҳамма қонун-қондалар халқ манфаатига зид эди. Анбар отин поэзиясининг танқидий йўналишига ҳаёт мўл-кўл материал берар эди.

Анбар отин «Ўт тушсин» радибли шеърида ўша адолатсиз тузум, уни барпо этган ҳукмрон гуруҳлар тўғрисида сўзлайди. Ҳамма яхшиликни, эзгуликни рад этиб, ҳамма қабоҳат ва разилликни авж олдираётган «ҳаромхўрларга ўт тушсин!» деб хитоб қилади:

Худонинг неъматини бўлиб олгонларга ўт тушсин,
Шариат ҳукмини йўлдин чиқаргонларга ўт тушсин.

«Аёллар сочи узун, ақли қисқадур» дегонларга,
Товуқча ақли йўқ, ахлатни титконларга ўт тушсин.

Тариқча илми йўқ «қози калонман, муфтиман» дейдур,
Абу Сино, Улугбекдин кўз юмгонларга ўт тушсин.

«Хотинлар мол қатори сотилур» деб муштилларларни,
Зулайҳо, Лайли, Ширинни тан олмогонларга ўт тушсин.

Бўйи хуш Анбар кабилар ҳайф ҳаромхўрлар учун,
Судхўру, фоҳишабоз, сўзи ёлгонларга ўт тушсин.

Анбар отиннинг бу шеъри ўзининг ғоявий пафоси, умумий руҳи билан Садриддин Айнийнинг форс-тожик тилида ёзилган «Хоҳам» радибли революцион шеърини эсга туширади. Садриддин Айний ҳам ўша шеърида Бухоро амирлиги ўрнатган зулм тўғрисида сўзлаб, худди Анбар отин сингари, ҳаммасини баравар — «қозиси ҳам, муфтиси ҳам, шоҳи, вазири ҳам баравар ер билан яксон бўлсин!» деб хитоб қилган эди. Бу икки талант-ли шоир шеърларида ифода этилган исёнчи ва революцион кайфиятни ўша давр ижтимоий ҳаёти ва бу ҳаёт заминиде адабиётда туғила бошлаган янги мотивлар яратар эди.

Анбар отин поэзиясидаги танқиднинг ўткир найзаси ўша давр ҳукмрон синфларига қаратилганини, шунинг учун улар зўр бериб унинг ижодига раҳна солишга тиришаётганликларини, турли найранглар билан қўрқитаётганларини шоиранинг ўзи ҳам билади ва бу нуқтани ўз асарларида таъкидлаб ҳам ўтади:

Қўрқутма, эй шайх, мазлумларни дўзах ўтдин,
Манго аёндур иблис макони, макруҳи зоҳид.

Назм айламакни гуноҳ дейсиз Анбарга доим,
Нечунки назмим тиғи кесодур фириби зоҳид.

Чиндан ҳам шоира «назмнинг тиғи» ўзининг бутун кучи ва қудрати билан ҳаётдаги ҳар қандай адолатсизлик, фирибгар-ликни аёвсиз кесиб ташлашга йўналтирилган эди.

Анбар отин
поэзиясида романтика.

Мавжуд тартибларни, адолатсиз тузумни рад этиб, унинг иллатларини кескин танқид қилиб келган шоира яхши замонлар орзу-сида ўз нигоҳини келгусига тикди, ундан нажот ахтарди. Шундай қилиб, Анбар отин поэзиясида истиқбол куйлари — романтика туғилди. У ўз поэтик дунёсини яратди. Бу дунё шоира кўз ўнгиде ёрқин бўёқларда жилваланади, мафтун этувчи манзараларда намоён бўлади:

Бир замонки ўйлағайман, ҳеч замонга ўхшамас,
Бу жаҳон бурчида тўртдин бир томонга ўхшамас.

Дашту саҳро бош-оёқ бўлғай тамоми бўстон,
Бу замоннинг бўстони, бўстонга ўхшамас!

Халқпарвар шоира, айни замонда, ватанпарвар ҳам эди. У ўз ватани ҳақида юксак, норлоқ орзу-умидлар билан яшайди. Ватан истиқболи ҳақидаги унинг яратган сатрлари адабиётимиздаги ватанпарварлик руҳиде ёзилган энг жўшқин асарларни эслатади:

Кел, очил, суйган днёрим, гулларингни яшнатиб,
Сайрасун булбул боғингда, дилларингни яшнатиб,

Яйлову қирлардаги субулларингни яшнатиб,
Анбарим ҳиди ҳама жамбилларингни яшнатиб,
Халқи оламга ҳаётинг сиррини рўшод қил¹.

Ватан ҳақида, унинг истиқболи ҳақида демократ шоир Завкий яратган шеърлар («Ажаб эрмас», «Фарғона» мухаммаслари) билан Анбар отин асарлари кўп жиҳатдан ҳамоҳанг бўлиб, бир турли романтик туйғуни ифода қиладилар:

Эй гўзал Фарғона, ўзингни кел энди шод қил,
Ҳар газални бошида, сан, ўз отингни ёд қил,
Қайди бандни пора айлаб, ўзлугинг озод қил,
Қайгулик кунларни куйдур, барчасин барбод қил,
Эмди Туркистонда ҳақгўйлик ила фарёд қил².

Анбар отин поэзияси учун фавқуллодда характерли хусусият унда чуқур оптимизмнинг ҳукмронлик қилишидир. Унинг романтизми оптимистик, революцион руҳ билан суғорилган романтизмдир. Анбар отин ўзининг поэтик дунёсида яратилган келгусида амалга ошишига чуқур ишонади. Унинг таъкидлаб кўрсатишича, бахтиёр замонлар, тун кетидан тонг отиши каби табиий ва қонуний равишда келади. Бинобарин; Анбар отин, романтизми ҳар

¹ Уша китоб, 43-бет.

² Анбар отин, Шеърлар, рисола, 65-бет.

³ Уша китоб, 64-бет.

қандай утопиялардан холи бўлиб, чуқур реалистик мазмунга эгадир:

Шом орти, кеча орти, сахар орти сабо,
Тонг отса чаман ғунчалари зинда бўлур.

Зулмат охири нобуд ўлур кишваримизда,
Зулм дуди ҳам Анбар учун банда бўлур¹.

Мустаҳзод формасида ёзилган қуйидаги шеърда ҳам шоиранинг шу оптимистик руҳи, романтик туйғулари ифода этилган.

На хушбахтликки, фарзанди Фаргона бўлибман,
озода таним бор.
Ҳар кўчада бир шоирга ҳамхона бўлибман,
хушхон ватаним бор.
Ҳеч бок эмас, ман бир неча маҳу сол бурун,
келдим бу жаҳонга,
Охир очилиб гулшандай бўлодур бу боғим —
гулгун чаманим бор².

Анбар отин поэзияси учун характерли бўлган яна бир хусусият демократ шоирлар ижодида баъзан учрайдиган ҳасрат, нолиш, шикоят мотивларининг унда мутлақо бўлмаслигидир. Маълумки, Муқимий поэзиясида, шунингдек, бошқа демократ шоирлар ижодида «бахт — бахтсизлик», «толеъ ёр эмаслиги» ҳақидаги мотивларга дуч келамиз. Анбар отин поэзияси бундай мотивлардан тамоман холи. У ҳаётдан, унинг истиқболидан, «қиш кетиб, навбаҳор» келишидан, муқаррар равишда ёришиб келаётган тонг шабадасидан мамнун, ўзининг шу тақдири билан бахтиёр:

Эй замон, мен санга боқмай, аслида сан манга боқ,
Қиш кетар. Ёзни боши у навбаҳор сан манга боқ.
Ман санга муштоқдурман ёри жонимдек кўриб,
Йиғломоғингни қўйиб, васлингни кутган тонгга боқ.

Бу ва шунга ўхшаш мисраларда шоиранинг замонага, ҳаётга янгича муносабати сезилиб туради. Шоира ҳаётни, унда рўй бераётган янгиликларни, босиб келаётган ёруғ истиқболни қучоқ очиб қарши олади, унга жонидан азиз ёрдек қарайди, муштоқлик билан уни кутади. Анбар отин поэзиясида кўзга ташланадиган ҳаётга муносабат масаласидаги шу янгича эстетик принцип

¹ Уша китоб, 106-бет.

² Уша китоб, 68-бет.

дан унинг поэзиясида тараннум этилган лирик қаҳрамоннинг янги хусусиятлари майдонга келади. Анбар отин лирик қаҳрамони истиқбол ҳақида энг яхши умидларга эга бўлган ва бутун борлиги билан шу ёруғ истиқболга интилган романтик қаҳрамондир.

Рисолаи «Фалсафани сиёҳон» ҳақида. Номидан кўриниб турганидек, рисола (асар автограф—қўл ёзмада, 43-бет) фалсафий руҳга эга. Унинг «Қоралар фалсафаси» дейилишига сабаб, зулм ва зулмат дунёсида яшаган ва бу дунё жабру ситамлари остида эзилиб умр кечирган халқ фалсафаси бўлгани учун, мажозий маънода, уни шоира «Қоралар фалсафаси» деб атаган.

«Қоралар фалсафаси» рисоласида шоира дунёқарашининг муҳим томонлари акс этади. Сиёсий-ижтимоий ва фалсафий масалаларидан тортиб, адабий-ижодий масалалар устида баҳс очилади ва бу тўғридаги шоира қарашлари, чуқур ва оригинал мулоҳазалари баён қилинади. Рисола мазмуни билан жиддий танишиб чиқиш шуни кўрсатадики, унинг автори, ҳеч шубҳасиз, қудратли табиий талантга эга бўлган зўр мутафаккир бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, катта таҳсил кўрмаган, лекин ўз табиий истеъдоди билан мураккаб тарихий даврдаги ҳаётини ҳодисаларни жуда тўғри ва чуқур тушунган бу мутафаккир энг илгор позицияларда туради, даврнинг муҳим ва мураккаб проблемаларини илгор ижтимоий фикр нуқтаи назаридан туриб ҳал қилиб беради. Анбар отиннинг «Қоралар фалсафаси» асари фақат адабиёт тарихи жиҳатидангина эмас, балки ижтимоий фикр, санъат-эстетик тафаккур тараққиёти тарихи нуқтаи назаридан ҳам фавқуллодда муҳим аҳамиятли асардир.

«Қоралар фалсафаси» рисоласи кичик муқаддима ва тўрт фаслдан ташкил топади.

Биринчи фасл қаро нарсалар — қаро бахт, қаро ният, қаро тусли халқлар таъриф-тавсифига бағишланади. Шоира тушунчасида, бу «кажрафтор фалак» («тескари айланувчи фалак») замонани, бутун дунёни, ундаги ҳамма нарсаларни зулмат чодирига буркаб олгандир. Қоронғилик босган бу борлиқда қаро бахт, қаро ният ва қаро фикр жавлон уради. Қаро тунда қаро бахт ҳукмронлик қилгани шуки, меҳнаткаш халқ зулмга ва жабру жафога маҳкумдирлар. Шоира қаро танликлар ҳақида тўхтаб, ирқий тушунчаларни рад этади. Қаро танли бўлиш қаро бахт нишонаси эмас, одамлар баданларининг тусидан қатъи назар инсоний ҳуқуқларда тенгдирлар, деб тасдиқлайди автор.

Иккинчи фаслда — оналар, оналик шарафи ҳақида сўз боради. Қаро фарқ (фарқ — оналар бошидаги сочларни иккига ажратиб турадиган чизик йўли маъносида ишлатилган) эгаси бўлмиш бу зот табаррук ва мўътабардир. «Афлотун ва Арас-

туни, Абу Али ибн Сино ва Улуғбекни, Жомийни, Саъдийни, Навоийни, Фирдавсийни, Бедил ва Ҳайёмни, Нодира ва Увайсийни... «ёруғ дунёга келтирган ва тарбиялаб улғайтирган шу жафокаш ва меҳрибон инсондир. Шундай улуғ зот қаро зулмат ҳукмронлик қилган шу замонда шараф-эътибор топмаган, хор. Уларга бўлган эътибор «чумолига бўлган эътибордин ҳам камроқдир».

Учинчи фаслда бахти қаролик нима, деган масала баён қилинади. Ҳақиқий бахти қаролар шундай кишиларки, улар бойлик орттириш учун минг турли ҳийла-найранг ишлатадилар, қабиҳ йўллarga кирадилар, меҳнат аҳли ҳисобига яшаб, улар лаънатига учраб умр ўтказадилар. Бундай ҳақиқий бахти қаролар шоирлар ичида ҳам бор. Дин номидан «насиҳат» қилувчи шоирлар, лаганбардорлик билан ҳокимларга хизмат қилувчи адабиёт бахти қаро адабиётдир. Бу фаслда шоира илгари сурган яна бир муҳим фикр шуки, инсонларга бахти қаролар зулми остида ётиш керак эмас, улар учун «нажот йўлини» ахтариш лозимдир. Нажот йўлини эса тадбиркор руслар билан алоқада бўлиш, улар билан ҳамкорлик қилиш орқали қўлга киритиш мумкин. Шоира масаланинг бу нуқтасига алоҳида эътибор бериб, ўз фикрини қуйидагича таъкидлаб ўқтиради: «... ичкари рус музофотларида улуғ раҳнамолар махфий ҳаракат қилуб, халойиққа нажот йўлларини фаҳмлатмоққа қодир эканлар... мазкур руслар илан мустаҳкам алоқа қилмоқ лозим бўлур». Кўриниб турибдики, шоира бу ерда «нажот йўлини» («озодлик йўлини») топиш учун Россияда революцион ҳаракатга бошчилик қилаётган «улуғ раҳнамолар» билан бирлашишга, улар билан алоқа боғлаб, биргаликда ҳаракат қилишга чақиради.

Тўртинчи фаслда қаро зулматни парчалаш кераклиги тўғрисидаги революцион ғояни илгари суради. Бу тўртинчи фасл рисолада баён қилинган бутун фикрларнинг мантиқий хулосаси бўлиб, ҳаётни қоплаб олган қаро зулмат тўғрисидаги мулоҳазалар, уни парчалаб ташлаш зарурлиги ҳақидаги революцион чақириқлар билан яқунланади. Бу ерда алоҳида диққатга сазовор нуқта шундаки, шоира зулматни парчалаш учун кескин кураш олиб бормоқ («золимларга қарши мубориза қилмоқ») керак дейди. Бу билан шоира Анбар отин 1905 йилдан кейинги даврнинг энг илғор ижтимоий идеаллари даражасига кўтарилган ва онгли равишда мустаҳкам революцион позицияда турган шоира сифатида гавдаланиб туради.

«Қоралар фалсафаси» рисоласи шоира Анбар отиннинг ижодида алоҳида ўрин ишғол қилиб, унинг ижтимоий-сиёсий, адабий-танқидий ва эстетик қарашларини ўзида ёрқин ифода қилган фалсафий трактатдир.

* * *

Анбар отин уч революция даври адабиётимиз учун фавқуллодда характерли фигура. У демократ-маърифатпарвар шоира сифатида ўз ижодини бошлади ва 1905 йилдан кейинги даврда адабиётимиз билан бирга одим ташлаб, янги ижодий чўққиларни эгаллади ва революцион поэзиямизнинг талантли намояндаларидан бири бўлиб етишди. Анбар отиннинг бундай катта ижодий ютуқларни қўлга киритишининг боиси шунда эдики, шоира адабиётда изчил халқчилликка риоя қилди, энг илғор ижодий-эстетик позицияларда турди. Анбар отин ўзининг бу илғор ғоявий-ижодий позицияси билан фахрланди ва уни ўз ижодида онгли равишда ўтказишга интилди. Анбар отин ўз шеърлар тўпламига ёзган кичиккина «Дебача»сида энг аҳамиятли масала сифатида шу нуқтага китобхонлар диққатини жалб қилади ва халқчиллик руҳи билан сугорилган эстетик қарашларини яна бир бор таъкидлаб ўтади:

«Замонани (нг) норасолиги ва халқ кўргон зулми тааддиларини ўз кўзи илан кўриб, мушоҳида этиб эл ва юрт ҳолига йиғлағон ва қуввати етганича нафис тил ила муножот қилғон камина... Анбарой бинти Фармонқул Марғилонийдурман».

* * *

Китобда берилган маълумотларга, баён қилинган фикрларга хулоса ясаб шуни айтиш керакки, XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари адабиёти ўзбек адабиёти тарихининг алоҳида аҳамиятга ва қийматга эга бўлган тараққиёт босқичидир. Қисқа вақтни ўз ичига олган бу босқичда адабиётимиз жиддий ўзгаришларни бошидан кечириб, адабий жараёнда катта янгиликларни яратди. Адабиётимиз бу даврда халқ манфаатлари позициясида изчил турган демократик адабиёт сифатида шаклланиши ва ўзининг Муқимий, Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Утар каби улкан намояндаларини етиштириб чиқариши баробарида яна юқори тараққиёт босқичига кўтарилди, озодлик мотивларини баралла куйлаб, революцион адабиёт сифатида майдонга чиқа бошлади. Бу давр адабий жараёнида бундай катта ўзгаришларнинг туғилиши адабиётимизнинг демократик ижодий принциплардан революцион позицияларгача кўтарилиши, шубҳасиз, тарихий давр мазмунидан, ундаги ижтимоий ҳодисаларда рўй берган-революцион ўзгаришлардан келиб чиқар эди. Чиндан ҳам, В. И. Ленин томонидан пролетар революциялари даври, деб таърифланган бу давр ижтимоий ҳаёти адабиётда озодлик ва революцион кайфиятларни яратиши табиий ва қонуний ҳодиса эди.

XIX аср II ярми ва XX аср бошлари ўзбек адабиётидаги иккинчи муҳим нуқта, унинг кишилиқ бадий тараққиётида мутлақо янги босқич ҳисобланган совет адабиёти билан бевосита тутшиб кетиши ва бир қатор масалаларда у билан оҳангдош овозга эга бўлишидир. Ўзбек демократик адабиёти, хусусан эндигина туғилиб келаётган ўзбек революцион поэзияси ўзбек совет адабиётига қатор ижодий фигуралар (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Завқий, Сўфизода, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин, Абдулла Авлоний ва бошқалар) ва адабий мотивлар билан кириб келди. Бу ижодий фигуралар ва адабий мотивлар янги тарихий шароитда, совет даврининг мислсиз бой ижтимоий заманидан озикланиб, ўтмишнинг энг яхши традициялари, мерослари сифатида барқ уриб яшнади, совет социалистик маданият мулки бўлиб қолдилар.

МУНДARIЖA

Кириш : : : : : 3

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР БОШЛАРИДАГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Тарихий шароит ва маданий ҳаёт. Адабиётда демократик оқимнинг туғилиши ва унинг ижтимоий илдизлари	9
Ўзбек демократик адабиёти ва традициялар масаласи	19
Классик адабий мерос ва Навоий традициялари	19
Халқ оғзаки ижоди ҳазинасининг битмас-туганмас бойликлари	29
Жаҳон ва рус классик адабиётининг таъсири	31
Ўзбек демократик адабиётининг тематикаси, ғоявий асослари ва ижодий принциплари	37
Тематика ва ғоявий асослар	37
Демократик адабиётда реализм масалалари	53
Демократик адабиётнинг жанрлари ва бадий хусусиятлари	58
Демократик адабиётда жанрлар масаласи	58
Демократик адабиётда бадий тилга доир баъзи масалалар	62
Демократик адабиётда бадий-тасвирий воситалар	66
Феодал-клерикал адабиёт	70
Феодал-сарой адабиёти	70
Диний-мистик адабиёт	74

Муқимий (1850—1903)

Ҳаёти ва ижодий фаолияти	76
Муқимий фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихидан	76
Болалик чоғлари ва ўқиш йиллари	80
Муқимийнинг Қўқонга қайтиши	82
Шоир ижодининг бурилиш даври	83
Муқимий ва ҳукмрон доиралар	84
Муқимий Тошкентда	87
Ҳаётининг сўнгги йиллари	92
Муқимийнинг ижодий мероси	95
Муқимий ижодининг асосий тараққиёт босқичлари	96

Муқимий лирикаси	99
Муқимий лирикасида муҳаббат мавзуи	99
Муқимий поэзиясида лирик қаҳрамон масаласи	101
Муқимий мураббаълари	104
Муқимий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди	105
Муқимий лирикасининг бадий хусусиятлари	106
Муқимий ҳажвиёти	109
Сатиралар	110
«Танобчилар»	111
«Сайлов»	113
«Тўйи Иқон бачча»	114
Муқимий сатираларида буржуазия жамияти иллатларининг фош этилиши	117
«Ҳажви Ҳалифаи Миңтепа»	121
Муқимий юмори	124
«Таърифи печь»	126
Қўса циклидаги юморлар	127
«Саёҳатнома»лар	129
«Саёҳатнома»ларда шоир образи	131
«Саёҳатнома»ларда ҳоким гуруҳларнинг фош этилиши	133
«Саёҳатнома»ларда табиат манзараларининг тасвири	135
Муқимий ижодида халқчиллик ва реализм	136
Хулоса	143

Фурқат (1858—1909)

Фурқатнинг ҳаёти ва ижодий мероси	144
Фурқат ижодини ўрганиш тарихидан	144
Фурқатнинг таржимаи ҳоли	147
Фурқат Тошкентда	150
Фурқат чет элларда	153
Фурқат Еркентда	153
Фурқат ижоди эволюциясининг муҳим даврлари	154
Фурқат лирикаси	154
Фурқат поэзиясида лирик қаҳрамон	155
Фурқат поэзиясида гурбат мотивлари	158
«Уч харобатий» шеъри	160
Фурқат маърифатпарвар шоир	161
«Нағма базми хусусида». «Нағма ва нағмагар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида»	164
«Виставка хусусида»	165
Фурқат рус тили ҳақида	166
Фурқат дostonлари	167
«Суворов ҳақида»	167
«Юнон мулкида бир афсона»	169
Фурқат мемуарлари	170
Фурқат публицистикаси	171
Фурқатнинг илмий асарлари	172
Фурқатнинг бадий таржималари	173
Фурқат ижодининг бадий хусусиятлари	173
Хулоса	178

Завқий (1853—1921)

Завқийнинг ҳаёти ва фаолияти	179
Завқий ҳақидаги библиографияга доир	179
Завқийнинг таржимаи ҳоли	180

Завқийнинг 1905 йилдан кейинги ҳаёти ва ижоди	184
Завқийнинг ижодий мероси	187
Завқий ижодининг асосий тараққиёт босқичлари	188
Завқий — лирик шоир	189
Завқий ижодида муҳаббат лирикаси	190
Завқий ижодида сиёсий лирика	193
Завқий ҳажвлари	196
Сатирик шеърлар	196
«Вексель» сатираси	198
«Ҳажви икчи Эшон»	199
«Дар ҳажви шоҳ Иноят Қўрбоши»	201
Юмористик шеърлар	202
Завқий «Саёҳатнома»лари	205
Завқий дostonлари	209
«Воқеаи қози сайлов»	209
«Қаҳатчилик»	210
Завқий поэзиясининг тили ва услуби	213
Хулоса	218

Комил Хоразмий (1825—1899)

Ҳаёти ва ижодий фаолияти	220
Комил Хоразмий ижодини ўрганиш тарихидан	220
Шоир яшаган давр ва адабий муҳит	222
Комил Хоразмийнинг таржимаи ҳоли	226
Комил Хоразмийнинг ижодий мероси	232
Комил Хоразмий поэзияси ва унинг бадий хусусиятлари	234
Комил Хоразмий поэзиясида маърифатпарварлик мотивлари	237
Комил Хоразмий поэзиясида танқидий элементлар	238
Комил Хоразмий поэзиясида муҳаббат тематикаси	241
Комил Хоразмий шеърларининг шакли ва услуби	243
Комил Хоразмий — таржимон	247
Хулоса	249

Аваз Утар (1884—1919)

Ҳаёти ва ижодий фаолияти	250
Аваз Утар ҳақидаги библиографияга доир	250
Аваз Утарнинг таржимаи ҳоли	251
Аваз Утарнинг ижодий мероси	254
Аваз Утар ижодининг тараққиёт босқичлари	255
Аваз Утар ижодининг илк даври	256
Аваз Утар ижодининг янги босқичга кўтарилиши	257
Қитъа ва рубойлар	259
Аваз Утар ижодининг сўнгги йиллари	262
Шоир поэзиясида маърифатпарварлик мотивлари	262
Шоир поэзиясида сиёсий лирика	264
Хулоса	268

УЧ РЕВОЛЮЦИЯ ДАВРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ (1905—1917 йиллар)

Тарихий давр характеристикаси	269
Маданий ва адабий ҳаёт. Революцион адабиётнинг тугилиши	272
Буржуа жадид адабиёти ва унинг реакцион моҳияти	287

Х. Х. Ниёзийнинг революциядан илгариги ижоди	296
«Девони Ниҳоний»	296
Ҳамзанинг ўқиш китоблари	299
Ҳамзанинг шеърӣ тўпламлари	299
Ҳамзанинг прозаик ва драматик асарлари	301
Ҳамзанинг сиёсий лирикаси	302
С. Айнийнинг революциядан илгариги ижоди	304
Анбар отин	
Анбар отиннинг таржимаи ҳоли	309
Анбар отиннинг ижодий мероси	312
Анбар отин демократ ва маърифатпарвар шоира	313
Анбар отин поэзиясида романтика	317

На узбекском языке

ГУЛЯМ ҚАРИМОВИЧ ҚАРИМОВ

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ТРЕТЬЯ КНИГА

Второе, дополненное издание

Учебник для филологических факультетов
университетов и факультетов языка и
литературы педагогических институтов

Издательство „Ўқитувчи“

Ташкент—1975

Редакторлар: Н. Т. Ҳотамов,
Х. Қ. Эгамов
Бадний редактор П. А. Бродский
Техн. редактор С. В. Ахтамova
Корректор В. Абдуллаева

Теринга берилди 8/1-1975 й. Босишга рухсат этилди
8/IX-1975 й. Қоғоз № 3. 60X90¹/₁₆. Физ. б. л. 20,5.
Нашр л. 19,55. Тиражи 20000. Р 10845.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 259—74. Баҳоси 55 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полигра-
фия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг
Тошкент полиграфия комбинати. Навоий кўчаси, 30.
1975 й. Зак. № 101.

Ташполиграфкомбинат Государственного Комитета Совета
Министров УССР по делам издательств, полиграфии и
книжной торговли. Ташкент, ул Навои, 30.